

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Фахове видання

Випуск №3 (75)

Київ – 2024

ISSN (Print) 2307-6968
ISSN (Online) 2663-2209
DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75

ББК 65я5
В-90

Відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України №886 від 02.07.2020 р. та № 894 від 10 жовтня 2022 р. збірник наукових праць "Вчені записки Університету "КРОК" включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія "Б" з економіки (економічні спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 241, 281, 292) та психології (спеціальності – 053)

Збірник наукових праць зареєстрований, реферується та індексується у наступних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах:

- Міжнародний центр періодичних видань (ISSN International Centre, м. Париж);
- CrossRef (DOI: 10.31732/2663-2209);
- Index Copernicus;
- Google Scholar;
- SIS (Scientific Indexing Services);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Ulrichsweb Global Serials Directory;
- PKP Index;
- Eurasian Scientific Journal Index;
- OUCI (Open Ukrainian Citation Index);
- Dimensions;
- OpenAire;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Інституційний репозитарій Вищого навчального закладу «Університету економіки та права «КРОК».

Вчені записки Університету «КРОК» : зб. наук. праць. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2024. Вип. №3 (75). 326 с.

У сімдесят третьому випуску зібрані статті науковців ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», інших закладів вищої освіти, науково-дослідних установ України, підготовлені за результатами їх наукової роботи. Розраховано на викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у сфері економічної теорії, міжнародних економічних відносин, фінансів, банківської справи та страхування, обліку, аудиту та оподаткування, публічного управління та адміністрування, менеджменту та маркетингу, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності, інноваційної діяльності та психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол 2 від 26 вересня 2024 року)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17174-5944ПП від 18.11.2010 р.*

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» внесено як суб'єкт у сфері друкованих медіа
(ідентифікатор - R30-01982)

Головний редактор:

Мігус Ірина Петрівна

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри управління фінансово-економічної безпеки,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Редакційна колегія:

Лаптев Сергій Михайлович

кандидат економічних наук, професор, президент,
ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК»,
Україна

Алькема Віктор Григорович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Акімов Олександр Олексійович

доктор наук з державного управління, доцент,
Заслужений економіст України, професор кафедри
управління охороною здоров'я та публічного
адміністрування, Національний університет
охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика,
Україна

Акімова Людмила Миколаївна

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри фінансів та економічної безпеки,
Заслужений працівник освіти України,
Національний університету водного господарства
та природокористування, Україна

Андрієнко Василь Миколайович

доктор економічних наук, професор, директор
Державного підприємства зовнішньоекономічної
діяльності "УКРІНТЕРЕНЕРГО", Україна

Брадул Олександр Михайлович

доктор економічних наук, професор, декан
факультету економіки та управління
бізнесом, професор кафедри обліку,
оподаткування, публічного управління та
адміністрування «Криворізький національний
університет», Україна

Бурлакова Ірина Анатоліївна

доктор психологічних наук, професор, професор
кафедри психології та педагогіки,
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, Україна

Брюховецька Олександра Вікторівна

доктор психологічних наук, доцент, професор
кафедри психології та особистісного
розвитку, ДВНЗ «Університет менеджменту
освіти», Україна

Грушко Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Денисенко Микола Павлович

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри бізнес-економіки та туризму, Київський
національний університет технологій та дизайну,
Україна

Гураль-Полрола Джоланта

доктор габілітований, професор надзвичайний,
ректор, Старопольська Вища Школа, Польща

Едгар Сіка

доктор економічних наук, професор кафедри
економіки, декан економічного факультету,
Університет Фоджа, Італія

Захаров Олександр Іванович

кандидат економічних наук, професор, завідувач
кафедри управління фінансово-економічної
безпекою, ВНЗ "Університет економіки та права
«КРОК», Україна

Кавун Сергій Віталійович

доктор економічних наук, професор, ПрАТ
"Міжрегіональна академія управління персоналом",
Україна

Коваль Яна Сергіївна

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри міжнародного
менеджменту, Державний торговельно-
економічний університет, Україна

Копитко Марта Іванівна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри менеджменту, Львівський державний
університет внутрішніх справ, Україна

Літвін Наталія Миколаївна

кандидат економічних наук, професор, професор
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Ляшенко Олександра Миколаївна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри управління та організаційного
розвитку, Український католицький університет,
Україна

Мельничук Дмитро Петрович

доктор економічних наук, професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», Україна

Малкова Тетяна Миколаївна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Наконечна Наталія Василівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Паращенко Людмила Іванівна

доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, професор, Відмінник освіти України, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрова Ірина Леонідівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрунько Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радіонова Ірина Федорівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радчук Галина Кіндратівна

доктор психологічних наук, завідувач кафедри психології розвитку та консультування, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Рокоча Віра Володимирівна

доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Румик Ігор Іванович

доктор економічних наук, професор, заступник завідувача кафедри національної економіки та фінансів, Університет «КРОК», Україна

Сингаївська Ірина Валентинівна

кандидат психологічних наук, професор, директор інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Терехов Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Токар Володимир Володимирович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри інженерії програмного забезпечення та кібербезпеки, Державний торговельно-економічний університет, Україна

Чирва Ольга Григорівна

доктор економічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

Шевяков Олексій Володимирович

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна

Шепелюк Віра Анатоліївна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування, державного управління та адміністрування Криворізького національного університету, м. Кривий Ріг, Україна

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ РОЗДРІБНИМИ ІНВЕТОРАМИ НА ФОНДОВОМУ РИНКУ <i>Ігор Румик, Сергій Зємцов</i>	11
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРУ <i>Марко Гребенюк</i>	21
ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ <i>Дмитро Ткач</i>	31
УПЕРЕДЖЕННЯ В БІЗНЕСІ ЯК ПОВЕДІНКОВА РЕАКЦІЯ НА ЕКОНОМІЧНУ НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ <i>Ірина Радіонова, Сергій Гуца</i>	36
СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ ЕКОІНДУСТРІАЛЬНИХ ПАРКІВ <i>Антон Клешов</i>	44
ОСОБЛИВОСТІ ІНДИКАТОРІВ ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ІТ-СЕКТОРУ В УМОВАХ ВІЙНИ <i>Володимир Блинков</i>	49
УКРАЇНСЬКА НЕЗЛАМНІСТЬ – СТІЙКІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ В УМОВАХ ВІЙНИ <i>Ніна Петруха, Катерина Клименко, Сергій Петруха</i>	56
РЕАЛІЗАЦІЯ ФОРСАЙТ-ПРОЄКТІВ В СТРАТЕГУВАННІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ <i>Лариса Смельяненко, Михайло Таран</i>	73

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ, ІННОВАЦІЙНИМ РОЗВИТКОМ ПІДПРИЄМСТВ <i>Віктор Алькема, Валерій Діденко</i>	85
УПРАВЛІННЯ СТІЙКІСТЮ І ПЕРСОНАЛОМ В ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА ЗАКЛАДАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ: ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ <i>Марта Копитко, Дмитро Ткачук</i>	93
ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ СЕРЕДНІМ МЕДИЧНИМ ПЕРСОНАЛОМ ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я <i>Олександр Сумець, Тетяна Перог</i>	102
УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-ПРОЦЕСАМИ КРИПТОВАЛЮТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ОСНОВІ ІНТЕГРАЦІЇ СМАРТ-КОНТРАКТІВ І РОЛАПІВ <i>Юрій Ковальчук</i>	108
ОРГАНІЗАЦІЯ КАДРОВОГО АУДИТУ В КОМПАНІЇ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД <i>Оксана Мотузенко</i>	120
ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІКТОРА ОРБАНА <i>Дмитро Ткач</i>	133

АДАПТИВНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ІНТЕГРУВАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА БАЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ	
<i>Віктор Кінар'юв, Віктор Алькема</i>	143
РЕГУЛЮВАННЯ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	
<i>Олександр Таран</i>	150
УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ СТІЙКІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ ПАКУВАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ	
<i>Микита Іванов</i>	156
СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ ІТ-ПРОЕКТАМИ В АВІАЦІЙНІЙ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ	
<i>Зінаїда Живко, Володимир Панченко, Світлана Родченко</i>	165
АНАЛІЗ ПОВЕДІНКОВИХ ФАКТОРІВ СТЕЙКХОЛДЕРІВ РИНКУ КРИПТОВАЛЮТ СЕРЕД КОРИСТУВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ	
<i>Ростислав Луценко</i>	172

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ТА РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У ПЕРСОНАЛУ КОМЕРЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ	
<i>Людмила Карамушка, Кіра Терещенко</i>	183
ЧИННИКИ СТАБІЛЬНОГО ПОВЕРНЕННЯ БІЖЕНЦІВ: МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЗМІННИХ	
<i>Ольга Кочубейник</i>	194
ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ У КЛІНІЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ІНТЕГРАЦІЯ ПРАКТИК ТА ІННОВАЦІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ	
<i>Ірина Бурлакова, Марина Оксютювич, Тетяна Кондес, Світлана Гаркуша</i>	201
КОУЧИНГ ЯК ПСИХОТЕХНОЛОГІЯ НЕМАНІПУЛЯТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО ІНЖИНИРІНГУ У ПРОФЕСІЙНИХ ТА ІГРОВИХ СЕРЕДОВИЩАХ	
<i>Ольга Петрунько</i>	211
ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПТУ «СИТУАЦІЯ» У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	
<i>Ольга Васильченко</i>	222
ЧИННИКИ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ЖІНОК ПІД ЧАС ВІЙНИ	
<i>Ірина Сингаївська, Ірина Страмоусова</i>	231
АДАПТАЦІЯ І ВАЛІДАЦІЯ КОРОТКОЇ ФОРМИ ШКАЛИ ВПЛИВУ ДОПОМІЖНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СІМ'Ю ПРИ ВИКОРИСТАННІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ (FIATS-ААС 38)	
<i>Ганна Усатенко</i>	246
ДО ПИТАННЯ ПРО СИТУАЦІЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ МИРНОГО ТА ВОЄННОГО ЧАСУ	
<i>Ганна Склярєва</i>	254
ВПЛИВ КАР'ЄРНОГО КОУЧИНГУ НА РОЗВИТОК МОТИВАЦІЇ ДО УСПІХУ ПРАЦІВНИКІВ	
<i>Олена Никоненко, Наталія Данкович</i>	259
КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПРИКОРДОННИКІВ	
<i>Антоній Мельник, Олег Дуда</i>	269

РОЗМЕЖУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ЦІННОСТЕЙ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ <i>Наталія Шматко</i>	280
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ <i>Юрій Шинкаренко</i>	286
ТЕОРЕТИЧНІ НАПРАЦЮВАННЯ ЩОДО МОТИВАЦІЇ ТА ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ В ОСВІТУ ПІДЛІТКІВ <i>Максим Аксьонов</i>	295
РУМІНАЦІЯ І ПОВЕДІНКОВЕ УНИКНЕННЯ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ПІДХОДИ ДО РОБОТИ В ТЕРАПІЇ ГОРЯ <i>Аліна Берестовська</i>	303
ХАРАКТЕРИСТИКА ЕМПІРИЧНИХ МЕТОДІВ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА КЕРІВНИКІВ <i>Галина Католик, Дмитро Гурковський</i>	316

CONTENT

CHAPTER 1. ECONOMICS

ECONOMIC BASIS OF DECISION-MAKING BY RETAIL INVESTORS ON THE STOCK MARKET <i>Ihor Rumyk, Serhii Ziemtsov</i>	11
ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE STATE IN MODERN CONDITIONS: THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE AGRI-FOOD SECTOR <i>Marko Hrebeniuk</i>	21
INNOVATIVE POTENTIAL OF UKRAINE UNDER WAR CONDITIONS: TRENDS AND OPPORTUNITIES <i>Dmytro Tkach</i>	31
BIAS IN BUSINESS AS A BEHAVIORAL REACTION TO ECONOMIC UNCERTAINTY <i>Iryna Radionova, Sergii Gushcha</i>	36
ECO-INDUSTRIAL PARKS POLICY SUBJECTS <i>Anton Kleshchov</i>	44
FEATURES OF INDICATORS FOR ASSESSING THE ECONOMIC SECURITY OF THE IT SECTOR IN TIMES OF WAR <i>Volodymyr Blynkov</i>	49
UKRAINIAN INVINCIBILITY – SUSTAINABILITY OF PUBLIC FINANCES IN THE CONDITIONS OF WAR <i>Nina Petrukha, Kateryna Klymenko, Sergii Petrukha</i>	56
IMPLEMENTATION OF FORESIGHT PROJECTS IN THE STRATEGY OF ECONOMIC DEVELOPMENT ON THE NATIONAL AND REGIONAL LEVELS <i>Larysa Yemelianenko, Mykhailo Taran</i>	73

CHAPTER 2. MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

DIGITALIZATION OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR THE MANAGEMENT OF INNOVATION ACTIVITY, INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES <i>Viktor Alkema, Valerii Didenko</i>	85
MANAGING RESILIENCE AND STAFF IN HEALTHCARE ORGANIZATIONS AND INSTITUTIONS DURING CRISIS SITUATIONS: CHALLENGES IN WARTIME CONDITIONS <i>Marta Kopytko, Dmytro Tkachuk</i>	93
PROBLEMS OF MANAGEMENT OF SECONDARY MEDICAL STAFF OF DOMESTIC HEALTH CARE INSTITUTIONS <i>Oleksandr Sumets, Tatiana Perog</i>	102
MANAGEMENT OF CRYPTOCURRENCY TECHNOLOGY BUSINESS PROCESSES BASED ON THE INTEGRATION OF SMART CONTRACTS AND ROLLUPS <i>Yurii Kovalchuk</i>	108
PERSONNEL AUDIT ORGANIZATION IN THE COMPANY: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE <i>Oksana Motuzenko</i>	120

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF VICTOR ORBAN <i>Dmytro Tkach</i>	133
ADAPTIVE STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESSES IN THE CONTEXT OF INTEGRATING DIGITAL TECHNOLOGIES BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE <i>Viktor Kinarov, Viktor Alkema²</i>	143
REGULATION OF CRYPTOCURRENCIES IN UKRAINE: IMPACT ON THE ECONOMY AND DEVELOPMENT PROSPECTS <i>Oleksandr Taran</i>	150
MANAGING THE FINANCIAL STABILITY OF PACKAGING INDUSTRY ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES <i>Nikita Ivanov</i>	156
IT PROJECT MANAGEMENT STRATEGIES IN THE AVIATION INDUSTRY OF UKRAINE <i>Zinaida Zhyvko, Volodymyr Panchenko, Svitlana Rodchenko</i>	165
RESEARCH ON BEHAVIORAL FACTORS OF CRYPTOCURRENCY MARKET STAKEHOLDERS IN THE TIKTOK SOCIAL NETWORK <i>Rostyslav Lutsenko</i>	172

CHAPTER 3. PSYCHOLOGY

FEATURES OF MANAGEMENT DECISIONS ON STAFF'S MENTAL HEALTH PROMOTION AND UNCERTAINTY TOLERANCE DEVELOPMENT IN COMMERCIAL ORGANIZATIONS IN WAR CONDITIONS <i>Liudmyla Karamushka, Kira Tereshchenko</i>	183
FACTORS OF SUSTAINABLE REFUGE RETURN: METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE OPERATIONALIZATION OF VARIABLES <i>Olga Kochubeinyk</i>	194
EUROPEAN APPROACHES IN CLINICAL PSYCHOLOGY: INTEGRATION OF PRACTICES AND INNOVATIONS IN THE CONDITIONS OF WAR IN UKRAINE <i>Iryna Burlakova, Maryna Oksiutovych, Tetiana Kondes, Svitlana Harkusha</i>	201
COACHING AS PSYCHOTECHNOLOGY NON-MANIPULATIVE SOCIAL ENGINEERING IN PROFESSIONAL AND GAMING ENVIRONMENTS <i>Olga Petrunko</i>	211
APPLICATION OF THE “SITUATION“ CONCEPT IN THE STUDY OF SOCIAL BEHAVIOR <i>OlhaVasylchenko</i>	222
FACTORS OF WOMEN'S HARDINESS DURING THE WAR <i>Iryna Synhaivska, Iryna Stramousova</i>	231
ADAPTATION AND VALIDATION OF THE FAMILY IMPACT OF ASSISTIVE TECHNOLOGY SCALE FOR AUGMENTATIVE AND ALTERNATIVE COMMUNICATION, THE SHORT FORM FIATS-AAC 38 <i>Hanna Usatenko</i>	246
TO THE QUESTION OF SITUATIONS OF UNCERTAINTY IN PEACETIME AND WARTIME <i>Hanna Skliarova</i>	254
THE EFFECT OF CAREER COACHING ON THE DEVELOPMENT OF EMPLOYEES' SUCCESS MOTIVATION <i>Olena Nykonenko, Natalia Dankovich</i>	259

COMMUNICATIVE COMPETENCE AS THE BASIS OF THE PROFESSIONALISM OF BORDER GUARDS <i>Antonii Melnyk, Oleg Duda</i>	269
DIFFERENTIATION OF THE CONCEPTS OF VALUES AND VALUE ORIENTATIONS IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE <i>Natalia Shmatko</i>	280
METHODOLOGICAL APPROACHES TO STUDYING THE DEVELOPMENT OF COPING STRATEGIES IN FUTURE PSYCHOLOGISTS <i>Yurii Shynkarenko</i>	286
THEORETICAL ACCOMPLISHMENTS IN MOTIVATION AND THEIR IMPLEMENTATION IN SECONDARY SCHOOL EDUCATION FOR ADOLESCENT STUDENTS <i>Maksym Aksyonov</i>	295
RUMINATION AND BEHAVIOURAL AVOIDANCE: CONCEPTS, TYPES AND APPROACHES TO WORK IN GRIEF THERAPY <i>Alina Berestovska</i>	303
CHARACTERISTICS OF EMPIRICAL METHODS FOR RESEARCHING THE PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF MANAGERS <i>Halyna Katolyk, Dmytro Hurkovskiy</i>	316

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

УДК 330.1 : 336.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-11-20

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ РОЗДРІБНИМИ ІНВЕСТОРАМИ НА ФОНДОВОМУ РИНКУ

Ihor Rumyk¹, Serhii Ziemtsov²

¹Д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: rumykii@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3943-639X>

²Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, e-mail: ZiemtsovSB@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2253-501X>

ECONOMIC BASIS OF DECISION-MAKING BY RETAIL INVESTORS ON THE STOCK MARKET

Ihor Rumyk¹, Serhii Ziemtsov²

¹Doctor of Science (Economics), Professor, Head of Economy and Finance Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: rumykii@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3943-639X>

²Postgraduate student, KROK University, Kyiv, 30-32 Tabirna st., 03113, Ukraine, e-mail: ZiemtsovSB@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2253-501X>

Анотація. У статті досліджено економічні засади діяльності роздрібних інвесторів, які допомагають приймати ефективні рішення на фондовому ринку. Значна увага приділена можливостям інформаційно-аналітичних торговельних платформ, які доцільно використовувати роздрібним інвесторам для підвищення прибутковості інвестицій. Досліджено алгоритм прийняття рішень роздрібними інвесторами. Детально проаналізовано ключові чинники зростання активності роздрібних інвесторів на фондовому ринку. В результаті виокремлено чотири основні чинники, що приводять до прийняття ефективних рішень роздрібними інвесторами та отримання значної економічної вигоди. Доведено, що роздрібні інвестори можуть разом справляти значний вплив на ринок. Встановлено, що завдяки вдалому вкладенню активів та прийняттю ефективних рішень вони впливають на вибір певних продуктів, зокрема ESG. Рекомендовано використовувати можливості соціального трейдингу, як інноваційного способу торгівлі та інвестування через спеціальні програми копі-трейдингу. Розглянуто можливість автоматизації фінансово-інвестиційних операцій за допомогою роботизованих алгоритмів фондового ринку шляхом підключення їх до брокерського рахунку. Досліджено інформаційно-аналітичні торговельні програми, спрямовані на заробляння грошей, і допоміжні (сервісні) алгоритми. Обґрунтовано використовувати проактивний і дисциплінований підхід до інвестування, за рахунок якого роздрібні інвестори можуть значно підвищити свої шанси на отримання прибутку. Розглянуто можливості подальших досліджень даної тематики в напрямку використання новітніх фінансових програм на базі штучного інтелекту та комплексної оцінки за їх допомогою взаємодії різних секторів фондового ринку.

Ключові слова: економічний підхід, роздрібний інвестор, фондовий ринок, ефективність, соціальний трейдинг, роботизовані алгоритми.

Формули: 0, **рис.:** 6, **табл.:** 0, **бібл.:** 15

Abstract. The article studies the economic principles of retail investors' activities, which help to make effective decisions on the stock market. Considerable attention is paid to the possibilities of information and analytical trading platforms, which it is advisable to use for retail investors to increase the profitability of investments. The decision-making algorithm of retail investors has been studied. Key factors in the growth of activity of retail investors on the stock market are analyzed in detail. As a result, four main factors leading to effective decision-making by retail investors and obtaining significant economic benefits were identified. It has been proven that retail investors can collectively have a significant impact on the market. It has been found that through successful asset investment and effective decision-making, they influence the choice of certain products, in particular ESG. It is recommended to use the possibilities of social trading as an innovative way of trading and investing through special copy-trading programs. The possibility of automating financial and investment operations with the help of robotic algorithms of the stock market by connecting them to a brokerage account is considered. Information and analytical trading programs aimed at making money and auxiliary (service) algorithms were studied. It is reasonable to use a proactive and disciplined approach to investing, due to which retail investors can significantly increase their chances of making a profit. Possibilities of further research on this topic in the direction of using the latest financial programs based on artificial intelligence and comprehensive assessment of the interaction of various sectors of the stock market with their help are considered.

Keywords: economic approach, retail investor, stock market, efficiency, social trading, robotic algorithms.

Formulas: 0, **fig.:** 6, **tabl.:** 0, **bibl.:** 15

Постановка проблеми. Останнім часом спостерігається зростання ролі індивідуальних інвесторів на ринках капіталу, а також підвищення ефективності інвестиційних рішень, впливу сучасних фінансових технологій на забезпечення доступу до торгів на фондових ринках.

Однак, існує низка проблем, зокрема, обмеженість фінансових ресурсів, недостатня фінансова грамотність населення, що має системний характер і може бути усунена лише із загальним розвитком національної економіки та ринків капіталу (достатній рівень і можливість працювати з активами) і підвищення рівня фінансової освіти (знання про фінансові можливості та прийняття ефективних рішень щодо вкладення коштів).

В усьому світі роздрібні інвестори зацікавлені диверсифікувати свої накопичення та заощадження вкладками в інструменти, що максимально дозволяють управляти ризиками. В Україні на фондовому ринку такі альтернативи практично відсутні вже протягом тривалого часу, тому населення просто змушене інвестувати у нерухомість, готівкову валюту, криптовалюти, цінні папери іноземних емітентів, адже їх ціноутворення пов'язане з стабільністю, яку забезпечують іноземні валюти.

Тому діяльність роздрібних інвесторів на фондовому ринку потребує всебічного та детального дослідження та вимагає розробки дієвих методів підвищення їх ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поточний вплив на приватні ринки (через прямий капітал, приватні кредити, нерухомість та інфраструктуру) як частина сформованого інвестиційного портфеля має значні відмінності для роздрібних інвесторів, порівняно з інституційними інвесторами. Частково це пояснюється обмеженою здатністю щодо доступу до приватних ринків прямо або навіть опосередковано. Для індивідуальних інвесторів це має важливе значення з точки зору загального потенціалу накопичення багатства і також з позиції можливості

витримувати періоди ринкової турбулентності.

Використовуючи базу даних понад 1,85 мільйона транзакцій роздрібних інвесторів за 1991-1996 роки, дослідники доводять, що їх операції взаємопов'язані на системній основі, тобто вони купують (або продають) акції разом (Kumar, & Lee, 2006).

Наразі однією з характерних особливостей трансформації економіки в умовах глобалізації та розвитку інформаційного суспільства є перегляд існуючих доктрин і формування сучасних концепцій прийняття рішень (Rumuk, 2023).

Світова фінансова система знаходиться під одночасною дією кількох трансформацій. Цифровізація та демократизація змінюють принципи роботи ринків капіталу. З одного боку, інвестори та корпоративні емітенти мають змінні потреби та очікування. З іншого, низка нових гравців приєднується до традиційних фінансових установ, щоб задовольнити цей попит (WEF, 2022).

Інституційні інвестори та обмежена група фінансових посередників уже давно користуються перевагами отримання високого прибутку та диверсифікації приватних ринків. Роздрібні інвестори повинні мати можливість ділитися цими перевагами, щоб допомогти створити свій капітал і забезпечити довгострокову фінансову безпеку (Andrews, 2023).

Фінансово-інвестиційні операції, які здійснюються на фінансовому ринку, завжди були сферою діяльності фінансової еліти. Ними опікувалися спеціалісти великих інвестиційних банків, фондів тощо. Але з розвитком технологій вони стали доступні пересічному інвестору та трейдеру (Кузьмінський, 2023).

Розширення доступу до приватних інвестицій може мати значні економічні можливості для тих роздрібних інвесторів з позитивними економічними ефектами, які працюють з максимальною відповідальністю (Andrews, Bhat, & Eckrich, 2023).

Але, навіть при наявності бонусів для юридичних і фізичних осіб від участі, для

прикладу, у системі недержавного пенсійного забезпечення, показники участі фізичних осіб у таких програмах свідчать про низький рівень їх зацікавленості в НІФ в якості вкладників (Румик, Кузьмінський, & Костильова, 2023).

Як правило, фізичні особи оперують на ринку цінних паперів через інструменти колективного інвестування або напряму, використовуючи інтернет-трейдинг (Зінченко, 2017).

Щоб скористатися перевагами торгівлі в епоху цифрових технологій, потрібен діалог з багатьма зацікавленими сторонами щодо регуляторних підходів (Pulupenko, 2023).

У воєнний час найпопулярнішим серед більшості людей способом убезпечення від знецінення грошей є зберігання їх у валюті, готівкою або на банківському рахунку – 66%. 54% вважають дієвими інвестиції в зарубіжні проекти та акції. 45% опитаних бачать захист від знецінення у конвертації коштів у криптовалюту. 33% вважають, що інвестиції в українську економіку можуть стати одним з інструментів, що допоможе уникнути ризиків девальвації. Це підтверджує цілком серйозні наміри роздрібного інвестора підтримати країну у найскрутніші часи (Карпіловський, 2022).

Отже, постійні зміни на фондовому ринку внаслідок дії різних чинників і поява все нових фінансових інструментів потребує наукових досліджень, які враховують виклики сьогодення.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні економічних засад діяльності роздрібних інвесторів, які допомагають приймати ефективні рішення на фондовому ринку.

Для написання статті та проведення досліджень були використані наступні методи: теоретичного узагальнення – для визначення ролі та важливості інвестиційної діяльності на фондовому ринку, абстрактно-логічний – для виокремлення кроків щодо розширення можливостей роздрібних інвесторів, графічний – для унаочнення можливостей інформаційно-аналітичних і інформаційно-

торговельних платформ, аналізу та синтезу – для порівняння співвідношення дохідності і ризику роздрібних інвесторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інвестиції на фінансовому ринку – це довгострокова діяльність, особливо в періоди ринкової турбулентності, яку зараз переживає світ.

Інвестування дає можливість вкладникам збільшувати свої грошові заощадження протягом років або десятиліть значно більше, ніж якби вони залишили їх на ощадному чи депозитному рахунках. Інвестиції в фондові ринки, будь то акції, облигації чи будь-які нові інструменти більш ризиковані, ніж звичайні рахунки, але в довгостроковій перспективі вони можуть окупитися.

Слід зазначити, що фондові ринки досить часто переживають періоди так званих «цінових збурень». Тут важливим є те, щоб окремі інвестори, переглядаючи не досить добрі для них новини, пов'язані зі зниженням цін на акції чи інші фондові інструменти, залишалися стійкими. Багатьох з них такі події значно турбують, однак відома приказка говорить: «Час на ринку перемагає очікування на ринку».

Окремі інвестори прислухаються до цієї поради. Майже дві третини індивідуальних інвесторів, або як їх називають «роздрібні інвестори», досить часто приймають рішення утриматись від продажу своїх інвестицій у відповідь на панічні розпродажі інших на фондовому ринку.

Незважаючи на прибутковий потенціал довгострокового інвестування, незначна частка людей займається цим. Наразі роздрібні брокерські компанії та платформи стали надзвичайно поширеними протягом останніх років, однак занадто багато людей у всьому світі ще не почали використовувати їх інвестиційні можливості. Наприклад, у Франції лише 6% населення вважаються роздрібними інвесторами, а в Мексиці цей показник становить взагалі лише 1%. У США більше третини дорослих втрачають можливість отримати додаткову економічну вигоду шляхом інвестування.

Звичайно, завжди можна більше зробити для розширення доступу до інформації, підвищення захисту інвесторів, покращення персоналізації продуктів і послуг та підвищення фінансової грамотності.

З проведених досліджень економічних засад роздрібно інвестування протягом тривалого часу виокремлюють чотири основні кроки, які дозволяють суттєво розширити можливості роздрібних інвесторів і отримати значні економічні вигоди в майбутньому (Рис. 1).

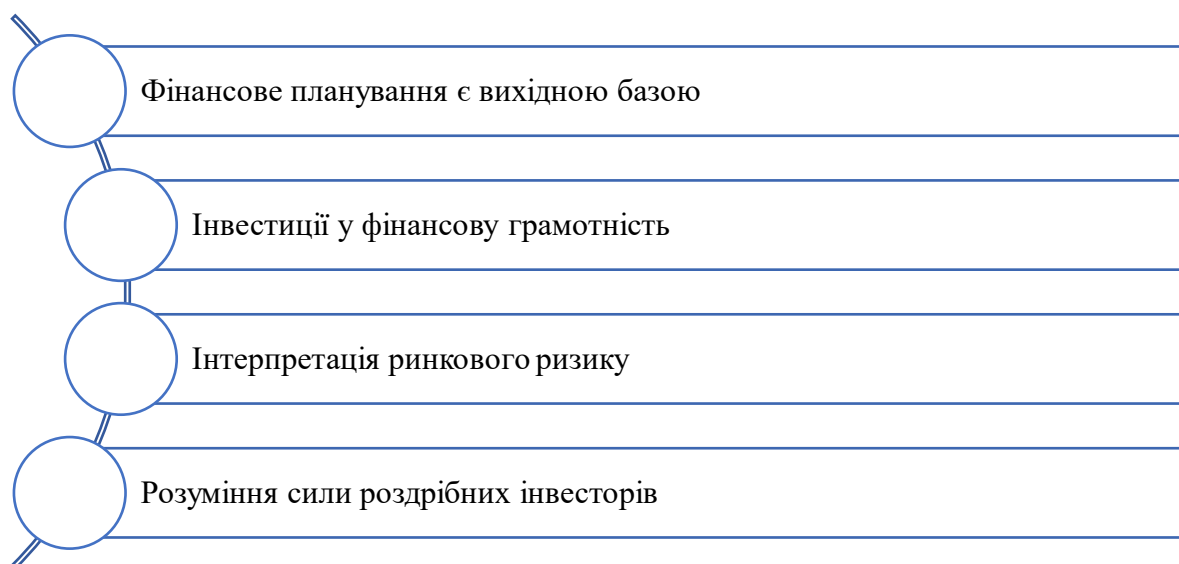

Рис. 1. Алгоритм прийняття рішень роздрібними інвесторами

Джерело: побудовано авторами на основі власних досліджень

Розглянемо детальніше засадничі алгоритми, що приводять до прийняття ефективних рішень роздрібними інвесторами.

Крок перший. Фінансове планування є вихідною базою.

Опитування, поведене в 2021 році, показало, що лише кожен третій американець має письмовий фінансовий план. З тих, у кого його немає, майже половина відповіла, що вважала, що у них недостатньо грошей (42%), щоб план був вартий уваги. Інші сказали, що у них недостатньо часу цим займатися (19%). Останні вважали, що він надто складний або вони не знали, з чого почати (22%) (Williams, 2022).

Базове фінансове планування має ключове значення для контролю за своїми фінансами звичайними людьми, які повинні розуміти власні фінанси. Роздрібні інвестори, окрім знання особистих доходів і витрат, мають також добре усвідомлювати свої зобов'язання (комунальні платежі,

іпотека чи студентська заборгованість). Після цього слід поставити собі запитання: «На які цілі я хочу заощаджувати та інвестувати?» Це може включати як короткострокові, так і довгострокові фінансові цілі (відпустка, телефон, авто, квартира, створення пенсійного фонду).

Крок другий. Інвестиції у фінансову грамотність.

Фінансова грамотність означає розуміння та використання різноманітних фінансових навичок у банківській справі, складання бюджету, оптимальної роботи з боргами та навчання інвестуванню. Важливо також усвідомлювати необхідність заощаджень і фондів екстреної допомоги.

Дослідження, проведені Всесвітнім економічним форумом (World Economic Forum), виявило, що люди схильні інвестувати більше, коли мають кращі можливості дізнатися про інвестування. Раннє відкриття можливостей для навчання має вирішальне значення. Проте більше

половини опитаних інвесторів дізналися про інвестування лише після того, як почали працювати (WEF, 2022).

Окрім самоосвіти, коли люди можуть використовувати перевірені онлайн-блоги, подкасти, книги чи доступне навчання основам інвестування, влада, політики та представники фінансового сектору повинні докладати значно більше зусиль для покращення знань з фінансової грамотності.

Крок третій. Інтерпретація ринкового ризику.

Наразі роздрібні інвестори можуть вибирати серед безлічі різноманітних інвестиційних продуктів. Однак, значні прогалини в обізнаності про продукт можуть призвести до прийняття неправильних рішень. Завжди існує небезпека, що недостатньо обізнані люди обирають продукти з рівнем ризику, який не відповідає інвестиційним цілям. Тут потрібне розуміння того, що жоден актив не є вільним від ризику, але існують конкретні кроки для роздрібних інвесторів щодо захисту своїх активів від значних втрат. Це може бути усереднення вартості в доларах, диверсифікація чи перебалансування портфеля, тощо.

Крок четвертий. Розуміння сили роздрібних інвесторів.

Роздрібні інвестори довели, що вони можуть разом справляти значний вплив на ринок. У січні 2021 року роздрібні інвестори, які стежили за популярною онлайн-дошкою оголошень, через силу суспільних настроїв і спільні дії призвели до того, що акції кількох компаній – так звані «акції-меми» – зросли у вартості більш, ніж на 400% (WEF, 2021).

Завдяки вдалому вкладенню активів та прийняттю ефективних рішень, роздрібні інвестори також можуть впливати на вибір певних продуктів, таких як ESG (екологічні, соціальні, урядові) або інші цільові продукти.

Дослідження Oxford Risk також показало, що 14% інвесторів планують перевести 60% або більше своїх коштів на інвестиції ESG. Отже, інвестиції ESG набирають обертів, оскільки половина

роздрібних інвесторів планує перекласти принаймні частину грошей у фонди ESG (Davies, 2022).

У міру того, як зростає кількість роздрібних інвесторів і активів, якими вони володіють і хочуть інвестувати, фінансові установи повинні визнати їх важливість і переосмислити свої стратегії щодо роботи з ними. З іншого боку, інвестори мають вимагати значно більше від своїх фінансових постачальників і брокерських платформ, причому робити це досить наполегливо, якщо їхні потреби не задовольняються у повній мірі.

Останнім часом на фінансових ринках з'явилося дуже цікаве явище, яке отримало назву соціальний трейдинг. Це ще один із інструментів, яким, на наш погляд, варто скористатися пересічному роздрібному інвестору, особливо тому, який розпочинає свою діяльність та робить перші кроки на фондовому ринку.

Цьому сприяють процеси, пов'язані з підвищенням попиту і розширенням доступу через зниження цін на цифрові девайси (персональні комп'ютери, мобільні телефони) та комунікаційні послуги загалом. Завдяки цьому, використання цифрових інноваційних технологій у фінансовій сфері набуло масового характеру.

Соціальний трейдинг – це інноваційний спосіб торгівлі та інвестування, при якому фінансові ринки поєднуються із соціальними функціями. Метод інвестування, відомий як соціальний трейдинг, передбачає копіювання угод іншого трейдера, що переважно має достатній досвід та позитивні відгуки інших учасників спільноти. Сучасні системи соціального трейдингу дозволяють всім інвесторам швидко та легко спостерігати за діями інших трейдерів.

Якщо трейдери відчувають, що знайшли відповідного кандидата, за яким хочуть піти, вони спостерігають за його торгівлею і копіюють аналогічні дії у своїх портфелях за допомогою спеціальної програми копі-трейдингу.

Наприклад, у популярній інформаційно-аналітичній торговельній

платформі MetaTrader 4 передбачений спеціальний розділ копіювання сигналів, у якому інвестор може вибрати будь-якого високоприбуткового трейдера і підключити свій рахунок для копіювання його торгових угод за невелику щомісячну плату (Рис. 2).

Суттєвою перевагою даного алгоритму дій є те, що там же можна бачити показники ефективності діяльності інвестора, а саме: прибутковість обраного постачальника торговельних сигналів за весь період його роботи.

Використання такого механізму дозволяє не дуже досвідченому роздрібному інвестору-початківцю приймати досить ефективні рішення щодо вкладення коштів і формування інвестиційного портфеля. В результаті такий інвестор, який ще не має значного досвіду управління своїми активами, може формувати досить агресивну стратегію, спрямовану на отримання високого прибутку за значного ризику.

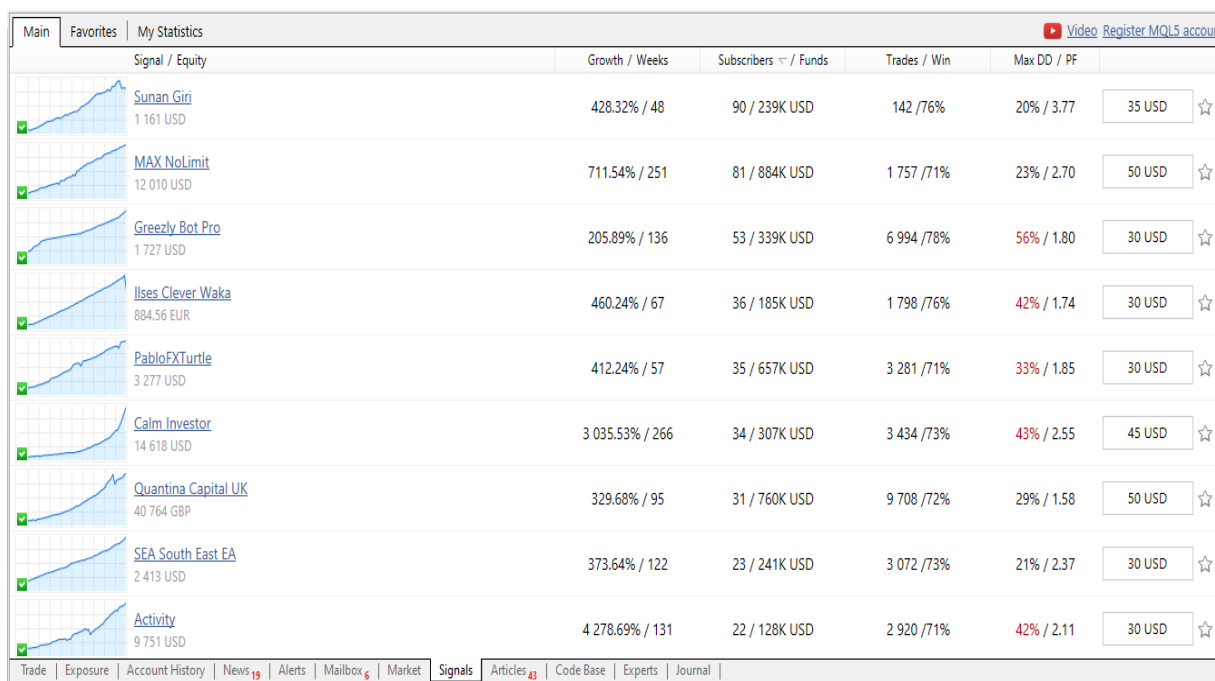

Рис. 2. Розділ копіювання сигналів в інформаційно-аналітичній торговельній платформі MetaTrader 4

Джерело: побудовано авторами на основі МТ4 (2024)

Слід зазначити, що такими можливостями досить часто користуються і значно досвідченіші гравці на фондовому ринку, прагнучи знизити свої ризики та мінімізувати витрати на прийняття рішень (Рис. 3).

За нашими дослідженнями, одним із самих популярних методів збільшення доходності своїх операцій на фондовому ринку, який обирає роздрібний інвестор останнім часом, є використання роботизованих алгоритмів. Їх також часто

називають фінансові радники чи фінансові роботи.

Завдання будь-якого біржового робота базується на математичній моделі поведінки фондового ринку. Алгоритм зіставляє реальні параметри і визначає найкращі для проведення транзакцій моменти. Такими вважаються операції з ймовірністю позитивної прибутковості від 50%. Головне завдання робота – багаторазово здійснювати однотипні угоди, які дозволяють отримати гарантовану прибутковість (UFIN, 2024).

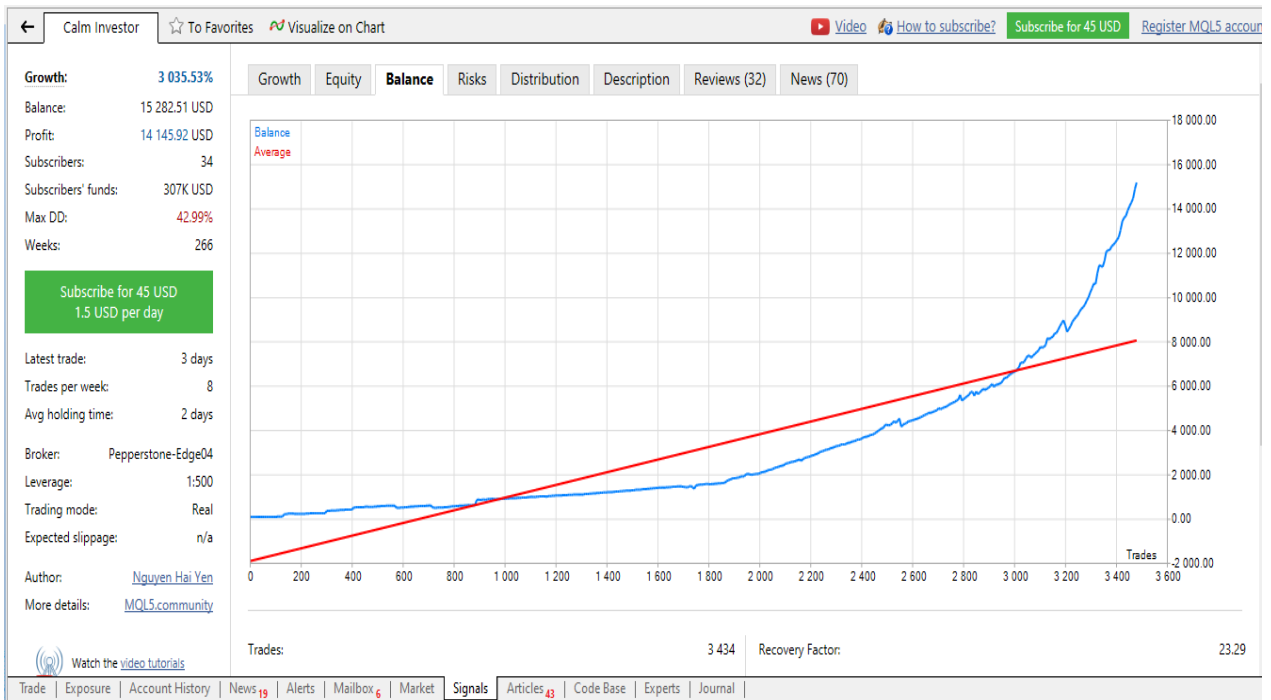

Рис. 3. Показники зростання капіталу одного з постачальників торгівельних сигналів
Джерело: побудовано авторами на основі MT4 (2024)

У тій же інформаційно-аналітичній торгівельній платформі MetaTrader 4 можна придбати або орендувати фінансового

робота за певну плату і підключити його до свого інвестиційного рахунку (Рис. 4).

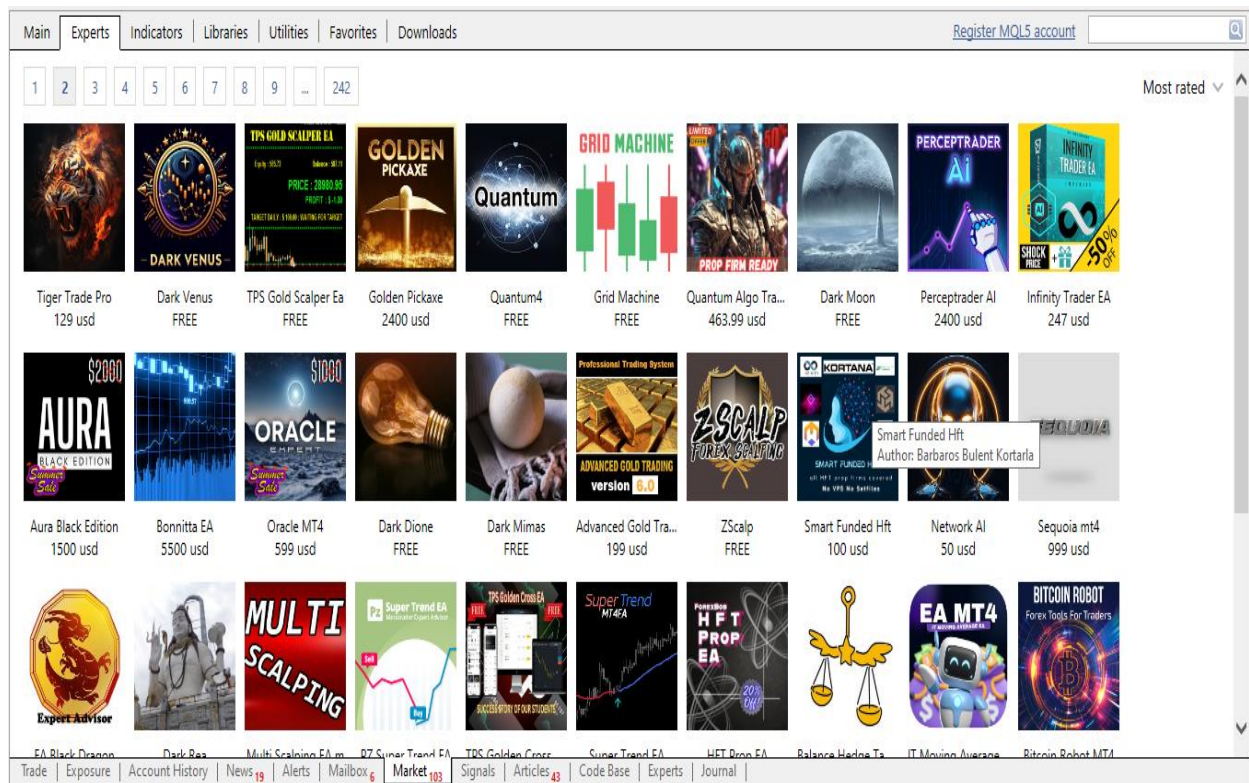

Рис. 4. Розділ фінансових роботів в інформаційно-аналітичній торгівельній платформі MetaTrader 4

Джерело: побудовано авторами на основі MT4 (2024)

Далі інвестору залишається тільки спостерігати за роботою придбаного електронного фінансового експерта.

Існує кілька видів систем електронної торгівлі на біржі, зокрема, програми, спрямовані на заробляння грошей, і допоміжні (сервісні) алгоритми. У першому випадку трейдер задає певні параметри, відповідно до яких робот здійснює операції. У середині цього алгоритму має бути ідея, на якій можна заробити. Сервісні роботи допомагають більш ефективно виконувати

волю людини, але ніякого заробітку при цьому не приносять. Наприклад, клієнт хоче купити великий пакет цінних паперів, йому потрібно зробити це декількома лотами, щоб вплив на ціну активу на ринку був найменшим (UFIN, 2024).

Торговий робот на фондовому ринку – це програма, яка приймає рішення і здійснює операції з цінними паперами на основі закладеного в ній алгоритму (Рис. 5).

Рис. 5. Роботизоване управління інвестиційним рахунком

Джерело: побудовано авторами на основі МТ4 (2024)

Результати деяких фінансових робіт дійсно вражають (Рис. 6).

Але роздрібному інвестору при оцінці фінансового робота в першу чергу слід звертати увагу на показник співвідношення дохідності і ризику. І в цьому плані слід мати на увазі, що дуже розповсюджені в наш час сіткові роботи на основі технології Мартінгейл є досить дохідними, але в той

же час і самими небезпечними з точки зору ризику. Ні фундаментальний, ні технічний аналіз не дозволяють виключити головний фактор – невизначеність майбутнього, що зумовлює особливу роль трейдера.

Однак, при зваженому підході до вибору фінансового робота він може стати незамінним помічником для роздрібного інвестора.

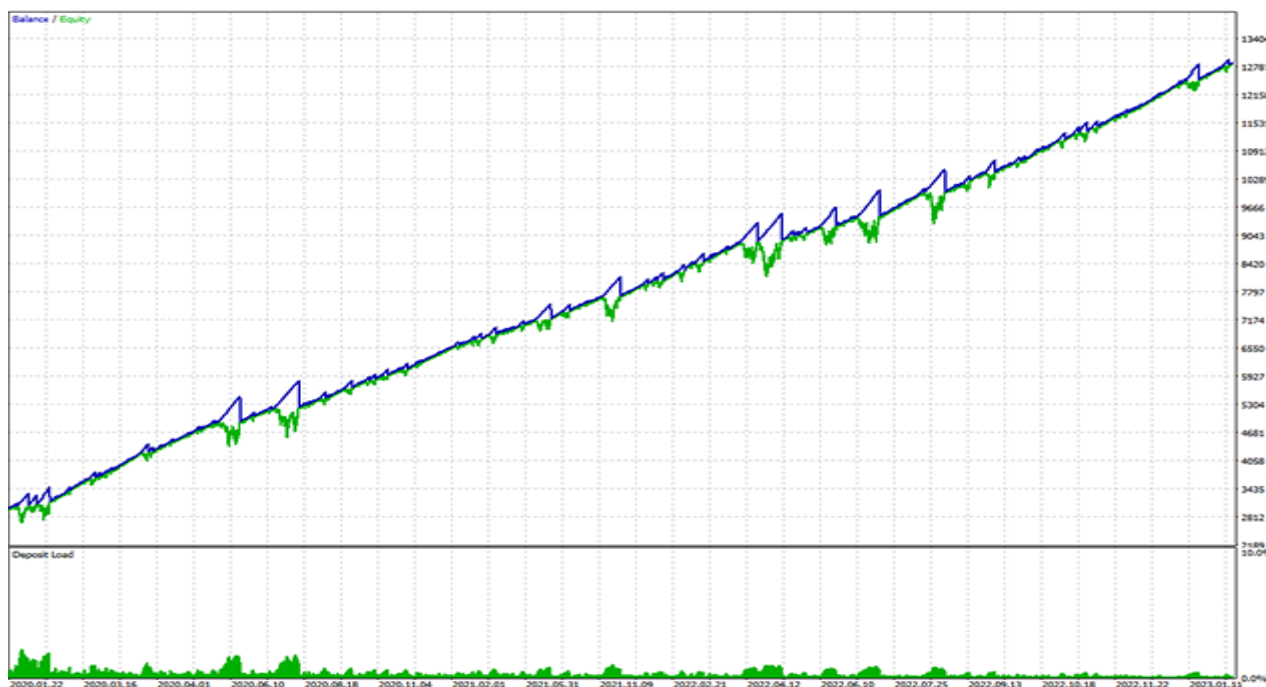

Рис. 6. Динаміка зростання капіталу на інвестиційному рахунку, керованого фінансовим роботом

Джерело: побудовано авторами на основі MT4 (2024)

Висновки. Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна відмітити, що в останні роки відбулася значна еволюція фондової біржі, яка вийшла на зовсім новий інноваційний рівень. На ринку з'явилося багато продуктів, які мають на меті допомогти інвесторам здійснювати інвестиційну діяльність. Одним із таких продуктів є роботизований радник або фінансовий робот. Індивідуальні інвестори можуть відмовитися від консультацій фінансових аналітиків, радників і безпосередніх контактів із брокером після встановлення такої програми.

Незважаючи на прибутковий потенціал довгострокового інвестування, незначна частка людей займається цим. Наразі роздрібні інвестори можуть вибирати серед безлічі різноманітних інвестиційних продуктів. Однак, значні прогалини в обізнаності про продукт можуть призвести до прийняття неправильних рішень. Завжди існує небезпека, що недостатньо обізнані люди обирають продукти з рівнем ризику, який не відповідає інвестиційним цілям.

Для того, щоб покращити результати своєї роботи на фондовому ринку,

роздрібний інвестор може використати ряд ефективних методів:

- розробляти конкретні інвестиційні цілі перед початком своєї інвестиційної діяльності на фондовому ринку та відповідно до цих цілей адаптувати свої інвестиційні стратегії;

- в більшій мірі залучати комплексні аналітично-дослідницькі платформи, які надають інструменти для побудови діаграм і дослідження цін, що дозволяє інвесторам аналізувати ринкові тенденції, визначати потенційні можливості та розробляти ефективні торгові стратегії;

- використовувати можливості соціального трейдингу як інноваційного способу торгівлі та інвестування через спеціальні програми копії-трейдингу;

- автоматизувати свої фінансово-інвестиційні операції за допомогою роботизованих алгоритмів фондового ринку, підключаючи їх до свого брокерського рахунку.

Використовуючи ці методи та проактивний і дисциплінований підхід до інвестування, роздрібні інвестори можуть значно підвищити свої шанси на отримання значного прибутку.

В якості подальших досліджень з даної тематики важливо вивчити можливості використання новітніх фінансових програм на базі штучного

інтелекту та комплексної оцінки за їх допомогою взаємодії різних секторів фондового ринку.

Література:

1. Andrews, M. (2023). Private markets have been the domain of institutions and the wealthy, could they open to retail investors? Доступ через: <https://www.weforum.org/agenda/2023/11/future-capital-markets-private-retail-investors/>
2. Andrews, M., Bhat, A., & Eckrich, S. (2023). Broadening Access to Private Markets. Доступ через: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Broadening_Access_to_Private_Markets_2023.pdf
3. Davies, G.B. (2022). 50% of retail investors to shift funds into ESG in 2022. Доступ через: <https://fintech.global/2022/03/07/50-of-retail-investors-to-shift-funds-into-esg-in-2022/>
4. Зінченко, Ф. (2017). Рівень інвестиційного потенціалу фондового ринку України. *Ринок цінних паперів України, 1-2*, 69-76. Доступ через: <http://securities.usmdu.org/PDF/999.pdf>
5. Карпіловський, Д. (2022). Як рятують від інфляції та у що вкладають гроші роздрібні інвестори. *Економічна правда*. Доступ через: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/18/687187/>
6. Кузьмінський, В.З. (2023). Сучасні технології управління фінансово-інвестиційними операціями. *Антикризове управління: імператив сучасної економіки*: матеріали II Круглого столу (24 листопада 2023 р.). Київ: Університет «КРОК». Доступ через: <https://conf.krok.edu.ua/ACM/ACM-2023/paper/view/2015>
7. Kumar, A., & Lee, C. (2006). Retail Investor Sentiment and Return Comovements. *The Journal of Finance, 61*(5), 2451-2486. Доступ через: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1540-6261.2006.01063.x>
8. МТ4 (2024). Інформаційно-аналітична торгівельна платформа MetaTrader 4. Доступ через: <https://www.metatrader4.com/>
9. Pylypenko, O. (2023). Going to digital economy: an integrated approach to policy making. *Business model innovation in the digital economy*: monograph. Pussi, Estonia. OÜ Scientific Center of Innovative Research. DOI: <https://doi.org/10.36690/BM-ID-EU>
10. Румик, І., Кузьмінський, В., & Костильова, В. (2023). Особливості функціонування недержавних пенсійних фондів. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2(70), 29-37. DOI <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-29-37>
11. Rummyk, I. (2023). Digital economy: innovation and technologies. *Business model innovation in the digital economy*: monograph. Pussi, Estonia. OÜ Scientific Center of Innovative Research. DOI: <https://doi.org/10.36690/BM-ID-EU>
12. UFIN (2024). інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку. Доступ через: https://ufin.com.ua/analit_mat/rzp/214.htm
13. WEF (2021). What the rise of the millennial investor means for a sustainable world. Доступ через: <https://www.weforum.org/agenda/2021/02/rise-millennial-investor-sustainable-world/>
14. WEF (2022). The Future of Capital Markets: Democratization of Retail Investing. Доступ через: <https://www.weforum.org/publications/the-future-of-capital-markets-democratization-of-retail-investing/>
15. Williams, R. (2022). 5 Ways Financial Planning Can Help. Доступ через: <https://www.schwab.com/learn/story/5-ways-financial-planning-can-help#:~:text=If%20so%2C%20you're%20not,Schwab's%202021%20Modern%20Wealth%20Survey.&text=O%20f%20the%20rest%2C%20almost%20half,time%20to%20develop%20a%20plan>

УДК: 338.1 : 658

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-21-30

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРУ

Марко Гребенюк¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: HrebeniukMV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7514-1794>

ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE STATE IN MODERN CONDITIONS: THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE AGRI-FOOD SECTOR

Marko Hrebeniuk²

²Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: Hrebeniuk@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7514-1794>

Анотація. Стаття присвячена аналізу ендегенного становища України в умовах інтенсивної екзогенної конкуренції на світовому ринку. Акцентовано, що національна економічна модель України має враховувати поточний стан і сучасні виклики, зокрема обмеженість зовнішнього фінансування та високі витрати на оборону, які створюють додаткові труднощі для фінансування цивільних потреб. Зауважено, що прогнозоване зростання ВВП на 2024 рік становить 3,0%, що є нижчим за попередні прогнози через обмеження зовнішнього фінансування на початку року. Наголошено, що ключовими елементами національної економічної моделі залишаються залучення зовнішньої допомоги та розвиток стратегічних галузей, таких як металургія та агро-сектор. Металургійна галузь демонструє стійкість та здатність до відновлення, що позитивно впливає на експортний потенціал та підтримку внутрішнього ринку. Інвестиції в технологічні інновації є критичними для подальшого розвитку цієї галузі. Аграрний сектор також відіграє важливу роль у національній економіці та конкурентній позиції України на світовому ринку. Повномасштабне вторгнення завдало значних збитків агросфері, додаючи нових викликів до однієї з галузей, яка дає найбільший обсяг до ВВП. Зміни в обсягах експорту зернових та соняшникової олії вказують на значні виклики та можливості, що вимагають розробки ефективних експортних стратегій. Наголошено, що економічний розвиток України залежить від реалізації аграрного потенціалу, досягнення енергетичної незалежності, оновлення промислового сектору, покращення інвестиційного клімату, розробки ефективних експортних стратегій та інвестицій в освіту і наукові дослідження. Комплексний підхід до реалізації цих напрямків є вирішальним для досягнення сталого економічного прогресу. Дослідження може бути корисним аналітикам, міжнародним організаціям, державній і місцевій владі.

Ключові слова: економічний розвиток, ВВП, національна економічна модель, конкурентоспроможність, агропродовольчий сектор, аграрний потенціал.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 3, бібл.: 26

Abstract. The paper is dedicated to analyzing Ukraine's endogenous situation under conditions of intense exogenous competition in the global market. It emphasizes that Ukraine's national economic model must consider the current state and contemporary challenges, particularly the limited external financing and high defense expenditures, which create additional difficulties for funding civilian needs. It is noted that the projected GDP growth for 2024 is 3.0%, which is lower than previous forecasts due to restrictions on external financing at the beginning of the year. It is emphasized that key elements of the national economic model remain attracting external aid and developing strategic sectors such as metallurgy and the agricultural sector. The metallurgy industry demonstrates resilience and the ability to recover, positively impacting export potential and supporting the domestic market. Investments in technological innovations are critical for the further development of this sector. The agricultural sector also plays a significant role in the national economy and Ukraine's competitive position in the global market. The full-scale invasion has caused significant damage to the agricultural sector, adding new challenges to one of the largest contributors to GDP. Changes in the volumes of grain and sunflower oil exports indicate significant challenges and opportunities, requiring the development of effective export strategies. It is emphasized that Ukraine's economic development depends on realizing its agricultural potential, achieving energy independence, renewing the industrial sector, improving the investment climate, developing effective export strategies, and investing in education and scientific research. A comprehensive approach to implementing these directions is crucial for achieving sustainable economic progress. The study may be useful to analysts, international organizations, and national and local authorities.

Keywords: economic development, GDP, national economic model, competitiveness, agri-food sector, agricultural potential.

Formulas:0; fig.: 1; tabl.: 3; bibl.:26

Постановка проблеми. У сучасному світі глобалізації та інтеграції, економічний розвиток держави відіграє вирішальну роль у забезпеченні її конкурентоспроможності на міжнародній арені. Світова конкуренція, яка постійно зростає, висуває нові виклики перед країнами, змушуючи їх адаптувати свої економічні стратегії та шукати інноваційні підходи до розвитку. В таких умовах кожна держава має не лише підтримувати стабільність своєї економіки, але й активно вдосконалювати її структуру, підвищувати ефективність виробництва, інвестувати в науку і технології, а також стимулювати підприємництво. Агропромисловий сектор довгі роки виступає флагманом національної економіки, тому з проблемою повномасштабного вторгнення, галузь змушена адаптуватися та знаходити нові рішення промислових проблем.

Національна економіка має повернути провідні експортні позиції аграрних культур, за допомогою як і міжнародної підтримки, так і внутрішніх платежів. Основним питанням у даному контексті є аналіз ключових факторів, які впливають на економічний розвиток держави в умовах світової конкуренції, а також виявлення ефективних механізмів і стратегій для зміцнення економічних позицій на міжнародному ринку. Особлива увага має приділятися ролі інновацій та технологічного прогресу, які стають основними драйверами економічного зростання в сучасних умовах. Важливим є вплив інституційного середовища, яке створює необхідні умови для розвитку бізнесу та інвестиційної привабливості країни. Враховуючи швидкі зміни в глобальній економіці, стратегічне планування та гнучке управління національною економічною моделлю стають ключовими елементами успіху в умовах конкуренції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці економічного розвитку держави в умовах інтенсивної глобальної конкуренції присвячено ряд робіт українських і зарубіжних дослідників. Так, Gereffi G. (2011) вивчав роль

глобальних виробничих ланцюгів у формуванні міжнародної конкуренції. Було досліджено, як компанії використовують міжнародні виробничі мережі для зниження витрат і збільшення конкурентоспроможності на глобальному ринку.

Vukšić (2013) проаналізував різні стратегії країн, що розвиваються, для покращення стану інвестиційного клімату, зокрема через поліпшення правових і економічних умов ведення бізнесу. На його думку, успіх у залученні інвестицій значною мірою залежить від здатності країни адаптуватися до глобальних економічних тенденцій і конкурентного тиску.

Acharyya, & Kar (2014) розглядають зв'язок між міжнародною торгівлею та економічним розвитком, аналізуючи, як різні аспекти міжнародної торгівлі сприяють або стримують зростання національних економік. Проаналізовано, як торгова політика та регуляції впливають на економічні структури, включаючи виробничі можливості, зайнятість та інноваційну активність.

Singh (2016) досліджує комплексні взаємозв'язки між конкуренцією, політикою конкуренції, конкурентоспроможністю, глобалізацією та розвитком. Він доводить, що ефективна політика конкуренції є ключовим елементом для забезпечення здорової конкуренції і сприяння стійкому розвитку. Зокрема важливою є роль глобалізації в зміні традиційних підходів до конкуренції і розробці політик, що відповідають сучасним викликам світової економіки.

Jhamb, & Turcanu (2022) аналізували глобальні бізнес-показники та економічні тенденції, особливо з урахуванням впливу пандемії COVID-19. Зокрема, вони звертають увагу на те, як пандемія прискорила процес цифрової трансформації і змінила парадигми у міжнародній торгівлі та інвестиційних стратегіях.

Kaczmarczyk, & Flassbeck (2023) зосереджуються на ролі прямих іноземних інвестицій у динаміці торгівлі та

капітальних потоків. Автори акцентують, що інвестиції ззовні є критично важливими для внутрішнього розвитку, сприяють модернізації індустрії і підвищенню міжнародної конкурентоспроможності країн.

Робота Lusha (2024) зосереджена на впливі національної та міжнародної співпраці на економічний розвиток. У ній детально аналізується, як взаємодія між країнами сприяє їхньому економічному розвитку. Результати підкреслюють, що тісніша співпраця між державами може стати драйвером економічного зростання, особливо через інновації та обмін технологіями.

Питанню позиціонування України в міжнародному конкурентному контексті, зокрема агропродовольчому, присвячено ряд досліджень українських учених. Так, Дудка Ю. (2009) розглядав взаємозв'язок між конкурентоспроможністю економіки та економічною безпекою України в умовах глобалізації. На думку Румика (2012), наявність політичних ризиків для інвестованого капіталу та нестабільне економічне становище, що залежить від податкової політики, не стимулює залучення інвестицій у державу. Крім того, він вважає, що економічний зміст продовольчої проблеми полягає у невідповідності попиту на продукти харчування та можливостями сільськогосподарського виробництва, яке обмежене рівнем свого розвитку та наявними ресурсами (Румик, 2020).

Ясько (2020) вивчав розвиток конкуренції як фактор посткризового відновлення економіки. Особлива увага приділяється впливу економічних реформ на відновлення конкурентоспроможності. Машкара-Чокнадій, & Пачкал (2021) аналізують особливості економічної конкуренції в рамках глобалізації світової економіки та в умовах продовольчих викликів. Автори звертають увагу на необхідність реформ у національних економічних системах для підвищення їхньої конкурентоспроможності.

Зважаючи на суттєві зміни сучасного економічного середовища, пов'язані з війною, деталізації та уточнення потребує аналіз розвитку держави в умовах продовольчих викликів, а також можливостей залишатися конкурентоспроможною державою в контексті внутрішнього та зовнішнього продовольчого забезпечення.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є дослідження ролі та значення агропродовольчого сектору у системі економічного розвитку України у контексті світових продовольчих викликів і міжнародної конкуренції.

Основними методами дослідження були наукова абстракція, логічне узагальнення, графічний та статистико-економічний підходи до оцінки та аналізу тенденцій економічного розвитку держави в умовах світової конкуренції та глобальних змін.

Вклад основного матеріалу дослідження. Станом на 2024 р. прогнозоване зростання ВВП України становитиме 3,0% у річному вимірі, згідно з прогнозами НБУ (НБУ, інфляційний звіт, 2024). Цей показник економічного зростання є нижчим порівняно з попереднім прогнозом (на рівні 3,6% у 2024 р.). Зниження прогнозного темпу росту відображає економічні виклики, з якими Україна зіткнулася на сучасному етапі розвитку.

Аналіз квартальних даних показав, що реальний ВВП України у 1 кв. 2024 р. зріс на 3,1% порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Зниження темпів економічного зростання може бути пов'язано з обмеженішим фінансуванням – на початку 2024 р. Україна отримала малий обсяг зовнішньої бюджетної допомоги, що вплинуло на можливості уряду фінансувати великі проекти та програми.

Проте, перспективи на майбутнє виглядають оптимістичніше. За прогнозами НБУ, у 2025-2026 рр. очікується прискорення зростання ВВП (Рис. 1).

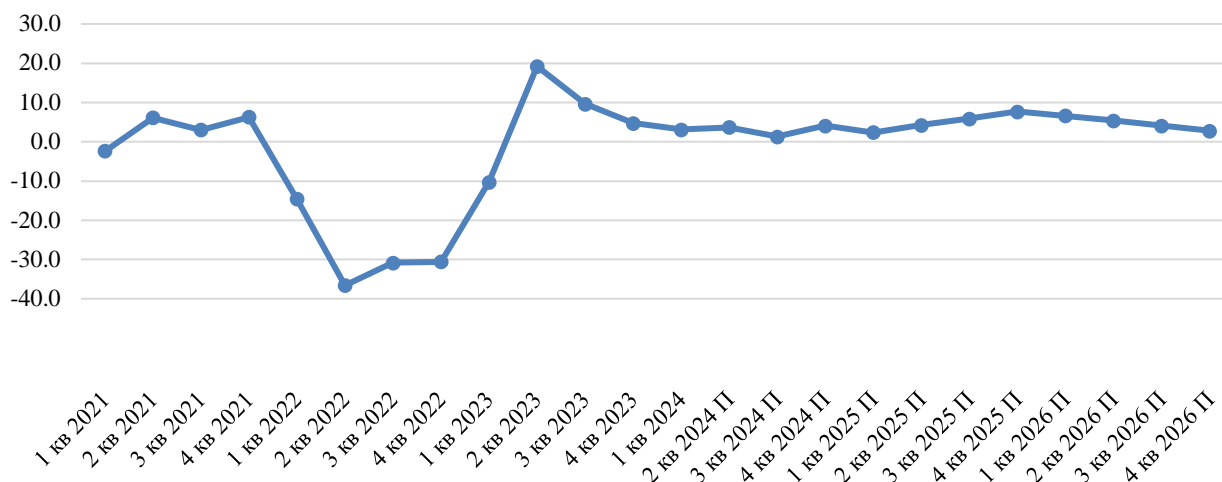

Рис. 1. Темпи росту реального ВВП України, 2021-2026 рр. (прогноз), %

Джерело: побудовано автором на основі (НБУ, інфляційний звіт, 2024)

Це сприятиме швидшій нормалізації економічної активності, що передбачає поступове відновлення стабільності та зростання в основних секторах економіки. Таке прискорення темпів економічного зростання є особливо важливим для довгострокового економічного розвитку та зміцнення економічної стійкості країни в умовах глобальної конкуренції.

Не дивлячись на складну ситуацію в країні останні декілька років деякі з загальних економічних показників залишаються досить на високому рівні. Так, наприклад, реальний ВВП України за 2023 рік склав понад 5518062 млн грн., у порівнянні з 3865780 млн грн. у 2022 році. Ріст склав понад 42% (Мінфін, 2024).

До того ж, виходить доволі цікава ситуація, якщо аналізувати обсяги ВВП саме по кварталах. Так, у першому та другому кварталі 2023 року обсяг ВВП склав 1143216 та 1257152 млн грн. відповідно. В той час реальний обсяг ВВП у третьому та четвертому кварталі 2023 року склав 1592609 та 1525085 млн грн. відповідно. Це свідчить про те, що не дивлячись на шокове економічне положення в країні останніми роками, економічна ситуація в країні все ж таки стабілізується (Мінфін, 2024).

Порівняльний аналіз 2021 року з 2022 роком дає можливість зробити висновок, що ВВП має тенденцію до зниження. Так, ВВП на душу населення на рік знизився з

131907 грн. до 126152 грн. Зниження склало майже 5%, і в цих статистичних даних ще не була врахована інфляційні чинники (Мінфін, 2024).

Слід зазначити, що в період війни конкурентоспроможність України значно знизилася. Але, незважаючи на всі аспекти, країна продовжує створювати нові проекти, присутнє міжнародне співробітництво та технологічний прогрес.

Доцільним виглядає аналіз прямих збитків, завданих інфраструктурі України, в період початку 2024 року, щоб проаналізувати можливість конкуренції з іншими країнами (Табл. 1).

Аналіз даних табл. 1 дає можливість зробити висновок, що найбільші прямі втрати спостерігаються в секторі житлових будівель, який становить 37,5% від загальної оцінки, та в інфраструктурному секторі - 23,4%. Спільно вони становлять понад 60% загальної суми втрат. Активи підприємств та промисловості складають 8,3%, а сектори АПК та енергетики мають значний внесок у сумарну оцінку втрат, становлячи відповідно 6,5% та 5,7%. Освітній сектор, хоч і менш значущий у порівнянні з іншими, все ж має вагомий частку у загальній сумі втрат - 4,3%. Інші галузі, такі як лісове господарство, ЖКГ, транспорт, охорона здоров'я, культура, туризм і спорт, також відображають прямі втрати, хоча їх частка менш значуща.

Таблиця 1. Загальна оцінка прямих збитків інфраструктури, на початок 2024 року

Тип майна	Оцінка прямих втрат, \$ млрд	Частка, %
Житлові будівлі	58,9	37,5
Інфраструктура	36,8	23,4
Активи підприємств, промисловість	13,1	8,3
АПК і земельні ресурси	10,3	6,5
Енергетика	9,0	5,7
Освіта	6,8	4,3
Лісовий фонд	4,5	2,9
ЖКГ	4,5	2,9
Транспортні засоби	3,1	2,0
Охорона здоров'я	3,1	2,0
Культура, туризм, спорт	3,1	2,0
Торгівля	2,6	1,6
Адміністративні будівлі	0,5	0,3
Цифрова інфраструктура	0,5	0,3
Соціальна сфера	0,2	0,1
Фінансовий сектор	0,04	0,01
Разом	157,2	100

Джерело: побудовано автором на основі (KSE, 2024).

Втрати в адміністративному секторі, цифровій інфраструктурі та соціальній сфері становлять менше 1% від загальної суми. Фінансовий сектор має найменшу частку втрат - лише 0,01% від загальної оцінки (KSE, 2024).

Ключовим елементом національної економічної моделі України на сучасному етапі є залучення допомоги донорів (НБУ, 2024). З 2022 р. внутрішні доходи державного бюджету України переважно спрямовані на потреби оборони, при цьому такі витрати становлять приблизно 50% від загального бюджету.

З іншого боку, всі цивільні витрати фінансуються за допомогою іноземної фінансової підтримки. В 2024 р. Україні потрібно залучити близько 38 млрд дол США зовнішнього фінансування для покриття дефіциту держбюджету. У травні 2024 р. обсяг іноземної допомоги значно знизився, досягнувши найнижчого рівня за 2022-2024 рр. Зокрема, Україна отримала лише 20 млн дол США у вигляді кредитів від Світового Банку, що склало лише 0,4% від поточних потреб у фінансуванні. Однак, у 3 кв. 2024 р. очікується покращення ситуації завдяки планованому отриманню 1,9 млрд євро від ЄС і 2,2 млрд дол США від МВФ. Незважаючи на це, нерегулярність фінансової допомоги створює значні складнощі для уряду у плануванні та розподілі бюджетних коштів,

що негативно впливає на стабільність економічної політики країни та ускладнює становище в глобальному конкурентному середовищі.

У розрізі питання конкурентної позиції України на світовому ринку важливо розглянути ключові галузі, що формують національну економічну модель країни. Традиційно Україна займала одне з провідних місць у світовій металургії, але загострення російської збройної агресії 2022 р. поставило перед галуззю нові серйозні виклики. Попри це, українська металургія продемонструвала стійкість та здатність до швидкого відновлення та розвитку (Укрметалургпром, 2024).

У травні 2024 р. досягнуто високі обсяги виробництва: 653 тис. тонн чавуну, 738 тис. тонн сталі, 595 тис. тонн прокату. Зростання обсягів виробництва порівняно з минулим роком показало такі результати: виробництво чавуну зросло на 21%, сталі – на 31%, прокату – на 30%. Ріст виробництва металопродукції має значний позитивний вплив на національну економічну модель України в умовах глобальної конкуренції, зокрема в ключі зростання експортного потенціалу та підтримку внутрішнього ринку. Фокус інвестицій у технологічні інновації та розвиток виробничих потужностей буде визначальним для подальшого розвитку галузі.

Інша провідна галузь у структурі національної економічної моделі України – аграрна, що в сучасний нестабільних умовах на світовому ринку є ключовою для глобальної конкурентоспроможності України.

Розробка довгострокових прогнозів розвитку агропромислового виробництва має стати постійним і надзвичайно важливим напрямом діяльності Уряду України. Подолання наслідків тривалого спаду виробництва продовольства та споживання основних продуктів харчування, досягнення розширеного відтворення та функціонування сільськогосподарських товаровиробників в умовах ринкової економіки вимагає постановки та реалізації масштабних і багатопланових завдань соціально-економічного розвитку (Rumuk, 2021).

Проведений аналіз поточної ситуації засвідчив, що в травні 2024 р. аграрний експорт України показав тенденцію до зміни, зокрема спостерігалася різка зміна в обсягах експорту зернових і соняшникової олії (Мінагро, 2024). Ці коливання мають глибокий вплив на економіку країни та міжнародні аграрні ринки. Експорт зернових в Україні знизився до 5,8 млн т, що є менш, ніж половиною від попереднього показника 12,2 млн т. Таке зниження вказує на скорочення обсягів продажу врожаю минулого року, викликані як зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

На противагу цьому, експорт соняшникової олії істотно зріс, досягши 714 тис т. Це свідчить про зростаючу роль України на світовому ринку олійних. Особливу увагу заслуговує зростання частки продукції, експортованої через морські порти, що в травні 2024 р. сягнуло 81%. Цей показник є важливим у контексті продовження активних воєнних дій.

Таким чином, зміни в експорті аграрної продукції України виявляють суттєві виклики та можливості для України у сфері агропромислового виробництва та міжнародної торгівлі. Сучасна ситуація вимагає розробки ефективних стратегій, які допоможуть оптимізувати експортні потужності та зміцнити позиції України на світовому аграрному ринку.

Аграрний сектор України довгий час був флагманом національної економіки, демонструючи стабільне зростання та вражаючі показники. До початку повномасштабної війни ця галузь щорічно зростала на 5-6%, становлячи вагому частку ВВП країни. Сільськогосподарське виробництво разом із переробкою продукції забезпечувало 16% ВВП, що підкреслює його ключову роль в економічній структурі держави.

Для кращого розуміння динаміки розвитку аграрного сектору України за останні роки, розглянемо економічні показники ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств (Табл. 2).

Таблиця 2. Базові показники результативності діяльності підприємств аграрного сектору

Показники	2015	2018	2019	2020	2021
Рівень рентабельності усієї діяльності аграрних підприємств, %	30,4	14,2	16,6	13,9	36,4
Індекс с/г продукції підприємств (у % до попереднього року, у постійних цінах)	94,8	112,0	102,7	88,0	122,3
Сукупний індекс витрат на виробництво с/г продукції (у % до попереднього року, у фактичних цінах)	150,9	114,0	99,4	100,6	140,9
Індекс цін с/г продукції, реалізованої підприємствами (у % до попереднього року)	154,5	109,3	92,4	119,2	136,0
Індекс інфляції (у % до попереднього року)	143,3	109,8	104,1	105,0	110,0
Індекс капітальних інвестицій у с/г (у % до попереднього року)	126,1	108,4	90,4	54,6	123,5

Джерело: побудовано автором на основі (Макалюк, Каптуренко, Баранніков, 2023).

Тож, 2021 рік закінчився з індексом цін продукції сільського господарства у 136% . Експорт сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів приносив Україні щорічно близько 22 млрд доларів США, що становило майже половину всього експорту країни. Однак, повномасштабна війна завдала значного удару по економіці України, в тому числі і по агропромислому сектору. Блокування морських портів призвело до скорочення експорту сільськогосподарської продукції з 6-7 млн тон на місяць до 1,5 млн тон. Це спричинило стрімке зниження внутрішніх цін на аграрну продукцію, які навесні опустилися нижче собівартості (ВРУ, 2022).

За оцінками FAO, прямі втрати активів аграрного сектору сягають суми в 6 млрд доларів. Близько 5% земель вважаються пошкодженими, втрати доступних посівних площ перевищують 25%, а зрошуваних земель – понад 70%. Значно постраждали також ягідники та сади. Крім того, великі масиви земель стали небезпечними для обробітку через мінування та пошкодження. Істотних руйнувань зазнала сільськогосподарська інфраструктура, включаючи складські приміщення, транспортні шляхи, енергетичні об'єкти та переробні підприємства. Тваринництво також постраждало від бойових дій та зазнало втрат до 30% поголів'я у зонах активних бойових дій (Михальчук, 2022).

Окрім прямих наслідків війни, галузь продовжує стикатися з викликами, які існували і до її початку. Про важливість розробки класифікації та оцінки загроз продовольчої безпеки відомо досить давно (Румик, 2012). Це, насамперед, включає складнощі з підключенням до інженерних мереж, захисні бар'єри при виході на міжнародні ринки, незавершену адаптацію законодавства до норм ЄС у сфері безпеки та контролю продукції, проблеми з блокуванням податкових накладних та невідповідність логістичних потужностей зростаючим потребам агропромислових виробників. Економічні втрати аграрної галузі від війни лише на

момент 2022 року оцінювалися у 22 мільярди доларів. Доходи сільського господарства та суміжних секторів знизилися на 10-30% (Громов, 2022).

Урожай сільськогосподарських культур в Україні в 2023 році значно перевищив внутрішні потреби країни, досягнувши рівня в 1,5-3 рази вище необхідного для внутрішнього споживання. Станом на кінець грудня 2023 року, загальний обсяг зібраного врожаю склав 79,2 мільйона тонн. З цього обсягу 58,4 млн тонн припадає на зернові та зернобобові культури, а 20,8 млн тонн – на олійні культури. Додатково було зібрано 11,9 млн тонн цукрових буряків (УСАВ, 2023).

За підсумками 2023 року виробництво молока не лише досягло, але й перевищило довоєнні показники. Загальний обсяг виробництва молока підприємствами за період з січня по грудень 2023 року склав 2 млн 807 тис. тонн, що на 6% більше порівняно з попереднім роком. Цей результат навіть перевершив показники 2021 року, коли було вироблено 2 млн 767,7 тис. тонн молока.

2024 рік виявився складним періодом для сільського господарства України, яке зіткнулося з серйозними викликами та перешкодами. Після рекордних показників попереднього року галузь зазнала значного спаду виробництва та експорту, що особливо відчутно вплинуло на зернові та олійні культури.

Основною проблемою стала нездатність виробників здійснювати повномасштабний експорт орієнтованих на зовнішні ринки культур. Це призвело до суттєвого зменшення надходжень, необхідних для підтримки та розвитку виробництва у наступному 2025 році. Така ситуація створила замкнене коло, де зменшення експорту призводить до скорочення ресурсів для виробництва, що, в свою чергу, може ще більше обмежити експортні можливості в майбутньому (Белкін, 2024).

У результаті цих негативних тенденцій, виробники змушені були зосередитися переважно на задоволенні потреб внутрішнього ринку. Хоча це

допомагає забезпечити продовольчу безпеку країни, такий підхід несе в собі серйозні ризики для аграрного сектору в цілому. Втрата значної частини доходів від експорту може суттєво підірвати фінансову стійкість як окремих фермерів, так і

великих сільськогосподарських підприємств.

Таким чином, економічний розвиток України в умовах світової конкуренції залежить від кількох ключових факторів (Табл. 3).

Таблиця 3. Ключові драйвери розвитку конкурентоспроможної національної економічної моделі України

Драйвери	Коментарі
Аграрний потенціал	Реалізація через інвестиції в сучасні технології та розширення міжнародних ринків
Енергетична незалежність	Забезпечення стабільності через використання відновлюваних джерел енергії та зменшення імпорту
Оновлення промислового сектору	Підвищення конкурентоспроможності через розвиток машинобудування та металургії
Покращення інвестиційного клімату	Залучення іноземних капіталів через реформи та боротьбу з корупцією
Ефективна експортна стратегія	Розробка стратегій для ефективнішої взаємодії на міжнародних ринках
Інвестиції в освіту і наукові дослідження	Створення умов для розвитку нових високотехнологічних галузей, забезпечення тривалого росту та інновацій

Джерело: побудовано автором на основі власних досліджень

Детальний аналіз дозволяє виділити наступні:

1. Передовсім, великий аграрний потенціал країни може бути максимально реалізований через інвестиції в сучасні технології та розширення міжнародних ринків.

2. Значне місце займає і прагнення до енергетичної незалежності, яке може забезпечити стабільність через використання відновлюваних джерел енергії та зменшення імпорту.

3. Оновлення промислового сектору, особливо в машинобудуванні та металургії, також відіграє важливу роль у підвищенні глобальної конкурентоспроможності України.

4. Покращення інвестиційного клімату через реформи та боротьбу з корупцією сприятиме залученню іноземних капіталів, а розробка ефективної експортної стратегії дозволить країні ефективніше взаємодіяти на міжнародних ринках.

5. Нарешті, інвестиції в освіту і наукові дослідження створять ґрунт для розвитку нових високотехнологічних галузей, забезпечуючи тривалий ріст і інновації.

Такий комплексний підхід є вирішальним для досягнення сталого економічного розвитку України в

конкурентному світовому середовищі. Узагальнено ключові напрямки розвитку української національної економічної моделі в.

В підсумку, Україна має розробити адекватну комплексну стратегію посилення конкурентної позиції на світовому ринку зі врахуванням сучасного стану волатильності та загострення геополітичної нестабільності. Ключовим є дотримання даної стратегії в процесі її реалізації та виконання як короткострокових, так і довгострокових цілей розвитку національної економічної моделі в умовах глобального конкурентного середовища.

Перспективи подальших досліджень передбачають вивчення ролі людського капіталу в посиленні конкурентних позицій України на світовому ринку.

Висновки. Наразі Україна перебуває в складному ендегенному становищі в умовах інтенсивної екзогенної конкуренції на світовому ринку. Відповідно національна економічна модель України має враховувати поточний стан і сучасні виклики, а також перспективні напрямки розвитку, виходячи з конкурентних позицій країни. Залучення зовнішньої допомоги залишається ключовим елементом національної економічної моделі України на сучасному етапі. Високий рівень витрат

на оборону створює додаткові виклики для фінансування цивільних потреб, які покриваються за рахунок іноземної підтримки. Нерегулярність фінансової допомоги ускладнює стабільність економічної політики та конкурентну позицію України на світовому ринку. Аграрний сектор відіграє важливу роль у національній економіці України та її конкурентній позиції на світовому ринку. Зміни в обсягах експорту зернових та соняшникової олії вказують на значні виклики та можливості для України в агропромисловому виробництві.

Аграрний сектор України пройшов складний шлях від стабільного зростання до серйозних випробувань, спричинених повномасштабною війною. До 2022 року галузь демонструвала вражаючі показники, забезпечуючи 16% ВВП країни та

генеруючи значні експортні надходження. Однак військові дії призвели до масштабних втрат і порушення звичних процесів виробництва та експорту.

Незважаючи на значні труднощі, український аграрний сектор продемонстрував неймовірну стійкість. Проте 2024 рік приніс нові виклики, пов'язані зі скороченням виробництва та експорту, особливо зернових та олійних культур. Це створює загрозу для фінансової стабільності суб'єктів аграрної сфери.

Необхідність розробки ефективних експортних стратегій стає все більш актуальною. Економічний розвиток України в умовах світової конкуренції залежить від багатьох чинників. Комплексний підхід до реалізації цих напрямків є вирішальним для досягнення сталого економічного розвитку.

Література:

1. Acharyya, R., & Kar, S. (2014). International trade and economic Development. In *Oxford University Press*, 38-45. DOI <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199672851.001.0001>
2. Белкін І.В. (2024). Аграрний сектор України в умовах війни: проблеми та перспективи розвитку. *Наукові перспективи*, 4(46), 484-498. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-4\(46\)-484-498](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-4(46)-484-498)
3. ВРУ (2022). Комітет з питань аграрної та земельної політики. Блокування морських портів в Україні спричиняє рекордне зростання цін на продукти харчування. *Голос України*. Доступ через: <http://www.golos.com.ua/article/358736>
4. Громов, О. (2022). Сільське господарство під час війни: зміна пріоритетів. *Урядовий кур'єр*. Доступ через: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/silskogospodarstvo-pid-chas-vijni-zmina-prioritet/>
5. Дудка, Ю.П. (2009). Конкурентоспроможність економіки та економічна безпека України: проблеми взаємодії та взаємозв'язку у форматі неоліберальної парадигми глобалізації. *Вісник Хмельницького національного університету*, 4(3), 177-182. Доступ через: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2009_4_3/pdf/177-182.pdf
6. Gereffi, G. (2011). Global value chains and international competition. *Antitrust Bulletin*, 56(1), 37-56. DOI <https://doi.org/10.1177/0003603x1105600104>
7. Jhamb, S., Turcanu, R. (2022). A scholarly review of Global Business Indications and Economic Trends: Understanding international competitiveness, economic globalization, and digitization through the lens of the COVID-19 Pandemic and the new Normal. *Journal of*

- Marketing Development and Competitiveness*, 16(3), 11-17. DOI <https://doi.org/10.33423/jmdc.v16i3.5584>
8. Kaczmarczyk, P., & Flassbeck, H. (2023). Foreign direct investments and the dynamics of trade and capital flows: Schumpeterian insights for sustained development. *Global Policy*, 14(3), 477-488. DOI <https://doi.org/10.1111/1758-5899.13209>
9. KSE (2024). Kyiv School of Economics. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України через війну. Отримано 20.06.2024 з: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>
10. Lusha, E. (2024). National and International Collaboration and its Impact on Economic Development. *Interdisciplinary Journal of Research and Development*, 11(1), 76-83. DOI <https://doi.org/10.56345/ijrdv11n111>
11. Макалюк, І., Кашпуренко, Т., & Баранніков, М. (2023). Становище підприємств аграрного сектору України в умовах війни: фінансово-інвестиційні аспекти. *Економіка та суспільство*, 49. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-7>
12. Машкара-Чокнадій, В.В., & Паклач К.С. (2021). Особливості економічної конкуренції в умовах глобалізації світової економіки. Доступ через: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/45297>
13. Михальчук, В. (2022). Збитки, завдані сільськогосподарському сектору внаслідок війни. *Interfax-Україна*. Доступ через: <https://interfax.com.ua/news/economic/849293.html>
14. Мінагро (2024). Міністерство аграрної політики та продовольства України. Експорт з України зернових, зернобобових та борошна. Доступ через: [29](https://minagro.gov.ua/napryamki/eksport-do-krain-</div><div data-bbox=)

[ies/eksport-z-ukrayini-zernovih-zernobobovih-ta-boroshna](#)

15. Мінфін (2024). Валовий внутрішній продукт в Україні. Доступ через: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/>
16. НБУ (2024). Макроекономічні показники. Доступ через: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators>
17. НБУ. Інфляційний звіт (2024). Доступ через: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-kviten-2024-roku>
18. Румик, І.І. (2012). Інвестиційна діяльність в умовах продовольчої та фінансової кризи. *Науковий вісник Академії муніципального управління*, 12, 141-148. Доступ через: <https://library.krok.edu.ua/ua/kategoriji/statti/200-investytsiina-diialnist-v-umovakh-prodovolchoi-tafinansovoi-kryvy>
19. Румик, І.І. (2012). Оцінка загроз продовольчої безпеки України *Збірник наукових праць «Вчені записки Інституту економіки та права «КРОК»*, 32(2), 137-143. <https://library.krok.edu.ua/ua/kategoriji/statti/199-otsinka-zahroz-prodovolchoi-bezpeky-ukrainy>
20. Румик, І.І. (2020). Продовольча безпека держави: питання теорії, методології, практики: монографія. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». DOI: <https://doi.org/10.31732/FS>
21. Rumyk, I. (2021). Modelling the impact of economic indicators on food security. *Economics, Finance and*

- Management Review*, 2(6), 4-13. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2021-2-4>
22. Singh, A. (2016). Competition, competition policy, competitiveness, globalization and development. In *Edward Elgar Publishing eBooks*, 666-688. DOI <https://doi.org/10.4337/9781782544685.00043>
23. UCAB (2023). Український клуб аграрного бізнесу. Сільське господарство в умовах воєнного часу: другий рік боротьби за виживання. Доступ через: <https://www.ucab.ua/ua/pres-sluzhba/novosti/silske-go-spodarstvo-v-umovakh-voennogo-chasu-drugiy-rik-borotbi-za-vizhivannya>
24. Укрметалургпром (2024). Україна у світовому металургійному виробництві за 2 місяці 2024 р. Доступ через: <https://www.ukrmetprom.org/ukraina-u-svitovomu-metalurgiyному-v-37/>
25. Vukšić, G. (2013). Developing countries in competition for foreign investment. *Journal of International Trade & Economic Development*, 22(3), 351-376. DOI <https://doi.org/10.1080/09638199.2011.578751>
26. Ясько, Ю.І. (2020). Розвиток конкуренції як фактор посткризового відновлення економіки. *Ефективна економіка*, 10. DOI: [10.32702/2307-2105-2020.10.64](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.10.64)

УДК 330.46:519.86

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-31-35

ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ

Дмитро Ткач¹

¹Доктор філософії з економіки, ДУ "Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України" м.Київ, Україна e-mail: dtkach1994@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1401-3324>

INNOVATIVE POTENTIAL OF UKRAINE UNDER WAR CONDITIONS: TRENDS AND OPPORTUNITIES

Dmytro Tkach¹

¹Doctor of Philosophy in Economics, State Institution "G.M. Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of the NAS of Ukraine", Kyiv, Ukraine, e-mail: dtkach1994@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1401-3324>

Анотація. Досліджується інноваційний потенціал України в умовах війни у Глобальному індексі інновацій та інноваційної діяльності. Розглядається динаміка інноваційного розвитку країни у порівнянні з довоєнним періодом та визначаються основні виклики для інноваційного сектору. Дослідження висвітлює головні напрямки інноваційної діяльності України під час війни, зокрема технологічні інновації у військовій галузі, розвиток ІТ-сектора, діяльність Українського стартап фонду та міжнародне співробітництво. Особлива увага приділяється розвитку оборонних технологій, включаючи безпілотники та системи електронної боротьби. Аналізується роль цих інновацій у підвищенні обороноздатності країни та їх потенційне застосування у цивільних сферах після війни. Проводиться аналіз позиції України в Глобальному інноваційному індексі за 2021-2023 роки, відзначаючи як покращення в деяких сферах, так і виклики в інших. Розглядається динаміка української стартап-екосистеми в рейтингу Global Startup Ecosystem Index, що демонструє стійкість інноваційного сектору навіть в умовах війни. У статті також пропонуються тенденції розвитку інноваційного сектора України, зосереджуючись на оборонних технологіях, розвитку ІТ-сектора та зелених технологіях. Висвітлюються очікувані тенденції в кожному з цих напрямків, включаючи міжнародну співпрацю, створення нових робочих місць та інвестиції в стартапи. Особлива увага приділяється ролі програми Diia.City у стимулюванні розвитку ІТ-галузі та залученні інвестицій. Дослідження підкреслює важливість інновацій для економічної стійкості та відновлення України, визначаючи ключові можливості та виклики в умовах війни та післявоєнного періоду. Розглядаються потенційні напрямки розвитку зелених технологій та відновлюваної енергетики як важливі елементи стратегії відновлення та модернізації економіки країни. У висновках наголошується на необхідності адаптивної інноваційної політики, яка враховує поточні виклики воєнного часу та одночасно закладає основи для довгострокового інноваційного розвитку України. Стаття пропонує рекомендації щодо посилення інноваційного потенціалу та його ефективного використання для післявоєнної відбудови та економічного зростання.

Ключові слова: інноваційний потенціал, Україна, війна, Глобальний інноваційний індекс, оборонні технології, ІТ-сектор, стартапи, відновлювальна енергетика, економічне відновлення, Diia.City, адаптивна інноваційна політика.

Формул: 0; рис.: 1, табл.: 0, бібл.: 11

Abstract. The article examines Ukraine's innovation potential under wartime conditions, analyzing its position in the Global Innovation Index of innovation activity. It considers the dynamics of the country's innovative development compared to the pre-war period and identifies the main challenges faced by the innovation sector in the context of armed conflict. The study highlights the main directions of Ukraine's innovative activities during the war, particularly technological innovations in the military sector, IT sector development, activities of the Ukrainian Startup Fund, and international cooperation. Special attention is paid to the development of defense technologies, including drones and electronic warfare systems. The role of these innovations in enhancing the country's defense capabilities and their potential application in civilian spheres after the war is analyzed. The article analyzes Ukraine's position in the Global Innovation Index for 2021-2023, noting both improvements in some areas and challenges in others. It examines the dynamics of the Ukrainian startup ecosystem in the Global Startup Ecosystem Index ranking, demonstrating the resilience of the innovation sector even under wartime conditions. The paper also presents a forecast for the development of Ukraine's innovation sector until the end of 2024, focusing on defense technologies, IT sector growth, and green technologies. Expected trends in each of these areas are highlighted, including international cooperation, job creation, and investments in startups. Particular attention is paid to the role of the Diia.City program in stimulating IT industry

development and attracting investments. The research emphasizes the importance of innovation for Ukraine's economic resilience and recovery, identifying key opportunities and challenges in wartime and post-war periods. Potential directions for the development of green technologies and renewable energy are considered as important elements of the country's economic recovery and modernization strategy. The conclusions emphasize the need for an adaptive innovation policy that addresses current wartime challenges while laying the foundations for Ukraine's long-term innovative development. The article offers recommendations for strengthening the innovation potential and its effective use for post-war reconstruction and economic growth.

Keywords: *innovation potential, Ukraine, war, Global Innovation Index, defense technologies, IT sector, startups, renewable energy, economic recovery, Diiia.City, adaptive innovation policy.*

Formulas: 0; fig.: 1, tabl.: 0, bibl.: 11

Постановка проблеми. Інноваційний потенціал є критичним для економічної стійкості та відновлення країни під час війни. Україна демонструє значний науковий та технологічний потенціал, але реалізація цього потенціалу стикається з перешкодами, які потребують аналізу та вирішення. Основна проблема – адаптація інноваційного потенціалу до умов війни та його ефективне використання для подолання викликів і підготовки до післявоєнного відновлення. Необхідно переосмислити пріоритети інноваційного розвитку, структуру витрат, знайти нові джерела фінансування та підтримки інноваційно-активних підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика свідчить про зосередження уваги українських дослідників на аналізі інноваційного потенціалу України в умовах війни. Значний внесок у дослідження цієї проблематики провели такі науковці: Маліцький Б.А., Соловійов В.П., Головатюк В.М., Калінеску Т., Касьянова Н., Кириченко О., Орехова Т., Проданова Л., Біла І.С., Шевченко О.О. та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз інноваційного потенціалу України в умовах війни, виявлення ключових тенденцій його розвитку та обґрунтування практичних рекомендацій щодо ефективного використання і посилення цього потенціалу для подолання поточних викликів та підготовки до післявоєнного відновлення економіки. Дослідження спрямоване на визначення нових можливостей для інноваційного розвитку, що виникли внаслідок війни, та розробку стратегій адаптації інноваційної системи до кризових умов.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах безпрецедентних викликів, спричинених повномасштабною війною, Україна демонструє не лише неймовірну стійкість, але й здатність до інноваційного розвитку та адаптації. Інноваційний потенціал країни, який формувався протягом багатьох років, став одним із ключових факторів протистояння агресії та збереження економічної активності. Попри значні труднощі, українська інноваційна екосистема продовжує функціонувати, адаптуючись до нових реалій та навіть знаходячи нові можливості для розвитку. Цей феномен заслуговує на особливу увагу, оскільки він не лише демонструє стійкість української економіки, але й окреслює потенційні напрямки її післявоєнного відновлення та зростання. У цьому контексті важливо розглянути ключові тенденції та напрямки інноваційної діяльності в Україні, які формуються в умовах війни, та оцінити їх вплив на загальний інноваційний потенціал країни [1].

Серед напрямків необхідно виділити головні, а саме: технологічні інновації у військовій галузі, розвиток ІТ-сектора, діяльність Українського стартап фонду та міжнародне визнання і співпрацю. Війна в Україні стимулювала розвиток інновацій в оборонній промисловості, перетворивши країну на тестовий полігон для передових оборонних технологій, зокрема безпілотників. Відбувається швидка модернізація і впровадження нових технологій для підвищення обороноздатності країни, з особливим фокусом на дроніві технології, електронну боротьбу та системи ситуаційної обізнаності. ІТ-сектор України продовжує розвиватися навіть в умовах війни, чому

сприяє програма Diiа.City, яка пропонує привабливі податкові умови для компаній у сфері ІТ та технологій, залучаючи нові інвестиції та створюючи робочі місця. Український стартап фонд активно підтримує інновації через фінансування стартапів, особливо в галузях, критичних для оборони, кібербезпеки, охорони здоров'я та відбудови інфраструктури, запустивши програму грантів для проєктів подвійного призначення з фінансуванням до 35 тисяч доларів. На міжнародній арені українські стартапи активно беруть участь у виставках та конференціях, таких як Viva Tech у Парижі та WebSummit, демонструючи інноваційні розробки, що сприяє розширенню ринків і залученню нових партнерів та інвесторів [2].

Попри складні умови воєнного часу, Україна демонструє стійкість свого інноваційного потенціалу. Згідно з Глобальним інноваційним індексом (GII) 2023 року, опублікованим Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ), Україна посіла 55 позицію серед 132 країн світу, що є покращенням порівняно з 57 позицією у 2022 році. Однак, варто зазначити, що у 2021 році, до початку повномасштабної війни, Україна займала вищу, 49 позицію [3].

Аналіз окремих складових індексу показує неоднозначну динаміку. Зокрема, спостерігається покращення у сфері бізнес-середовища (зростання на 11 позицій до 88 місця) та інформаційно-комунікаційних технологій (підйом на 4 позиції до 59 місця). Водночас, відбулося певне погіршення у сферах R&D (падіння на 9 позицій до 68 місця) та знань і результатів наукових досліджень (зниження на 9 позицій до 45 місця). Ці дані свідчать про те, що незважаючи на виклики воєнного часу, Україна зберігає значний інноваційний потенціал, особливо в галузі освіти та людського капіталу. Однак, існують певні проблеми в сфері R&D та комерціалізації наукових досліджень, які потребують додаткової уваги та підтримки[4].

Україна демонструє динамічну історію в рейтингу стартап-екосистем Global Startup Ecosystem Index від StartupBlink протягом останніх п'яти років. У 2019 році країна посідала 31 місце, покращивши свою позицію до 29 місця у 2020 році. Однак, у 2021 році спостерігалось падіння до 36 місця, після чого у 2022 році відбулося незначне покращення до 34 позиції. Найбільш суттєві зміни відбулися у 2023 році, коли Україна опустилася на 49 місце, що на 15 позицій нижче порівняно з попереднім роком. Це значне падіння безпосередньо пов'язується з впливом повномасштабної війни на українську стартап-екосистему [5].

Оборонні технології. Після завершення війни, оборонні технології залишаться центральним напрямком розвитку інноваційного сектора в Україні. Війна дала значний поштовх для розвитку оборонних технологій, таких як безпілотники та системи електронної боротьби. Україна вже зараз стає тестовим майданчиком для багатьох передових оборонних технологій, і цей сектор продовжить розвиватися після закінчення війни [6].

Безпілотні технології, які показали свою ефективність у бойових діях, активно розвиваються українськими стартапами та технологічними компаніями. Розробка нових моделей безпілотників для розвідки та бойових завдань продовжиться і після війни, а їх застосування поширяться на цивільні галузі, включаючи сільське господарство, логістику та екологічний моніторинг [7].

Системи електронної боротьби також залишаться в центрі уваги, оскільки вони стали критично важливими для захисту від ворожих дронів і забезпечення безпеки комунікацій. Розробка нових методів протидії ворожим технологіям та захисту власних систем буде пріоритетним напрямком [8].

Рис. 1. Позиції України в Глобальному інноваційному індексі (ГІІ) та в рейтингу стартап-екосистем (Startup Ecosystem Index) за період з 2019 по 2023 роки

Розвиток ІТ-сектора. ІТ-сектор України продовжує зростати навіть під час війни. Програма Dіia.City пропонує вигідні податкові умови, що залучає інвестиції та створює нові робочі місця. Після війни цей сектор буде ключовим для відновлення економіки. ІТ-сектор не лише зберіг свої позиції, але й створює нові робочі місця, що допоможе знизити безробіття. Dіia.City та інші ініціативи сприяють інвестиціям у стартапи. Після війни зросте кількість фінансованих стартапів, що розвиватимуть інноваційні продукти та послуги. Уряд підтримує ІТ-освіту, впроваджуючи безкоштовні тренінги та реформи, що підвищують кваліфікацію працівників та конкурентоспроможність сектору. [10].

Зелені технології та відновлювальна енергетика. Україна має значний потенціал для розвитку зелених технологій та відновлювальної енергетики. Інвестиції в ці сектори допоможуть знизити залежність від викопного палива, підвищити енергетичну безпеку та створити нові робочі місця.

Інвестиції у сонячну та вітрову енергетику можуть стати ключовими напрямками для розвитку відновлювальної енергетики в Україні. Це допоможе знизити викиди парникових газів та покращити екологічну ситуацію в країні.

Впровадження енергоефективних технологій у будівництво та інфраструктуру дозволить знизити енергоспоживання та зменшити витрати на енергоносії. Це може включати модернізацію будівель, впровадження інтелектуальних систем управління енергією та використання нових матеріалів.

Інвестиції у стартапи, що розробляють екологічно чисті технології, можуть стати важливим напрямком для подальшого розвитку інноваційного сектора. Це включає проекти з переробки відходів, створення біорозкладних матеріалів та інші інноваційні рішення для збереження довкілля [11].

Висновки. Війна сприяла стрімкому розвитку безпілотних систем та електронної боротьби, підвищуючи обороноздатність України і маючи потенціал для цивільного застосування. ІТ-сектор демонструє стабільне зростання завдяки програмам, таким як Dіia.City, сприяючи економічному розвитку через створення робочих місць та інноваційних продуктів. Впровадження наукових результатів у ці сфери має значний соціально-економічний ефект, зокрема зростання кількості робочих місць та зниження залежності від викопного палива.

Подальші дослідження включатимуть удосконалення безпілотних систем, розвиток ІТ-освіти та інвестиції в зелені

технології для забезпечення стійкого розвитку країни.

Література:

1. RAND Corporation. "How the Ukraine War Accelerates the Defense Strategy" - Jim Mitre (2023) - https://www.rand.org/pubs/external_publications/EP70029.html
2. Center for Strategic and International Studies (CSIS). "The Past, Present, and Future of U.S. Assistance to Ukraine" (2022) - <https://www.csis.org/analysis/past-present-and-future-us-assistance-ukraine>
3. Council on Foreign Relations (CFR). "How Much U.S. Aid Is Going to Ukraine?" - Jonathan Masters and Will Merrow (2022) - <https://www.cfr.org/article/how-much-us-aid-going-ukraine>
4. Council on Foreign Relations (CFR). "How the Drone War in Ukraine Is Transforming Conflict" (2022) - <https://www.cfr.org/article/how-drone-war-ukraine-transforming-conflict>
5. Brookings Institution. "Forecasting change in military technology, 2020-2040" - Michael E. O'Hanlon (2020) - <https://www.brookings.edu/research/forecasting-change-in-military-technology-2020-2040>
6. Український тиждень. "Розвиток безпілотних технологій в Україні" (2020) - <https://tyzhden.ua/Science/248020>
7. Укрінформ. "Системи електронної боротьби в Україні: виклики та перспективи" (2020) - <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3123438-sistemi-elektronnoi-borotbi-v-ukraini-vikliki-ta-perspektivi.html>
8. Національний інститут стратегічних досліджень. "ІТ-сектор України: стан та перспективи розвитку" (2021) - <https://niss.gov.ua/en/node/3895>
9. Економічна правда. "Інвестиції в українські стартапи: огляд та прогноз" (2020) - <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/09/23/665209/>
10. Українська правда. "Відновлювальна енергетика в Україні: можливості та виклики" (2021) - <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/06/15/7295894/>
11. Вовченко, О. В. (2019). МОДЕРНІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ З АКЦЕНТОМ НА ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ. *Вчені записки Університету «КРОК»*, ((3) 55), 225–231. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-55-225-231>

УДК 330.1:658:316.6

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-36-43

УПЕРЕДЖЕННЯ В БІЗНЕСІ ЯК ПОВЕДІНКОВА РЕАКЦІЯ НА ЕКОНОМІЧНУ НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ

Ірина Радіонова¹, Сергій Гушча²

¹Д.е.н., професор, професор кафедри економічної теорії, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, професор кафедри економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: irina.radionova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0941-2867>

²Приватний підприємець, Київ, Україна, e-mail: gw113@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4123-8631>

BIAS IN BUSINESS AS A BEHAVIORAL REACTION TO ECONOMIC UNCERTAINTY

Iryna Radionova¹, Sergii Gushcha²

¹Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economic Theory, Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, Professor of the Department of Economics and Finance, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irina.radionova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0941-2867>

²Private entrepreneur, Kyiv, Ukraine, e-mail: gw113@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4123-8631>

Анотація. Це дослідження присвячене явищу «упередження в бізнесі», яке є актуальним остільки, оскільки рівень упередженості в прийнятті управлінських рішень зростає відповідно до збільшення рівня невизначеності. Українська економіка та її підприємницький сектор перебувають в стані вищого рівня невизначеності. Метою дослідження є загальне уточнення поняття «упередження» та поняття «упередження в бізнесі», обґрунтування підходу до класифікації упереджень та аналіз деяких упереджень, які нині виявляє українській бізнес. В результаті дослідження, яке спирається на фундаментальні засади теорії «поведінкової економіки», уточнений термін «упередження» та здійснена класифікація упереджень за трьома критеріальними ознаками. З'ясовано, що на основі даних соціологічних опитувань українських підприємців у 2003 та 2004 рр. можна зробити висновок про упередженість в формуванні очікувань підприємницької спільноти як певної цілісності щодо випуску та найму робочої сили. Визначені деякі можливі напрямки зменшення рівня упередженості в прийнятті підприємницьких рішень. В статті використані такі методи досліджень, як порівняння економічних теорій – «поведінкової економіки» та «теорії раціональних сподівань», класифікація з використанням різних критеріїв, узагальнення результатів соціологічних досліджень, візуалізація. Теоретичне значення дослідження, презентованого в цій статті, полягає в розвитку категоріального апарату теорії «поведінкової економіки», а його прикладне значення – в узагальненнях, які можуть бути використані в процесі обґрунтування модифікованих алгоритмів взаємин між українською владою та українським бізнесом з урахуванням високого («екстраординарного») рівня невизначеності економіки та суспільства.

Ключові слова: теорія «поведінкової економіки», упередженість як поведінкова реакція, упередженість в бізнесі, економічна невизначеність.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 2, бібл.: 14

Abstract. This research is dedicated to "bias in business," which is particularly relevant since the level of bias in managerial decision-making increases with uncertainty. The Ukrainian economy and its entrepreneurial sector are currently experiencing a heightened level of uncertainty. The research aims to refine the concepts of "bias" and "bias in business," justify an approach to the classification of biases, and analyze some of the biases currently exhibited by Ukrainian businesses. As a result of the research based on the fundamental principles of "behavioral economics" theory, the term "bias" has been refined, and a classification of biases has been conducted according to three criteria. It was found that, based on sociological surveys of Ukrainian entrepreneurs conducted in 2003 and 2004, there is evidence of bias in the formation of expectations of the entrepreneurial community regarding output and labor hiring. Several possible directions for reducing the level of bias in entrepreneurial decision-making have been identified. The article employs research methods such as comparing economic theories—specifically "behavioral economics" and "rational expectations theory," classification using various criteria, generalization of sociological research results, and visualization. The research presented in this article is theoretically significant in that it developed the conceptual framework of "behavioral economics" theory, while its practical significance is in the generalizations that can be used to substantiate modified algorithms of interaction between the Ukrainian government and Ukrainian businesses, considering the high ("extraordinary") level of economic and societal uncertainty.

Keywords: behavioral economics theory, bias as a behavioral reaction, bias in business, economic uncertainty.

Formulas:0; fig.: 1; tabl.: 2; bibl.:14

Постановка проблеми. Високий рівень невизначеності, властивий українській економіці, актуалізує проблему упереджень в прийнятті рішень. Українська економіка перебуває на найвищому рівні невизначеності. Тому аналіз економічних упереджень всіх економічних суб'єктів є актуальним предметом дослідження. В цьому дослідженні вирішується наукова проблема більш точної ідентифікації поняття «упередження» та поняття «упередження в бізнесі». На основі цієї уточненої ідентифікації тлумачаться результати соціологічних опитувань українських підприємців саме в контексті з'ясування причин та проявів упереджень в бізнесі. Таке тлумачення є важливим, крім іншого, і тому, що український бізнес, за індексом активності бізнесу UBI (Ukrainian Business Index) демонструє дуже низькі показники - 37,3 (зі 100 можливих) (Дослідження, 2024). Значення індексу свідчить про втому бізнесу від невизначеності й від стагнації ринку. Водночас, кількість замовлень від клієнтів не зазнає суттєвих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це дослідження спирається, передусім, на роботи з теорії «поведінкової економіки». До таких належать дослідження фундаторів цієї теорії та тих науковців, які розвивають її сьогодні, а саме: Thaler, R. H. (2015), Kahneman, D. (2011, 2021), Akerlof G. (2002). В дослідженні використані роботи, присвячені загальній теорії упереджень та упередженням в бізнесі: Henriksen M. (2020), Ishfaq, M., Nazir, M., Qamar, M. A. J., & Usman, M. (2020), Schwenk, C. H. (1986), Busenitz, L. W., & Barney, J. B. (1997), Das, T. K., & Teng, B. (1999), Simon, M., Houghton, S. M., & Aquino, K. (2000). Це дослідження спирається на результати соціологічних опитувань українських підприємців та на узагальнення цих результатів, що презентовані в роботах (Бізнес2023, 2023, Дослідження, 2023. Інтеграція, 2024).

Формулювання цілей статті.

Одним з завдань цього дослідження є більш точна ідентифікація феномену й категорії

«упередження». Це має сприяти вдосконаленню та практичному застосуванню теоретичного інструментарію поведінкової економіки. В дослідженні також вирішується завдання класифікації економічних упереджень та аналізу причин та проявів упереджень, які демонструє український бізнес в період війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Упередженість» (bias – англ.) в прийнятті економічних рішень є однією з базових категорій «теорії поведінкової економіки». Достатньої визначеності щодо змісту цієї категорії в економічній науці ще не досягнуто. Тому доцільно спробувати обґрунтувати та застосувати певний методологічний підхід, який би сприяв досягненню більшої термінологічної визначеності. Ми припускаємо, що зміст явища «упередження», можна пояснити, маючи основу для порівняння, тобто, керуючись певними ознаками того, що *не є упередженням* при прийнятті рішень.

З огляду на те, що «поведінкова економіка» – це теорія, яка сформувалась як альтернатива теорії «раціональних сподівань», то такою основою для порівняння й, відповідно, уточнення поняття «упередженість» можуть ставати вихідні припущення теорії «раціональних сподівань». На наш погляд, йдеться, передусім, про два припущення теорії «раціональних сподівань», а саме:

- уявлення про раціональних економічних суб'єктів, які приймають економічні рішення, спираючись на *повну інформацію*, а також здатні правильно аналізувати цю інформацію й робити точні передбачення майбутнього;

- ідея про раціональних економічних суб'єктів, як таких, що досягають економічної *оптимізації* – найбільшої корисності від споживання, максимальних прибутків від бізнесової діяльності, суспільного добробуту для всіх тощо.

Зрозуміло, що згадані припущення є абстраціями, які допомагають вибудувати особливу теоретичну конструкцію економічного світу – конструкцію з

раціональними економічними суб'єктами. Попри критику цієї конструкції, вона довгий час була пануючою в економічній науці, а з її використанням обґрунтовувались моделі економічної політики та економічні стратегії.

Керуючись ідеями «теорії раціональних сподівань» - про повноту інформації та економічну оптимізацію - можна пропонувати таке визначення «упередження»: це – спосіб прийняття економічних рішень з відхиленням (девіацією) від рішень з ознаками раціональності. Причому, остання означає використання повної інформації про реальність та досягнення «економічної оптимізації». Під економічною оптимізацією, зазвичай розуміють,

діяльність, спрямовану на максимізацію корисності, прибутку, загального економічного добробуту. При цьому на другому плані в дослідженні перебувають соціальні, політичні, культурні тощо параметри прийняття економічних рішень.

Значним внеском теорії «поведінкової економіки» в розвиток економічної науки XXI ст. стало акцентування уваги на фактах переважання інших (неекономічних) цінностей над економічними при прийнятті економічних рішень.

Підхід до визначення поняття «упередження» через порівняння раціональних та нераціональних (ірраціональних) рішень може бути візуалізований у такий спосіб (рис.1).

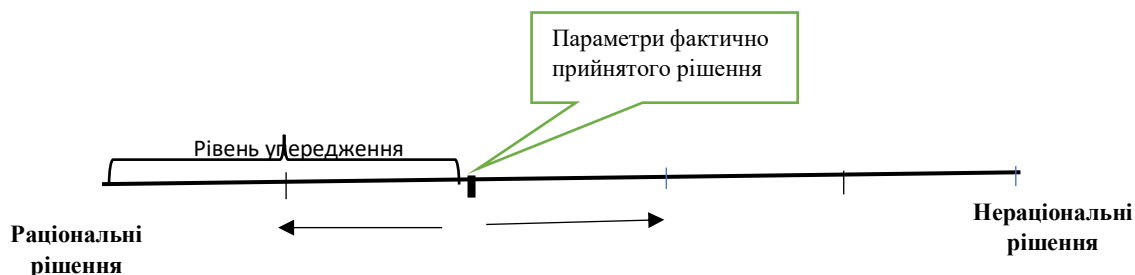

Рис. 1. Візуалізація ідеї визначення феномену «упередження»

Джерело: створено авторами самостійно

На рис. 1 віддзеркалено те, що кожне фактично прийняте рішення в певний спосіб відхиляється/наближається до того, що ідентифікують як «раціональне рішення», тобто як рішення, що прийняте на основі повної інформації та «економічної оптимізації». Кожне рішення умовно може розміщуватись на осі в межах «раціональне рішення» - «нераціональне рішення». Ступінь відхилення від «раціонального» є характеристикою «рівня упередження». З огляду на те, що «упередженість» трактується як певне відхилення від прийняття рішень на засадах «раціональності», вона («упередженість») може ідентифікуватись як «ірраціональність».

Оскільки «раціональність» в тому сенсі, як її розуміли представники теорії раціональних сподівань, є теоретичною

абстракцією, то упередження в розглянутому сенсі існують завжди. Адже реальна дійсність завжди відрізняється від наукових абстракцій. Виникає природне запитання: чому дослідження упереджень особливо активізувались на межі XX та XXI століть?

Можна припускати, що активізація досліджень з проблем упереджень в прийнятті економічних рішень пояснюється нагромадженням фактів існування упереджень, відтак, їх більшою очевидністю. Тому економічна наука для виконання нею позитивної функції – пояснювати економічну дійсність – мала відреагувати, зосередившись саме на цьому явищі.

Для пояснення феномену упередження в бізнесі за умов економічної невизначеності, що є предметом

дослідження в цій статті, доцільно систематизувати всі упередження, вже зафіксовані в теорії «поведінкової економіки». Формою такої систематизації

може бути класифікація за декількома критеріальними ознаками. Пропонована авторами класифікація подана у табл. 1.

Таблиця 1. Класифікація видів упереджень за різними критеріальними ознаками

<i>Критерій класифікації</i>	<i>Види упереджень</i>
I. За основними суб'єктами, дії яких містять ознаки упередження	Упередження в бізнесі (з боку підприємців)
	Упередження домашніх господарств
	Упередження органів публічної влади в управлінні економічними процесами
II. За основною причиною формування упередження	Упередження, спричинені технологічними факторами - прискоренням інновацій та інформаційною революцією
	Упередження, спричинені соціально-психологічними факторами
III. За середовищем, в якому формується упередження	Упередження «ординарної» невизначеності
	Упередження «екстраординарної» невизначеності надзвичайних ситуацій

Джерело: створено авторами самостійно

Табл. 1. ілюструє підхід до класифікації «упереджень» за трьома ознаками – за суб'єктами дій з ознаками упереджень, за причинами формування упереджень та за особливостями середовища, яке визначає рівень упереджень.

Згідно з пропонованою класифікацією, упередження, які аналізуються в цій статті, є упередженнями в бізнесовій діяльності (за першим критерієм), що спричинені технологічними факторами (за другим критерієм) та такими, які формуються за умов екстраординарної невизначеності періоду воєнної агресії (за третім критерієм).

Інші види упереджень мають ставати предметом інших досліджень.

Загальні підходи до аналізу окремих груп упереджень, презентованих у табл.1, на думку авторів, полягають у тому що:

- упередження в бізнесі стосуються прийняття рішень щодо основних аспектів підприємницької діяльності: вибору сфери, масштабів діяльності, інвестицій та застосування інновацій, найму персоналу, оцінювання ефективності бізнесу, формування портфелю активів тощо;

- упередження домашніх господарств, передусім, стосуються ідентифікації ними корисності від споживання, визначення пропорцій розподілу доходів на споживання та

заощадження, формування споживчого кошика тощо;

- упередження органів публічної влади, ймовірно, пов'язані з пріоритетами (цінностями) влади, цілями її діяльності, масштабами виробництва суспільних благ, алгоритмами формування бюджетів та їх розподілу за статтями витрат, оцінюванням ефективності діяльності влади тощо;

- упередження, спричинені технологічними факторами, під впливом яких перебувають всі вже згадані суб'єкти прийняття рішень, пов'язані, *по-перше*, зі здатністю (схильністю) пристосування до швидких перманентних технологічних змін. *По-друге*, ці упередження, зазвичай, спричинені інформаційним бумом періоду інформаційної революції, який передбачає обробку великих баз даних й відповідне зростання зусиль та витрат при прийнятті «раціональних» рішень;

- упередження формуються середовищем невизначеності двох рівнів: «ординарного» та «екстраординарного». «Ординарною» невизначеністю ми називаємо ту, яка формується в ринковому середовищу та передбачає конкурентну боротьбу, відтак, - ризики втрати майна та доходів. Ймовірно, що в якості «ординарної» може ідентифікуватись і невизначеність, що спричинена неможливістю релевантного реагування на великі інформаційні потоки «мережевого

суспільства». «Екстраординарною» можна вважати невизначеність в умовах війн, технологічних катастроф, пандемій тощо.

Важливим складником формування визначеності/невизначеності сучасних суспільств є використання штучного інтелекту (ШІ). Відповідь на ключове для сучасної цивілізації питання - знизиться чи підвищиться рівень невизначеності з використанням ШІ - має спиратись на достатньо тривалий досвід використання штучного інтелекту. Поки що такого тривалого досвіду немає. Однак, уже зараз дослідники ШІ фіксують і значні позитивні наслідки використання ШІ в контексті обмеження невизначеності, і негативні результати такого використання (Pethokoukis, J., 2023).

На думку авторів цієї статті, всі упередження мають *когнітивну* природу в тому сенсі, що вони породжені *обмеженою здатністю* людей як суб'єктів прийняття рішень *реагувати* на нові фактори та нові обставини. Виокремлення «когнітивних упереджень» в якості окремої групи поряд з іншими групами не є конструктивним. Обмежена здатність реагування, ймовірно, має дві групи причин: технологічні і психологічні. Якщо технологічні пов'язані з браком інструментів аналізу інформації в умовах її стрімкого нагромадження, то психологічні виявляються у свідомому ігноруванні певної інформації. Причому, таке ігнорування виявляється способом пристосування до нової реальності й надмірної інформації. Дослідники поведінкових реакцій економічних суб'єктів фіксують в процесі опитувань респондентів масові факти прийняття рішень з упередженнями, що спираються на часткове ігнорування інформації, коли рішення приймаються:

- за звичними й раніше апробованими алгоритмами,
- з копіювання певних моделей поведінки інших суб'єктів,
- за поведінковими стереотипами,
- на основі вибіркового підходу до інформації, коли ігноруються дані, що спростовують усталені погляди.

Пріоритетним інструментом теорії «поведінкової економіки», в якій поняття «упередження» стало одним з центральних, є емпіричні соціологічні дослідження. Це відрізняє теорію «поведінкової економіки» від теорії «раціональних сподівань», в якій переважає інструментарій умовиводів та абстракцій. Тому, досліджуючи упередження в українському бізнесі, автори цієї статті спирались на результати соціологічних опитувань українських підприємців під час активної фази воєнних дій у 2023 та 2024 рр. Узагальнюючі результати тієї частини опитувань, що дотична до формування упереджень в середовищі малого та середнього бізнесу (МСБ), подані у табл.2.

У табл.2. подана інформація про оцінювання українськими підприємцями фактичного стану зовнішнього та внутрішнього середовища бізнесу під час війни (перші три колонки таблиці) та інформація про очікування підприємців (четверта та п'ята колонки).

Проявом упереджень в українському бізнесі, на нашу думку, є певна невідповідність між оцінюванням стану та середовища бізнесу, з однієї сторони, й очікуваннями перспектив бізнесу, - з іншої.

Показовим результатом опитувань українських підприємців є те, що вони фіксують в якості основних параметрів невизначеності і ті, що названі в пропонуваній класифікації (табл.1.) «екстраординарними», тобто, спричиненими війною (непрогнозованість ситуації, брак платоспроможного попиту), і, так звані «ординарні» (дії держави щодо бізнесу, перешкоди з боку регуляторних органів, брак кредитних ресурсів, застаріле обладнання тощо).

Українські підприємці усвідомлюють і ранжують (за ступенем важливості, що виявляється у відсотках відповідей) фактори, які заважають формуванню нової якості бізнесу. Серед цих факторів: брак трудових ресурсів, брак зв'язків з європейськими клієнтами та партнерами, брак фінансових ресурсів, якість кадрів, недостатня гармонізованість українського та європейського законодавства тощо.

Таблиця 2. Параметри діяльності українських підприємців та їх очікування в 2023 та 2024 рр.

Основні фактори невизначеності для українських підприємств МСБ (опитування липня 2023 р.)	Перепони в інтеграції на європейські ринки – ресурси, яких бракує (опитування грудня 2023 р.)	Частка роботодавців, які відчувають брак робочої сили (опитування жовтня 2023 р. та квітня 2024 р.)	Очікуване зростання оборотів бізнесу в 2024 р. у порівнянні з 2023 р. (опитування грудня 2023 р.)	Очікуване зростання персоналу в 2024 р. у порівнянні з 2023 р. (опитування грудня 2023 р.)
1. Відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів – 46,9% 2. Непрогнозованість розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку – 46,9% 3. Непередбачувані дії держави, що можуть погіршити стан бізнесу – 42,8% 4. Відсутність достатнього капіталу – 42,8% 5. Перешкоди з боку регуляторних -та/чи фіскальних органів – 32,0% 6. Високі податки та збори – 25,1% 7. Недоступність кредитних коштів, у тому числі - програми 5-7-9 й т.ін. – 24,0%	1. Зв'язки з європейськими клієнтами та партнерами – 35,6% 2. Фінансові ресурси – 34,5% 3. Кваліфіковані спеціалісти – 21,8% 4. Бажання/необхідність виходу на міжнародні ринки – 32,0% 5. Негармонізоване з європейським вітчизняне законодавство – 17,1% 6. Конкурентна здатність – 14,9% 7. Доступність інформації – 14,8% 8. Застаріле обладнання – 13,9%	Відчувають брак робочої сили у жовтні 2023 – 55% Відчувають брак робочої сили у квітні 2024 – 74%	Загальні позитивні очікування зростання оборотів бізнесу в середовищі середніх підприємств – 126,0% Загальні позитивні очікування зростання оборотів бізнесу в середовищі малих підприємств – 108,7%	Зростання персоналу очікують 44,5% опитаних підприємців, в тому числі: 20% опитаних очікують зростання персоналу до 10%, 14,5% - зростання персоналу в межах 20-40%, 4% - зростання персоналу на понад 50%

Джерело: створено авторами самостійно на основі *Бізнес2023 (2023), Дослідження (2023), Інтеграція (2024)*.

Попри об'єктивне оцінювання фактичного стану речей та існуючих перешкод бізнесу, українські підприємці виявляють (якщо довіряти опитуванням) надмірно високий оптимізм в очікуваннях щодо зростання оборотів в бізнесі та щодо збільшення залучених трудових ресурсів. Про це, зокрема, свідчить завищений відсоток тих, хто мають позитивні очікування. Причому, поглиблене дослідження проблеми інклюзії на ринку трудових ресурсів, яких тотально бракує, що проведене у 2024 р. (Інтеграція, 2024) свідчить про таке. Попри незадоволений попит на працівників взагалі й працівників певних кваліфікацій, зокрема, українські підприємці психологічно, фінансово, організаційно не готові до залучення в виробничий процес наявний трудовий потенціал - людей з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб, представників інших вразливих верств українців. Відтак, оптимізм щодо перспектив виглядає як упередження.

Для обмеження упереджень в українському бізнесі мають використовуватись, передусім, загальні засоби, що вже апробовані на практиці і в інших країнах, і в Україні, а саме: адаптивне управління та планування, аналітика великих баз даних без штучного відбору одержаної інформації, вибудовування «систем зворотного зв'язку» та постійного навчання персоналу тощо. В ситуації «екстраординарної» невизначеності в діяльності українського бізнесу особлива роль належить такому засобу обмеження упереджень, як недовіра до влади – до її окремих дій, змін у законодавстві, прийнятих нею стратегій та планів тощо. Зрозуміло, що недовіра/довіра бізнесу до влади є похідною від якості економічної політики та інститутів державної влади.

Висновки. За запропонованим підходом до уточнення визначення змісту економічних упереджень, упередження ідентифікуються як особливий спосіб прийняття економічних рішень, в

результаті якого, рішення втрачають ознаки раціональності або не набувають таких ознак. Причому, раціональність тлумачиться як те, що передбачає повноту інформації про економічну реальність, а також спрямованість на «економічну оптимізацію» - корисність від споживання товарів, максимальний прибуток в бізнесовій діяльності та максимальний загальний економічного добробут від суспільних благ. Упередження в бізнесі, як відхилення від раціональності, можуть стосуватися основних аспектів бізнесової діяльності – прийняття рішень про масштаби виробництва, сфери діяльності, інвестиції та інновації, залучення персоналу, портфелю активів тощо.

Економічні упередження мають класифікуватись за різними критеріями, включно з критеріями суб'єктності (упередження підприємців, споживачів, органів публічної влади), основної причини формування (внаслідок дії технологічних та соціально-психологічних факторів), середовища формування упередження («ординарної» та «екстраординарної» невизначеності).

Окремі прояви упереджень українського бізнесу як спільноти, що функціонує в умова «екстраординарної» невизначеності періоду війни, виявляються в соціологічних опитуваннях. Опитування 2023 та 2024 рр. дають певні підстави для

висновків про упередження перевищених очікувань на тлі об'єктивного оцінювання критичного стану середовища українського бізнесу та чинних перешкод для його існування. Особливої уваги заслуговує факт, приблизно, однакового оцінювання негативного внеску «екстраординарних» факторів періоду війни та «ординарних факторів», пов'язаних зі взаєминами бізнесу та влади.

Майбутні дослідження в царині упереджень в бізнес за умов невизначеності, на думку авторів статті, мають зосереджуватися на таких проблемах, як:

- аналіз причин та видів упереджень в бізнесі, їх класифікація за різними ознаками та оцінювання внеску різних факторів в формування упереджень,
- поглиблені соціологічні дослідження поведінкових реакцій бізнесу, які дають можливість ідентифікувати нові види упереджень, з'ясувати їх причини, визначити пріоритетні фактори економічної невизначеності,
- обґрунтування стратегій та програм обмеження впливу невизначеності, пов'язаної з діями уряду щодо бізнесу, які (дії) стають причинами упереджень в прийнятті рішень українських підприємців.

Література:

1. Thaler, R. H. (2015). *Misbehaving: The making of behavioral economics*. W. W. Norton & Company.
2. Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.
3. Kahneman, D., Sibony, O., & Sunstein, C. R. (2021). *Noise: A flaw in human judgment*. William Collins.
4. Akerlof, G. A. (2002). Behavioral macroeconomics and macroeconomic behavior. *The American Economic Review*, 92(3), 411–433. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3083349>
5. Henriksen, M. (2020). Variational free energy and economics optimizing with biases and bounded rationality. *Frontiers in Psychology*. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.549187/full>
6. Ishfaq, M., Nazir, M., Qamar, M. A. J., & Usman, M. (2020). Cognitive bias and the extraversion personality shaping. *Frontiers in Psychology*. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.556506/full>
7. Schwenk, C. H. (1986). Information, cognitive biases, and commitment to a course of action. *Academy of Management Review*, 11(2), 298–310.
8. Busenitz, L. W., & Barney, J. B. (1997). Differences between entrepreneurs and managers in large organizations: Biases and heuristics in strategic decision-making. *Journal of Business Venturing*, 12(1), 9–30.
9. Das, T. K., & Teng, B. (1999). Cognitive biases and strategic decision processes: An integrative perspective. *Journal of Management Studies*, 36(6), 757–778.
10. Simon, M., Houghton, S. M., & Aquino, K. (2000). Cognitive biases, risk perception, and venture formation: How individuals decide to start companies. *Journal of Business Venturing*, 15(2), 113–134.

11. Pethokoukis, J. (2023). Could AI really generate explosive economic growth? *American Enterprise Institute*. Retrieved from <https://www.aei.org/articles/could-ai-really-generate-explosive-economic-growth/>
12. Бізнес2023-12-хвиля-v1.4. (2023). *Дослідження стану бізнесу в Україні, Червень 2023*. Доступ через <https://drive.google.com/file/d/1X4e53R9UZs7IuXwAyPyOxrrAhhNy5rkL/view>
13. *Інтеграція вразливих верств населення 2024*. (2024). Доступ через <https://drive.google.com/drive/folders/1P3F3KfJ4QfrQN2ZWiax6LsJAJNU6mK3>
14. *Дослідження стану та потреб бізнесу в умовах війни: результати опитування в грудні 2023 — січні 2024 року*. (2024). Доступ через <https://business.dii.gov.ua/cases/novini/doslidzenn-a-stanu-ta-potreb-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvanna-v-grudni-2023-sicni-2024-roku>

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ ЕКОІНДУСТРІАЛЬНИХ ПАРКІВ

Антон Клещов¹

¹К.т.н., докторант кафедри смарт-економіки, Київський національний університет технологій та дизайну, м. Київ, Україна, e-mail.: a.kleshchov@unido.org, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9412-4156>

ECO-INDUSTRIAL PARKS POLICY SUBJECTS

Anton Kleshchov¹

¹PhD (Opencast mining), doctoral student of the department of smart economics, Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, Ukraine, e-mail.: a.kleshchov@unido.org, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9412-4156>

Анотація. Впровадження концепції екоіндустріальних парків зумовлене необхідністю зменшення негативного впливу промисловості на навколишнє середовище, а також прагненням забезпечити сталий розвиток на основі інтеграції економічних та екологічних підходів. Сучасні виклики, такі як зміна клімату, виснаження природних ресурсів та зростання потреб населення, створюють умови для пошуку нових підходів до організації промислового виробництва. Екоіндустріальні парки представляють собою комплексні рішення, які поєднують принципи циркулярної економіки, інноваційних технологій та сталого управління ресурсами. Такі парки можуть забезпечити не тільки зменшення забруднення, але й підвищення ефективності використання матеріалів та енергії. Метою дослідження є вивчення суб'єктів політики екоіндустріальних парків та аналіз їхньої ролі у впровадженні ефективних стратегій сталого розвитку. Дослідження спрямоване на ідентифікацію ключових агентів змін серед усіх суб'єктів державної політики, які безпосередньо впливають на формування та реалізацію законодавства в даній сфері. Методологія дослідження ґрунтується на індуктивному аналізі, а також концептуального картографування, що дозволяє виявити взаємозв'язки між суб'єктами політики та їх вплив на кінцеві результати. Отримані наукові результати свідчать, що для досягнення ефективного функціонування екоіндустріальних парків в Україні необхідно забезпечити активну взаємодію між основними суб'єктами політики центральної і місцевої влади. Зокрема, важливою є роль держави як регулятора, що сприяє формуванню сприятливих умов для розвитку інноваційних екологічних проектів. Перспективи подальших досліджень включають вивчення впливу новітніх технологій, зокрема цифровізації та автоматизації виробничих процесів, на ефективність функціонування екоіндустріальних парків. Додатково, важливим напрямом є розробка інструментів для моніторингу та оцінки екологічної та економічної ефективності цих парків у довгостроковій перспективі.

Ключові слова: екоіндустріальні парки, агенти змін, суб'єкти політики, сталий розвиток, циркулярна економіка.

Формул: 0, **рис.:** 1, **табл.:** 0, **бібл.:** 12

Abstract. The implementation of the eco-industrial parks concept is driven by the need to reduce the negative environmental impact of industry while promoting sustainable development through the integration of economic and environmental approaches. Modern challenges such as climate change, depletion of natural resources, and growing population demands necessitate the search for new approaches to industrial production. Eco-industrial parks offer comprehensive solutions by combining the principles of circular economy, innovative technologies, and sustainable resource management. These parks can not only reduce pollution but also enhance the efficiency of material and energy use. The aim of the study is to examine the subjects of eco-industrial park policies and analyse their role in implementing effective sustainable development strategies. The research focuses on identifying key change agents, such as government institutions on central and local levels, which directly influence policy formulation and implementation in this field. The methodology is based on an inductive analysis of literature, and the application of concept mapping to identify the relationships between policy actors and their influence on outcomes. The scientific results obtained demonstrate that for the effective functioning of eco-industrial parks in Ukraine, active cooperation between the main policy actors is essential. The state's role as a regulator is crucial, as it creates favourable conditions for the development of innovative ecological projects. Future research prospects include studying the impact of emerging technologies, particularly digitalization and automation of production processes, on the efficiency of eco-industrial parks. Additionally, developing tools for monitoring and evaluating the long-term environmental and economic effectiveness of these parks will be an important research direction.

Keywords: eco-industrial parks, change agents, policy subjects, sustainable development, circular economy.

Formulas: 0, **fig.:** 1, **tabl.:** 0, **bibl.:** 12

Постановка проблеми. Розвиток екоіндустріальних парків є важливою складовою сучасної стратегії сталого розвитку, оскільки дозволяє зменшити негативний вплив промислового виробництва на навколишнє середовище та водночас підвищити економічну ефективність підприємств [1]. Основна проблема, яка постає в цьому контексті, полягає у необхідності забезпечення ефективної співпраці між різними суб'єктами політики, зокрема державними установами всіх рівнів. Важливо також враховувати специфіку національних умов, яка впливає на впровадження політики екоіндустріальних парків. Останні дослідження, проведені у США [2] та Китаї [4], вказують на важливість участі зацікавлених сторін у процесі розробки політики. У цих країнах використання інноваційних технологій та підходів до регулювання дозволило суттєво покращити екологічні показники промислових підприємств. Дослідження також підкреслюють важливість адаптації міжнародного досвіду до місцевих умов. Наприклад, досвід Китаю показує, що застосування цифрових технологій та автоматизації може значно підвищити ефективність екоіндустріальних парків, але для цього необхідно враховувати особливості місцевої інфраструктури та ринку. Важливим аспектом є також активне залучення наукових установ до розробки рішень, що спрямовані на зменшення впливу на довкілля. Успіх екоіндустріальних парків залежить від спільної роботи всіх залучених сторін, що дозволяє забезпечити баланс між економічними та екологічними інтересами [8].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження [2], проведене в США, щодо легалізації канабісу демонструє важливість участі зацікавлених сторін у формуванні політики, що може бути корисним для розробки стратегії розвитку екоіндустріальних парків в Україні. Використання методу Concept Mapping показало, що громадськість і професійні групи схильні підтримувати

зміни в регуляції, які спрямовані на обмеження негативного впливу, тоді як представники індустріальних парків виступають проти жорстких заходів. Цей підхід виявляє різноманітність інтересів і може стати інструментом для пошуку компромісів у розробці екологічної політики. Політика, що враховує думки широкого кола зацікавлених осіб, сприятиме сталому розвитку екоіндустріальних парків.

У відповідності до дослідження [3], основна проблема розвитку нової політики полягає в необхідності трансформації існуючих систем управління з метою зменшення негативного впливу на довкілля та підвищення стійкості виробництва. Увага до залучення широкого кола зацікавлених сторін і застосування принципів агроекології можуть бути ключем до забезпечення збалансованого розвитку індустріальних парків. Використання подібних інструментів сприятиме комплексним рішенням для екологічних, соціальних та економічних цілей. Це дослідження підкреслює необхідність інтеграції різних підходів до формування сталих політик.

Дослідження китайської технологічної політики та її впливу на розвиток виробничого сектору [4] має значення для розробки стратегії розвитку політики екоіндустріальних парків в Україні. Китайський досвід демонструє важливість інноваційних технологій і цифровізації інфраструктури для високоякісного розвитку промисловості, що можна адаптувати для екологічно орієнтованих проєктів в Україні. Використання технологічної політики може сприяти інтеграції нових технологій і підвищити ефективність екоіндустріальних парків через регулювання та підтримку інновацій. Особливо важливо враховувати специфіку індустріальних структур та адаптувати політики до їхнього рівня розвитку, як це робиться в Китаї. Такий підхід допоможе побудувати політики, що сприятимуть сталому економічному розвитку та екологічній стійкості.

Дослідження [5], як показує приклад робототехнічного кластера в Одінсе, приділялось ідентифікації ролі агентів змін у розвитку кластерів та їх ролей на різних етапах життєвого циклу кластерів, що може бути корисним для підготовки нових політик у контексті сталого розвитку. Успішний розвиток кластерів вимагає застосування різнопланової та інклюзивної політики, орієнтованої на підтримку взаємодії між дослідницькими установами, промисловістю та державою. Також важливим є стимулювання агентів змін та інноваційних підприємств, що сприяють модернізації та оновленню промислових комплексів. Використання подібної агентацентричної стратегії може сприяти ефективнішому формуванню та управлінню екоіндустріальними парками в Україні.

Дослідження [6] висвітлює складні взаємозв'язки між стійкістю політики, розвитком навичок та зеленими ініціативами в контексті глобальних викликів зміни клімату. На основі змішаних методів дослідження (SEM та тематичний аналіз) вивчаються два кейси — вплив зеленої інфраструктури на мобільність населення та місцеві наслідки глобальних дискусій на COP27. Отримані дані вказують на необхідність поєднання стабільної політики, технологічних інновацій та розвитку людського капіталу для досягнення стійкості економічних та екологічних систем. Висновки дослідження мають значення для розробки нової політики екоіндустріальних парків в Україні, де важливо враховувати місцеві потреби та глобальні тенденції. Політичні рішення мають бути спрямовані на баланс між економічним зростанням та екологічною відповідальністю.

В дослідженні [7] проаналізовано політику розширення прийому аспірантів у Китаї через призму теорії інституційного рівноваги, використовуючи метод fsQCA для оцінки ефективності та відповідності політичних змін соціальному розвитку. Результати свідчать про те, що залежність від історичних шляхів є основним фактором еволюції політики, в той час як

національна стратегія визначає напрямок та зміст політичних змін, а соціальне середовище впливає на раптові зміни. Виявлено, що політика розширення прийому аспірантів повинна балансувати між кількісним зростанням і якісними змінами в структурі підготовки, щоб відповідати потребам суспільства. У контексті розробки стратегії для екоіндустріальних парків в Україні ці висновки підкреслюють важливість інтеграції стратегічних змін з соціальними та економічними потребами. Дослідження демонструє необхідність впровадження гнучкої та прогностичної політики, яка враховує динамічні соціальні вимоги та зміни в умовах розвитку.

Формулювання цілей статті.

Метою даного дослідження є визначення основних суб'єктів політики екоіндустріальних парків та аналіз їхньої взаємодії для підвищення ефективності екоіндустріальних парків в Україні. Для досягнення цієї мети використано результати аналізу літератури вище.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні результати дослідження свідчать про те, що розвиток екоіндустріальних парків вимагає впровадження комплексних підходів до управління та тісної взаємодії між усіма зацікавленими сторонами. У дослідженні було виявлено ключові групи агентів змін, що включають промислові підприємства, органи державної влади та місцевої влади. Кожен з цих суб'єктів відіграє ключову роль у забезпеченні екологічної стійкості та економічної ефективності екоіндустріальних парків на законодавчому рівні. Одним із ключових елементів успішного розвитку екоіндустріальних парків є впровадження інноваційних технологій, що дозволяють значно підвищити ефективність використання ресурсів, мінімізувати шкідливі викиди та запровадити циркулярну економіку [9].

Ефективна співпраця між цими суб'єктами є критично важливою для забезпечення стійкого розвитку. Промислові підприємства мають впроваджувати екологічно чисті технології

та адаптувати свої виробничі процеси до вимог сучасної екологічної політики. Урядові структури відіграють важливу роль у створенні нормативно-правової бази та стимулюванні розвитку екоіндустріальних парків

Беручи до уваги досвід формування політики в Україні [10-12], було визначено основних суб'єктів політики екоіндустріальних парків, рис. 1.

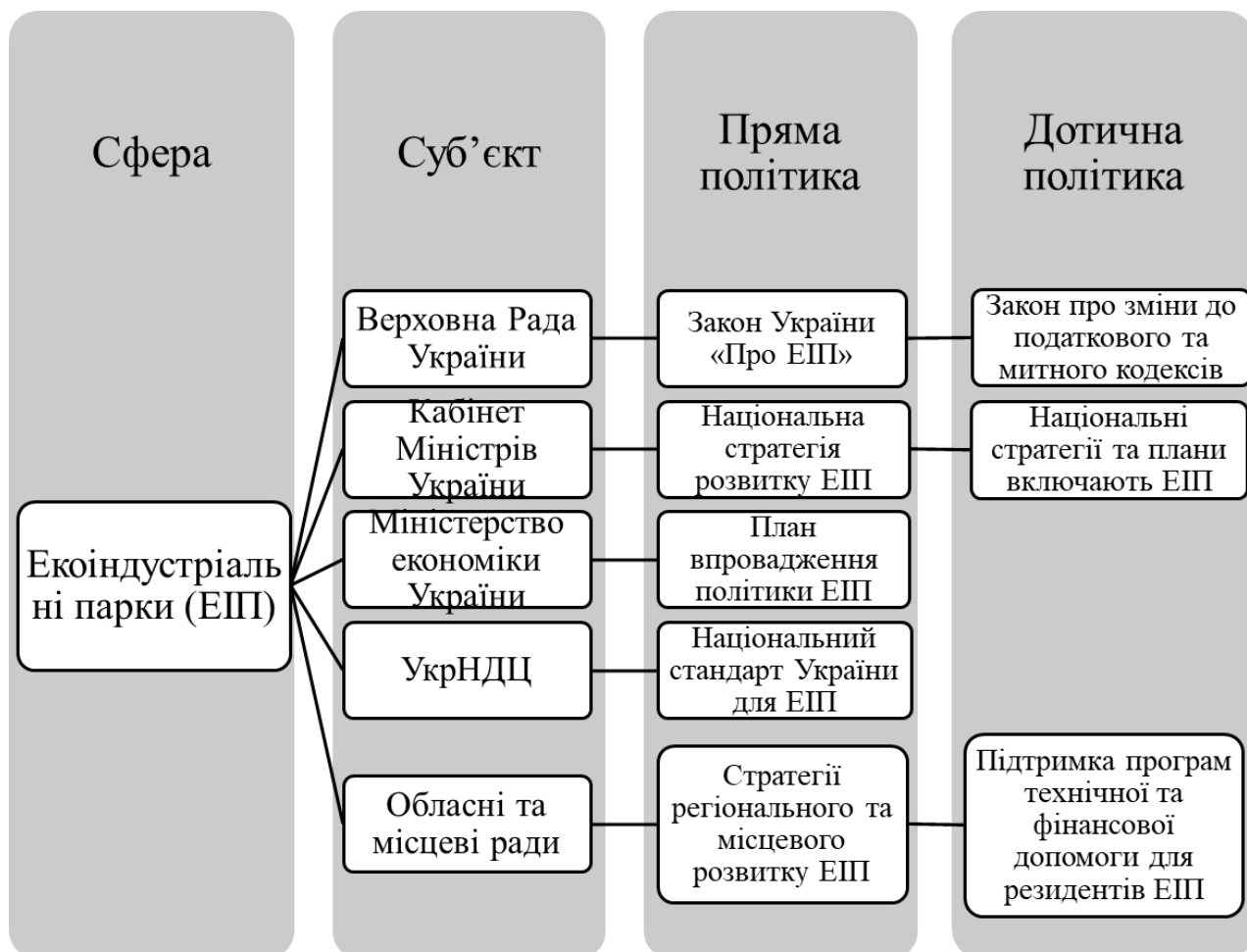

Рис. 1. Суб'єкти політики екоіндустріальних парків

Джерело: розроблено автором

Відповідно до запропонованої структури, забезпечується необхідна співпраця між всіма органами державної влади та закривається питання відсутності нормативної документації, яка дозволить законодавству бути ефективним, а політиці працювати. Перспективи подальших досліджень включають вивчення впливу суб'єктів з приватного та громадського секторів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було сформульовано низку важливих висновків щодо розвитку екоіндустріальних парків. Перш за все,

наукова новизна роботи полягає у визначенні ролей ключових агентів змін у формуванні політики, орієнтованої на екологічну стійкість. Було розроблено нову концепцію взаємодії між суб'єктами політики, яка враховує сучасні виклики у сфері промислового виробництва та необхідність переходу до циркулярної економіки.

Теоретичне значення роботи полягає в обґрунтуванні підходів до інтеграції прямих та непрямих (дотичних) політик до кола завдань суб'єктів відповідної сфери. Практичне значення дослідження полягає в

тому, що його результати можуть бути використані для розробки нових підходів до управління екоіндустріальними парками в Україні. Впровадження цих підходів

сприятиме створенню умов для екологічно відповідального розвитку промисловості та забезпечить зростання економічної стійкості регіонів.

Література:

1. Lambert, A. J. D., & Boons, F. A. (2002). Eco-industrial parks: stimulating sustainable development in mixed industrial parks. *Technovation*, 22(8), 471–484. [https://doi.org/10.1016/s0166-4972\(01\)00040-2](https://doi.org/10.1016/s0166-4972(01)00040-2)
2. Carlini, B. H., Garrett, S. B., Matos, P., Nims, L. N., & Kestens, Y. (2024). Identifying policy options to regulate high potency cannabis: A multiple stakeholder concept mapping study in Washington State, USA. *International Journal of Drug Policy*, 123, 104270. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2023.104270>
3. Venn, R., & Burbi, S. (2023). Agroforestry policy development in England: a question of knowledge transference. *Land Use Policy*, 134, 106936. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2023.106936>
4. Yan, B., & Wang, Y. (2024). Evaluating the impact of technological development policy on the high-quality development of the manufacturing industry: Mechanisms and threshold effects. *Heliyon*, 10(16), Стаття e35858. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e35858>
5. Ingstrup, M. B., Morisson, A., Damgaard, T. M., & Lamberty, J. (2024). An actor-centric approach for defining policy action during cluster development. *Regional Science Policy & Practice*, 16(5), 100037. <https://doi.org/10.1016/j.rspp.2024.100037>
6. Arzo, S. & Hong, M. (2024). Resilient green infrastructure: Navigating environmental resistance for sustainable development, social mobility in climate change policy. *Heliyon*, 10, e33524. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33524>
7. Liu, Y., Chen, D., Liu, Y., & Zhou, X. (2024). A qualitative comparative analysis of the evolution path of postgraduate enrollment expansion policies and social development in China. *Heliyon*, Стаття e25772. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e25772>
8. Tas, N., et al. (2021). *An international framework for eco-industrial parks* (2nd ed.). Publications of the Global Eco-Industrial Parks Programme. Washington, DC: The World Bank Group. Available at: <https://geipp-ukraine.org/wp-content/uploads/2021/08/EIP-International-Framework-for-EIP-Version-2.0-1.pdf> (Accessed: 08 August 2024).
9. Zhao, H., Zhao, H., & Guo, S. (2017). Evaluating the comprehensive benefit of eco-industrial parks by employing multi-criteria decision making approach for circular economy. *Journal of Cleaner Production*, 142, 2262–2276. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.11.041>
10. Sidelkovsky, O. (2020). Суб'єкти формування та реалізації публічної політики у сфері охорони здоров'я. *Public Law*, (37), 116–123. <https://doi.org/10.37374/2020-37-10>
11. Yarovoi, T. (2019). The subjects of the State Policy in the field of National Security of Ukraine as objects of the indirect lobby influence. *Public administration and local government*, (4(43)), 31–36. <https://doi.org/10.33287/101904>
12. Медяник, В. (2021). Суб'єкти формування та реалізації державної соціальної політики. *Юридичний вісник*, (3), 128–133. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.2194>

УДК 65.012

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-49-55

ОСОБЛИВОСТІ ІНДИКАТОРІВ ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ІТ-СЕКТОРУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Володимир Блинков¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: v.blynkov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3409-5955>

FEATURES OF INDICATORS FOR ASSESSING THE ECONOMIC SECURITY OF THE IT SECTOR IN TIMES OF WAR

Volodymyr Blynkov¹

¹Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: v.blynkov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3409-5955>

Анотація. У статті проаналізовано фактори впливу та особливості індикаторів оцінки економічної безпеки ІТ-сектору в сучасних умовах із запровадженням запропонованого окремого показника у складі категоріальної матриці економічної безпеки ІТ-сектору – військова безпека. Агресія Росії призвела до серйозного падіння української економіки, оскільки ризик загроз безпеці досяг історичного максимуму, і ІТ-сектор не став винятком. Метою дослідження є аналіз сучасних чинників впливу на економічну безпеку ІТ-сфери та розробка науково-практичного підходу до оцінки функціональних складових – індикаторів оцінки економічної безпеки, які формують категоріальну матрицю оцінки економічної безпеки. У дослідженні, враховуючи статистичну аналітику ІТ-спеціалістів, розроблено індикатори в межах категорій, що враховують військовою безпеку, фактори впливу, індикатори факторів впливу, заходи безпеки та їх приклади, які необхідно включити до категоріальної матриці для оцінки рівня стійкості та економічної безпеки ІТ-галузі. Для оцінки рівня економічної безпеки за ефективними аспектами використовуємо поняття категоріальної матриці. По-перше, ми визначаємо ключові показники, які відображають різні аспекти економічної безпеки. Оцінка такої матриці може здійснюватися «методом експертної оцінки», який передбачає залучення експертів відповідної галузі для оцінки рівня економічної безпеки за певними показниками. Такий підхід дозволить визначити загальний рівень економічної безпеки та визначити сильні та слабкі сторони економіки ІТ-сектору у воєнний час. Визначено, що стратегічними орієнтирами державної регуляторної політики щодо розвитку ІТ-сектору та його економічної безпеки мають стати такі кроки: створення сприятливого інвестиційного клімату; формування ефективної політики, спрямованої на розвиток нормативно-правової бази, адекватної вимогам воєнного часу та посилення конкурентоспроможності галузі; адаптація навчального сектору до останніх потреб.

Ключові слова: економічна безпека сектору ІТ; фактори впливу; категоріальна матриця; криза військового часу.

Формул: 0, **рис.:** 1, **табл.:** 1, **бібл.:** 15

Abstract. The article analyzes the factors of influence and features of indicators for assessing the economic security of the IT sector in the current conditions with the introduction of the proposed separate indicator as part of the categorical matrix of economic security of the IT sector - military security. Russia's aggression has led to a serious decline in the Ukrainian economy, as the risk of security threats has reached an all-time high, with the IT sector being no exception. The purpose of the study is to analyze the current factors influencing the economic security of the IT sector and to develop a scientific and practical approach to assessing the functional components - indicators of economic security assessment, which form a categorical matrix for assessing economic security. The study, taking into account the statistical analytics of IT specialists, developed indicators within the categories, taking into account military security, influence factors, indicators of influence factors, security measures and their examples, which should be included in the categorical matrix to assess the level of sustainability and economic security of the IT industry. To assess the level of economic security by effective aspects, we use the concept of a categorical matrix. First, we define key indicators that reflect different aspects of economic security. The evaluation of such a matrix can be carried out by the "expert assessment method", which involves the involvement of experts from the relevant sector to assess the level of economic security according to certain indicators. Such an approach will allow determining the overall level of economic security and identifying the strengths and weaknesses of the IT sector economy in wartime. It is determined that the strategic guidelines of the State regulatory policy for the development of the IT sector and its economic security should be the following steps: creation of a favorable investment climate; formation of an effective policy aimed at developing a regulatory framework adequate to the requirements of wartime and strengthening the competitiveness of the sector; adaptation of the training sector to the latest demand.

Keywords: economic security of the IT sector; factors of influence; category matrix; wartime crisis.

Formulas: 0, **fig.:** 1, **tabl.:** 1, **bibl.:** 15

Постановка проблеми. Аналіз факторів впливу та особливостей індикаторів оцінювання економічної безпеки (ЕБ) ІТ-сектору, останнім часом, привернули увагу вітчизняних науковців з приводу того, що внесок українського ІТ в економіку держави у вигляді експорту за останні роки у воєнних умовах має негативний тренд. За даними аналітиків обсяг річного ІТ-експорту уперше впав на 8,5%. Відповідно до даних Нацбанку України [6] ІТ-індустрія завдяки експорту своїх послуг у 2023 р. принесла в українську економіку \$6,7 млрд. грн, що на \$622 млн. грн. менше за показник 2022 р. (\$7,34 млрд.). Обсяг ІТ-експорту впав нижче рівня 2021 р., коли він становив \$6,9 млрд. В довоєнні часи цей сектор економіки кожний рік демонстрував щорічне 20% зростання. Поточна ситуація може бути покращена, але потребує не тільки вивчення конкретних засобів, методів та важелів механізму зміцнення економічної безпеки «драйвера» української економіки, вона потребує проведення комплексного наукового аналізу проблем економічної безпеки ІТ-сектору. Але, спочатку треба ретельно розібратися у причинах стагнації та окремих індикаторах тенденцій руйнування важливої для України галузі. Насамперед, існує необхідність в напрацюванні не тільки методів захищеності суб'єктів соціально-економічних відносин на всіх рівнях, але й практичних рекомендацій щодо реалізації механізму зміцнення ЕБ сектору ІТ в умовах сучасних тенденції руйнівного впливу воєнно-політичних та макроекономічних факторів на галузь. Саме тому, аналіз факторів впливу на безпеку сектору та особливостей індикаторів оцінювання ЕБ важливішої для держави галузі національної економіки, з точки зору актуальності, не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади дослідження ЕБ ІТ-сфери України або різноманітні можливості підтримки розвитку підприємств цієї сфери стали

об'єктом багатьох наукових досліджень [12,2,9]. Але, попри життєстійкість, продемонстровану ІТ-ринком на початковому етапі повномасштабної війни, у 2023 році почали надходити невтішні сигнали щодо погіршення низки індикаторів рекрутингу, ділової активності та фінансового стану ринку інформаційних технологій [4]. В той же час, за даними Національного інституту стратегічних досліджень [11] сума податків і зборів до бюджету України, сплачених ІТ-бізнесом у 2022 р., склала 32,2 млрд. грн. Це на 16 % більше за показник 2021 р. Станом на 1.01.2023 р., чисельність платників податків за видами діяльності, що стосуються ІТ-галузі, становила 281,6 тис осіб. За кордон частково або повністю перемістилися 42 % компаній, а 5 % закрили частину офісів в Україні. З матеріалів досліджень Digital Tiger: the Power of Ukrainian IT [14], кількість фахівців в галузі ІТ, які працюють в Україні, у 2023 р. зросла до 346,2 тис. осіб але кількість сплачених ІТ-індустрією податків в Україні за час повномасштабного вторгнення скоротилася до \$982,6 млн. на 1.01.2024 р. Згідно з даними, наведеними в дослідженні, станом на 1.01.2022 р. сплачено \$1,018 млрд, 1.01.2023 р. - \$996,7 млн.

На наш погляд, агресія Росії призвела до серйозного падіння української економіки, бо ризик безпекових загроз досягнув найвищого рівня. ІТ-сектор не є виключенням, бо безпека, яка охоплює широке коло питань - від безпосереднього захисту власності до загальної безпекової ситуації в країні, є важливим фактором для ведення бізнесу. Чинники, що формують належний рівень ЕБ, та сприяють розвитку галузі різноманітні та мають свою специфіку не тільки в кожній галузі, але й у зв'язку зі змінами зовнішнього середовища та факторів, що визначають процеси господарювання. В існуючому середовище загрози безпеці можуть виникнути несподівано, тому їх треба визначити, ретельно розібратися в системних причинах та прогнозних наслідках, в

системі індикаторів оцінювання економічної безпеки, щоб напрацювати системне та якісне управління ЕБ галузі, яка створює нові можливості для економічного розвитку держави в цілому.

Формування цілей статті. Саме тому, метою дослідження є аналіз сучасних факторів впливу на ЕБ ІТ-сектору та розробка науково-практичного підходу щодо оцінки функціональних складових - індикаторів оцінювання економічної безпеки, які формують категоріальну матрицю для оцінки ЕБ в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категоріальна матриця ЕБ може бути складена з різних показників та індикаторів, які відображають рівень економічної стійкості та безпеки певного сектору або економіки в цілому. Тобто, вона повинна бути створена шляхом визначення різних категорій показників, що відображають різні аспекти безпеки економіки, та оцінювання цих показників за певними критеріями згідно з існуючим загальним уявленням.

Різноманітні приклади оцінки та розрахунків рівня ЕБ як країни в цілому, так й її окремих галузей пропонувалися багатьма дослідниками в різні роки. Наприклад, у 2013 р. було затверджено «Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», де було не тільки скориговано кількість показників за складовими економічної безпеки, але кількість показників-індикаторів збільшилася від 117 до 126 та ще введено нові одиничні показники-індикатори [13]. Але аналіз суб'єктивних думок науковців та фахівців ІТ задля формування системи показників, врахування впливу загроз й оптимізації процесу визначення критеріїв ЕБ галузі показав, що всі існуючі підходи ніколи не акцентували увагу на викликах військового часу. В умовах сьогодення розробка універсальних підходів до визначення показників ЕБ галузі повинна ґрунтуватися на сучасних об'єктивних реаліях з якими держава зустрілася вперше. В дослідженні аналіз сучасних факторів впливу на

економічну безпеку ІТ-сектору проводився методом практичного узагальнення експертних висновків фахівців галузі та керівників компаній, що були висловлені в соціальних мережах ІТ Ukraine та спеціалізованих виданнях.

За даними керівництва ЕРАМ Україна [1], після повномасштабного вторгнення кількість робочих місць в найбільшій ІТ-компанії України скоротилося, та мобілізація 10-15% працівників дуже критично вплине на економічні показники галузі. Тому, цей виклик потребує уваги та практичних рішень. Наступний тренд - відмова від російського софту, знайшов відображення навпаки у зростанні кількості запитів на комплексні продукти вітчизняного продукту, та надав шанс економічного зростання компаніям-розробникам на внутрішньому ринку. Але, ІТ-індустрія відчуває війну через клієнтів. Україну зараз відносять до країн з високим ризиком, і замовлення в країну отримувати не легко: в Україну заходять суттєво менше замовлень. Тому багато фахівців виїхали за кордон, що сформувало наступний виклик економічній безпеці галузі. Тільки 1800 співробітників компанії SoftServe переїхали до представництв у Східній та Західній Європі [3]. За даними Forbs надходження до економіки України [10] за рахунок фахівців, які виїхали за кордон та втратять податкове резидентство в Україні, теж вплинуть на економічні очікування учасників ринку. Слід зауважити, що фактор релокації компаній та команд стає визначальним для майбутнього розвитку індустрії та її економічної безпеки. Частина компаній релокується за кордон та диверсифікує офіси: у 2022 р. 42% компаній перемістилося за кордон, з яких 5% компаній закрили частини офісів в Україні, а 37% розглядали релокацію, якщо ж ситуація в країні суттєво не зміниться. Тобто, в реаліях сьогодення можна очікувати подальший спад експорту цифрового продукту (негативний тренд).

З огляду на масштаби внутрішніх змін в Україні запускається багато програм навчання ІТ-спеціалістів на які було багато сподівань. За даними Міністерства

цифрової інформації України [5] проєкт безоплатного навчання українців IT Generation, що тривав з вересня 2022 р. до липня 2023 р. показав, що навчання успішно опанували 1877 студентів, але працевлаштувалися у IT-компаніях тільки 147 осіб. Причина нинішнього дисбалансу: нові команди починають формуватися в закордонних локаціях. Наприклад, у середньому до війни, компанія Ciklum мала приблизно 300 відкритих вакансій на місяць. На весну 2023 р. ця компанія шукає лише 50 нових фахівців, здебільшого експертів зі складних і рідкісних технологій. Аналітика показує, що не зважаючи на високий рівень підготовки студентів, тенденція зниження попиту на фахівців буде продовжуватися і надалі. У 2023 р. загальна кількість працівників 50-ти найбільших компаній скоротилася на 10,7 тис. осіб [7]. Відплив торкнувся передусім технічних фахівців. Це корелює з трендом на ринку праці, який також суттєво змінився: кількість нетехнічних вакансій зростає, з технічними — зворотна ситуація. Кон'юнктура на ринку експорту IT-послуг змінилася в останні роки: війна внесла свої корективи, спричинивши поступове скорочення числа програмістів з 81,5% до 77,4% [8]. Лідерами з найму стали не сервісні, а продуктові компанії. У 2023 році частка нетехнічних спеціальностей серед позицій, на які наймали в компаніях екосистеми Genesis, становила 53%, з яких технічних спеціальностей було 47%. «Потреба в non-tech-спеціалістах

пояснюється структурою продуктових IT-компаній. Серед усіх співробітників частка розробників коливається в межах 30-35%, а сервісні фірми мають у штаті понад 80% технічних працівників» [8]. Тому в час, коли аутсорс відчуває гостру нестачу клієнтів, продуктові компанії не лише зберігають показники 2021 р., а й нарощують оберти, виходячи на нові ринки. Серед усіх нетехнічних спеціальностей беззаперечним лідером є спеціалісти: маркетингового домену, аналітики, продуктові менеджери, дизайнери, операційні менеджери. В таких умовах, вітчизняний IT-сектор повинен швидко реагувати на ці зміни щоб забезпечити економічну безпеку як самої сфери, так й держави в цілому. За умови, що продуктові бізнеси замовляють проєкти освітніх компаній, треба реагувати зростанням студентів вищезазначених напрямів IT-навчання та створенням нових продуктів: мобільних застосунків, курсів-симуляторів, тощо. В умовах військової кризи, ця ситуація та відсутність реакції на неї, виконує функцію фактору впливу на економічну безпеку IT сфери в Україні.

Для оцінки рівня ЕБ за ефективними аспектами ми використовуємо поняття категоріальної матриці (КМ). Остання, в контексті ЕБ, створюється для оцінки рівня безпеки економіки країни чи галузі за ефективними аспектами. Обираються ключові показники, які відображають різні аспекти ЕБ (табл. 1).

Таблиця 1. Приклад КМ в контексті ключових показників

Категорії показників	Показники в межах категорії	Фактор впливу на показник	Показник фактору впливу
Фінансова стійкість	Бюджетний дефіцит		Рівень інфляції
	Рівень державного боргу	Макроекономічні фактори	Ставка облікової ставки НБУ
	Інфляція		Курс гривні до іноземних валют
			Попит на IT продукти та послуги
		Кон'юнктура ринку	Конкуренція на ринку
Соціальна стабільність	Рівень безробіття		Кількість і якість робочих місць
	Рівень доходів населення	Економічні умови	Рівень зайнятості та доходів
	Доступ до освіти та охорони здоров'я		Доступ до соціальних послуг та підтримки
			Розвиток людського капіталу
		Технологічні зміни	Диверсність та інклюзивність
		Стабільність та визнання	

Як правило, це: 1. Фінансова стійкість (бюджетний дефіцит, рівень боргу, обсяг резервів); 2. Соціальна стабільність (рівень безробіття, середній рівень заробітної плати, доступ до освіти та охорони здоров'я); 3. Політична безпека (рівень корупції, стабільність політичної ситуації, якість управління); 4. Інноваційний розвиток (обсяг інвестицій у дослідження та розробки, кількість патентів на нові технології). Потім, повертаємо увагу до факторів впливу та їх показників. Але, в дослідженні ми привернули увагу окремої

категорії показників в складі категоріальної матриці економічної безпеки ІТ-сектору – військова безпека.

В межах показника за рахунок врахування приведеної аналітики ІТ-фахівців, автором розроблено показники в межах категорії, фактори впливу, показники факторів впливу, заходи безпеки та їх приклади, що повинні бути включеними в категоріальну матрицю. Елементи КМ військової безпеки з прикладами заходів забезпечення економічної безпеки зображені на рис. 1.

Рис. 1. Складові категоріальної матриці економічної безпеки ІТ-сектору в категорії «військова безпека»

Джерело: побудовано автором на основі аналізу аналітики ІТ-фахівців

Всі ці елементи можна об'єднати у вигляді матриці, де по вертикалі Оцінка такої матриці може проводитися за різними методами та критеріями. Наприклад, в роботі [15], при оцінці індикаторів для виявлення макроекономічних дисбалансів інтегральним індексом, окрім фактичних значень індикаторів (індексів) рівня

безпеки, запропоновано ще п'ять зон економічної безпеки: критичний, небезпечний, незадовільний, задовільний та оптимальна.

Найбільш зрозумілим в даному випадку є «метод експертної оцінки», який включає залучення експертів з відповідного сектору для оцінки рівня економічної

безпеки за певними показниками. Експерти оцінюють важливість кожного показника та його вплив на економічну безпеку, після чого складають матрицю з оцінками, розташовані показники та індикатори, а по горизонталі – фактори впливу.

Кожен із наведених вище показників може бути деталізований. Така матриця допоможе оцінити стан ЕБ сектору та ідентифікувати можливості ризиків та шляхи їх управління. Оцінка категоріальної матриці економічної безпеки є процесом визначення рівня стійкості та безпеки економіки на основі різних показників та індикаторів. Кожен з показників може бути оцінений за шкалою від 1 до 5, де 1 вказує на найнижчий рівень безпеки, а 5 - на найвищий. Після оцінки кожного показника за вищезазначеними критеріями, формуючи матрицю, у кожній комірці відображаються оцінки кожного показника для певної категорії. Остання дія - розраховується середнє арифметичне значення для кожного показника, щоб отримати загальний рівень економічної безпеки. Потім ця матриця аналізується для визначення загального рівня економічної безпеки та ідентифікації сильних та слабких сторін економіки галузі.

Висновки. За останні два роки ІТ-індустрія країни зазнала спаду через війну, що призвело до зменшення робочих місць, експортних надходжень, змін у попиті на технічні кадрові ресурси, зменшення заробітних плат, тощо, що відзначилося в

структурі економічної безпеки важливішої для України галузі. Не зважаючи на те, що цифрові технології створюють нові можливості для економічного розвитку, завдяки війні, виникла необхідність у всебічному аналізі факторів впливу та особливостей індикаторів оцінювання економічної безпеки ІТ-сектору з внесенням окремого показника в складі категоріальної матриці економічної безпеки ІТ-сектору – військова безпека. В дослідженні за рахунок врахування приведеної аналітики ІТ-фахівців, нами розроблено показники в межах категорій з урахуванням військової безпеки, фактори впливу, показники факторів впливу, заходи безпеки та їх приклади, що повинні бути включеними в категоріальну матрицю для оцінки рівня стійкості та економічної безпеки ІТ-галузі. Це надасть змогу для визначення загального рівня економічної безпеки та ідентифікації сильних та слабких сторін економіки ІТ-сектору в умовах війни. Стратегічними орієнтирами державної регуляторної політики розвитку ІТ-сфери та її ЕБ мають стати наступні кроки: створення сприятливого інвестиційного клімату; формування дієвої політики, що спрямована на розвиток адекватного вимогам військового часу нормативно-правового забезпечення та зміцнення конкурентоспроможності сектору; адаптація сфери підготовки кадрів до новітнього попиту.

Література:

1. Бровінська, М. (2024). ЕРАМ Ukraine, Доступ через: <https://dev.ua/news/u-eram-ukraine-nyni-mobilizovano-4-fakhivtsiv-yaki-vidsotok-dlia-kompanikh-bude-krytechnum-1712059045>.
2. Карий, О., Гальків, Л., Цапулич, А. (2021). Розвиток ІТ-сфери України: чинники та напрями активізації. *Journal of Lviv Polytechnic National University Series of Economics and Management Issues*, 5 (1), 42-55. <http://doi.org/10.23939/semi2021.01.042>
3. Кицмей, Т. (2022). Українське ІТ може зрости втричі. *Forbes Ukraine*. Доступ через: <https://forbes.ua/company/ukrainske-it-mozhe-zrosti-vtrichi-taras-kitsmey-pro-maybutne-it-rinku-strategiyu-softserve-ta-bum-tekhnologichnoi-osviti-12092022-8137>
4. Корнілюк, Р. (2024). Розвиток ІТ в Україні: поточна ситуація та перспективи. Доступ через: <https://blog.youcontrol.market/>
5. Офіційний сайт Мінцифри. (2023). Пресреліз. Результати проекту ІТ Generation. Доступ через: <https://forbes.ua/news/ponad-50-it-kompaniy-v-ukraini-ne-provodili-relokatsiyu-doslidzhennya-26082022-7957>.
6. Офіційний сайт Національного Банку України, (2024). Доступ через: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external>.
7. Офіційний сайт Спільноти програмістів DOU. (2024). Топ-50 ІТ-компаній України. Доступ через: <https://dou.ua/lenta/articles/top-50-winter-2024/>.
8. Пилипів, І. (2024). Криза в українському ІТ-секторі. Економічна правда. Доступ через:

<https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2024/03/20/711365/>.

9. Проданова, Л., Томчук, О. (2023). Економічна політика підтримки розвитку ІТ-сфери. Економіка і організація управління, 1(49), 45-60. <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2023.1>.

10. Просад, А. (2022). Дослідження ІТ Ukraine Association. Forbes Ukraine. Доступ через: <https://forbes.ua/news/ponad-50-it-kompaniy-v-ukraini-ne-provodili-relokatsiyu-doslidzhennya-26082022-7957>.

11. Ринок праці ІТ-сектору в умовах війни: реалії та перспективи, (2023). Доступ через: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/rynok-pratsi-it-sektoru-v-umovakh-viyny-realiyi-ta-perspektyvu>.

12. Ревак, І. (2018). Інструменти зміцнення економічної безпеки сектору ІТ України. Ефективна

економіка, Доступ через: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6477>.

13. Шевчук, І. (2019). Методичні засади оцінки економічної безпеки держави. Право та державне управління. 2(35), 2, 160-164. <https://doi.org/10.32840/pdu.2-2.24>.

14. Digital tiger: the Power of Ukrainian IT research for 2023. (2023). 66. Доступ через: https://itukraine.org.ua/files/ITU_GT.pdf

15. Radionova, I., Malkovska, Yu. (2022). Institutional design of macro-financial security for the national economy stabilization. The economics of uncertainty: content, evaluation, and regulation: collective monograph Tallinn: Scientific Center of Innovative Researches OU, 42-61. <https://doi.org/10.36690/EUCER-42-61>

УДК 336.1:336.14

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-56-72

УКРАЇНСЬКА НЕЗЛАМНІСТЬ – СТІЙКІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Ніна Петруха¹, Катерина Клименко², Сергій Петруха³

¹Кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту в будівництві, Київський національний університет будівництва і архітектури, м. Київ, Україна, e-mail: nminna1983@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3805-22152>

²Кандидат економічних наук, завідувач відділу бюджетної політики та фінансів інституційних секторів економіки, ДННУ «Академія фінансового управління», м. Київ, Україна, e-mail: klymenko_kateryna@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8295-1333>

³Кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту в будівництві, Київський національний університет будівництва і архітектури, м. Київ, Україна, e-mail: psv03051984@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8859-0724>

UKRAINIAN INVINCIBILITY – SUSTAINABILITY OF PUBLIC FINANCES IN THE CONDITIONS OF WAR

Nina Petrukha¹, Kateryna Klymenko², Sergii Petrukha³

¹Ph. D. (Economics), Associate Professor, Docent of the Department of Management in Construction, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, Ukraine, e-mail: nminna1983@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3805-2215>

²Ph. D. (Economics), Head of the Budget Policy and Finance of the Institutional Economic Sectors Department, SESE “The Academy of Financial Management”, Kyiv, Ukraine, e-mail: klymenko_kateryna@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8295-1333>

³Ph. D. (Economics), Associate Professor, Docent of the Department of Management in Construction, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, Ukraine, e-mail: psv03051984@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8859-0724>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню стійкості державних фінансів як фундаменту української незламності в контексті викликів, породжених російсько-українською війною. Мета статті полягає в науково-практичній оцінці проблемних аспектів пов'язаних із – формуванням та функціонуванням стійкості та резильєнтності державних фінансів в умовах війни крізь призму української незламності, окресленні шляхів залучення фінансових ресурсів, котрі можуть бути використані з метою розподілу та перерозподілу на виконання функцій держави та пріоритетних напрямів і заходів державної політики України у воєнний період. У статті проаналізовано трекер державного бюджету України під час війни, досліджено прогноз економічного і соціального розвитку України на 2025–2027 роки з урахуванням песимістичного та оптимістичного сценаріїв розвитку воєнних подій на території нашої держави на базі бачення як Міжнародного валютного фонду, так і Міністерства економіки України, поєднуючи експертні погляди міжнародного та національного рівнів. Авторами здійснено SWOT-аналіз стійкості державних фінансів як передумови української незламності в контексті російсько-української війни, котрий дозволив оцінити сильні й слабкі сторони, можливості загрози (ризик), пов'язані з війною. Розглянуто ймовірні джерела додаткових надходжень для фінансування військових видатків. Висновки підкреслюють необхідність додаткової адаптації державного бюджету до потреб сил безпеки і оборони, що вимагає застосування комплексного підходу до управління державними фінансами, зокрема, змін у структурі витрат на сприяння військовій безпеці та обороні. Дослідниками також обґрунтовано необхідність розроблення Плану Маршалла для повоєнної України з урахуванням цілепокладань в системі управління державними фінансами. Ключові компоненти такого плану повинні враховувати розвиток інфраструктури, сприяння інноваціям, підтримку МСП, а також реформу соціальних систем для забезпечення включеності та справедливості.

Ключові слова: державні фінанси, управління державними фінансами, воєнний стан, План Ukraine Facility, реформування державних фінансів в умовах поствоєного відновлення, міжнародні фінансові організації (МФО), бюджет, доходи бюджету, витрати бюджету, дефіцит бюджету, державний борг, План Маршала для України, прогноз МВФ.

Формул: 0, **рис.:** 2, **табл.:** 3, **бібл.:** 30.

Abstract. The article is devoted to the study of the stability of public finances as the foundation of Ukrainian indomitability in the context of the challenges caused by the Russian-Ukrainian war. The purpose of the article is a scientific and practical assessment of problematic aspects related to the formation and functioning of the stability and resilience of state finances in war conditions through the prism of Ukrainian indomitability, outlining the ways of attracting financial resources that can be used for the purpose of distribution and redistribution for the performance of

state functions and priority directions and measures of the state policy of Ukraine during the war period. The article analyzes the tracker of the state budget of Ukraine during the war, examines the forecast of the economic and social development of Ukraine for 2025-2027, taking into account pessimistic and optimistic scenarios of the development of military events on the territory of our state based on the vision of both the International Monetary Fund and the Ministry of Economy of Ukraine. combining expert views of international and national levels. The authors carried out a SWOT analysis of the stability of state finances as a prerequisite for Ukrainian indomitability in the context of the Russian-Ukrainian war, which made it possible to assess the strengths and weaknesses, the potential threats (risks) associated with the war. Probable sources of additional revenues for financing military expenditures are considered. The conclusions emphasize the need for additional adaptation of the state budget to the needs of the security and defense forces, which requires the application of a comprehensive approach to the management of state finances, in particular, changes in the structure of expenditures for the promotion of military security and defense. The researchers also substantiated the need to develop the Marshall Plan for post-war Ukraine, taking into account the objectives of the public finance management system. Key components of such a plan should consider infrastructure development, fostering innovation, supporting SMEs, and reforming social systems to ensure inclusion and equity.

Keywords: public finances, public financial management, martial law, Ukraine Facility Plan, reforming public finances in post-war recovery, international financial institutions (IFIs), budget, budget revenues, budget expenditures, budget deficit, public debt, Marshall Plan for Ukraine, IMF forecast.

Formulas: 0, **fig.:**2, **tabl.:** 3, **bibl.:** 30.

Постановка проблеми. Українська незламність та стійкість державних фінансів в умовах війни є надзвичайно важливою проблематикою для розгляду, оскільки саме фінансова стабільність держави визначає її здатність протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам і шокам, зберігати суверенітет і забезпечувати добробут населення. Війна, яка розгортається на території України, стала найважчим випробуванням для національної економіки, яка вже тривалий час зазнавала впливу різноманітних кризових явищ. В цих умовах держава мусить шукати нові джерела фінансування, оптимізувати витрати та забезпечувати прозорість і ефективність фінансової політики. Стійкість державних фінансів, попри бойові дії, є результатом комплексних заходів, що включають збільшення податкових й неподаткових надходжень, залучення міжнародної допомоги від міжнародних інституцій й партнерів, запровадження реформ та боротьбу з корупцією. Економічна підтримка з боку міжнародних партнерів, таких як Міжнародний валютний фонд, Європейський Союз та окремі держави, є важливим чинником стабілізації фінансової системи. Водночас, не менш важливою є внутрішня мобілізація ресурсів, що включає збільшення військових витрат, соціальну підтримку постраждалих та відновлення зруйнованої інфраструктури. Український уряд, зважаючи на виклики

часу, проводить жорстку бюджетну політику, спрямовану на збереження макроекономічної стабільності та забезпечення життєво важливих функцій держави. Це вимагає не тільки ефективного управління фінансами з боку урядовців та нормотворців, але й довіри населення до уряду та його спроможності захистити національні інтереси. Важливим аспектом є також питання боргової стійкості, адже значні обсяги зовнішнього та внутрішнього боргу можуть стати тягарем для економіки у післявоєнний період. Тому держава повинна зосередитися на пошуку збалансованих рішень, що дозволять зберегти фінансову стабільність та забезпечити розвиток економіки. В умовах війни особливої значущості набуває соціально-економічна підтримка населення, що включає виплату пенсій, допомогу безробітним, забезпечення медичних послуг та інших соціальних гарантій. Все це потребує значних фінансових ресурсів, які повинні бути належним чином розподілені та використані. Незважаючи на складні умови, українська економіка демонструє здатність до адаптації та стійкість. Це підтверджується не лише стабільністю фінансової системи, але й зростанням експортного потенціалу, розвитком малого і середнього бізнесу (МСБ), а також активною участю громадян у волонтерській діяльності та підтримці збройних сил. Успішна фінансова політика в умовах війни

є запорукою відновлення країни, її економічного зростання та інтеграції у світову економіку. Тому питання української незламності та стійкості державних фінансів в умовах війни є актуальним і потребує всебічного аналізу та пошуку оптимальних рішень для забезпечення майбутнього процвітання України.

У цьому контексті, важливо розуміти, що економічна стабільність країни в умовах війни значною мірою залежить від злагодженої співпраці між різними гілками влади, приватним сектором та міжнародними партнерами. Скоординовані зусилля щодо впровадження антикризових заходів та підтримки ключових галузей економіки мають вирішальне значення для подолання наслідків військових дій та забезпечення стійкого розвитку. Також важливим є залучення інвестицій для відбудови інфраструктури та створення нових робочих місць, що сприятиме підвищенню рівня життя населення та зменшенню соціальної напруги в країні.

Незважаючи на всі виклики, український народ демонструє вражаючу єдність і рішучість у боротьбі за незалежність та відновлення країни. Саме ця незламність є джерелом сили та натхнення для подальших зусиль у зміцненні державних фінансів та забезпеченні стійкого розвитку економіки. Здатність України адаптуватися до нових реалій, мобілізувати внутрішні ресурси та ефективно використовувати міжнародну допомогу дає підстави для оптимізму щодо майбутнього країни. Тому, незважаючи на складнощі, українська економіка має всі шанси на відновлення та процвітання завдяки незламності духу та стійкості державних фінансів в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ефективне управління державними фінансами є об'єктом досліджень багатьох науковців, які зробили вагомий внесок в опрацювання окресленої проблематики. Зокрема, фундаментальні положення щодо ефективного управління бюджетним процесом викладено в працях таких науковців, як Алексеєнко Н. М.,

Кушнерук О. Й., Мазур А. О. (2023), Єфименко Т. І. (2024), Коноваленко Д. В. (2024), Лупенко Ю. О., Радіонов Ю. Д. (2021), Малік Є. О., Малишко В. В. (2021), Макогон В. Д. (2021), Табакова Т. В. (2016), Панфілова Т. О. (2020), Солодовнік О. О. та Докуніна К. І. (2021), Тимошенко О. В., Гудзь Т. П. (2019) та інші. Одна, у вказаних працях проблемні аспекти державних фінансів досліджувались з виокремленням багатогранності напрямів їх розвитку, однак питання їх розвитку в контексті зміцнення національної фінансово-економічної безпеки з урахуванням воєнних дій в Україні, пріоритетного вектора європейської інтеграції та набуття нашої держави статусу кандидата в ЄС, а також окреслення української незламності як фактору впливу на їх стійкість є недостатньо вивченими та водночас відповідають реальним потребам системи управління державними фінансами.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в науково-практичній оцінці проблемних аспектів пов'язаних із – формуванням та функціонуванням стійкості та резильєнтності державних фінансів в умовах війни крізь призму української незламності, окресленні шляхів залучення фінансових ресурсів, котрі можуть бути використані з метою розподілу та перерозподілу на виконання функцій держави та пріоритетних напрямів і заходів державної політики України у воєнний період.

Під час дослідження застосовували різноманітні наукові та спеціальні методи для аналізу, оцінки й узагальнення інформації. Використання аналітичних методів вивчення стану державних фінансів на основі статистичної вибірки Міністерство фінансів України, дало змогу проаналізувати бюджетоутворення та виявити ключові тенденції у фінансовій сфері на середньострокову перспективу. Зокрема, застосовувалися методи статистичного аналізу для обробки числових даних і визначення закономірностей. Крім того, використовувалися квалітативні методи

для отримання глибокого розуміння поглядів і думок учасників дослідження. Для оцінки ефективності різних стратегій і підходів використовувались методи порівняльного аналізу та SWOT-аналізу, що дозволило ідентифікувати сильні й слабкі сторони досліджуваних процесів і рішень. Також в рамках дослідження проводились літературний аналіз і аналіз документів для отримання інформації з історичного та теоретичного контексту. Групування, аналіз та синтез інформації використовували для розуміння функціонування державних фінансів як системи економічних взаємовідносин. Застосування методів індукції, дедукції, порівняння, спостереження та вимірювання у формулюванні наукових гіпотез уможливило визначити фактори, котрі мали вплив на розвиток державних фінансів. Наукова абстракція та групування допомогли ідентифікувати загрози і виклики фінансово-економічній безпеці країни та надати рекомендації для розробки проєкту Плану Маршалла для повоєнної України. Системний метод та інструментарій фінансового і стратегічного аналізу сприяли розробленню практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності управління державними фінансами, що є магістральним кроком задля зміцнення в сучасних реаліях економічної незалежності та стійкості України. Загалом, різноманітність застосованих методів дозволила здійснити глибоке та всебічне дослідження, і зробити висновки, що мають значення для подальших наукових розвідок та практичного застосування отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державні фінанси на «воєнних рейках» стають критично важливими, оскільки вимагають значних ресурсів на військові потреби. Збільшення витрат на оборону потребує стратегічного розподілу бюджетних коштів для закупівлі військової техніки й забезпечення військових операцій. Залучення міжнародної фінансової підтримки є важливим для зменшення фінансового

навантаження та відновлення економіки після війни. Прозоре фінансове управління і стратегічне планування дозволяють ефективно використовувати ресурси та забезпечувати стабільність фінансової системи у складних воєнних умовах. Переформатування бюджету на воєнні рейки передбачає перегляд та перерозподіл фінансових ресурсів з метою забезпечення потреб оборони та безпеки країни. Це означає збільшення витрат на військові цілі, такі як закупівля військової техніки, зброї та тренування військових сил. Важливо також забезпечити фінансування для підтримки військових операцій та інфраструктури оборони. Під час такого переформатування важливо враховувати економічні можливості країни, залучення зовнішньої фінансової допомоги та збереження фінансової стабільності у всіх секторах економіки.

Україна, зіштовхнувшись із безпрецедентними викликами через повномасштабну агресію, вимушена формувати так званий бюджет «війни на виживання» (Forbes, 2023). Цей бюджет включає комплекс заходів, спрямованих на збереження суверенітету, забезпечення обороноздатності країни та підтримку економічної стабільності в умовах активних бойових дій. Формування такого бюджету потребує жорстких рішень і мобілізації всіх можливих ресурсів для досягнення основної мети – виживання та перемоги у війні.

Однією з головних статей витрат бюджету є фінансування Збройних Сил України. Військові витрати значно зросли, охоплюючи закупівлю озброєння, техніки, боєприпасів, логістичну підтримку та забезпечення військових усім необхідним. Це включає також виплату заробітної плати військовослужбовцям та підтримку їхніх сімей. Крім того, значні кошти спрямовуються на медичне забезпечення та реабілітацію поранених.

Соціальні витрати також займають вагомую частину бюджету. Забезпечення соціальних виплат, підтримка внутрішньо переміщених осіб, виплати пенсій та допомога найуразливішим верствам

населення є критично важливими для підтримки соціальної стабільності. Важливою складовою є також відновлення зруйнованої інфраструктури – житлових будинків, шкіл, лікарень та об'єктів інфраструктури в т. ч. критичної, що забезпечують життєдіяльність населення.

Умови війни змушують уряд шукати нові джерела фінансування. Значну роль у цьому відіграють міжнародні партнери, які надають фінансову, гуманітарну та військову допомогу. Кредити, гранти та технічна підтримка від міжнародних фінансових інституцій, таких як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та Європейський Союз, допомагають Україні покривати дефіцит бюджету та забезпечувати необхідні витрати.

Однак, внутрішні ресурси також мають бути максимально мобілізовані. Це включає посилення податкового адміністрування, боротьбу з ухиленням від сплати податків, залучення внутрішніх позик та оптимізацію бюджетних витрат. Важливим завданням є забезпечення резильєнтності й ефективності використання бюджетних ресурсів, котре підвищує довіру населення до влади й сприяє соціальній згуртованості.

Економічна політика в умовах війни орієнтована на збереження макроекономічної стабільності, підтримку стратегічних галузей економіки та стимулювання підприємницької діяльності. Зокрема, держава підтримує сільське господарство, яке залишається одним із ключових секторів економіки, а також інші галузі, що мають значний експортний потенціал.

Зрештою, бюджет «війни» є не лише фінансовим документом, а й стратегічним планом дій, спрямованим на забезпечення національної безпеки, соціальної стабільності та економічної витривалості. Успішна реалізація цього бюджету вимагає злагоджених зусиль уряду, міжнародних партнерів та всього українського суспільства, що об'єднується у боротьбі за незалежність та відновлення країни.

Крім основних напрямків витрат, бюджет також охоплює витрати на

стратегічні ініціативи, спрямовані на довгострокове зміцнення держави. Однією з таких ініціатив є розвиток оборонно-промислового комплексу, який забезпечує виробництво та ремонт військової техніки й озброєння. Інвестування в цю галузь сприяє підвищенню обороноздатності країни та створенню нових робочих місць, що є важливим у контексті економічної стабільності.

Також вагомою складовою бюджету є витрати на інформаційну безпеку та кіберзахист. В умовах сучасної війни інформаційні технології відіграють ключову роль, і Україна повинна бути готовою до протидії кібератакам та інформаційним загрозам. Це включає в себе не лише технічне забезпечення, а й навчання спеціалістів та розвиток наукових досліджень у цій галузі.

Значну увагу приділено також заходам з енергетичної безпеки. Війна значно підвищила ризики в енергетичному секторі, тому держава спрямовує ресурси на диверсифікацію постачань енергоносіїв, розвиток альтернативних джерел енергії й підвищення енергоефективності. Це не лише знижує залежність від зовнішніх постачальників, а й сприяє екологічній стійкості.

На додаток, бюджет включає фінансування освітніх та медичних програм, що забезпечують підготовку кваліфікованих кадрів для відновлення країни та підтримку здоров'я населення. Інвестування в освіту та охорону здоров'я є стратегічним кроком, що забезпечує довгостроковий розвиток та соціальну стабільність.

Важливою складовою є також підтримка МСБ, який є основою економіки. Державні програми кредитування, податкові пільги та інші форми підтримки сприяють збереженню робочих місць та стимулюють економічну активність. Малий та середній бізнес швидко адаптується до змін, і його розвиток є ключовим для економічної витривалості країни (Petrukha, Nina M. et al., 2024).

Успішна реалізація бюджету залежить від ефективного управління,

прозорості та підзвітності використання коштів. Це вимагає активної співпраці між урядом, громадянським суспільством та міжнародними партнерами. Залучення громадян до процесу контролю та моніторингу витрат підвищує довіру до державних інституцій та забезпечує ефективне використання ресурсів.

Таким чином, бюджет є комплексним інструментом, спрямованим на забезпечення обороноздатності, соціальної та економічної стабільності України. Він

враховує як поточні потреби в умовах війни, так і стратегічні пріоритети для відновлення та розвитку країни в майбутньому. Спільні зусилля держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів дають надію на успішне подолання викликів та відновлення мирного і процвітаючого життя в Україні.

Здійснимо SWOT-аналіз української незламності – стійкості державних фінансів в умовах війни (табл. 1).

Таблиця 1. SWOT-аналіз української незламності – стійкості державних фінансів в умовах війни

<p>Сильні сторони:</p> <ol style="list-style-type: none"> <i>Мобілізаційна здатність:</i> здатність українського народу до мобілізації (в т. ч. і фінансової) та підтримки оборони країни. <i>Міжнародна підтримка:</i> підтримка з боку міжнародних союзників та організацій у вигляді фінансової допомоги та військової технічної допомоги. <i>Адаптивність економіки:</i> здатність української економіки швидко адаптуватися до змін в умовах військових загроз і санкцій 	<p>Слабкі сторони:</p> <ol style="list-style-type: none"> <i>Фінансова залежність:</i> висока залежність від зовнішніх джерел фінансування і допомоги. <i>Економічна нестабільність:</i> погіршення економічних показників через військові дії та втрату ключових галузей економіки. <i>Соціальні виклики:</i> зростання безробіття, міграційних процесів і соціальної напруги серед населення
<p>Можливості:</p> <ol style="list-style-type: none"> <i>Реформи та модернізація:</i> впровадження структурних реформ у фінансову систему та управління економікою. <i>Розширення міжнародного співробітництва:</i> зміцнення співпраці з міжнародними партнерами для залучення нових джерел фінансування та технологічних інновацій. <i>Підвищення власної продуктивності:</i> розвиток внутрішнього ринку та збільшення експортних можливостей 	<p>Загрози:</p> <ol style="list-style-type: none"> <i>Макроекономічні ризики:</i> зростання інфляції, дефіцит та девальвація національної валюти. <i>Військова загроза:</i> постійна загроза військової агресії та її вплив на економіку та фінансову стабільність. <i>Політична нестабільність:</i> внутрішні політичні конфлікти та нестабільність стратегічного керівництва

Джерело: складено авторами на основі [Клименко К. В., Петруха Н. М., Петруха С. В., 2024; Petrukha, S., Konovalenko, D., & Petrukha, N., 2024; Трінак М. М., Петруха С. В., Петруха Н. М., Коноваленко Д. В., 2024].

Цей SWOT-аналіз надає комплексний огляд сильних сторін, слабких сторін, можливостей та загроз, що впливають на стійкість українських державних фінансів в умовах війни.

Трекер державного бюджету України під час війни є важливим інструментом для забезпечення прозорості, підзвітності та ефективного використання фінансових ресурсів у критичних умовах. Він дозволяє відстежувати надходження і витрати коштів, аналізувати фінансову ситуацію, а також здійснювати контроль за реалізацією бюджетних програм. Основні джерела доходів бюджету включають податкові надходження, неподаткові надходження та

міжнародну фінансову допомогу. Значні витрати спрямовуються на обороноздатність, соціальну підтримку населення, медичне забезпечення та відновлення інфраструктури. Для фінансування дефіциту бюджету використовуються зовнішні та внутрішні позики. Важливою складовою є забезпечення прозорості через публікацію відкритих даних, проведення аудиту та громадський моніторинг. Використання інформаційних технологій допомагає автоматизувати процеси збору та аналізу даних. Стратегічне планування включає як короткострокові оперативні заходи, так і довгострокові ініціативи з відновлення

економіки. Трекер бюджету є ключовим інструментом для забезпечення фінансової стійкості та ефективного управління ресурсами, сприяючи прозорості та залученню громадянського суспільства до процесу відновлення країни. Нижче наведено основні компоненти трекера державного бюджету України під час війни.

До 2022 року державні фінанси України були переважно соціально спрямовані, з акцентом на фінансування соціальних програм, медичної допомоги, освіти та інших сфер, що безпосередньо впливають на добробут населення. Однак, починаючи з 2022 року, у зв'язку з військовими діями, бюджетні пріоритети змістилися в бік забезпечення потреб сектору безпеки і оборони. Це включає збільшення витрат на армію, оборонну промисловість, закупівлю озброєння, та інші заходи, спрямовані на захист країни.

Касові видатки Державного бюджету України за 2023 рік становили 4 014,4 млрд грн, що на 48,4 %, або на 1 308,7 млрд грн більше за попередній рік. Лівову частку з-поміж видатків в сукупному обсязі Держбюджету склали:

оборона – 52,3 %; громадський порядок, безпека та судова влада – 14,3 %; соціальний захист та соціальне забезпечення – 11,7 %; обслуговування боргу та виплати за державними деривативами – 6,2 %; охорона здоров'я – 4,5 %; міжбюджетні трансферти – 4,4 %. Касові видатки Держбюджету України за січень – червень 2024 р. склали 1935,3 млрд грн, що на 8,4 %, або на 149,4 млрд грн більше ніж за аналогічний період 2023 р. Найбільшу частку серед видатків за період січень-червень 2024 р. в сукупному обсязі Держбюджету склали: оборона – 50,9 %; громадський порядок, безпека та судова влада – 14,8 %; соціальний захист та соціальне забезпечення – 11,6 %; обслуговування боргу та виплати за державними деривативами – 6,9 %; міжбюджетні трансферти – 5,2 %; охорона здоров'я – 4,7 % (Міністерство фінансів України, 2023, Міністерство фінансів України, 2024) (табл. 2). Як бачимо тенденція виділення фінансових ресурсів на окремі статті бюджету протягом війни зберігається.

Таблиця 2. Динаміка показників виконання Державного бюджету України

Показники державного бюджету	2022 рік, млрд грн	2023 рік, млрд грн	Темп росту		Питома вага		Перше півріччя 2024 року*, млрд грн	Темп росту*		Питома вага*	
			%	млрд грн	2023 рік, %	%		%	млрд грн	2024 рік, %	зміна до 2023 року, %*
Доходи, у т. ч.:	1787,7	2672,0	149,5	884,3	100,0	–	1316,7	101,1	14,3	100,0	–
Податкові надходження, у т. ч.:	949,8	1203,5	126,7	253,8	45,0	-8,1	792,4	150,2	264,8	60,2	19,7
Податок та збір на доходи фізичних осіб	148,4	206,9	139,4	58,5	7,7	-0,6	145,9	181,9	65,7	11,1	4,9
Податок на прибуток підприємств	117,0	143,8	122,9	26,8	5,4	-1,2	147,6	217,4	79,7	11,2	6,0
Рентна плата за користування надрами	81,0	56,1	69,2	-25,0	2,1	-2,4	23,4	78,4	-6,4	1,8	-0,5
Акцизний податок: з вироблених в Україні підакцизних товарів	102,4	167,3	163,5	65,0	6,3	0,5	91,1	117,8	13,8	6,9	1,0
з ввезених на митну територію України підакцизних товарів	60,7	92,6	152,5	31,9	3,5	0,1	43,6	101,1	0,5	3,3	0,0
ПДВ: з вироблених в Україні товарів з врахуванням відшкодування ПДВ: ПДВ з вироблених в Україні товарів	467,0	580,8	124,4	113,8	21,7	-4,4	356,0	142,4	106,1	27,0	7,8
відшкодування ПДВ з ввезених на територію України товарів	213,9	214,6	100,3	0,7	8,0	-3,9	132,1	149,6	43,8	10,0	3,3
Ввізне мито	23,3	39,6	170,0	16,3	1,5	0,2	23,7	131,5	5,7	1,8	0,4
Неподаткові надходження, у т. ч.:	346,6	991,6	286,1	645,0	37,1	17,7	470,7	96,7	-15,9	35,7	-1,6

Показники державного бюджету	2022 рік, млрд грн	2023 рік, млрд грн	Темп росту		Питома вага		Перше півріччя 2024 року*, млрд грн	Темп росту*		Питома вага*	
			%	млрд грн	2023 рік, %	%		%	млрд грн	2024 рік, %	зміна до 2023 року, %*
Частина чистого прибутку державних або комунальних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до відповідного бюджету, та дивіденди, нараховані на акції господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна або комунальна власність	46,9	35,1	74,9	-11,8	1,3	-1,3	66,0	у 42,3 р.б.	36,0	5,0	2,7
Кошти, що перераховуються НБУ	18,8	71,9	382,6	53,1	2,7	1,6	38,6	53,8	-33,2	2,9	-2,6
Кошти, отримані у зв'язку з виконанням Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності рф та її резидентів»	17	8,8	-	-8,2	0,3	-0,6	-	-	-	0,0	-0,7
Власні надходження бюджетних установ	235,2	812,4	345,5	577,2	30,4	17,3	322,5	94,6	-18,2	24,5	-1,7
Офіційні трансферти від ЄС, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ	481,1	433,4	-	-47,7	16,2	-10,7	40,5	-	-229,2	3,1	-17,6
Видатки, у т. ч.:	2705,7	4014,4	148,4	1308,7	100,0	-	1935,3	108,4	149,4	100,0	-
Загальнодержавні функції	44,1	48,5	110,0	4,4	1,2	-0,4	25,9	132,6	6,4	1,3	0,2
Обслуговування боргу та виплати за державними деривативами	157,9	247,6	156,8	89,7	6,2	0,3	132,8	113,6	15,9	6,9	0,3
Оборона	1143,2	2097,6	183,5	954,5	52,3	10,0	984,3	104,5	42,2	50,9	-1,9
Громадський порядок, безпека та судова влада	443,3	574,6	129,6	131,3	14,3	-2,1	287,0	130,8	67,6	14,8	2,5
Економічна діяльність	95,4	134,3	140,8	38,9	3,3	-0,2	43,3	106,1	2,5	2,2	0,0
Охорона навколишнього природного середовища	4,7	5,2	110,4	0,5	0,1	-0,04	3,7	178,2	1,6	0,2	0,1
Житлово-комунальне господарство	0,5	8,4	-	7,8	0,2	0,2	5,19	-	5,19	0,268	0,268
Охорона здоров'я	184,3	179,3	97,3	-5,0	4,5	-2,3	90,0	109,0	7,4	4,7	0,0
Духовний та фізичний розвиток	11,1	11,8	106,9	0,8	0,3	-0,1	6,2	126,0	1,3	0,3	0,0
Освіта	58,5	60,5	103,3	1,9	1,5	-0,7	31,8	108,0	2,3	1,6	0,0
Соціальний захист та соціальне забезпечення	426,0	469,3	110,2	43,3	11,7	-4,1	224,8	95,2	-11,4	11,6	-1,6
Міжбюджетні трансферти	136,8	177,4	129,7	40,6	4,4	-0,6	100,4	109,1	8,4	5,2	0,0
Кредитування, у т. ч.:	-3,2	-9,3	-	-	-	-	-4,1	-	-	-	-
Надання кредитів	9,2	5,5	-	-3,7	-	-	1,6	-	-0,1	-	-
Повернення кредитів	12,3	14,8	-	2,5	-	-	5,66	-	-1,4	-	-
Фінансування, у т. ч.:	914,9	1333,1	-	418,2	-	-	614,5	-	136,4	-	-
Запозичення внутрішні	1309,1	1703,9	-	394,8	-	-	756,0	-	-125,4	-	-
зовнішні	696,9	552,6	-	-144,3	-	-	242,4	-	-43,3	-	-
Погашення внутрішні	612,2	1151,4	-	539,1	-	-	513,6	-	-82,1	-	-
зовнішні	448,6	436,5	-	-12,1	-	-	259,2	-	13,1	-	-
внутрішні	401,9	369,8	-	-32,1	-	-	187,9	-	-33,9	-	-
зовнішні	46,6	66,7	-	20,1	-	-	71,3	-	46,9	-	-

Умовні позначення: «*» – зміна 2024 р. до 2023 р., у в. п. до аналогічного показника держбюджету за попередній рік наростаючим підсумком за січень-червень.

Джерело: складено авторами на основі (Міністерство фінансів України, 2023, Міністерство фінансів України, 2024)

Відмітимо, що Державний бюджет України має отримати грант від США сукупним обсягом майже 3,9 млрд дол США. Мобілізовані фінансові ресурси будуть спрямовані на виплату заробітної плати вчителям, співробітникам

служб швидкого реагування, працівникам державних органів влади, на підтримку першочергових соціальних видатків (виплати допомоги ВПО, малозабезпеченим сім'ям та особам з інвалідністю). Запланований загальний

обсяг грошової допомоги від США на 2024 р. складає 7,8 млрд дол США. Фінансові ресурси надійдуть через проєкт «Підтримка державних видатків для забезпечення стійкого державного управління в Україні» (PEACE in Ukraine). Даний проєкт – це магістральний фінансовий інструмент Світового банку задля допомоги Україні. З початку повномасштабного російського вторгнення цей проєкт об'єднує іноземних донорів для надання критично важливої підтримки уряду нашої країни. В рамках проєкту PEACE in Ukraine до державного бюджету з червня 2022 р. уже залучено понад 25 млрд дол США. Така угода підвищить сукупний обсяг бюджетної підтримки у межах проєкту до майже 30 млрд дол США, з котрих понад 80 % – кошти США (Міністерство фінансів України, 2023, Міністерство фінансів України, 2024в).

Слід відмітити, що 18.07.2024 р. Кабінетом Міністрів України схвалено 2 законопроєкти. Перший проєкт пропонує Парламенту внести зміни до Податкового кодексу України, котрі нададуть змогу профінансувати додаткові воєнні видатки. Другий проєкт – пропонує зміни до державного бюджету задля підвищення воєнних видатків, необхідних задля продовження ефективного опору російському агресору.

Пропонується «м'який» варіант фінансування додаткових воєнних потреб серед всіх можливих, котрий складається з 2 частин: $\frac{3}{4}$ додаткової потреби задля фінансування оборони запропоновано забезпечити за рахунок внутрішніх запозичень, перевиконання діючих доходів державного бюджету у т. ч. за рахунок детінізації й економії по окремих витратах (361,6 млрд грн); $\frac{1}{4}$ – за рахунок перегляду військового збору, акцизів та деякі інші заходи (138,7 млрд грн). Ліва частина складових стосується в даному випадку тих, хто споживає зовсім необов'язкові у період воєнного стану дороговартісні імпорتنі товари (Міністерство фінансів України, 2024а).

Одним з основних джерел додаткового фінансування держбюджету є ОВДП, які вже принесли до бюджету 220,1 млрд грн. Використання внутрішніх запозичень для фінансування військових потреб є загальноприйнятою світовою практикою, що підтверджує свою ефективність. Це дозволяє не лише мобілізувати необхідні ресурси задля забезпечення стійкості національної безпеки країни, але й підтримує економічне зростання та сприяє зміцненню внутрішнього ринку. Економія на обслуговуванні державного боргу й виконанні державних гарантій за позиками, отриманими під гарантії уряду, стала можливою завдяки різниці між фактичним та прогнозованим курсом національної валюти відносно іноземних валют на момент платежів. Крім того, фактори, такі як реальний індекс споживчих цін і облікова ставка НБУ, виявилися більш сприятливими, ніж ті, що враховувалися під час складання бюджету. Також важливим чинником стала фінансова підтримка з боку Європейської комісії, яка надала субсидії для обслуговування кредитів у рамках макрофінансової допомоги. Завдяки цим умовам, а також самостійному погашенню боргових зобов'язань суб'єктів господарювання, котрі отримали кредити під державні гарантії, вдалося додатково зекономити 65,7 млрд грн, що можуть бути спрямовані на фінансування військових потреб.

Враховуючи фактичне перевиконання планових доходів держбюджету за 1 півріччя 2024 р., планується залучити додатково 75,8 млрд грн. Це перевиконання включає такі джерела доходів:

– податок на прибуток підприємств: надходження збільшаться на 40 млрд грн завдяки підвищенню фінансових результатів бізнесу;

– ПДВ з імпорту: додатково буде отримано 5,5 млрд грн, що свідчить про зростання імпорتنих операцій і поліпшення споживчого попиту;

– перекази НБУ: додаткові кошти у розмірі 20,9 млрд грн стали можливими

завдяки успішному управлінню активами НБУ та збільшенню його прибутковості;
 – адміністративні штрафи та інші надходження: ці джерела принесуть 9,4 млрд грн, демонструючи ефективність роботи органів контролю та наглядових

інституцій. (Міністерство фінансів України, 2024а).

На рис. 1 представлено джерела додаткових надходжень для фінансування військових видатків.

Пропозиції щодо джерел додаткових надходжень для фінансування військових видатків

млрд грн

40,0	Податок на прибуток підприємств	20,9	Кошти, що перераховуються НБУ
5,5	ПДВ (імпортний)	9,4	Адмінштрафи у сфері забезпечення безпеки руху та інші надходження

Перегляд акцизів			
9,8	Пальне	3,8	Тютюнові вироби
		3,3	Солодкі напої
Перегляд військового збору та інші заходи			
Підвищення ставки військового збору для фізосіб з 1,5% до 5%		Запровадження військового збору для юросіб на 1% від доходу	
Запровадження військового збору для ФОП: 1,2,4 групи – 5% з двох мінімальних зарплат; 3 група – 1% від доходу		Військовий збір на послуги мобільного зв'язку, покупку нових авто, нерухомості, ювелірних виробів, банківських металів, з різними ставками залежно від об'єкта	

Оподаткування імпортом
 * Включено 4,3 млрд грн для резервного фонду та деякі інші видатки 45 євро

Економія коштів на обслуговування боргу

← Перевиконання планових показників

Внутрішні запозичення за рахунок нарощення продажу ОВДП банкам

← Додаткові податкові заходи

500,3
млрд грн

500,3
млрд грн

Додаткові надходження = Додатковий ресурс на сектор безпеки та оборони*

Рис. 1. Джерела додаткових надходжень для фінансування військових видатків

Джерело: побудовано на основі (Міністерство фінансів України, 2024а).

Проектом урядового закону пропонується збільшення видатків для

потреб сектору безпеки і оборони на 495,3 млрд грн. (рис. 2).

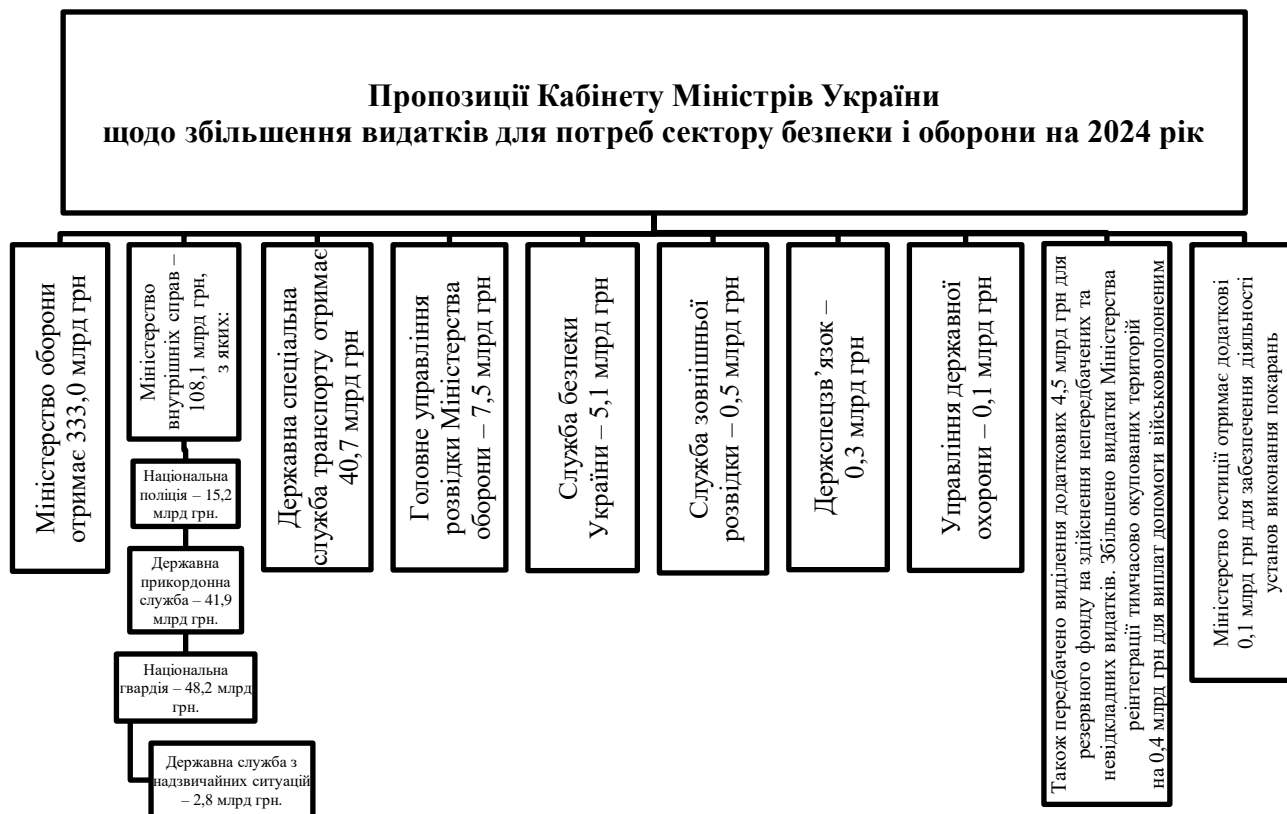

Рис. 2. Пропозиції уряду щодо збільшення видатків для потреб сектору безпеки і оборони у 2024 р.

Джерело: побудовано на основі (Міністерство фінансів України, 2024а).

Отже, за даними Мінфіну сукупні видатки держбюджету запропоновано збільшити на 500,3 млрд грн. (Міністерство фінансів України, 2024а). Це дозволить забезпечити додаткові ресурси для військових потреб та підтримки економіки в умовах надзвичайних викликів.

У меморандумі з МВФ (International Monetary Fund, 2024) є сценарії дат завершення війни. Також певне бачення закінчення воєнних подій на території України є й у Бюджетній декларації на 2025–2027 роки, розробленій Міністерством фінансів України. Згідно з оптимістичним сценарієм, котрий міститься у меморандумі України з МВФ, війна може **закінчитися до кінця 2024 р.** У 2024 р. за такого сценарію ВВП в Україні зросте на 2,5–3,5 %, а у 2025 р. – на 5 %. Як зазначають експерти МВФ, розвиток подій війни залишається досить непередбачуваним (Інформатор, 2024). Другий – розглядає МВФ, це посилення воєнних дій у 2025 р., ще більша ескалація

у російсько-українській війні. У відповідності даному сценарію війна закінчиться (або настане перемир'я) **до кінця 2025 р. на умовах рф** або може тривати ще довше. Такий сценарій вказує на те, що після вересня 2024 р. розпочнуться шоки в економіці України, ВВП у 2024 р. впаде на 1,7 %, а у 2025 р. – ще на 1 %. Дефіцит бюджету зростатиме, потрібно буде дедалі більше коштів на потреби оборони, а економічна активність всередині країни знижуватиметься. Відновлення у подальшому буде стриманим, аніж у позитивному сценарії, враховуючи більшу шкоду основному капіталу й послаблення балансів. Обсяг виробництва через це залишиться значно нижчим за довоєнний рівень. Також наслідком такого сценарію стане знецінення гривні та відповідно зростання курсу долара й євро.

Якщо розглянути показник інфляції, то її прогнозне значення у негативному сценарії залишено колишнім: 10 % звітного

року і 8,5 % наступного проти 8 % й 7 % в базовому прогнозі (Економічна правда, 2024).

МВФ вказує на те, що воєнні ризики – як за тривалістю, так і за інтенсивністю – є найбільшими ризиками для базового прогнозу. Воєнні події вимагають додаткових витрат на проведення воєнних операцій у базовому режимі, наприклад за рахунок мобілізації. Тривала й більш посилена війна за відсутності додаткової міжнародної допомоги може зволіти до застосування неоптимальних заходів (приміром, скорочення державної допомоги чи накопичення заборгованості за видатковими коштами), котрі можуть стати каталізатором соціально-економічних потрясінь й подальшого погіршення прогнозу (Економічна правда, 2024).

Якщо нашу державу спіткають значні потрясіння, котрі перевищать негативний сценарій, може знадобитися впровадження додаткових нетрадиційних заходів. Приміром, можуть бути запроваджені додаткові податки на доходи фізичних осіб й предмети розкоші або підвищені акцизи. Також можливе збільшення внутрішнього облігаційного фінансування. Це може передбачати адміністративні заходи щодо банків, зобов'язуючи їх тримати державні облігації на певну суму або на визначений мінімальний період, враховуючи індивідуальні умови ліквідності банків. Національний банк може здійснювати вторинні покупки державних облігацій для підтримки первинного ринку. Також МВФ пропонує розглянути облігації, котрі прив'язані до інфляції чи обмінного курсу, як можливі інструменти. Якщо знову виникне значний тиск на обмінний курс, але резерви залишатимуться на адекватному рівні, можна буде застосувати розширений валютний контроль та активну валютну політику у поєднанні з коригуванням монетарної політики (Економічна правда, 2024).

На думку директорки-розпорядниці МВФ Крісталини Георгієвої, передбачається, що відновлення сповільниться, з урахуванням атак на

енергетичну інфраструктуру України, також є ризики через надзвичайно високу невизначеність, пов'язану з війною. До кінця 2024 р. Україна очікує отримати 2 транші кредиту від МВФ, загальною сумою 2,2 млрд дол США. Затвердження даних траншів передбачає проведення переглядів у вересні 2024 р. та грудні 2024 р. (Bloomberg, 2024).

Слід відзначити, що місія МВФ завершила процедуру п'ятого перегляду програми «Механізм розширеного фінансування» (The Extended Fund Facility) для України. Робота місії проводилася в період з 4 по 10 вересня 2024 року. За результатами проведених переговорів, представники МВФ та українська сторона досягли попередньої угоди на рівні персоналу (Staff-Level Agreement). У разі позитивного рішення Ради директорів, Україна отримає доступ до чергового траншу фінансування в обсязі 834,8 млн спеціальних прав запозичення, що еквівалентно приблизно 1,1 млрд дол. США за поточним курсом. Дане фінансування спрямоване на підтримку макроекономічної стабільності та проведення структурних реформ в Україні відповідно до узгодженої програми співпраці з МВФ. (Національний банк України, 2024).

Для підтримання макроекономічної стабільності країни критично важливим фактором залишається своєчасне надходження зовнішньої фінансової допомоги на умовах, що не порушують параметрів боргової стійкості. Ця підтримка має бути прогнозованою та відповідати поточним економічним викликам. При формуванні державного бюджету на 2025 рік необхідно врахувати наявні фінансові обмеження та імператив забезпечення довгострокової стійкості державного боргу. Це вимагає ретельного балансування між фінансуванням нагальних потреб та дотриманням принципів фіскальної відповідальності. Паралельно з цим, особливої уваги потребує інтенсифікація заходів, спрямованих на підвищення ефективності мобілізації внутрішніх фінансових

ресурсів. Це передбачає оптимізацію податкової системи, посилення адміністрування податків та зборів, а також розширення бази оподаткування. Комплексна реалізація зазначених заходів сприятиме зміцненню фінансової системи країни та створить передумови для сталого економічного розвитку в середньо- та довгостроковій перспективі.

Визначальні прогностичні макропоказники економічного і соціального розвитку України на 2025–2027 рр. (далі – Прогноз) було схвалено постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 р. № 780 (Кабінет Міністрів України, 2024а). Даний Прогноз підготовлено Міністерством економіки України за участі зацікавлених центральних органів виконавчої влади (Міністерство економіки України, 2024).

Основною метою розроблення даного Прогнозу є визначення кількісної оцінки розвитку економіки України до 2027 р., котра ґрунтується на аналізі розвитку економіки у 2023 – початку 2024 рр., впливу на економіку неспровокованого повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну, та яке продовжується до сьогодні, а також враховує реалізацію заходів Уряду з нівелювання негативного впливу війни як на бізнес, так і населення в умовах систематичної фінансової допомоги з боку міжнародних партнерів. В процесі розроблення Прогнозу, враховуючи уточнення статистичних даних, появу

нових даних, зміну припущень, які закладаються до прогностичних розрахунків, був уточнений 2024 рік, як база для розрахунку, порівняно з показниками, врахованими у Законі України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» та схваленими постановою Кабінету Міністрів України «Про схвалення основних прогностичних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2024–2026 роки» від 15.12.2023 р. № 1315.

Відповідно за результатами 2024 р. передбачається: номінальний сукупний обсяг ВВП – 7484,7 млрд грн; зростання реального ВВП на рівні 3,5 %; індекс споживчих цін – 105,4 % (у середньому до попереднього року), 107,9 % (грудень до грудня попереднього року); середньомісячна зарплата працівників – 20581 грн, номінальна, скоригована на індекс споживчих цін – 112,0 % до попереднього року; рівень безробіття населення у віці 15–70 років за методологією Міжнародної організації праці – 18,2 % до робочої сили відповідної вікової групи; експорт товарів та послуг – 53478 млн дол. США, зростання порівняно з 2023 роком на 4,7 %; імпорт товарів та послуг – 94439 млн дол. США, зростання порівняно з 2023 роком на 6,3 % (Міністерство економіки України, 2024).

Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2025–2027 роки представлено в табл. 3.

Таблиця 3. Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2025–2027 рр.

Показник	2025 р.	2026 р.	2027 р.
Валовий внутрішній продукт: номінальний, млрд грн	8466,3	10123,2	11782,8
% до попереднього року	102,7	107,5	106,2
Індекс споживчих цін: грудень до грудня попереднього року, %	109,5	110,4	105,9
Рівень безробіття населення у віці 15–70 років за методологією Міжнародної організації праці, % до робочої сили відповідного віку	17,7	17,4	16,5
Сальдо торговельного балансу, визначене за методологією платіжного балансу, млн дол. США	-40675	-27324	-21058

Джерело: складено авторами на основі (Міністерство економіки України, 2024).

В Прогнозі також закладено продовження реалізації заходів уряду з нівелювання негативного впливу воєнних

подій як на бізнес, так і населення в контексті безперервної фінансової міжнародної допомоги з боку партнерів та

МФО. Основні напрями реформування економіки України, при цьому протягом усього прогнозованого періоду будуть мати вектор спрямовання на впровадження системних секторальних й горизонтальних реформ, котрі прийняті в контексті плану Ukraine Facility, реалізацію програми з МВФ та інших прогресивних реформ, зобов'язання по котрих наша країна взяла на себе на шляху набуття країни-члена в ЄС, розвитку двостороннього й багатостороннього співробітництва з МФО, країнами-партнерами. У 2025–2027 рр. очікується сталий тренд зростання, заснований на відбудові економіки та її трансформації у напрямку до європейських стандартів. Основні прогностичні макропоказники економічного і соціального розвитку України на 2025–2027 роки, котрі схвалено постанові урядом, було враховано при складанні проєкту Бюджетної декларації на 2025–2027 рр. Однак, бюджетний процес на наступний рік знаходиться у стані невизначеності, що створює значні виклики для стійкості державних фінансів та економічної стабільності. Основні причини цієї невизначеності можуть включати політичні напруги, зміни у макроекономічному середовищі, несподівані зміни в економічних показниках або затримки у прийнятті бюджетних рішень. Така ситуація ускладнює планування і фінансове управління як на рівні уряду, так і для бізнесу та громадськості. Для вирішення цих викликів необхідно активізувати діалог між політичними силами, забезпечити відкритість та прозорість у процесі прийняття бюджетних рішень, а також підвищити ефективність моніторингу й контролю за витратами. Важливо також розвивати резервні плани і механізми адаптації до змінюваних умов, що дозволить зменшити негативні впливи невизначеності на економіку та соціальну сферу країни. Крім того, співпраця з міжнародними партнерами та фінансовими інституціями може забезпечити додаткові ресурси та експертну підтримку для стабілізації фінансової ситуації. Важливим

етапом є також підтримка та залучення громадськості до дискусій про бюджетні пріоритети та механізми їх реалізації, що сприятиме більшій відповідальності та ефективності управління державними фінансами.

Сукупні обсяги видатків держбюджету на середньостроковий період на безпеку і оборону визначено на 2025 рік у сумі 2226,8 млрд грн; 2026 рік – 1626,8 млрд грн, 2027 рік – 1532,8 млрд грн. Всього видатків бюджету складатимуть: 2025 рік – 3955,5 млрд грн, 2026 рік – 3788,1 млрд грн, 2027 рік – 3912,5 млрд грн. Одночасно, вищезазначені загальні обсяги видаткової частини бюджету переглядатимуться під час підготовки проєктів законів про державний бюджет України на відповідний рік з урахуванням рішень керівництва держави, тривалості та інтенсивності воєнного конфлікту (РБК-Україна, 2024).

Європейська Комісія надала позитивну оцінку індикаторам, котрі Україна реалізувала в межах Плану Ukraine Facility до 2 кв 2024 р. Така позитивна оцінка відкрила шлях до спрямування Україні першого регулярного траншу у розмірі 4,2 млрд євро. Україна виконала 9 індикаторів, передбачені Планом Ukraine Facility. Такі стратегічні орієнтири охоплюють управління державними корпораціями, державними фінансами, бізнес-спільнота й сектор енергетики. Міністерство фінансів України відповідальне було за 3 умови Ukraine Facility: схвалення Бюджетної декларації на 2025–2027 рр.; затвердження плану заходів з реалізації Дорожньої карти реформування управління публічними інвестиціями; а також схвалення Довгострокового національного стратегічного плану цифрового розвитку, цифрової трансформації та цифровізації Державної митної служби (Кабінет Міністрів України, 2024).

Слід відмітити, що під час розробки Держбюджету на 2025 рік враховано основні прогностичні показники, закладені в Бюджетній декларації на 2025–2027 роки. Збереження рівня основних показників

кінця 2024 р. економічно обґрунтовано, зокрема простежується позитивний тренд поступового підвищення показників бюджету і зменшення його дефіциту, а також, по факту, рівень інфляції виявився значно нижчим прогнозованого. Водночас важливо пам'ятати, що бюджет, особливо під час війни, має стати збалансованим документом, що має забезпечити покриття всіх основних видатків, передусім спрямованих на посилення обороноздатності країни, відновлення критичної інфраструктури та видатків соціальної сфери (Урядовий портал, 2024).

Висновки. Переформатування бюджету на воєнні рейки вимагає комплексного підходу до управління фінансами, зокрема, змін у структурі витрат на сприяння військовій безпеці та обороні. Це включає не лише збільшення фінансування для військових потреб, але й стратегічний перегляд витрат на інші сектори, що може вимагати скорочення бюджетних видатків в інших напрямках. Для визначення пріоритетів у формуванні видаткової частини бюджету на наступний рік і середньострокову перспективу необхідно спиратися на стратегічне бачення політик у відповідних галузях та сферах. Це бачення повинно враховувати загальнодержавну модель післявоєнної відбудови та розвитку економіки України, зокрема відновлення інфраструктури, підтримку соціальних програм, стимулювання економічного зростання і адаптацію до європейських стандартів. Важливо також інтегрувати інноваційні підходи та технології, сприяти розвитку МСБ, а також залучати міжнародні інвестиції для забезпечення стабільного та сталого розвитку країни. Залучення міжнародної фінансової підтримки стає ключовим, особливо в умовах економічної напруги під час конфлікту. Ефективне управління фінансами на воєнних рейках передбачає також забезпечення прозорості, контролю за витратами та здатність реагувати на зміни в умовах військових загроз.

Необхідно впровадити ефективні механізми контролю та моніторингу

державних витрат, раціонального розподілу фінансових ресурсів і оцінювання ефективності бюджетних програм через повноцінне впровадження середньострокового бюджетного планування. Це забезпечить прозорість та відкритість бюджетного процесу за допомогою порталів відкритих даних (таких як Spending, E-data, Open budget, IFIs projects, портал реєстру проєктів МФО тощо), спростить податкове адміністрування й забезпечить реалізацію ефективних управлінських рішень на основі принципів Індустрії 4.0. Залучення населення й громадських організацій до процесу ухвалення рішень та створення сприятливого інвестиційного бізнес-клімату також є ключовими аспектами даного підходу.

Також необхідне удосконалення методології оцінки бюджетної безпеки для забезпечення комплексного розуміння фінансового стану, стійкості та ефективності фінансової системи держави, що в свою чергу, дозволить своєчасно реагувати на проблеми шляхом реалізації ефективних стратегій, спрямованих на зміцнення державних фінансів і забезпечення фінансової безпеки. Такий підхід дозволить забезпечити більш резильентне відновлення та розвиток країн, які потрапили в складні кризові ситуації, сприяючи глобальній стабільності і безпеці. Широке залучення до професійної дискусії учасників науковців, експертної аудиторії сприятиме формуванню Плану Маршалла після війни, що становитиме підґрунтя для сталого й інклюзивного розвитку національної економіки загалом, покращання добробуту всіх громадян України.

То ж перспективи подальших досліджень окресленої проблематики вбачаються в розробленні проєкту своєрідного Плану Маршалла для повоєнної України. Розробка доктринального проєкту, аналогічного Плану Маршалла, є важливим завданням для країн, які стикаються з наслідками війни або інших кризових ситуацій. Оригінальний План Маршалла,

запроваджений після Другої світової війни, демонстрував ефективність у відновленні інфраструктури, економічному зростанні та соціальній стабілізації країн Європи. В контексті сучасної глобалізації і змінюваної політичної динаміки, розробка подібної стратегічного підходу з тактичними кроками для сучасних конфліктів або кризових ситуацій є актуальною та необхідною. Основні

аспекти такої доктринальної моделі включають стратегії ефективного відновлення інфраструктури, відновлення економічного потенціалу та соціальної стабілізації. Ключові компоненти такого плану повинні враховувати розвиток інфраструктури, сприяння інноваціям, підтримку МСП, а також реформу соціальних систем для забезпечення включеності та справедливості.

Література:

1. Економічна правда. МВФ оновив негативний сценарій: поліпшив прогноз ВВП України на 2024 і погіршив на 2025. (2024). Доступ через: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/07/5/716237>
2. Єфименко, Т. І. (2024). Пріоритети забезпечення стійкості державних фінансів України в сучасних умовах. *Фінанси України*, (1), 7–24. Доступ через: <https://doi.org/10.33763/finukr2024.01.007>
3. Інформатор Україна. (2024). Коли закінчиться війна з росією: МВФ та Міністерство фінансів України дали відповіді. Доступ через: <https://fin.informator.ua/uk/koli-zakinchitsya-viyana-z-rosiyeyu-mvf-ta-ministerstvo-finansiv-ukrajini-dali-vidpovidi>
4. Кабінет міністрів України. (2024). Мінфін: Єврокомісія позитивно оцінила виконання Україною умов Плану України. Це відкриває шлях до отримання 4,2 млрд євро у межах інструменту Ukraine Facility. Доступ через: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-ievrokomisiia-pozytyvno-otsinyla-vykonannya-ukrainoiu-umov-planu-ukrainy-tse-vidkryvaie-shliakh-do-otrymattia-42-mlrd-ievro-u-mezhakh-instrumentu-ukraine-facility>
5. Кабінет Міністрів України. (2024а). Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2025–2027 роки» від 28 червня 2024 р. № 780. Доступ через: <https://www.kmu.gov.ua/npas/proskhvalennia-osnovnykh-prohnoznykh-makropokaznykiv-ekonomichnoho-i-s780280624>
6. Клименко, К. В., Петруха, Н. М., Петруха, С. В. (2024) «Зелений» план Маршалла для України: фінансово-економічний та регуляторний контекст. *Наукові праці НДФІ*, № 1. С. 20–49. Доступ через: <https://doi.org/10.33763/npndfi2024.01.020>
7. Лупенко, Ю. О., Радіонов, Ю. Д. (2021). Напрями вдосконалення системи управління державними фінансами країни. *Фінанси України*, 8, 47–67. Доступ через: <https://doi.org/10.33763/finukr2021.08.047>
8. Макогон, В. Д. (2021). Інституційне забезпечення стійкості системи державних фінансів. *Економічний вісник університету*, 48, 209–215. Доступ через: DOI: <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2021-48-209-215>
9. Малишко, В. В. (2021). Сучасний стан та тенденції функціонування державних фінансів в Україні. *Економічний вісник університету*, 50, 187–193. Доступ через: <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2021-50-187-193>
10. Малік, С. О., Табакова, Т. В. (2016). Сучасний стан державних фінансів України: пріоритети, стратегія та ризики. *Проблеми економіки*, 3, 60–67. Доступ через: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000609372>
11. Міністерство економіки України. (2024). Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2025–2027 роки. Доступ через: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=428b492a-6d7c-4380-97c7-78ccb7f4a1fa&title=PrognozEkonomichnogoIsoSialnoRozvitkuUkrainiNa2025-2027-Roki>
12. Міністерство фінансів України. (2023). Державний бюджет. Доступ через: https://mof.gov.ua/uk/budget_2023-582
13. Міністерство фінансів України. (2024). Державний бюджет. Доступ через: https://mof.gov.ua/uk/budget_of_2024-698
14. Міністерство фінансів України. (2024а). Уряд запропонував Раді джерела додаткових надходжень для фінансування військових видатків. Доступ через: <https://mof.gov.ua/uk/news/uriad-zaproponuvav-radi-dzherela-dodatkovikh-nadkhodzhen-dlia-finansuvannia-viiskovikh-vidatkov-4699>
15. Міністерство фінансів України. (2024в). Найближчим часом Україна отримає 3,9 млрд доларів США від Сполучених Штатів. Міністр фінансів підписав відповідну Угоду. Доступ через: <https://mof.gov.ua/uk/news/ukraine-will-receive-usd-39-billion-from-the-united-states-the-minister-of-finance-has-signed-the-relevant-agreement-4721>
16. Національний банк України. (2024). Досягнуто угоди на рівні персоналу щодо п'ятого перегляду програми розширеного фінансування з МВФ. Доступ через: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/dosyagnuto-ugodi-na-rivni-personalu-schodo-pyatogo-pereglyadu-programi-rozshireno-go-finansuvannya-z-mvf>
17. Панфілова, Т. О. (2020). Конвергенція та дивергенція сфери державних фінансів країн – членів ЄС і України. *Економіка України*, 7, 108–120.

- Доступ через: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.07.108>
18. Петруха Н. М., Клименко К. В., Петруха С. В. (2024). Економіка та державні фінанси – феномен української незламності. *Збірник наукових праць «Вчені записки Університету «КРОК»*, 2, 42–55. Доступ через: DOI: 10.31732/2663-2209-2024-74-42-55
19. Петруха, Н., Петруха, С., Алексеєнко, Н., Кушнерук, О., & Мазур, А. (2023). Соціальні імперативи державних фінансів: воєнна адаптація та засади повоєнного відновлення. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 3(50), 358–371. Доступ через: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.3.50.2023.4031>
20. РБК-Україна. (2024). Україна зможе зменшити видатки на оборону. Доступ через: <https://www.rbc.ua/rus/news/uryadi-sprognozuvali-koli-ukrayina-zmozhe-1719828415.html>
21. Солодовнік, О. О., Докуніна, К. І. (2021). *Технологія блокчейн: суть і перспективи використання у системі державних фінансів України*. *Бізнес Інформ* (3), 126–131. Доступ через: https://www.business-inform.net/article/?year=2021&abstract=2021_3_0_12_6_131
22. Тимошенко, О. В., Гудзь, Т. П. (2019). Аналіз стійкості державних фінансів України. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*, 4 (95), 48–58. Доступ через: <http://doi.org/10.37734/2409-6873-2019-4-6>.
23. Тріпак, М. М., Петруха, С. В., Петруха, Н. М., Коноваленко, Д. В. (2024). Ветеранський бізнес: резильєнтність інклюзивної економіки та державних фінансів. *Інклюзивна економіка*, 2(04), 42–55. Доступ через: https://doi.org/10.32782/inclusive_economics.4-8
24. Укрінформ. (2024). Бюджетна декларація: аналіз та оцінка прогнозів Уряду на 2025–2027 роки. Доступ через: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3883934-budzetna-deklaracia-analiz-ta-ocinka-prognoziv-uradu-na-20252027-roki.html>
25. Урядовий портал. (2024). Проект держбюджету – 2025: у Мінфіні обговорили пропозиції профспілок і роботодавців. Доступ через: <https://www.kmu.gov.ua/news/proekt-derzhbiudzhetu-2025-u-minfini-obhovoryly-propozytsii-profspilok-i-robotodavtsiv>
26. Bloomberg. (2024). IMF Sees Slower Ukraine Growth, Bondholder Talks ‘Intensifying’. Доступ через: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-06-28/imf-downgrades-ukraine-gdp-outlook-on-power-cuts-approves-loan?embedded-checkout=true&leadSource=verify%20wall>
27. Forbes. (2023). Марченко анонсував бюджет «війни на виживання» на 2024 рік. Доступ через: <https://forbes.ua/news/marchenko-anonsuvav-byudzheth-viyni-na-vizhivannya-na-2024-rik-24082023-15617>
28. International Monetary Fund (IMF). (2024). Ukraine: Fourth Review of the Extended Arrangement under the Extended Fund Facility, Request for Modifications of a Performance Criterion, and Financing Assurances Review-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine June 28, 2024. Доступ через: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2024/06/28/Ukraine-Fourth-Review-of-the-Extended-Arrangement-under-the-Extended-Fund-Facility-Request-551207>
29. Petrukha, S., Konovalenko, D., & Petrukha, N. (2024). Inclusive economy and public finance: current state and principles of post-war recovery. *Baltic Journal of Economic Studies*, 10(2), 219-231. Доступ через: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2024-10-2-219-231>
30. Petrukha, Nina M. et al. (2024). The Policy of Heroes – A New Philosophy of Veteran Business. *Business Inform*, 1, 392–404. Доступ через: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-1-392-404>

РЕАЛІЗАЦІЯ ФОРСАЙТ-ПРОЄКТІВ В СТРАТЕГУВАННІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Лариса Ємельяненко¹, Михайло Таран²

¹Доктор економічних наук, доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, м. Київ, Україна, e-mail: YemelnenkoL@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6611-5228>

²Аспірант кафедри економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: TaranMA@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8581-6414>

IMPLEMENTATION OF FORESIGHT PROJECTS IN THE STRATEGY OF ECONOMIC DEVELOPMENT ON THE NATIONAL AND REGIONAL LEVELS

Larysa Yemelianenko¹, Mykhailo Taran²

¹Doctor of Science (Economics), Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine, e-mail: YemelnenkoL@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6611-5228>

²Postgraduate student of the Department of Economics and Finance, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: TaranMA@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8581-6414>

Анотація. В статті розглянуто можливості стратегування економічного розвитку країни в умовах невизначеності, спричинених викликами глобального характеру, загрозами суспільних трансформації та особливостями дестабілізації розвитку національної економіки. Метою дослідження є теоретико-методологічного та концептуальне підґрунтя ідентифікації специфіки форсайту в стратегуванні економічного розвитку на основі компаративного аналізу закордонного досвіду реалізації форсайт-проєктів на національному та регіональному рівнях для визначення перспектив його імплементації в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. Предмет авторського дослідження базується на детерміновані таких наукових категорій як економічний розвиток, стратегування, форсайт, дослідження яких доцільно здійснювати в контексті їх взаємозв'язку та взаємозалежності, оскільки вони наразі об'єктивно постають нерозривними. Комплексним інструментарієм проведеного дослідження є система загальнонаукових підходів і методів: монографічний; діалектичний; системний, компаративний аналіз; структурно-функціональний; абстрактно-логічний; узагальнення. Систематизовано теоретико-методологічні основи та сформовано концептуальне підґрунтя ідентифікації специфіки інструментарію форсайту в стратегуванні економічного розвитку держави. Здійснено компаративний аналіз закордонного досвіду реалізації форсайт-проєктів для виявлення стратегічних ініціатив економічного розвитку на національному та регіональному рівнях. Встановлено європейські стандарти інституалізації стратегування та форсайт-проєктування. Досліджено вітчизняну практику та визначено національні особливості реалізації форсайт-проєктів на національному та регіональному рівнях в Україні. Виявлено, що стратегічний форсайт стає важливим інструментом для довгострокового планування та прийняття рішень у контексті соціально-економічних та політичних змін. Доведено, що досвід європейських країн може бути адаптований для України, яка стоїть перед викликами відновлення після війни та інтеграції до ЄС. Впровадження форсайту на різних рівнях стратегічного управління в Україні може сприяти відновленню та підвищенню стійкості економічного розвитку. Обґрунтовано доцільність запровадження форсайту як інноваційного механізму проєктування майбутнього, інституалізації та стратегічної координації зусиль влади, бізнесу та громадськості.

Ключові слова: управління, стратегування, форсайт, економічний розвиток, форсайт-проєкти, стратегічне партнерство, інституалізація.

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 3, **бібл.:** 37

Abstract. The article examines the possibilities of strategizing the country's economic development in conditions of uncertainty caused by challenges of a global nature, threats of social transformation and features of destabilization of the development of the national economy. The purpose of the research is the theoretical-methodological and conceptual basis for the identification of the specifics of the foresight in the strategizing of economic development based on a comparative analysis of foreign experience in the implementation of foresight projects at the national and regional levels to determine the prospects of its implementation in Ukraine in the context of European integration processes. The subject of the author's research is based on the deterministic of such scientific categories as economic development, strategizing, and foresight, the research of which is expedient to be carried out in the context of their interconnection and interdependence, since they are now objectively inseparable. The comprehensive toolkit of the conducted research is a system of general scientific approaches and methods: monographic; dialectical; systematic, comparative analysis; structural and functional; abstract-logical; generalization. The theoretical and methodological foundations were

systematized and the conceptual basis for identifying the specifics of the foresight toolkit in strategizing the economic development of the state was formed. A comparative analysis of foreign experience in the implementation of foresight projects was carried out to identify strategic initiatives of economic development at the national and regional levels. European standards for the institutionalization of strategizing and foresight design have been established. The domestic practice was studied and the national peculiarities of the implementation of foresight projects at the national and regional levels in Ukraine were determined. It was found that strategic foresight becomes an important tool for long-term planning and decision-making in the context of socio-economic and political changes. It has been proven that the experience of European countries can be adapted for Ukraine, which is facing the challenges of recovery after the war and integration into the EU. The introduction of foresight at different levels of strategic management in Ukraine can contribute to the restoration and increase of the sustainability of economic development. The expediency of introducing foresight as an innovative mechanism of future design, institutionalization and strategic coordination of the efforts of government, business and the public is justified.

Keywords: management, strategic planning, foresight, economic development, foresight projects, strategic partnership, institutionalization.

Formulas: 0; fig.: 0, tabl.: 3, bibl.: 37

Постановка проблеми. У сучасних реаліях глобальних викликів та суспільних перетворень, які охоплюють всі сфери життєдіяльності людей, від інноваційно-технологічного до соціально-економічного розвитку, від формування до реалізації політики, форсайт постає ефективним інструментом стратегічного управління на всіх рівнях господарювання. Форсайт дозволяє не лише формувати майбутні сценарії розвитку, але й оцінювати ризики від можливих викликів, створювати та забезпечувати реалізацію дієвих стратегій, які забезпечують стійкість, гнучкість та результативність у прийнятті управлінських рішень. Для України, яка перебуває в умовах турбулентності та невизначеності суспільного розвитку внаслідок повномасштабного військового конфлікту, на етапі переосмислення перспектив відновлення національної економіки за стратегічним пріоритетом інтеграції в Європейський Союз, форсайт є інструментом у формування та реалізації політики, спрямованої на сталий розвиток регіонів. Особливої актуальності набуває проактивна участь України у європейських стратегічних ініціативах та інтеграційних процесах, що реально можливо забезпечити шляхом імплементації закордонного досвіду та адаптації його до реалій сьогодення, національних та регіональних особливостей стабілізації економічного розвитку в сучасних умовах глобальних викликів та трансформації конкурентного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній науці та практиці

концепція стратегічного управління успішно застосовується в корпоративному і публічному управлінні, а дослідження процесів стратегування у науковій літературі здійснюється на мікро-, мезо- та макрорівні. Сучасні дослідження в галузі стратегування дозволяють виокремити ключові ознаки цього феномену на основі змістовного збагачення та визначення процедур його забезпечення. В наукових працях відомих закордонних науковців акцентовано увагу на: інтелектуальній основі та соціальному консенсусе в процесах реалізації стратегування [Starbuck, 1985; Starbuck, 2006]; унікальному характері стратегічних рішень на основі вибору дій в умовах невизначеності [Spender, 2015]; важливості ідентифікації змісту стратегічних змін в процесі прийняття управлінських рішень [Williamson, 1991]; визначальної ролі інформаційного забезпечення в гарантуванні критеріїв комплексності, різноплановості, горизонту стратегічного передбачення [Nickerson, Argyres, 2018]; чіткості реалізації ключових етапів-стадій процесу успішного стратегування [Hoglund, Holmgren, Martensson, Svardsten, 2018]; значущості стратегічного навчання в набутті професійних навичок результативного стратегування [Bryson, Georg, 2020]. Проте в Україні дослідженню процесу стратегування як основи управління економічним розвитком досі не було приділено належної уваги. Поступово покоління вчених розвивали як саму науку стратегування, так і її інструментарій, зокрема, форсайт-менеджмент.

Ідеології форсайту була сформована на основі еволюції наукових поглядів визнаних зарубіжних авторитетів, які визначали його специфіку: ідентифікували процес форсайту як систематичні спроби зазирнути у віддалене майбутнє науки, техніки, економіки та суспільства [Martin, 1995]; розглядали форсайт через призму сприйняття трендів у тривалій перспективі, якому притаманна систематичність дій в системі стратегічного управління [Heraud, Cuhls, 1999]; визначали форсайт як процес активного пізнання і створення майбутнього бачення [Becker, 1962; Becker, 1994]; вважали, що форсайт є системою методів експертної оцінки довгострокових перспектив інноваційного розвитку [Habegger, 2010]; підкреслювали ключовими моментами широкий спектр учасників форсайт-проектів і зв'язок результатів з політичним цілепокладанням в аналізованій сфері діяльності [Miles, Keenan, 2010], що прийнято усталеним трактуванням в країнах ЄС і використовується вченими в усьому світі. Науково-практичний інтерес являє ідея ідентифікації ключових векторів форсайту, яка запропонована авторитетною міжнародною організацією Foresight Group та представлена в форматі трикутника, який формується на базі елементів - обмірковування майбутнього, обговорення майбутнього та окреслення майбутнього [Foresight Group, 2016]. Ідеологія форсайту в країнах Європейського Союзу походить від конвергенції тенденцій сучасних розробок у галузі політичного, стратегічного аналізу й прогнозування [UNDP, 2023].

Серед сучасних українських доробків відомими є праці, які присвячені методології форсайту та інструментарію його використання. Більшість теоретиків та практиків форсайта розглядають його як своєрідну комбінацію «продукту» через прогнози, сценарії, пріоритети та «процесу» - на основі встановлення зв'язків між усіма зацікавленими сторонами [Смельяненко, 2008; Квітка, 2016; Федулова, 2008]. Форсайт входить у практику державного регулювання

національної економіки, що знайшло відображення в працях таких авторів як Н. Прямухіної [Прямухіна, 2015], О. Решетняк [Решетняк, 2015], А. Савченко [Савченко, 2014], М. Скрипниченко [Скрипниченко, 2021] та ін. Розробці та дослідженню форсайт-проектів в Україні присвячені дослідження таких вчених, як М. Згуровський [Згуровський, 2015], Т. Кваша [Кваша, 2010], М. Кизим [Кизим, 2010], Л. Шевченко [Шевченко, 2014] та ін.

Проте публікацій щодо висвітлення експертних форсайт-досліджень та можливого їх використання в Україні здійснено ще небагато. Разом з тим, аналіз науково-методичної літератури дозволяє констатувати посилення інтересу до питань використання інструментів форсайту для формування ефективних механізмів стратегування розвитком економіки та суспільства.

Формулювання цілей статті.

Метою дослідження є теоретико-методологічного та концептуального підґрунтя ідентифікації специфіки форсайту в стратегуванні економічного розвитку на основі компаративного аналізу закордонного досвіду реалізації форсайт-проектів на національному та регіональному рівнях для визначення перспектив його імплементації в Україні в контексті євроінтеграційних процесів.

Предмет авторського дослідження базується на детерміновані таких наукових категорій як економічний розвиток, стратегування, форсайт, дослідження яких доцільно здійснювати в контексті їх взаємозв'язку та взаємозалежності, оскільки вони наразі об'єктивно постають нерозривними.

Комплексним інструментарієм проведеного дослідження є система загальнонаукових підходів і методів: монографічний; діалектичний; системний, компаративний аналіз; структурно-функціональний; абстрактно-логічний; узагальнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні процеси трансформації суспільного розвитку відбуваються в умовах невизначеності, збільшення кількості та масштабів

політичних і соціо-еколого-економічних конфліктів. Глобальний контекст суспільного розвитку змушує національні уряди вирішувати рівняння з кількома невідомими: досягати високої конкурентоспроможності та економічного зростання, одночасно забезпечуючи соціальну стабільність і сталий розвиток. Наукове усвідомлення природи сучасних трансформаційних викликів для прийняття ефективних управлінських рішень щодо формування державної політики є дуже важливим, оскільки подібні до теперішніх «поворотні пункти», «точки біфуркації», «загальні кризи» соціально-економічного розвитку можна спостерігати в історії багатьох країн.

Огляд наукової літератури підтверджує важливість формування системи комплексного, довгострокового бачення орієнтирів економічного розвитку як стратегічного пріоритету на загальнодержавному рівні, які поєднуються в рамках концепції стратегування.

Серед основних напрямів дослідження стратегічного управління в публічному секторі слід вказати:

— *перший напрям* визначають дослідження, присвячені розвитку загальної теоретичної та методологічної бази реалізації стратегічного підходу у публічному секторі, що знайшло відображення в наукових працях Т. Пойстера та Г.Стрейба [Poister, Streib, 1999], Дж. Брісона, Ф. Бері [Bryson, Berry, 2010];

— *другий напрям*, спрямований на дослідження ролі, змісту та завдань стратегічного управління в процесі визначення траєкторії розвитку економіки окремих країн. За таким напрямом слід зазначити праці Д. Атанасевича та Д. Алексіса [Atanasijevic, Aleksic, 2015], Т. Пойстера та Г.Стрейба [Poister, Streib, 1999];

— *третій напрям* поєднує праці, спрямовані на особливості розробки стратегій на рівні регіональному чи окремих органів публічного сектора А. Джонсена [Johnsen, 2016], Е. Каймаза, Ф. Акюнба [Caymaza, Akyonb, 2013], С.

Елбана та Р. Ендрю [Elbanna, Andrews, 2016].

Ми поділяємо думку науковців, які вважають доцільним розглядати процеси стратегування розглядаються у порівнянні з процесами економізації [Williams, Lewis, 2008]. Серед ключових переваг застосування стратегування слід вказати запровадження системного підходу до управління, що дозволяє пов'язати секторальні стратегії з базисними; забезпечення потужної аналітичної підтримки планування; ув'язка річних планів та бюджетів в рамках цілісного процесу, легітимізація концепції формування політики. Зазначені переваги перекриваю певні існуючі недоліки стратегування, серед яких формалізація, неточність оцінки ситуації, довгостроковий горизонт, кругозір виконавців [Starbuck, 1992].

Стратегування – це сукупність змістовних та організаційно-методичних положень та процедур, що регламентують та забезпечують процес розробки та реалізації стратегії певного рівня (загальнодержавної, регіональної, муніципальної, корпоративної).

Проте стратегічне управління як процес в Україні знаходиться в стані становлення. Чинні стратегії на національному, регіональному та місцевому рівні, як правило, не виконуються [Yemelienko, Zakharova, 2022, s. 25], що свідчить про недоліки та низький рівень операційної ефективності процесу стратегування. Завдання актуалізації та підвищення якості стратегування в Україні є першочерговим для визначення можливостей гармонізації та консолідації наявних економічних і соціальних ресурсів, збільшення швидкості реакції на глобальні зміни [Вишневський, 2021, с. 273].

В результаті проведеного критичного огляду праць авторитетних дослідників та професіоналів виявлено різноманіття тлумачення змісту форсайту та обґрунтовано його характерні ознаки, принципи, концептуальні засади щодо реалізації в системі державного управління.

Сучасні західні і вітчизняні науковці та професіонали-економісти констатують, що у широкому контексті «стратегічного, мислення», форсайт не є чимось екзотичним чи новим, а являє собою природну характеристику діяльності, пов'язаної зі стратегічним плануванням і розробкою політики, яка зазвичай здійснюється структурами влади або корпораціями.

Більшість теоретиків та практиків форсайта розглядають його як своєрідну комбінацію «продукту» (прогнози, сценарії, пріоритети) і «процесу» (встановлення зв'язків між усіма зацікавленими сторонами), що сприяє не тільки дослідженню майбутнього, але й досягненню консенсусу у суспільстві на базі планомірного діалогу між політиками, громадськістю, експертами, бізнесменами [Квітка, 2016].

На нашу думку, специфіка форсайту найкраще розкривається при протиставленні (vs) з іншими способами передбачення: формування сценаріїв майбутнього vs визначення трендів, закладених у минулому; стратегічне (на довгий період) планування подій vs перманентне реагування на поточні (у близькому майбутньому) події; усвідомлення пріоритетів розвитку vs оцінювання результатів критичних ситуацій, що вже сталися; інноваційні рішення, орієнтовані на віддалені наслідки, vs традиційні рішення, орієнтовані на близькі наслідки; випередження (запобігання) подіям vs реагування після подій (перебування в їхньому фарватері) [Yemeljanenko, Zakharova, 2022, с. 32].

Концепція Форсайту і практика її застосування формувалися протягом тривалого періоду. У 1960-х рр. була ініційована розробка основних методик досліджень майбутнього в США, а в 1970-ті рр. форсайт стали активно застосовувати в Японії. Але по-справжньому широке розповсюдження інструмент отримав в 1990-ті рр. спочатку в Західній Європі і Австралії, а потім і в країнах Східної і Південно-Східної Азії, Східної Європи, Латинської Америки.

Порівняльний аналіз форсайт-проектів США, Великобританії, Японії, Австрії, Швеції показав, що їх спільними рисами в даних країнах є залучення представників різних спільнот до обговорення та зіставлення довгострокових прогнозів, стратегій розвитку, вироблення комплексного бачення майбутнього і зіставлення шляхів його досягнення. Відмінності зводяться до того, що в міжнародній практиці вектор еволюції форсайта орієнтований на перехід від домінації позицій державного адміністрування до принципу взаємодії партнерів.

Форсайт передбачає процес взаємодії та співпраці представників бізнесу, наукового співтовариства, органів державної влади та громадянського суспільства, які намагаються прийти до консенсусу на основі розроблених фахівцями сценаріїв розвитку суспільства. Робота по реалізації форсайт-проекту може бути організована на декількох рівнях: міжнародному, національному, регіональному, корпоративному.

Зарубіжний досвід форсайту доводить позитивний його вплив на підвищення інформованості та ефективності прийняття стратегічних політичних рішень у різних сферах суспільного життя, формування спільного бачення майбутнього різними зацікавленими групами, а також посилення діалогу та залученості громадянського суспільства до процесу формування бажаного майбутнього [Скрипниченко, 2021].

Кожна країна адаптує форсайт до своїх національних потреб, але ключовими напрямками є технологічні інновації, сталий розвиток, охорона здоров'я та адаптація до соціальних і економічних змін.

Національні форсайт-проекти (через розроблені стратегії, програми) демонструють, як національні уряди використовують форсайт для довгострокового планування і досягнення економічного розвитку, впливаючи на різні аспекти суспільства і економіки та враховуючи глобальні тренди і внутрішні виклики (Табл.1). Форсайт-проекти на

національному рівні допомагають країнам передбачати довгострокові тенденції та створювати стратегії для стійкого розвитку. Вони охоплюють різні сфери — від технологій до соціальних змін, сприяючи

формуванню ефективних політик і адаптації до нових викликів. Імплементація таких проєктів в Україні може бути важливим кроком для забезпечення інноваційного та сталого розвитку.

Таблиця 1. Досвід реалізації форсайт-проєктів: національний рівень

Назва проєкту	Країна, рік	Опис	Результат
"Vision 2020"	Швеція, 1999 - 2020	Стратегія фокусується на перетворенні Швеції на передову знаннями економіку з акцентом на інновації та розвиток, на сталий розвиток	Підвищення інвестицій у науково-дослідні проєкти, розвиток інноваційних кластерів, поліпшення конкурентоспроможності на міжнародній арені
"German y 2020"	Німеччина 2000 - 2020	Стратегічна ініціатива зосереджена на підтримці технологічного прогресу, інновацій, сталого розвитку і підвищення економічної конкурентоспроможності	Розвиток технологічних інновацій, модернізація промислових процесів, підвищення екологічної ефективності
France Relance"	Франція, 2020 - 2022	План відновлення економіки Франції після пандемії COVID-19, спрямований на підтримку економічного зростання, інновацій та сталого розвитку через великі інвестиції у ключові сектори	Впровадження інвестицій у зелений перехід, підтримка малих і середніх підприємств, розвиток інфраструктури
"Innovati on Norway"	Норвегія, 2006 – теперіш-ній час	Стратегічна ініціатива підтримує інноваційні проєкти та технологічний розвиток у Норвегії, включаючи фінансування стартапів і інноваційних ініціатив	Збільшення інвестицій в інновації, підтримка технологічних стартапів, розвиток науково-дослідних проєктів
"Estonia n Digital Society Strategy"	Естонія, 2014 - 2020	Стратегія цифрового суспільства Естонії фокусується на розвитку цифрових технологій, електронного уряду та інноваційних рішень для покращення державного управління та економіки	Розвиток електронного уряду, покращення цифрових послуг, зростання інвестицій у технологічний сектор.
"Strategy for the National Economy 2030"	Польща, 2021 - 2030	Нова стратегія для національної економіки Польщі до 2030 року, зосереджена на сталому розвитку, інноваціях і підвищенні глобальної конкурентоспроможності.	Реалізація заходів для розвитку інфраструктури, підтримка нових технологій, покращення умов для бізнесу.
"Made in China 2025"	Китай, 2015 – теперіш-ній час	Ініціатива спрямована на модернізацію китайської промисловості та перехід до інноваційних технологій, зокрема у високих технологіях і виробництві	Зростання інвестицій у технологічні сектори, розвиток національних технологій і зменшення залежності від імпортованих технологій
"Japan 2020 Vision"	Японія, 1998 - 2020	"Japan 2020 Vision" була стратегією для відновлення економічного зростання Японії через інновації, технологічні вдосконалення і економічні реформи	Стимулювання економічного зростання, розвиток нових технологій, модернізація промислових секторів.
"India Vision 2020"	Індія, 1999 - 2020	"India Vision 2020" була націлена на перетворення Індії на економічно розвинену країну з високим рівнем життя через реформування економіки, інфраструктури та соціальної сфери.	Реформи в економічній політиці, розвиток технологій, покращення соціальної інфраструктури.

Джерело: сформовано авторами на основі [ECU, 2021; Foresight Group, 2016-2024; EFMN, 2009; EFP, 2023].

Форсайт-проекти на національному рівні сприяють прогнозуванню ключових технологічних і економічних тенденцій та розробці довгострокових стратегій розвитку. Такі країни, як Німеччина, Велика Британія, Фінляндія, Сінгапур, Канада та Японія, використовують форсайт для формування стійких стратегій економічного зростання, зокрема через інновації та нові технології. Імплементация подібних проєктів в Україні може допомогти підготувати економіку до глобальних викликів.

Національна модель форсайту залежить не тільки від ресурсних можливостей країн для організації досліджень. Визначальні ознаки моделі форсайту у більшій мірі залежать від цінностей суспільства, які можуть бути різними: домінування в світовій економіці, забезпечення випереджального розвитку окремих регіонів або спільнот, якість життя громадян тощо [Yemelienenko, Zakharova, 2022, с. 43].

Зарубіжні форсайт-проекти економічного розвитку на регіональному рівні демонструють різноманітність підходів і стратегій, орієнтованих на довгострокове планування та підготовку до майбутніх викликів. За останні десятиріччя в Європі були здійснені форсайт-проекти в наступних регіонах: Каталонія (автономна область Іспанії), Лімузин (регіон у Франції), Ломбардія (Італія), Уусімаа (Фінляндія), Мідленс (Великобританія), Центральна Македонія, Західно-угорський регіон, Баден-Вентемберг (Німеччина), Рейланд-Фальц (Німеччина) та ін. [Foresight Group, 2016]. Показовим є те, що форсайт-проекти на початку ХХІ ст. вже стосуються моделювання майбутнього для об'єднання країн. Зокрема, у 2004 – 2005 рр. був виконаний проєкт технологічного форсайту на 2015 – 2030 рр. для країн ЄС.

За результатами дослідження закордонного досвіду реалізації форсайт-проекти на регіональному рівні можуть суттєво впливати на економічний розвиток, забезпечуючи стратегії для сталого і інноваційного росту в різних сферах (Табл.2).

В Європі форсайт-дослідження було започатковано у 80-х роках минулого століття. На початку 90-х років насамперед Велика Британія та Німеччина, а потім і інші країни ЄС почали активно використовувати форсайти на національному рівні. Наразі країни Європи здебільшого проводять форсайт-дослідження за окремими, найбільш перспективними для конкретної країни напрямками та видами діяльності. Проте з 2000-х років у країнах ЄС активізувалася робота щодо науково-технічного прогнозування і наднаціонального рівня. Так, зокрема, на початку 2000-х років на рівні ЄС було розроблено п'ять проєктів для транснаціональних регіонів країн-учасниць: "ARGIBLUE", "FOR-RIS", "TEXTRANCE", "TRANCVISION", "UPGRADE" [Foresight Group, 2016].

Разом із поширенням форсайт-досліджень відбувається інституалізація форсайту. Наприкінці 80-х років минулого століття в Єврокомісії спочатку було створено спеціальний департамент із форсайту, а згодом – Institute of Technology Foresight у Севільї як інститут Європейського економічного співтовариства, який займається питаннями методологічного та методичного забезпечення форсайту. Експерти Єврокомісії стратегічний форсайт інтерпретують як дієвий інструмент ідентифікації глобальних загроз, викликів і проблем розвитку, що уможливорює вибір найоптимальнішої макроекономічної політики в умовах технологічного й інноваційного суперництва [ECU, 2021]. З 2005 р. Європейська мережа моніторингу практики форсайту (The European Foresight Monitoring Network,) [EFMN, 2009] провадить постійний моніторинг практики форсайту в ЄС, а також надає інформацію про цю діяльність розробникам політики, дослідникам інноваційної політики та учасникам форсайт-проектів. У 2009 р. ця програма була перетворена на Європейську форсайт-платформу (European Foresight Platform,) [EFP, 2023].

Таблиця 2. Досвід реалізації форсайт-проектів: регіональний рівень

Назва проекту	Країна, рік	Опис	Результат
"Regional Innovation Strategies"	Іспанія (Каталонія), 2014 - теперішній час	Каталонія реалізує стратегію інновацій, зосереджуючи зусилля на біомедицині, нових матеріалах і промисловому дизайні для підвищення інноваційної здатності регіону	Підвищення рівня інвестицій у науково-дослідні проекти, розвиток регіональних інноваційних кластерів
"Rhône-Alpes 2020"	Франція (Регіон Рона-Альпи), 2000 - 2020	Стратегічний план розвитку для регіону Рона-Альпи з акцентом на інновації, технології і економічне зростання. Включає підтримку високих технологій та наукових досліджень	Розвиток технологічних інститутів, стимулювання економічного зростання, підтримка інноваційних проектів
"Innovation Strategy for the South-East"	Італія (Південь Італії), 2010 - 2020	Ініціатива з розвитку інновацій у південних регіонах Італії для покращення економічних умов і стимулювання місцевого бізнесу	Розвиток інноваційних кластерів, підвищення інвестицій у місцеві підприємства, підтримка стартапів
"Smart Specialisation Strategy"	Європейський Союз, 2014 - теперішній час	Європейська стратегія смарт-спеціалізації націлена на розвиток конкурентних переваг регіонів через інновації в специфічних галузях. Регіони вибирають пріоритетні області для інвестицій і розвитку на основі своїх унікальних сильних сторін	Розвиток інноваційних кластерів, підвищення конкурентоспроможності місцевих економік
"Nordic Innovation"	Північні країни (Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія), 2007 - теперішній час	Ініціатива Nordic Innovation підтримує регіональні інновації в північних країнах через спільні проекти і стратегічні інвестиції в нові технології	Розвиток міжнаціональних інноваційних проектів, покращення інвестиційного клімату в північних регіонах
"Upper Rhine Cluster"	Франція, Німеччина, Швейцарія, 2000 - теперішній час	Регіональний кластер на Верхньому Рейні об'єднує три країни для розвитку інноваційних проектів в таких сферах, як біомедицина і нові матеріали	Інтеграція інноваційних стратегій між країнами, підтримка наукових досліджень і технологічних інновацій

Джерело: сформовано авторами на основі [ECU, 2021; Foresight Group, 2016-2024; EFMN, 2009; EFP, 2023].

Зарубіжний досвід форсайту доводить позитивний його вплив на підвищення інформованості та ефективності прийняття стратегічних політичних рішень у різних сферах суспільного життя, формування спільного бачення майбутнього різними зацікавленими групами, а також посилення діалогу та залученості громадянського суспільства до процесу формування бажаного майбутнього [Скрипниченко, 2021].

В Україні потужний потенціал технології форсайту як інноваційного механізму проектування майбутнього та стратегічної координації зусиль влади, бізнесу та громадськості тільки починає використовуватись. Форсайт-проекти в Україні на національному рівні стали основою для стратегічного планування економічного розвитку. Вони сприяють визначенню ключових секторів, які мають потенціал для зростання, та розробці інноваційних рішень для підтримки економіки країни (Табл.3).

Таблиця 3. Реалізація форсайт-проектів в Україні

Назва проєкту (рік)	Опис	Результат
<i>національний рівень</i>		
"Україна-2030" (2016-2017)	Проект ініційований Українським інститутом майбутнього і мав на меті розробку довгострокової стратегії для України до 2030 року. Основний акцент було зроблено на таких секторах, як інновації, зелена енергетика, сільське господарство та ІТ	Визначено ключові драйвери економічного розвитку та запропонував рішення для досягнення стабільного економічного зростання, спрямованого на інтеграцію України у глобальні ланцюги доданої вартості. Окрему увагу приділили регіональному розвитку, інноваційним кластерам та інфраструктурним проєктам
"Економіка знань" (2018)	Проект зосередився на переході України до економіки знань, тобто економіки, яка базується на знаннях, інноваціях і високих технологіях. Проєкт реалізований у партнерстві з урядовими та неурядовими організаціями, а також академічними інститутами	Розробка рекомендацій для підвищення конкурентоспроможності України в сфері інновацій. Проєкт сприяв розвитку освітніх і наукових програм, а також підтримці стартапів у сфері високих технологій
"Україна після кризи" (2020)	Після початку пандемії COVID-19 було реалізовано форсайт-проект для аналізу економічних викликів та пошуку шляхів виходу з кризи. Головна увага приділялася підтримці малого і середнього бізнесу, розвитку цифрової економіки та реформуванню сектору охорони здоров'я	Розроблено стратегії для постпандемічного відновлення економіки, що включали реформування сектору охорони здоров'я, цифровізацію державних послуг та підтримку підприємництва
"Відновлення України після війни" (2022)	Проект розпочався у відповідь на повномасштабну війну в Україні, його мета — розробити стратегію для відновлення економіки країни після закінчення війни, включаючи інфраструктурні проєкти, соціально-економічну стабільність та залучення іноземних інвестицій	Проект визначив ключові пріоритети для відновлення інфраструктури, зокрема транспортних мереж і енергетичного сектору, а також розробив механізми для залучення міжнародної допомоги та інвестицій
"Зелена економіка" (2021-2023)	Проект спрямований на розвиток відновлюваних джерел енергії, енергозбереження та створення умов для розвитку водневої економіки. Проєкт був реалізований у співпраці з ЄС і міжнародними організаціями	Розроблено стратегії переходу на відновлювані джерела енергії, що включають впровадження сонячної та вітрової енергетики, розвиток водневих технологій і підвищення енергоефективності в промисловості.
<i>регіональний рівень</i>		
Форсайт для розвитку індустріальних парків (2018)	Метою проєкту було створення стратегії для розвитку індустріальних парків у кількох регіонах України, зокрема в Харківській та Львівській областях. Форсайт допоміг визначити перспективні галузі для розміщення виробництв та залучення іноземних інвестицій.	Проект сприяв розвитку кількох індустріальних парків, які тепер стали важливими центрами для технологічних компаній та підприємств легкої промисловості.
"Дніпропетровська область-2025" (2019)	Дніпропетровська обласна адміністрація реалізувала форсайт-проект для визначення довгострокової стратегії економічного розвитку області. Проєкт спрямований на розвиток промислових кластерів, залучення інвестицій та покращення транспортної інфраструктури.	Розроблено стратегію підтримки машинобудування та металургії, а також залучено інвестиції у розвиток регіональних транспортних вузлів.
Форсайт для відновлення Донбасу (2021–2022)	Проект спрямований на оцінку перспектив економічного відновлення регіону після конфлікту. Головний акцент зроблено на відновленні інфраструктури, розвитку малого та середнього бізнесу, а також створенні нових робочих місць.	Розроблено стратегії для відновлення промислових підприємств та забезпечення сталого економічного розвитку через підтримку підприємництва.
Регіональний Форсайт для розвитку туризму в Карпатах (2020–2021)	Проект мав на меті розробку стратегії розвитку туризму в Карпатському регіоні, зокрема у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях. Основний акцент зроблено на екотуризмі та розвитку інфраструктури для залучення туристів.	Розроблено кілька інфраструктурних проєктів, спрямованих на покращення туристичних можливостей регіону, зокрема будівництво нових готелів та транспортних розв'язок.

Джерело: сформовано авторами на основі [Згуровський, 2015; Скрипниченко, 2021].

На наше переконання, потенціал запровадження у практику державного стратегічного планування в Україні сучасної технології форсайту є досить високим. Це обумовлюється наступними положеннями:

– достатньо кваліфікованих кадрів, розгалужена інфраструктура наукових центрів та інститутів в рамках НАН України, широке коло незалежних аналітичних центрів, які можуть бути задіяні у форсайт-дослідженнях як розробники й експерти;

– широке публічне обговорення сценаріїв бажаного майбутнього сприятиме активізації інститутів громадянського суспільства через залучення їх у процес спільного формування стратегії майбутнього розвитку держави;

– наявність значного зарубіжного досвіду, високий рівень напрацювань щодо методології (методів) із розробки та застосування форсайт-досліджень значно полегшує процес упровадження даної технології в Україні у рамках державного стратегічного планування.

Висновки. У дослідженні на основі узагальнення теоретики-методологічних засад вперше сформовано концептуальне підґрунтя ідентифікації специфіки форсайту в стратегуванні економічного розвитку, систематизовано і класифіковано моделі застосування стратегічного форсайту на національному та регіональному рівнях у країнах світу та Європейського Союзу. Це дає змогу виявити ефективні методолого-методичний інструментарій щодо довгострокового планування та стратегічного управління, які можуть бути адаптовані для України в контексті активації євроінтеграційних процесів та поствоєнного відновлення. Запропонований авторами системно-міждисциплінарний підхід є особливо важливим для розробки стратегій, що забезпечують стійкість та відновлення регіонів України, які найбільше постраждали від війни.

Форсайт доцільно запроваджувати в систему державного планування не тільки інструмент формування уявлень про майбутнє, а й технологію інституалізації визначення векторів довгострокових пріоритетів наукового, технологічного, соціального, економічного, інституційного розвитку на національному, наднаціональному, регіональному рівні із розширенням горизонту бачення в інтервалі 10-30 і більше років. Системно організовані форсайт-дослідження в Україні повинні стати важливим елементом прийняття рішень для політиків і численних фахівців, оскільки дозволяють: підвищувати якість політичних рекомендацій; оцінювати потенціал і ресурсні обмеження у майбутньому, а також наслідки прийняття стратегічно важливих рішень.

Результати проведеного авторами дослідження мають теоретичне і практичне значення на сучасному етапі дестабілізації економічного розвитку в Україні. Воно збагачує теорію стратегічного управління інструментарієм форсайту, інноваційними інтелектуальними підходами в методології стратегування економічного розвитку, які базуються на закордонному досвіді, європейських стандартах та можуть бути адаптовані для українських реалій. Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування отриманих результатів для розробки політик і стратегій на національному та регіональному рівнях в Україні. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення інтеграції інструментарію форсайту в систему формування та реалізації публічної політики України в контексті імплементації європейських стандартів стратегування економічного розвитку та адаптації закордонних моделей форсайту до українських умов. Такі дослідження можуть стати важливим внеском у забезпечення стійкого розвитку України в умовах сучасних викликів.

Література:

1. Вишневецький О.С. [2021]. *Цифрова платформізація процесу стратегування розвитку національної економіки: монографія*, НАН України, Ін-т економіки пром-сті, Київ, 449с.
2. Ємельяненко Л.М. [2008]. Форсайт-методологія стратегічного управління інноваційним розвитком суспільства. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені В. Даля*, №10(128). Доступ через: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VSunu/2008_10_2/emeljanenko.pdf.
3. Згуровський З. [2015]. Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти, Міжнародна рада з науки (ICSU); Комітет із системного аналізу при Президії НАН України; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»; Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України; Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку НТУУ «КПІ», Київ: 2015. 136с.
4. Кваша Т.К. [2010]. Вибір пріоритетних напрямків науково-технологічного розвитку з використанням форсайту. *Проблеми розвитку інформаційного суспільства*: матеріали II Міжнародного форуму. УкрІНТЕІ, Київ, Ч. II. С. 78–82.
5. Квітка С.А. [2016]. Форсайт як технологія проектування майбутнього: новітні механізми взаємодії публічної влади, бізнесу та громадянського суспільства. *Аспекти публічного управління*. №8. С. 5-15.
6. Кизим М.О., Матюшенко І.Ю., Шостак І.В., Данова М.О. [2015]. *Форсайт-прогнозування пріоритетних напрямів розвитку нанотехнологій і наноматеріалів у країнах світу й Україні*: монографія, ВД «ІНЖЕК», Харків, 272с.
7. Прямухіна Н.В. [2015]. Становлення методології форсайт у державному та регіональному управлінні. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*, №3(72), С.16-21.
8. Решетняк О.І. [2015]. Форсайт-методи в управлінні науково-технологічним розвитком. *Ефективна економіка*, №12. Доступ через: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2019/69.pdf.
9. Савченко А.М. [2014]. Методи форсайт як інструмент розвитку корпоративного сектора національної економіки України. *Бізнес-інформ*, №12. С. 64-68.
10. Скрипниченко М.І. [2021]. *Інституційно-організаційні основи проведення форсайт-дослідження «Економіка України – 2050»*: колективна монографія, за ред. д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України М.І. Скрипниченко, НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 485с.
11. Шевченко Л. [2014]. Форсайт вищої освіти: актуальність для України. *Україна: аспекти праці*, №3. Доступ через: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5883/1/Shevchenko_21-27.pdf.
12. Федуллова Л.І. [2008]. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування. *Економіка і прогнозування*, № 4. С. 124-138.
13. Atanasijevic J., Aleksic D., Stimac V. [2015]. The role of economic planning in public sector: Principles, evidence and lessons for Serbia in the context of EU integration. *Ekonomika preduzeca*, Vol. 63(1-2), P. 145-153.
14. Becker G. S. [1962]. Investment in human capital: A theoretical analysis. *Journal of political economy*, Vol. 70(5, Part 2), P. 9–49.
15. Becker G. S. [1994]. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (3rd Edition). The University of Chicago Press, P. 15-58. Доступ через: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c11229/c11229.pdf>
16. Bryson J., Berry F., Yang K. [2010]. The State of Public Strategic Management Research: A Selective Literature Review and Set of Future Directions. *The American Review of Public Administration*, Vol. 40(5), P. 495-521.
17. Bryson J., Georg B. [2020]. Strategic Management in Public Administration. Oxford Research Encyclopedia of Politics, Oxford University Press. Доступ через: <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1396>.
18. Caymaza E., Akyonb F., Erenelc F. [2013]. An exploratory research on strategic planning in public institutions: Turkish prime ministry disaster and emergency management presidency case. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, Vol. 99, P. 189-195. <https://www.researchgate.net/publication/275514214>
19. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/human-capital/2023-human-capital-trends-presentation-en.pdf>
20. Elbanna, S., Andrews R., Pollanen R. [2016]. Strategic Planning and Implementation Success in Public Service Organizations: Evidence from Canada. *Public Management Review*, Vol. 18(7), P. 1017-1042.
21. ECU [2021]. Strategic Foresight Report The EU's capacity and freedom to act. European Commission, Unit RTD-K. Доступ через: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM%3A2021%3A750%3AFIN>
22. Foresight Group. [2016-2024]. Доступ через: <http://www.foresightgroup.eu>
23. EFP [2023]. European Foresight Platform. Доступ через: <http://www.foresight-platform.eu/>
24. EFMN [2009]. European Foresight Monitoring Network - Mapping Foresight – Revealing how Europe and other words regions navigate into the future / European Commission. 2009, November.

24. Heraud J.A., Cuhls K. [1999]. Current Foresight Activities in France, Spain and Italy. *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 60.
25. Hoglund L., Holmgren M., Martensson M., Svardsten F. [2018]. Strategic Management in the Public Sector: How Tools Enable and Constrain Strategy Making. *International Public Management Journal*, Vol. 21, Issue 5. Doi.org/10.1080/10967494.2018.1427161.
26. Johnsen A. [2016]. Strategic Planning and Management in Local Government in Norway: Status after Three Decades. *Scandinavian Political Studies*, Vol. 39, Issue 4, P. 333-365.
27. Martin B.R. [1995]. Foresight in science and technology. *Technology Analysis & Strategic Management*, Vol.7, №2, P.139–168.
28. Nickerson J., Argyres N. [2018]. Strategizing Before Strategic Decision Making. *Strategy Science*, Vol. 3(4), s. 592-605. Доступ через: <https://doi.org/10.1287/stsc.2018.0066>.
29. Poister T. H., Streib G. D. [1999]. Strategic Management in the Public Sector: Concepts, Models, and Processes. *Public Productivity & Management Review*, Vol. 22, No. 3, P. 308-325. Доступ через: <https://doi.org/10.2307/3380706>
30. Popper R., Georghiou L., Miles I., Keenan M. [2010]. Evaluating Foresight: Fully-Fledged Evaluation of the Colombian Technology Foresight Programme (CTFP), Cali: Universidad del Valle. Доступ через: <http://community.iknowfutures.eu/pg/file/popper/view/2204/evaluating-foresight-fullyfledged-evaluation-of-ctfp>.
31. Spender, J-C. [2015]. Strategizing. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Second Edition, P. 522–526. Доступ через: <https://www.academia.edu/12085470/Strategizing>.
- Starbuck W. H. [1985]. Acting first and thinking later: Finding decisions and strategies in the past. In J. M. Pennings and Associates, *Organizational Strategy and Change*. San Francisco, Jossey-Bass, P. 336-372.
32. Starbuck W.H. [1992]. Strategizing in the Real World. *International Journal of Technology Management*, Vol. 8(1/2), P. 77-85.
33. Starbuck W. H. [2006]. Strategizing Realistically in Competitive Environments. *Journal Oxford Academic*, Vol.4, P. 349–357.
34. UNDP [2023]. The institutional framework in the field of human capital development policy (part 1). Berlin : UNDP. Доступ через: <http://surl.li/qfpxm>
35. Williams W., Lewis D. [2008]. Strategic management tools and public sector management. *Public Management Review*, Vol. 10, P. 653-671. Доступ через: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1396>.
36. Williamson O. [1991]. Strategizing, economizing, and economic organization. *Strategic Management Journal*, Vol. 12, Special Issue: Fundamental Research Issues in Strategy and Economics, P. 75-94.
37. Yemelianenko L., Zakharova K. [2022]. Foresight in public management as a regulation tool under the conditions of economic uncertainty, w: Radionova I. (Editor) *The economics of uncertainty: content, evaluation, and regulation*, Scientific Center of Innovative Researches OÜ, Tallinn, P. 25-41.

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 330.341.1:338.2:338.45

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-85-92

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ, ІННОВАЦІЙНИМ РОЗВИТКОМ ПІДПРИЄМСТВ

Віктор Алькема¹, Валерій Діденко²

¹Д.е.н., професор, завідувач кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: Alkema@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

²Аспірант кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: DidenkoVV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5755-2397>

DIGITALIZATION OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR THE MANAGEMENT OF INNOVATION ACTIVITY, INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES

Viktor Alkema¹, Valerii Didenko²

¹Doctor of Science (Economics), Professor, Head of the Management Technologies Department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: alkema@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

²Postgraduate student of the Management Technologies Department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: DidenkoVV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5755-2397>

Анотація. У статті досліджено теоретико-методичні основи та практичні аспекти цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств в сучасних умовах діджиталізації, євроінтеграції. Актуальність теми проведеного дослідження обумовлена тим, що в сучасних умовах функціонування та забезпечення інформацією як країни, суспільства загалом так і кожної організації, підприємства, установи, впровадження цифровізації, інформатизації всіх сусільних, економічних, управлінських, соціальних процесів стає важливою невід'ємною складовою її функціонування та розвитку. Інформація, інформаційний обмін, ведення обліку, звітності, планування та впровадження діяльності підприємства сьогодні неможливі без потужного впровадження сучасних інформаційних та цифрових технологій та налагодження комунікацій із зовнішнім і внутрішнім середовищем підприємства за допомогою цих ефективних комунікацій отримання, поширення, обробки, збереження та використання інформації. Метою статті є дослідження процесів цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств. Методологічною основою дослідження стали методи аналізу та синтезу, спостереження, порівняння; системний підхід, процесний, комплексний, функціональний, логічно-діалектичний методологічні підходи. Отримані наукові результати полягають в узагальненні та формуванні структури цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств, складовими та елементами якої виступають: сучасні цифрові технології: мережа Інтернет, цифрові електронні платформи, спеціалізоване програмне забезпечення, Хмарні технології та інші інноваційні цифрові технології за допомогою яких здійснюється отримання, накопичення інформації; формування баз даних за підсистемами: пошуку, отримання, опрацювання, збереження, передачі інформації, підсистеми формування інформаційно-аналітичної документації та підсистеми захисту інформації; а також забезпечувальна складова елементами якої виступають організаційне, кадрове, методичне, фінансове, технічне забезпечення роботи Електронного офісу. Перспективи подальших досліджень полягають у доцільності продовження розгляду визначених складових інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства з формуванням Електронного офісу який здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення функціональних підсистем підприємства, а саме: управління фінансами; управління виробництвом, операційною діяльністю; управління кадрами; управління логістичною та збутовою діяльністю; здійснення обліку, управління інвестиційно-інноваційним забезпеченням; підготовка звітності підприємства, що разом забезпечують підприємству можливість до ефективного функціонування та розвитку.

Ключові слова: управління інноваційною діяльністю, управління інноваційним розвитком, управління інвестиційно-інноваційним забезпеченням, цифровізація, діджиталізація бізнесу, євроінтеграція, інформаційно-аналітичне забезпечення; інформаційні технології.

Формул: 0, рис.: 1, табл.: 0, бібл.: 12

Abstract. *The article examines the theoretical and methodological foundations and practical foundations of digitalization of information and analytical support for the management of innovation activity, innovative development of enterprises in the current conditions of digitalization, European integration. The relevance of the topic of the study is due to the fact that in modern conditions of functioning and provision of information both the country, society as a whole and each organization, enterprise, institution, the introduction of digitalization, informatization of all social, economic, managerial, social processes becomes an important integral part of its functioning and development. Information, information exchange, accounting, reporting, planning and implementation of the organization's activities today are impossible without the powerful introduction of modern information and digital technologies and the establishment of communications with the external and internal environment of the organization with the help of these effective communications of receiving, distributing, processing, storing and using information. The aim of the article is to study the process of digitalization of information and analytical support for the management of innovation activity, innovative development of enterprises. The methodological basis of the study was the methods of analysis and synthesis, observation, comparison; system approach, process, complex, functional, logical-dialectical methodological approaches. The obtained scientific results consist in the generalization and formation of the structure of digitalization of information and analytical support for the management of innovation activity, innovative development of enterprises, the components and elements of which are: modern digital technologies: the Internet, digital electronic platforms, specialized software, cloud technologies and other innovative digital technologies with the help of which information is obtained, accumulated; Formation of databases by subsystems: search, receiving, processing, storing, transmitting information, subsystems for the formation of information and analytical documentation and subsystems for information security; as well as the supporting component, the elements of which are organizational, personnel, methodological, financial, technical support of the work of the Electronic Office. Prospects for further research lie in the expediency of continuing consideration of certain components of the information and analytical support of enterprise with the formation of the Electronic Office, which provides information and analytical support for the functional subsystems of enterprise, namely: financial management; production and operational management; personnel management; management of logistics and sales activities; accounting, management of investment and innovation support; preparation of the company's reports, which together provide the enterprise with opportunities for effective functioning and development.*

Keywords: *management of innovation activity, management of innovative development, management of investment and innovation support, digitalization, digitalization of business, European integration, information and analytical support, Information Technology*

Formulas: 0, fig.: 1, tabl.: 0, bibl.: 12

Постановка проблеми. В сучасних умовах функціонування та забезпечення інформацією як країни, суспільства загалом так і кожної організації, підприємства, установи, впровадження цифровізації, інформатизації всіх суспільних, економічних, управлінських, соціальних процесів стає важливою невід'ємною складовою її функціонування та розвитку. Інформація, інформаційний обмін, ведення обліку, звітності, планування та впровадження діяльності організації сьогодні неможливі без потужного впровадження сучасних інформаційних та цифрових технологій та налагодження комунікацій із зовнішнім і внутрішнім середовищем організації за допомогою цих ефективних комунікацій отримання, поширення, обробки, збереження та використання інформації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методичні основи та практичні засади цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення підприємств ґрунтовно досліджувалися у

працях провідних зарубіжних та вітчизняних науковців.

За дослідженням М. Руденко (2021) загальною метою цифровізаційних процесів в економіці є перебудова виробництва у більш гнучке та пристосоване до реалій сьогодення, що підвищує конкурентоспроможність держави у «цифровому світі». Цифровізація є засобом одержання очікуваного результату, який відповідає вимогам та потребам суспільства і влаштовує виробників та власників бізнесу щодо можливостей отримання стабільних прибутків.

У працях Д. Тапскотта (1995) автор розглядає цифровізацію як зміну парадигми, яка має місце в суспільстві, з широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій, які постійно розвиваються та вдосконалюються.

Дослідники Дж. Грей та Б. Румпе (2015) під цифровізацією розуміють використання цифрових технологій для зміни бізнес-моделі і надання нових

можливостей отримання прибутку та створення цінності; це процес переходу до цифрового бізнесу.

У дослідженнях С. Коляденко (2016) Digitization (диджитизація) – дослівно це перетворення інформації «з фізичних носіїв на цифрові». В рамках диджитизації не відбувається змін якості та змісту інформації, вона просто перетворюється на електронну форму для подальшої обробки у цифровому форматі, що дозволяє вдосконалити існуючі бізнес-процеси, додавши в них інформацію у цифровому форматі. Автор наголошує, що використання в сучасній економіці новітніх технологій, які охоплюють процеси цифровізації, дасть змогу більш ефективно використовувати знання класичної економічної теорії для вирішення нагальних економічних проблем в розрізі окремих держав, регіонів, галузей тощо, а також кризових явищ, інфляції, проблем циклічності економіки (Коляденко, 2016).

Науковці В.Ляшенко & О. Вишневський (2018) дослідили процес цифровізації з позиції поділу економіки на три сектори (первинний – сільське господарство і видобуток корисних копалин, вторинний – промислове виробництво, третинний – послуги), тому принциповою відмінністю є не стільки збільшення частки третинного сектора або появи та розширення нового (цифрової економіки), а радикальне перетворення всіх трьох вже існуючих секторів.

У дослідженнях Т. Панкратової (2021) цифровізація як тренд розвитку менеджменту – це: двигун зростання, що забезпечує побудову цифрових бізнес-моделей у вигляді: стимулювання зростання в рамках та за рамками основного бізнесу підприємства; виявлення та створення нових цифрових моделей бізнесу; забезпечення довгострокової конкурентоспроможності; інструмент підвищення ефективності на основі трансформації операційної моделі бізнесу на цифрові технології за рахунок: оптимізації бізнес-процесів усіх рівнів та скорочення витрат; раціональне використання наявних компетенцій та

інфраструктури; переведення всього ланцюжка створення вартості на цифрові технології та модернізацію.

На думку Ю. Нікітіна (2019) цифрова трансформація – це процес переходу до нових способів діяльності підприємства шляхом впровадження цифрових технологій та цифрових сервісів, що базується на стратегічному партнерстві всіх зацікавлених сторін та одночасної розробки програмного забезпечення, цифрової трансформації та оцінки рівня цифрової трансформації підприємства.

У праці Г. Карчевої (2017) досліджено самі процеси цифровізації що передбачають використання інформаційно-комунікаційних технологій в усіх сферах соціально-економічного життя суспільства, що дозволяє підвищувати ефективність функціонування як окремих суб'єктів господарювання, так і підвищувати якість життя населення.

Питання інформаційного забезпечення розглянуто науковцями М. Денисенко & І. Колос (2006) та визначено, що «інформаційне забезпечення – це система, що складається з інформаційних ресурсів, інформаційних технологій, програмного забезпечення та технічних засобів.

Н. Дяченко (2011) вважає, що під інформаційно-аналітичним забезпеченням розуміється сукупність дій та заходів для збору, нагромадження, обробки та аналізу даних на основі інформаційних технологій, у процесі реалізації якого особливої ваги набуває систематичність визначення кола питань, що виникають у процесі базової діяльності споживача інформації, їх аналіз та прогнозування тенденцій розвитку.

Науковець Р. Коваль (2006) зазначив, що під інформаційно-аналітичним забезпеченням розуміється процес створення оптимальних умов задля задоволення інформаційних потреб та реалізації посадових обов'язків органів державної влади на основі формування та використання інформаційних ресурсів. Однак для ефективного використання цифровізації суб'єкти повинні постійно впроваджувати нові технології, тестувати

їх і використовувати отримані результати, щоб краще адаптуватися і бути готовими до завдань майбутнього (Коваль, 2006). Незважаючи на те, що впровадження нових технологій – це більш ризикований підхід, ніж використання вже звичних систем та пристроїв, потенційні можливості та віддача будуть більшими

Загалом, питання формування теоретико-методичних основ та практичних засад цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності підприємств ґрунтовно досліджено у працях науковців. Проте незважаючи на широту і масштабність досліджень питання цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення в управлінні інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств в сучасних умовах діджиталізації, євроінтеграції залишається недостатньо вивченим, а тому є актуальним для проведення подальших наукових досліджень.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є дослідження теоретико-методичних основ та практичних засад цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств в сучасних умовах діджиталізації, євроінтеграції. З метою проведення дослідження було застосовано методи наукового пізнання: аналізу та синтезу, спостереження, абстрагування, формалізації, порівняння; системний підхід; процесний, комплексний, функціональний а також логічно-діалектичний підхід.

Виклад основного матеріалу дослідження. За одним із найбільш поширених узагальнюючих визначень цифровізація – це насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно - комунікаційного обміну між ними. Це уможливує інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір.

Сьогодні апарат управління підприємством загалом перетворюється на

інформаційний хаб. Його основною інформаційною функцією є обробка інформації, що є необхідною для функціонування організації. До апарату управління надходить інформація в найрізноманітніших сучасних формах. Таким же чином відбувається створення та формування інформації в середині самого підприємства: створення даних в програмному забезпеченні, формування документів; передача інформації усно в телефонній розмові у вигляді он-лайн чи інших консультацій; через соціальні мережі та месенджери. Між процесами отримання та поширення інформації здійснюється перелік певних діяльностей: прийняття інформації; перетворення інформації; обробка інформації як одним так і декількома різними структурними підрозділами організації чи виконавцями; накопичення інформації як за певним напрямом діяльності, споживачам, контрагентам, партнерам, так і загалом по організації; обладнання, інформація з метою обробки значних масивів даних ведення обліку, створення формування звітності; архівування та використання інформації для напрацювання управлінських рішень, ведення обліку та звітності, впровадження систем моніторингу та контролю за діяльністю підприємства (Алькама, & Кириченко 2023).

Таким чином апарат управління застосовує інформацію як базу для формування підготовки управлінських рішень. Такими рішеннями можуть бути рішення щодо стратегічного планування діяльності організації, пов'язані із ростом, розширенням, відкриттям нових видів діяльностей, виходом на зовнішні ринки. Також і рішеннями тактичного значення, пов'язаним із короткостроковим плануванням діяльностей, напрямів, відділів, підрозділів так і плани виробництва, закупівель, реалізації, ремонту обладнання та іншого з періодом планування від 1 місяця до 1 року. Ще одним важливим застосуванням інформаційного забезпечення є інформаційна підтримка прийняття

поточних ситуативних управлінських рішень у вирішенні невідкладних задач функціонування організації. В цьому випадку інформація що застосовується для прийняття управлінського рішення має бути повною, адекватною, точною та своєчасною. Таким чином в процесі управління використовуються два основні типи інформації - інформація, що стосується документації та інформація, що стосується рішень, короткочасних чи стратегічних.

Так на підприємствах інформацію першого типу формують окремі підрозділи, такі як бухгалтерія, фінансові підрозділи, підрозділи зв'язків з громадськістю. Апарат управління використовує інформацію для продукування управлінських рішень, як загалом по всій організації, так і за окремими сферами її функціонування, такими як постачання, виробництво, збут тощо. При цьому управлінські рішення виробляються двома типами підрозділів, це технічні підрозділи, що виконують конкретні функції як виробництво, постачання, збут та інші, так і підрозділами адміністративними, що здійснюють управління, застосовуючи управлінські методи та засоби. Керівники організації повинні планувати та управляти діяльністю зі створення та продукування поширення інформації так само, як вони управляють процесами виробництва продукції чи надання послуг, оскільки в сучасному світі інформація є основою ефективності впровадження на підприємстві інших видів діяльностей.

Оцінювання продуктивності інформації є процесом складним, оскільки фактично неможливо виміряти її кількісними показниками, внаслідок чого для вимірювання параметру забезпечення апарату управління інформації та продуктивності цієї інформації застосовується якісний аналіз на основі вибору показників та проведення їх експертного оцінювання. Також при впровадженні такого експертного аналізу часто застосовується ранжирування інформації, а також оцінювання, що

засноване на матеріалах проведених соціологічних опитувань.

Так основними показниками, які дають можливість дослідити інформаційне забезпечення апарату управління підприємством є наступні: інформація про надійність партнерів організації, її постачальників, покупців, посередників; широта джерел отримання необхідної для прийняття рішень інформації; інформація з отриманих комерційних пропозицій; інформація про стан товарного ринку та ринку послуг; інформація з договорів контрактів; інформація з рахунків; інформація з компаній інвесторів; інформація від міжнародних партнерів про ведення зовнішньо - економічної діяльності; інформація про стан кредитного ринку та споживчого ринку; інформація про стан ринку нерухомості; інформація про контрагентів, партнерів та реквізити; інформація законодавства, діючих правил, норм та вимог; інформація з результатів маркетингових досліджень; рекламна інформація; інформація від контролюючих, регулюючих органів; інформація з органів місцевої влади; інформація з результатів проведених аудитів; інформація, отримана на ярмарках та виставках, інших заходах рекламно-інформаційного характеру; інформація з мережі Інтернет, соціальних мереж тощо.

Загалом, основу інформаційно-комунікаційної системи підприємства складає інформація управління та комунікації, яка формується задля збору, обробки, продукування, використання, збереження, в тому числі і з метою прийняття управлінських рішень та вирішення задач фінансово-господарської діяльності організації, а також з метою забезпечення матеріального, складського, фінансового, та бухгалтерського обліку.

Управлінською є частина загальної соціальної інформації, яка виділяється із загального обсягу інформації відповідно до можливості її застосування для аналізу, обґрунтування та прийняття управлінських рішень.

Джерелами отримання та походження такої інформації є норми, визначені

законодавством, державними законодавчими нормативними актами; директивна інформація, яка надходить від державних органів організаціям, інформація з ринкового середовища, а саме комерційна пропозиція інформації від партнерів, постачальників, покупців, посередників, постачальників послуг, що носить комерційний чи рекламно-ознайомлюючий характер; управлінська інформація, яка отримана від власних підрозділів та працівників, як зворотна інформація в процесі управління; інформація, пов'язана із реалізацією ризиків проблемних ситуацій. Вся сукупність інформації, операцій з її обробки та напрямів її застосування в

підготовці та прийнятті управлінських рішень може бути представлена у вигляді певної структурної моделі. Враховуючи складність та багато численність елементів та зв'язків таку модель слід формувати використовуючи методологічний прийом редукції тобто розробляти та аналізувати для вирішення окремих управлінських завдань. В цьому дослідженні таку модель побудовано для вирішення завдань управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємства.

Структурна модель цифровізації інформаційно – аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств представлена на рис 1.

Рис. 1. Структурна модель цифровізації інформаційно – аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств

Джерело: сформовано авторами

Діяльність інформаційного забезпечення підприємства здійснюється із застосуванням певних інформаційних технологій. Загалом самі інформаційні технології існують і розвиваються давно, разом із розвитком людства вони пройшли довгий шлях еволюціонування від першого письма на бересті, до реалізації сучасними комп'ютерами та програмним забезпеченням. Весь час продуктивність праці та прийняття управлінських рішень значною мірою залежать від швидкості отримання, обробки, опрацювання та застосування набутої інформації. В інформаційних комунікаціях та забезпеченні відбулися значні зміни, що відображалось відповідним чином на продуктивності інформації.

Так, з розвитком сучасних інформаційних технологій значного поширення набуло створення так званого електронного офісу, який засновано на формуванні та поширенні внутрішніх інформаційних мереж та активному приєднанні її до зовнішніх інформаційних мереж та комунікацій, в першу чергу мережі Інтернет.

Електронний офіс будується із застосуванням певного спеціалізованого програмного забезпечення, який здатен об'єднати роботу фахівців та налагодити єдиний, сумісний управлінський, складський, бухгалтерський облік, використанням широкого спектру інших програм програмного забезпечення, розбудовою внутрішніх інформаційних мереж, укомплектуванням електронного офісу комп'ютерною технікою, сервером, необхідною оргтехнікою, забезпеченням всіх робочих місць комп'ютерами, навчанням персоналу працювати з комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням, використанням мереж Інтернет для налагодження процесів отримання відповідної інформації і забезпечення організації та її працівників необхідним обсягом зовнішньої інформації; налагодження кругообігу та протоколів використання внутрішніх інформаційних ресурсів.

Важливою ознакою переходу до такого електронного офісу є можливість застосування техніки для обробки змісту інформації в сучасних умовах, це звичайно ж комп'ютерна техніка та спеціалізоване програмне забезпечення. Така техніка дає можливість до зміни змісту інформації, що надходить, виконує при цьому перелік складних дій, операцій. Таким чином виділяється техніка, технічні засоби, за якими надходить інформація та центр збору інформації, де відбувається, здійснюється її обробка в процесі фінансово-господарської діяльності підприємства та в процесі прийняття управлінських рішень. Відповідно, із цього центру інформація виходить у вигляді прийнятих рішень чи обробленої та опрацьованої інформації, відповідних результатів, даних, звітів тощо. Таким чином, в діяльності підприємства рухаються певні потоки інформації, що мають свою структуру, а також сформовані механізми її обробки та аналізу.

В електронному офісі підприємства інформація застосовується для забезпечення роботи керівників та працівників. Проте успіх такої діяльності залежить від інтегрованості операційного місця кожного з працівників до загальної системи, тобто інтеграції конкретного елемента інформаційної системи до загальної інформаційної системи підприємства.

Висновки. В статті досліджено теоретико-методичні основи та практичні засади цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств в сучасних умовах діджиталізації, євроінтеграції.

В результаті проведених досліджень узагальнено та сформовано структурну модель цифровізації інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційною діяльністю, інноваційним розвитком підприємств, складовими та елементами якої виступають: сучасні цифрові технології: мережа Інтернет, цифрові електронні платформи, спеціалізоване програмне забезпечення, Хмарні техногії, та інші інноваційні

цифрові технології за допомогою яких здійснюється отримання, накопичення інформації; формування баз даних за підсистемами: пошуку, отримання, опрацювання, збереження, передачі інформації, підсистеми формування інформаційно-аналітичної документації та підсистеми захисту інформації. Наступною в структурі є забезпечувальна складова елементами якої виступають організаційне, кадрове, методичне, фінансове, технічне забезпечення роботи Електронного офісу.

Безпосередньо складова інформаційно-аналітичного забезпечення

підприємства з формуванням Електронного офісу підприємства здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення функціональних підсистем підприємства, а саме: управління фінансами; управління виробництвом, операційною діяльністю; управління кадрами; управління логістичною та збутовою діяльністю; управління інвестиційно-інноваційним забезпеченням; здійснення обліку, підготовки звітності підприємства, що разом забезпечують підприємству можливості до ефективного функціонування на основі інноваційного розвитку.

Література:

1. Руденко, М. (2021). Цифровізація: категоріальні особливості та специфіка трактування. *Економічний форум*. №1(4). С. 3-13. <https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2021-4-1>
2. Tapscott, D. (1995). *The Digital Economy. Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. New York: Mc Graw-Hill. 345 p
3. Gray, J., & Rumpe B. (2015). Models for digitalization. *Journal of Software & System Modelling*. No 14 (1). P.1319-1320.
4. Коляденко, С. (2016). Цифрова економіка: передумови та етапи становлення в Україні і у світі. *Економіка. Фінанси. Менеджмент*. No 6. С. 105-112.
5. Ляшенко, В. & Вишневецький О.(2018). Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія. К.: НАН України. 252 с.
6. Панкратова, О. (2021). Цифровізація як сучасний тренд розвитку менеджменту. *Економіка та суспільство*, Вип. 33. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-55>
7. Нікітін, Ю. & Кульчицький, О. (2019). Цифрова парадигма як основа визначень: цифровий бізнес,

- цифрове підприємство, цифрова трансформація. *Маркетинг і цифрові технології*. № 4. Том 3. С. 22-28
8. Карчева, Г. (2017). Цифрова економіка та її вплив на розвиток національної та міжнародної економіки. *Фінансовий простір*. No 3(27). С. 13-21.
9. Денисенко, М. & Колос, І. (2006). Інформаційне забезпечення ефективного управління підприємством. *Економіка та держава*. № 7. С. 19–24.
10. Дяченко, Н. (2011). Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. *Теорія та практика державного управління*. № 1(118). С. 33-39.
11. Коваль, Р.(2006). Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади. *Теорія та практика державного управління*. № 1(113). С. 22-28.
12. Алькема, В. & Кириченко, О. (2023). Менеджмент організацій: навчальний посібник. Кн.1. Київ: Університет КРОК. 276 с. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/navchalni-posibniki/alkema_0035.pdf

УПРАВЛІННЯ СТІЙКІСТЮ І ПЕРСОНАЛОМ В ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА ЗАКЛАДАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ: ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Марта Копитко¹, Дмитро Ткачук²

¹Доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», завідувач кафедри соціально-поведінкових, гуманітарних наук та економічної безпеки, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Київ, Україна, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

²Аспірант, кафедра управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: tkachukdv@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3138-3864>

MANAGING RESILIENCE AND STAFF IN HEALTHCARE ORGANIZATIONS AND INSTITUTIONS DURING CRISIS SITUATIONS: CHALLENGES IN WARTIME CONDITIONS

Marta Kopytko¹, Dmytro Tkachuk²

¹Doctor of science (Economics), Professor, Professor of management technologies department, "KROK" University, Head of the department of socio-behavioral, humanitarian sciences and economic security, Lviv State University of Internal Affairs, Ukraine, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

²Postgraduate student, Department of the management technologies, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: tkachukdv@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3138-3864>

Анотація. Основною метою дослідження є характеристика особливостей управління стійкістю і персоналом в організаціях та закладах охорони здоров'я під час кризових ситуацій. Завдання, що ставиться в статті полягає в визначення ключових аспектів управління стійкістю і персоналом в умовах такої кризової ситуації як воєнний стан. Виокремлено й ретельно охарактеризовано ключові параметри системи управління стійкістю і персоналом в організаціях та закладах охорони здоров'я. Охарактеризовано, як системний підхід та регулярні оцінки ризиків сприяють зміцненню стійкості медичних установ. В результаті, організації та заклади охорони здоров'я, які інвестують у передові технології та навчання персоналу, зміцнюють свою здатність витримувати кризи, гарантуючи неперервність і якість наданих послуг. Обґрунтовано, що інтеграція та підтримка спільноти є невід'ємною частиною управління стійкістю і персоналом в умовах кризи, сприяючи ефективному обміну ресурсами та координації дій у відповідь на надзвичайні ситуації. Визначено, що стійкість у системах охорони здоров'я є критично важливою для підтримки їхньої операційної стабільності та ефективності в умовах криз. Обґрунтовано, що медичні заклади з високим рівнем стійкості краще обробляють наплив пацієнтів та управління дефіцитними ресурсами. Встановлено, що відповідні стратегії дозволяють ефективніше впоратися з кризовими подіями. Охарактеризовано, що стресові умови вимагають підготовленості та оснащення установ для захисту співробітників від вигорання та стресу. В результаті, скорочення кількості закладів охорони здоров'я та персоналу в Україні в 2022–2023 роках значною мірою пояснюється значними збоями, викликаними воєнним станом. Встановлено, що фінансові результати приватних медичних установ знизилися через економічну нестабільність та збільшені операційні витрати в умовах конфлікту. В результаті аналізу, встановлено, що воєнний час ставить перед системою охорони здоров'я низку серйозних викликів, що впливають на її стійкість, включаючи потребу швидкої адаптації та підтримання логістичних ланцюгів для забезпечення доставки необхідних ресурсів. Визначено основні виклики воєнного часу, що суттєво впливають на систему управління стійкістю і персоналом в організаціях та закладах охорони здоров'я.

Ключові слова: бізнес-стійкість, управління стійкістю, воєнний стан, розбудова системи управління, економічна безпека організації, економічна безпека закладу охорони здоров'я, конкурентна позиція, управління персоналом, бізнес-процеси, управління командною роботою.

Формули: 0; **рис.:** 3; **табл.:** 2; **бібл.:** 11

Abstract. The main goal of this study is to characterize the features of managing resilience and staff in healthcare organizations and institutions during crisis situations. The task set forth in the article is to identify key aspects of managing resilience and staff under such a crisis condition as wartime. Key parameters of the resilience and staff management system in healthcare organizations and institutions have been singled out and thoroughly characterized. It is described how a systematic approach and regular risk assessments contribute to strengthening the resilience of medical institutions. As a result, healthcare organizations and institutions that invest in advanced technologies and staff training

enhance their ability to withstand crises, ensuring continuity and quality of services provided. It is argued that community integration and support are an integral part of managing resilience and staff during crises, facilitating effective resource sharing and coordination of actions in response to emergencies. It has been determined that resilience in health care systems is critically important for maintaining their operational stability and efficiency in crisis conditions. It is substantiated that medical institutions with a high level of resilience better manage the influx of patients and the management of scarce resources. Appropriate strategies have been found to more effectively cope with crisis events. It is characterized that stressful conditions require preparedness and equipment of institutions to protect employees from burnout and stress. As a result, the reduction in the number of health care facilities and staff in Ukraine in 2022–2023 is largely explained by significant disruptions caused by the state of war. It has been established that the financial results of private medical institutions have declined due to economic instability and increased operational costs in conflict conditions. As a result of the analysis, it has been established that wartime poses a number of serious challenges to the health care system that affect its resilience, including the need for rapid adaptation and maintenance of logistic chains to ensure the delivery of necessary resources. The main challenges of wartime that significantly affect the system of managing resilience and staff in healthcare organizations and institutions have been identified.

Keywords: business resilience, resilience management, state of war, development of management systems, economic security of the organization, economic security of the healthcare institution, competitive position, personnel management, business processes, management of teamwork.

Formulas:0; fig.: 3; tabl.: 2;bibl.:11

Постановка проблеми. Стійкість в організаціях та закладах охорони здоров'я відноситься до здатності цих систем та їх персоналу протистояти викликам та адаптуватися до них, чи то спалахи інфекційних захворювань, стихійні лиха чи системні стреси, такі як брак ресурсів. Концепція стійкості має вирішальне значення, оскільки вона впливає на здатність систем охорони здоров'я підтримувати операційну стабільність і ефективність під час криз. Коли заклади охорони здоров'я виявляють сильну стійкість, вони краще оснащені для обробки напливу пацієнтів, управління дефіцитними ресурсами та підтримки якості та безперервності надання медичної допомоги. При цьому, важливість стійкості в охороні здоров'я стає особливо очевидною під час надзвичайних ситуацій у галузі охорони здоров'я. У таких сценаріях стійкість закладів охорони здоров'я визначає їхню здатність продовжувати ефективно функціонувати. Наприклад, під час пандемії лікарні з вищим рівнем стійкості здатні швидко адаптуватися до збільшених вимог до їх послуг та ресурсів. Ця адаптивність включає здатність збільшувати місткість ліжок, ефективно розподіляти медичне приладдя і впроваджувати протоколи екстреної допомоги без істотних затримок.

Управління стійкістю організації тісно пов'язане з її персоналом, оскільки саме співробітники відіграють ключову

роль у підтримці операційної стабільності та адаптивності до змінних умов. Компетентність та готовність персоналу до швидкої реакції на кризові ситуації, ефективне управління ресурсами та здатність до командної роботи є фундаментом для забезпечення не тільки неперервності роботи, але й для інновацій та вдосконалення процесів у складних умовах. Тому, інвестиції в навчання та розвиток персоналу є критично важливими для зміцнення стійкості організації загалом.

Зауважимо, що стійкість й персонал також має вирішальне значення для управління стресом, з яким стикаються працівники охорони здоров'я під час кризи. Установи та організації, які готові та оснащені для роботи у надзвичайних ситуаціях, можуть захистити своїх співробітників від найгірших наслідків вигорання та стресу. Це не лише допомагає підтримувати психічне та фізичне здоров'я працівників охорони здоров'я, а й гарантує, що догляд за пацієнтами не постраждає. Ефективні стратегії опору, такі як надання психологічної підтримки та забезпечення розумних робочих змін, відіграють ключову роль у підтримці ефективності та морального духу робочої сили. Більше того, опір впливає на стратегічне планування та формулювання політики в організаціях та закладах охорони здоров'я. Лікарні, які розробили надійні механізми стійкості, часто перебувають у авангарді піонерських стратегій управління кризами. Ці установи

можуть надати цінні ідеї та лідерство, впливаючи на ширшу політику та практику охорони здоров'я, які будуть визначати заходи у відповідь у майбутніх кризах. Їхній досвід та доведена адаптивність допомагають у розробці політик, які підвищують загальну стійкість сектору охорони здоров'я. Все це актуалізує вибір теми статті, особливо якщо врахувати нові кризові ситуації сьогодні, так як впровадження воєнного стану на території усієї країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дослідження управління бізнес-стійкістю відкритих соціально-економічних систем було увагою багатьох вчених, зокрема: О. Ареф'єва, Т. Васильців, В. Геєць, З. Герасимчук, Л. Гнилицька, В. Духов, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, З. Живко, В. Засанський, О. Захаров, О. Ляш, С. Кавун, М. Камлик, Г. Козаченко, М. Копитко, О. Куриліна, О. Ляшенко, В. Мартинюк, І. Мойсеєнко, Т. Момот, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, Н. ПойдаНосик, В. Пономаренко, О. Силкін, Є. Рудніченко, М. Флейчук, В. Франчук, М. Швець, Л. Шемаєва, Т. Шира, А. Штангрет та інші. До прикладу, Козирева П.В. [1] розглядає основні стратегії управління ризиками, які можуть використовуватися для підвищення готовності та адаптивності медичних установ у складних умовах. Дослідження наголошує на важливості комплексного підходу, що включає ідентифікацію потенційних загроз, аналіз можливих наслідків та розробку відповідних стратегічних заходів. Бондаренко Н.Є. [2] детально описує, як системний підхід може застосовуватися для аналізу та підтримки стійкості медичних установ. Автор зазначає, що реалізація системних аналітичних моделей дозволяє ефективніше розподіляти ресурси та покращувати реакцію на кризові події. Шапурова О.О. [3] розкриває методологію визначення фінансової стійкості організацій. Хоча дослідження орієнтоване на підприємства, методики можуть бути корисні і для оцінки стану медичних установ, зокрема у визначенні ризику

неплатоспроможності в кризових умовах. Савченко М.В. [4] подає аналіз економічної стійкості на макро- та мікрорівнях, пропонуючи нові категорії для вимірювання та впровадження в стратегії управління. Це дослідження допомагає глибше зрозуміти, як економічні аспекти впливають на стійкість медичних установ, особливо в умовах економічної нестабільності. Попри це, питання визначення і дослідження нових факторів зовнішнього середовища, що утворилися внаслідок останніх подій в Україні, досі залишається актуальним. Це і обумовило вибір тематики.

Формулювання цілей статті.

Основною метою дослідження є характеристика особливостей управління стійкістю і персоналом в організаціях та закладах охорони здоров'я під час кризових ситуацій. Завдання, що ставиться в статті полягає в визначенні ключових аспектів управління стійкістю і персоналом в умовах такої кризової ситуації як воєнний стан.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суть управління стійкістю в організаціях та закладах охорони здоров'я полягає у розробці безпекових стратегій та можливостей, які гарантують, що ці установи матимуть змогу продовжувати ефективно функціонувати під час криз. Мета полягає в тому, щоб підвищити стійкість та адаптивну здатність систем охорони здоров'я, щоб вони могли витримувати, реагувати та відновлюватися після збоїв, незалежно від того, чи виникають вони через надзвичайні або кризові ситуації в галузі охорони здоров'я, фінансового тиску чи технологічних змін. Ефективне управління стійкістю має на увазі комплексний підхід, який включає стратегії готовності, реагування та відновлення, приділяючи особливу увагу створенню довгострокової безпековості та надійності.

Управління персоналом організації полягає в стратегічному підході до залучення, розвитку та утримання талантів, які відповідають потребам та цілям компанії. Це включає планування кадрів,

набір та відбір персоналу, оцінку їхньої роботи, навчання та розвиток, а також управління винагородами і взаємодією з працівниками. Ефективне управління персоналом дозволяє організації підвищити продуктивність, оптимізувати потенціал співробітників та забезпечити високу мотивацію і задоволеність працівників, що, в свою чергу, сприяє досягненню стратегічних бізнес-цілей.

При цьому, однією з основних цілей управління стійкістю і персоналом є забезпечення того, щоб ті чи інші відкриті соціально-економічні системи були добре підготовлені до різних сценаріїв кризи [5-7]. Це включає регулярні оцінки ризиків та розробку планів дій у надзвичайних ситуаціях, які враховують потенційні загрози, такі як пандемії, стихійні лиха чи критичний дефіцит ресурсів. Безпекова підготовка також включає навчання працівників охорони здоров'я протоколам реагування на надзвичайні ситуації та

інвестування в інфраструктуру, яка може витримати раптове збільшення навантаження пацієнтів. Віддаючи пріоритет готовності, заклади охорони здоров'я можуть пом'якшити наслідки криз, коли вони відбуваються. Ще одна мета - підвищити операційну ефективність та гнучкість у системах охорони здоров'я. Це означає впровадження інноваційних технологій, які покращують догляд за пацієнтами та управління даними, що особливо важливо у періоди високого попиту. Використання електронних медичних карт, телемедичних послуг та мобільних медичних додатків є прикладами того, як установи можуть підвищити свою операційну стійкість. Крім того, створення гнучких моделей кадрового забезпечення та перехресне навчання співробітників може допомогти гарантувати, що робоча сила буде здатна та чуйна у різних надзвичайних ситуаціях (табл.1).

Таблиця 1. Параметри системи управління стійкістю в організаціях та закладах охорони здоров'я

№	Параметри	Характеристика
1	Інтеграція ризик-менеджменту	Впровадження систематичного підходу до ідентифікації, аналізу та управління ризиками, пов'язаними з медичними та немедичними процесами
2	Навчання персоналу	Регулярне та систематичне навчання персоналу з питань безпеки, стійкості операцій та керування в кризових ситуаціях, щоб підвищити їх компетентність і готовність реагувати на нестандартні ситуації
3	Технологічна підтримка	Використання сучасних технологій та інформаційних систем для моніторингу стану обладнання, управління даними пацієнтів та забезпечення неперервності наданих послуг
4	Регулярні перевірки та оцінки	Здійснення періодичних оцінок стійкості системи, включаючи аудити, самооцінки та зовнішні перевірки, для забезпечення відповідності стандартам якості та безпеки
5	Комунікаційні стратегії	Розробка та впровадження ефективних стратегій комунікації внутрішньо (між персоналом та відділами) та зовнішньо (з пацієнтами та громадськістю), щоб забезпечити прозорість і своєчасність інформації

Джерело: сформовано авторами

Фінансова стійкість також є найважливішою метою в управлінні безпекою організацій й закладів охорони здоров'я. Це включає забезпечення різноманітних джерел фінансування та підтримання резервів, які можуть бути швидко мобілізовані у відповідь на

фінансові труднощі, викликані непередбаченими подіями [8-10].

Ефективне фінансове управління допомагає гарантувати, що лікарні можуть придбати необхідні матеріали, розширювати приміщення та наймати додатковий персонал без невиправданих

затримок під час криз. Більше того, посилення підтримуючої політики, яка забезпечує фінансовий захист від непомірних витрат на охорону здоров'я, є частиною зміцнення цієї фінансової безпеки.

Загалом, управління стійкістю у закладах охорони здоров'я полягає у створенні безпекової, адаптованої та

надійної системи, яка не тільки переживає кризи, а й процвітає перед негараздами.

Завдяки стратегічному плануванню, постійному вдосконаленню та інтеграції спільноти системи охорони здоров'я можуть бути зміцнені для вирішення проблем як сьогодення, так і майбутнього (табл. 2).

Таблиця 2. Вплив фінансової стійкості на функціонування й безпековий розвиток організацій та закладів охорони здоров'я

№	Засади впливу	Характеристика
1	Забезпечення якості медичних послуг	Фінансова стійкість дозволяє закладам охорони здоров'я інвестувати у краще медичне обладнання, сучасні технології та висококваліфікованих спеціалістів. Це безпосередньо впливає на якість лікування та задоволеність пацієнтів
2	Підвищення кваліфікації й фаховості	Фінансово стабільні установи й організації мають можливість проводити регулярні тренінги та професійні курси для свого персоналу. Це підвищує рівень кваліфікації персоналу та здатність швидко реагувати на складні медичні випадки або пандемічні ситуації
3	Доступність медичних послуг	Фінансова стійкість допомагає закладам охорони здоров'я підтримувати доступність медичних послуг для ширших верств населення, включаючи пацієнтів із низьким рівнем доходів. Це може включати субсидії на лікування чи зниження вартості послуг
4	Підготовка до криз та управління безпекою	Здатність до планування та готовності до непередбачених обставин, як-от епідемії чи природні катастрофи, є критично важливою для медичних закладів

Джерело: сформовано авторами

Фінансова стійкість організації має безпосередній вплив на управління персоналом, оскільки забезпечує необхідні ресурси для інвестицій в набір, навчання та розвиток співробітників. Коли організація має стабільне фінансове положення, вона може пропонувати конкурентоспроможну заробітну плату, соціальні пакети та програми мотивації, що приваблює та утримує кваліфікованих працівників. Навпаки, фінансові труднощі можуть примусити організацію скорочувати витрати на персонал, що може негативно вплинути на моральний стан команди та її продуктивність. Таким чином, фінансова стійкість формує основу для ефективного управління персоналом, підтримуючи стабільність та розвиток організаційної культури.

Скорочення кількості закладів охорони здоров'я та персоналу в Україні в 2022–2023 роках можна значною мірою пояснити значними збоями, викликаними повномасштабним вторгненням, що продовжується, і запровадженням воєнного стану. Воєнний стан, введений у відповідь на російське вторгнення, призвів до численних соціально-економічних проблем, включаючи пошкодження та руйнування інфраструктури охорони здоров'я через військові бойові дії. Крім того, підвищена безпека та обов'язковий заклик призвели до нестачі медичних працівників, оскільки багато хто або призивається до армії, або змушений тікати в безпечніші райони.

Ця ситуація збільшується попитом на медичні послуги через травми і стрес, пов'язані з війною, що ще більше навантажує і без того виснажені ресурси охорони здоров'я. Отже, система охорони

здоров'я стикається зі скороченням операційних установ та наявного персоналу, що критично впливає на її здатність надавати основні медичні послуги (рис.1).

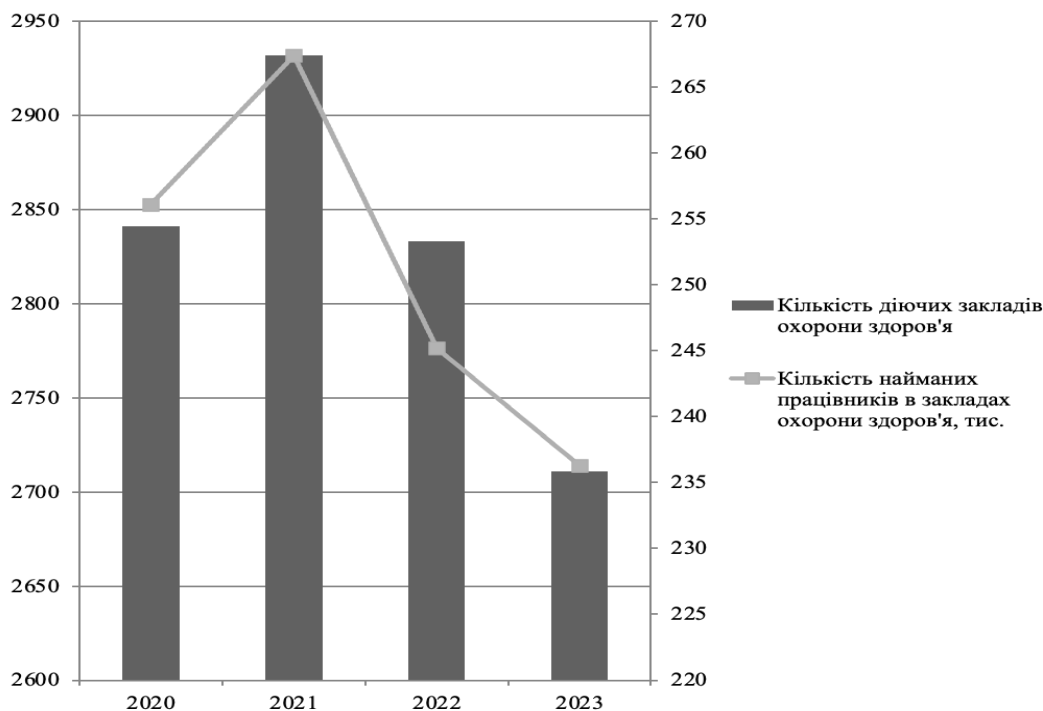

Рис.1. Динаміка змін в кількості діючих закладів охорони здоров'я й кількості працівників в Україні за 2020-2023

Джерело: сформовано авторами за даними джерел: [11]

Фінансовий спад у приватних медичних установах у період воєнного стану можна пояснити кількома взаємозалежними чинниками, які з конфлікту та її ширших наслідків. По-перше, війна, що триває, і введення воєнного стану призвели до економічної нестабільності та зниження споживчої купівельної спроможності, що, у свою чергу, знижує попит на нестрокові та планові медичні процедури, які часто більш прибуткові для приватних постачальників медичних послуг. По-друге, перенаправлення ресурсів на невідкладну та пов'язану з війною допомогу зміщує фокус зі звичайних та спеціалізованих послуг, які зазвичай пропонують приватні установи.

Більше того, руйнування або погіршення інфраструктури, включаючи транспорт та ланцюжки постачання, призвело до збільшення експлуатаційних витрат. Це включає підвищені витрати, пов'язані із забезпеченням медичного приладдя та обладнання в охопленому війною регіоні. Крім того, ризик роботи в зонах активних бойових дій призвів до збільшення страхових внесків та витрат на безпеку, що ще більше підриває прибуток. Зрештою, міграція як медичних працівників, так і потенційних пацієнтів із зон бойових дій скорочує клієнтську базу та доступний досвід, тим самим безпосередньо впливаючи на потоки доходів приватних медичних установ (рис.2).

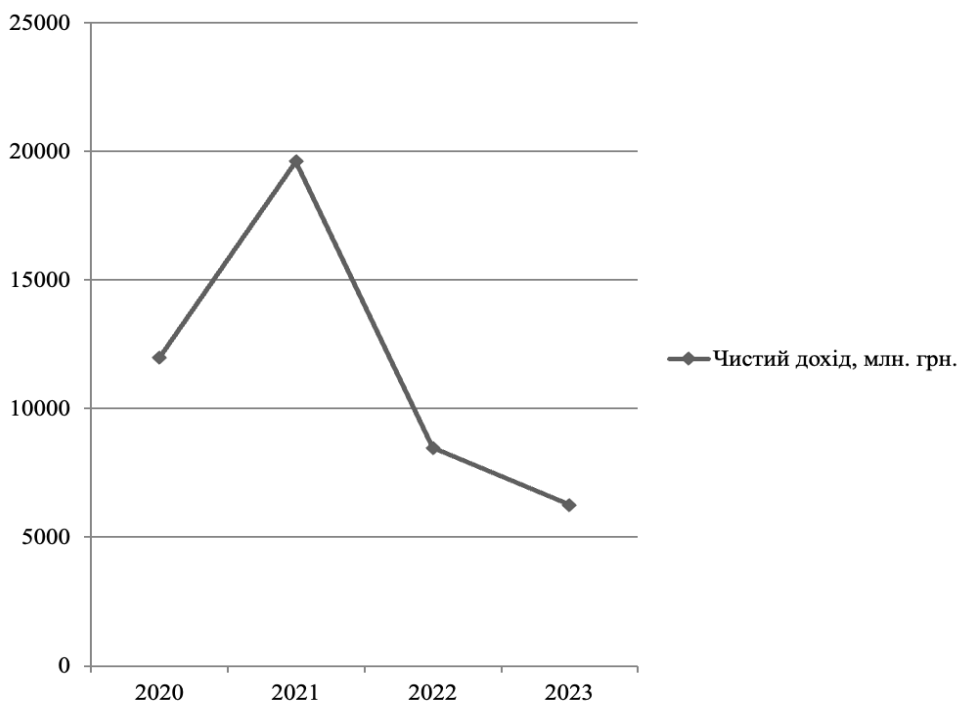

Рис. 2. Динаміка змін в фінансових результатах діючих приватних закладів охорони здоров'я в Україні за 2020-2023

Джерело: сформовано авторами за даними джерел: [11]

Воєнний стан ставить перед системою охорони здоров'я низку серйозних викликів, що впливають на її стійкість. Ці виклики суттєво впливають на здатність медичних закладів впоратися з навантаженням у кризових умовах. Надзвичайно важливою є спроможність системи охорони здоров'я швидко адаптуватися до змінених умов, підтримувати резерви медичного обладнання і матеріалів, забезпечувати тренінг персоналу для ефективної роботи в умовах військового часу, а також підтримувати міцні логістичні ланцюги для забезпечення безперебійної доставки необхідних ресурсів. Тільки так можна забезпечити стійкість і ефективність медичних закладів у воєнний час (рис. 3).

В умовах воєнного стану дефіцит персоналу в організаціях часто виникає через ряд складних чинників, таких як мобілізація працівників, їхнє переміщення або втеча з зон активних бойових дій, а також через психологічний та фізичний стрес, пов'язаний із тривалою нестабільністю та небезпекою. Ці фактори

обмежують доступність кваліфікованих працівників, впливають на їхнє здоров'я та можливість працювати, що ускладнює підтримку операційної діяльності та виконання стратегічних завдань організації. Також, нестабільна ситуація у країні впливає на економічне середовище, зменшуючи можливості організацій для інвестицій у персонал і розвиток.

Для мінімізації впливу пошкоджень інфраструктури важливо розробляти плани швидкого відновлення та мати резервні генератори енергії та джерела водопостачання. Залучення додаткового медичного персоналу через швидкі тренінгові програми та використання міжнародних медичних волонтерів може допомогти заповнити прогалини в кадрах. Щодо збільшення потреби в медичних послугах, ефективним рішенням є створення мобільних медичних бригад та тимчасових медичних центрів. Логістичні виклики можна подолати через партнерство з міжнародними гуманітарними організаціями для забезпечення сталого постачання медичних засобів.

Рис. 3. Основні виклики воєнного часу, що суттєво впливають на систему управління стійкістю і персоналом в закладах охорони здоров'я

Джерело: сформовано авторами

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що технологічний аспект управління стійкістю і персоналом для організацій та закладів охорони здоров'я також не можна недооцінювати. Заклади, які інвестують у передові технології та навчання своїх співробітників, з більшою ймовірністю витримують кризи. Це включає використання електронних медичних карт, телемедицини та інших цифрових інструментів, які можуть полегшити віддалений догляд та керування даними за обмежених фізичних ресурсів. Технологія управління підвищує здатність закладів охорони здоров'я адаптуватися до мінливих обставин, гарантуючи, що догляд за пацієнтами триватиме гладко, незважаючи на збої. При цьому, фінансова стійкість є ще одним аспектом безпеки, який має вирішальне значення для закладів охорони здоров'я. Лікарні, які мають надійне фінансування та ефективне фінансове управління, краще підготовлені до швидкого розподілу ресурсів у відповідь на кризу. Цей фінансовий опір дозволяє негайно закуповувати необхідні витратні матеріали, наймати додатковий персонал або розширювати установи в міру потреби,

без необхідності долати бюрократичні затримки.

Залучення персоналу до процесу управління стійкістю сприяє формуванню культури постійного вдосконалення та готовності до несподіваних викликів. Коли співробітники розуміють свою роль у забезпеченні стійкості та безпеки організації, вони більш мотивовані до проактивної поведінки та сприяють зниженню ризиків. Такий підхід не тільки підвищує ефективність реагування на кризи, але й забезпечує організації важливу перевагу у формі адаптованого та добре підготовленого персоналу, здатного витримати та подолати різноманітні виклики.

Інтеграція та підтримка спільноти також є невід'ємною частиною управління стійкістю в організаціях та закладів охорони здоров'я в умовах кризових ситуацій. Ті, хто має міцні зв'язки з місцевими спільнотами та іншими постачальниками медичних послуг, можуть краще координувати свої дії у кризі. Ця мережа підтримки може сприяти швидкому поширенню інформації, обміну ресурсами та реалізації стратегій охорони здоров'я на

рівні всього співтовариства, які необхідні для ефективного управління кризою. З точки зору впливу на політику стійкі заклади охорони здоров'я часто лідирують у відстоюванні системних змін, які покращують медичні послуги. Демонструючи ефективне антикризове управління, ці установи можуть впливати на національну політику охорони здоров'я,

що призводить до покращення інфраструктури охорони здоров'я, фінансування та готовності до надзвичайних ситуацій по всьому напрямку.

Подяки. Ця робота є результатом дослідження, підтриманого іменною стипендією Верховної Ради України для молодих вчених – доктора наук.

Література:

1. Козирева П.В. Аналіз та стратегії управління ризиками в системі охорони здоров'я. Управління закладами охорони здоров'я. 2022. №2. С.37-43.
2. Бондаренко Н.Є. Системні підходи до забезпечення стійкості медичних установ у надзвичайних ситуаціях. Журнал медичного права. 2018. №6. С.52-57.
3. Шапурова О.О. Моделі оцінки банкрутства та кризового стану підприємств. Економіка та держава. 2009. №4. С.59-64.
4. Савченко М. В. Розвиток категоріального базису «економічна стійкість». Галицький економічний вісник, 2019. № 2. С. 5-17.
5. Alazzam, F. A. F., Tubishat, B. M. A.-R., Savchenko, O., Pitel, N., & Diuk, O. Formation of an innovative model for the development of e-commerce as part of ensuring business economic security. Business: Theory and Practice, 24(2), 2023, 594–603.
6. Sylkin, O., Shtangret, A., Ogirko, O., & Melnikov, A. Assessing the financial security of the engineering enterprises as preconditions of the application of anti-crisis management: Practical aspect. Business and Economic Horizons (BEH), 14(4), 2018, 926–940.
7. Kopytko, M., Fleychuk, M., Vereskliia, M., Petryshyn, N., & Kalynovskyu, A. Management of security activities at innovative-active enterprises. Business: Theory and Practice, 22(2), 2021, 299-309.
8. Alazzam, F. A. F., Tubishat, B. M. A.-R., Storozhuk, O., Poplavska, O., & Zhyvko, Z. Methodical approach to the choice of a business management strategy within the framework of a change in commercial activities. Business: Theory and Practice, 25(1), 2024, 1–10.
9. Kopytko, M., & Sylkin, O. Modelling information support for combating corruption in the economic security management system of the state. Social and Legal Studies, 6(3), 2023, 60-66.
10. Литвиненко І.Л. Інноваційні методики в оцінці ефективності роботи закладів охорони здоров'я в умовах кризи. Наукові вісті. 2020. №1. С.78-85.
11. State Statistics Service. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 17.08.2024)

УДК 331.108:614.2

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-102-107

ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ СЕРЕДНІМ МЕДИЧНИМ ПЕРСОНАЛОМ ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Олександр Сумець¹, Тетяна Перог²

¹Доктор економічних наук, доцент, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: Sumets@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7116-3857>

²Магістрант програми «Менеджмент організацій» кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: PerohTY@krok.edu.ua

PROBLEMS OF MANAGEMENT OF SECONDARY MEDICAL STAFF OF DOMESTIC HEALTH CARE INSTITUTIONS

Oleksandr Sumets¹, Tatiana Perog²

¹Doctor of Science (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Management Technologies Department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: Sumets@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7116-3857>

²Master's student on program «Organizational management» of the Management Technologies Department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: PerohTY@krok.edu.ua

Анотація. Стаття присвячена проблемам управління середнім медичним персоналом у вітчизняних закладах охорони здоров'я. Головна мета дослідження – визначення найбільш істотних чинників, що зумовлюють проблеми управління середнім медичним персоналом вітчизняних закладів охорони здоров'я на етапі реформування медичної галузі. У статті визначена роль молодшого медичного персоналу закладів охорони здоров'я у забезпеченні якості надання медичних послуг населенню. Вказано на необхідність удосконалення у вітчизняних закладах охорони здоров'я моделі системи управління персоналом, кадрової політики та стратегії управління персоналом, системи та форми оплати праці персоналу, механізму мотивації та стимулювання. Визначені основні показники ефективної роботи закладів охорони здоров'я. Вказано на необхідність підвищення престижу роботи медичних сестер та пошуку можливостей вдосконалення механізму стимулювання їх праці. Акцентовано увагу на необхідності зміни концепції підготовки молодшого медичного персоналу в закладах освіти. Описані причини дефіциту молодшого і середнього медичного персоналу в закладах охорони здоров'я. Рекомендовано впровадження змін у процес формування фонду заробітної плати молодшого і середнього медичного персоналу, створення додаткової мотивації та програм стримування трудової міграції випускників медичних закладів освіти, менеджменту персоналу закладів охорони здоров'я. Акцентовано увагу на розвиток лідерського потенціалу медичних сестер. Представлений у статті матеріал здебільшого є ознайомчим для керівників закладів охорони здоров'я. Основні положення викладеного в статті матеріалу можуть бути використанні керівництвом вітчизняних закладів охорони здоров'я для коригування стратегії розвитку та розбудови системи менеджменту.

Ключові слова: заклад охорони здоров'я, середній медичний персонал, управління, проблеми, мотивація, безперервний професійний розвиток.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 21.

Abstract. The article addresses issues related to the management of middle-level medical staff in domestic healthcare institutions. The primary aim of the study is to identify the most significant factors that cause management problems of middle-level medical staff in domestic healthcare institutions during the healthcare sector reform phase. The article outlines the role of junior medical staff in healthcare institutions in ensuring the quality of medical services provided to the population. It emphasizes the need for improving the personnel management system, personnel policy, and personnel management strategy, as well as the system and forms of personnel remuneration, motivation, and incentive mechanisms in domestic healthcare institutions. The main indicators of effective healthcare institution performance are identified. The article highlights the need to elevate the prestige of nursing work and explore opportunities for enhancing their work incentive mechanisms. Attention is drawn to the necessity of changing the concept of training junior medical staff in educational institutions. The causes of the shortage of junior and middle-level medical staff in healthcare institutions are described. The article recommends implementing changes in the process of forming the wage fund for junior and middle-level medical staff, creating additional motivation and retention programs to curb labor migration of graduates from medical educational institutions, and improving personnel management in healthcare institutions. The focus is on developing the leadership potential of nurses. The material presented in the article is primarily informative for healthcare institution managers. The main provisions of the article can be used by the management of domestic healthcare institutions to adjust development strategies and improve management systems.

Keywords: health care facility, secondary medical staff, management, challenges, motivation, continuous professional development.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 21.

Постановка проблеми. На цей момент часу в Україні відбуваються значні перетворення у сфері охорони здоров'я, проте й досі ні вченими, ні практиками не запропоновано ефективних інструментів та механізмів управління персоналом у вітчизняних закладах охорони здоров'я. Разом із тим стан здоров'я населення в сучасних умовах потребує розширення сфери обов'язків і повноважень медичного персоналу, оскільки неухильно збільшується чисельність пацієнтів похилого віку із супутньою патологією, особливо в період пандемії та війни. Нинішня ситуація в сфері охорони здоров'я зумовила зростання попиту на кваліфікованих кадрів, зокрема на медичних сестер [7; 9].

Для належного медичного обслуговування населення країни в закладах охорони здоров'я має бути удосконалено, перш за все:

- а) модель системи управління персоналом;
- б) кадрову політику та стратегію управління персоналом;
- в) систему та форми оплати праці персоналу;
- г) механізм мотивації та стимулювання;
- д) диспропорцію співвідношення лікарів та медичних сестер (порівняно із 2019 р. кількість лікарів знизилась на 4 %, а середнього і молодшого медичного персоналу – на 17 %, у тому числі, за рахунок скорочення штатних посад);

І, насамкінець, повинно бути запропоновано якісний і більш дієвий механізм формування та розвитку медичних кадрів.

Потреба у вказаних заходах ще раз підкреслює важливість і актуальність подальшого дослідження проблеми менеджменту середнім медичним персоналом у вітчизняних закладах охорони здоров'я і розробки дієвих рекомендацій щодо її вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній концепції розвитку охорони здоров'я ключова роль відводиться медичному персоналу [1; 3; 6; 9; 10]. Проте ця компонента системи охорони здоров'я віднесена до однієї з

проблемних [3; 6–10; 19; 20]. І основним проблемним питанням фахівці відзначають саме управлінський аспект. Зокрема, на цей момент звертають у своїх публікаціях Бричко А. М. [2], Короленко В. В., Юрочко Т. П. [10], Кравчук, І. І., Присяжнюк О. Ф. і Веселовський О. [11], Прокопець Л. В., Тодоріко І. М. [16], Ровенська В. В. і Саржевська Є. О. [17], Сабецька Т. [18] й ін.

Окремим напрямом у вирішенні проблеми управління медичним персоналом дослідники виділяють медсестринство. І цей напрям на даний момент часу в Україні набуває особливої актуальності та привертає все більшої уваги науковців. У сфері їх досліджень значну питому вагу займають різноманітні аспекти менеджменту в медсестринстві та політиці його розвитку. Зокрема, в дослідженні вказаної проблематики слід звернути на публікації таких вчених як Вороненко Ю. В. і Литвинової О. Н. [4], Долгих М. [6], колективу вчених під керівництвом Бойчука Ю. [7], Богдана Д., Василькова А. [9], Балабанової К., Алєканкіної К., Іванчука В. і Тищука Т. [14], Шатило В., Копейчука С. і Гордійчука С. [21] та ін. Ці науковці досліджували різні аспекти управління середнім медичним персоналом у закладах охорони здоров'я: економічні, організаційні, соціологічні й навіть юридичні. Проте, на нашу думку, цим проблему остаточно не вирішити. Її потрібно досліджувати системно і безперервно, паралельно розробляючи відповідні рекомендації щодо підвищення ефективності управлінського процесу і доводячи їх керівникам закладів охорони здоров'я та відповідному профільному міністерству.

Формулювання цілей статті.

Головна мета дослідження полягає в визначенні найбільш істотних чинників, що зумовлюють проблеми управління середнім медичним персоналом вітчизняних закладів охорони здоров'я на етапі реформування медичної галузі, яке наразі здійснюється.

У процесі дослідження використана низка як загальнонаукових, так і специфічних методів, а саме: абстрактно-

логічний (для визначення мети і наукових завдань), аналітико-монографічний (для аналізу літературних джерел, законодавчих та нормативно-правових актів у сфері управління персоналом медичного закладу), аналізу (для збору, обробки статистичних даних та дослідження стану ефективності управління середнім медичним персоналом у період реформування медичної галузі).

Інформаційною базою для дослідження стали результати публікацій вітчизняних науковців з окресленої проблематики та матеріали відкритого доступу з мережі Інтернет.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2018 році уряд розпочав реформу системи охорони здоров'я. Це складний, проте необхідний процес перетворень медичної системи, який болісно сприймають і пацієнти, і медична спільнота. У розвинених країнах медичні сестри отримують все більше повноважень, що сприяє ефективному використанню людського потенціалу та фінансових ресурсів у медицині. Водночас українська медична реформа залишила середній медичний персонал поза фокусом уваги [1]. Жоден пакет медичних послуг, що фінансується Національною службою здоров'я України (НСЗУ), не виокремлює послуг середнього медперсоналу, хоча саме вони забезпечують виконання великої частини завдань лікаря. Задоволеність пацієнтів та отримання оптимальних результатів у наданні медичних послуг, покращення доступу населення до системи охорони здоров'я, підвищення якості медичних послуг і зниження захворюваності є основними показниками ефективної роботи закладів охорони здоров'я. Найбільший внесок у реалізацію цієї справи, на нашу думку, повинні зробити медичні сестри.

Здійснювані перетворення та зміни, які запроваджуються в системі охорони здоров'я на даний момент часу, на жаль не направлені на вирішення проблем та розвитку медсестринства. Структурування обов'язків медичних сестер, відокремлення зон відповідальності медсестер та лікарів і

впровадження окремого відповідного фінансування медсестринських послуг надало б можливість розв'язати найбільші проблеми у цій сфері, зокрема: 1) сприйняття медичних сестер як помічників лікарів та 2) підвищення заробітної плати середнього медперсоналу [14]. Сьогодні виникла нагальна необхідність у підвищенні престижу роботи медичної сестри, терміновому пошуку можливостей вдосконалення механізму стимулювання праці середнього медичного персоналу.

Перш ніж розглядати проблеми медсестринства, треба розпочати з якості підготовки майбутніх медичних кадрів, бо якісна медична освіта – це запорука отримання лікувальними закладами кваліфікованих спеціалістів, а для пацієнтів можливість отримати якісний та професійний медсестринський догляд і турботу. Навіть у таких тяжких та «страшних» умовах сьогодення, медичні коледжі продовжують підготовку молоді, яка виявила бажання здобувати медичні знання. Процес навчання зазнав змін: акцентовано увагу на впровадження інноваційних методів навчання здобувачів. З метою покращення якості підготовки медичних сестер та наближення їх до сучасних вимог у медичній галузі керівники лікувальних закладів з медсестринства – головні медичні сестри, заступники медичних директорів з медсестринства – залучаються до розробки освітньо-професійної програми за спеціальністю 223 «Медсестринство» та керування навчальною і виробничою практикою учнів медичних коледжів. Також для зменшення розриву між практичною діяльністю та навичками, отриманими учнями під час здобуття освіти, було б доцільно збільшення частки медичних сестер, які викладають медсестринство в закладах освіти.

Не зважаючи на щорічну підготовку медичними коледжами фахівців з медсестринства, в державних закладах охорони здоров'я спостерігається кількісний та якісний їх дефіцит. Аналіз тенденції скорочення чисельності середнього медичного персоналу з

наступною екстраполяцією даних свідчить, що до 2030 р. укомплектованість медичних закладів України середнім та молодшим медичним персоналом становитиме 73,6 % від потреби. Причин, що породили таку ситуацію, декілька. У першу чергу, слід вказати на такі:

1) міграцію медичних сестер з бюджетної медицини до сфери приватної та естетичної медицини та зміну сфери діяльності;

2) незадовільну матеріальну та моральну оцінку роботи медичних сестер;

3) великий обсяг навантаження, який виникає за рахунок неуккомплектованості робочих місць необхідною кількістю персоналу та відсутності нормативів навантаження на медичного працівника;

4) незадовільні умови праці, складний напружений графік роботи;

5) зневажливе ставлення пацієнтів до праці медичних сестер;

6) відсутність матеріальних стимулів за підвищення професійної майстерності;

7) відсутність можливостей для кар'єрного зростання.

Все перелічене вище підтверджує наявність суттєвих проблем для роботи середнього медичного персоналу в вітчизняних закладах охорони здоров'я.

Професія медичної сестри вимагає безперервного професійного розвитку. Кожна людина, звертаючись до закладу охорони здоров'я, має надію, що його обслуговує, доглядає та опікується нею фахівець з високим рівнем професійної підготовки. Тому важливо підтримувати і підвищувати професійний рівень кадрового складу закладів охорони здоров'я, адже пацієнти ввіряють медичним працівникам найдорожче – своє життя і здоров'я.

З 2023 року в Україні діє нове положення про післядипломну освіту та безперервний розвиток фахівців з медсестринства [15]. Навчання медичних сестер на курсах підвищення кваліфікації продовжуються незалежно від впливу зовнішніх факторів. Лише змінено форму навчання – введено дистанційну. Кожен молодший медичний спеціаліст має право на підвищення кваліфікації не рідше одного

разу на п'ять років у відповідних закладах та установах післядипломної освіти [12]. Результат підвищення кваліфікації враховується під час атестації. У бюджетному секторі основним інструментом оцінки ефективності медичних сестер залишається атестація, яка на цей момент часу поки що призупинена [13]. Проте вона є не єдиним аргументом для власного професійного зростання медичних сестер. Здебільшого це бажання до підвищення матеріальної винагороди за роботу. Нажаль процедура атестації медичних сестер поки не оновлена, на відміну від атестації лікарів.

Для того, щоб спеціаліст медсестринства відповідав сучасним вимогам до медсестринської спеціальності, потрібно наполегливо працювати над собою, бути в постійному пошуку новітньої наукової інформації щодо розвитку і впровадження медичних, медсестринських технологій, прагнути до особистісного і професійного зростання. Нормативне регулювання питань формування позитивного іміджу певної медичної професії, просування її цінностей надає професійним медичним асоціаціям дуже широкі можливості. Участь професійних медичних асоціацій у безперервному професійному розвитку передбачена лише для освітньої діяльності, а саме для провайдерів освітніх послуг [9].

Медичні сестри мають нематеріальну мотивацію (допомога людям) та переважно задоволені своєю роботою. Проте головним невдоволенням, який вони називають, є низька оплата їхньої праці (за даними Національної служби здоров'я України, у I півріччі 2023 року середня заробітна плата середнього медичного персоналу становила 14,7 тис. грн). Медичні сестри бажали б змінити підхід до оплати своєї праці: зарплата має бути вищою та враховувати освіту і специфіку роботи медсестри та її навантаження [9]. Більшість медичних сестер підтримують ідею окремого фінансування медсестринських послуг та чіткий поділ роботи і відповідальності між медичними сестрами та лікарями.

Висновки. Отже, враховуючи все вищевикладене, можна наголосити на необхідності впровадження істотних змін у процес формування фонду заробітної плати середнього медичного персоналу, створення системи додаткової мотивації та програм стримування трудової міграції випускників медичних закладів освіти, менеджменту персоналу закладів охорони здоров'я. Поряд з цим варто приділити

увагу розвитку лідерського потенціалу представників медсестринської спільноти. Запропоновані заходи не є вичерпними та не вирішують всі існуючі проблеми, однак посилення ролі медичних сестер в Україні може підняти доступність і якість медичних послуг на новий рівень розвитку, посилити конкурентоспроможність закладів охорони здоров'я.

Література:

1. Борщ, В. І. (2019). Сучасна парадигма системи управління персоналом закладу охорони здоров'я. *Проблеми системного підходу в економіці*. № 1(1). С. 73-79. DOI: 10.32782/2520-2200/2019-1-11.
2. Бричко, А. М. (2022). Ефективність управління персоналом як один з етапів ведення власної справи (на прикладі закладів охорони здоров'я). *Економіка та суспільство*. № 36. Доступ через: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1159/1117>. DOI:10.32782/2524-0072/2022-36-27.
3. Волосовець, О. П., Заболотько, В. М., Волосовець, А. О. (2020). Кадрове забезпечення галузі охорони здоров'я в Україні та світі: сучасні виклики. *Український медичний вісник*. Т.12. №(84). С. 20-26. DOI:10.32471/umv.2709-6432.84.57.
4. Вороненко, Ю. В., Литвинова, О. Н. (2001). Менеджмент та лідерство в медсестринстві : навч. посіб. Тернопіль : Укрмедкнига.
5. Граціотова, Г. О. (2020). Управління персоналом та підвищення кадрового потенціалу закладів охорони здоров'я України в умовах Європейської інтеграції. *Економіка: реалії часу*. № 6 (52). С. 25-34. DOI: 10.15276/ETR.06.2020.3.
6. Долгіх, М. В. (2019). Модернізація управління системою охорони здоров'я: теоретичний аспект. *Європейський вимір реформування публічного управління в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 22 листопада 2019 р. ; за заг. ред. О. І. Пархоменко-Куцевіл. Київ: МАУП, С. 26-30.
7. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження : кол. моногр. (2017). [За заг. ред. проф. Ю.Д. Бойчука]. Харків : Вид-во Рожко С. Г.
8. Звірич, В. В. (2022). Методичні засади та принципи удосконалення механізму управління персоналом у галузі охорони здоров'я. *Публічне урядування*. № 2 (30). С. 32-39. DOI: 10.32689/2617-2224-2022-2(30)-4.
9. Кадрові ресурси системи охорони здоров'я в Україні. Ситуаційний аналіз [Авт. кол.: Д. Богдан, А. Бойко, А. Василькова та ін.]. Проект USAID «Підтримка реформи охорони здоров'я». Київ, 2019. Доступ через: <https://dspace.uzhnu.edu.ua>.
10. Короленко, В. В., Юрочко, Т. П. (2018). Кадрова політика у сфері охорони здоров'я України в контексті європейської інтеграції. Київ.
11. Кравчук, І. І., Присяжнюк, О. Ф., Веселовський, О. Б. (2020). Удосконалення управління персоналом закладів охорони здоров'я. *Ефективна економіка*. № 2. Доступ через: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7626>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.2.1.
12. Наказ МОЗ України № 2016 від 10.11.2022 «Про подальше удосконалення системи післядипломної освіти та безперервного професійного розвитку фахівців з фаховою передвищою, початковим рівнем (короткий цикл) та першим (бакалаврським) рівнем вищої медичної і фармацевтичної освіти та магістрів з медсестринства. Доступ через: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0039-23>.
13. Наказ МОЗ України № 1555 від 31.08.2023 «Про затвердження Змін до деяких наказів Міністерства охорони здоров'я України». Доступ через: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1635-23>.
14. Непомітне медсестринство: як змінити ситуацію? Дорожня карта розвитку медсестринства в Україні 2021-2023. [К. Балабанова, К. Алектанкіна, В. Іванчук, Т. Тишук]. Доступ через: [https://medsestrynstvo-web.pdf \(voxukraine.org\)](https://medsestrynstvo-web.pdf (voxukraine.org)).
15. Постанова КМУ №725 від 14.07.2021 «Про затвердження Положення про систему безперервного професійного розвитку працівників сфери охорони здоров'я». Доступ через: <https://zakon.rada.gov.ua/go/725-2021-п>.
16. Прокопець, Л. В., Годорко, І. М. (2020). Проблеми управління персоналом у закладах охорони здоров'я. *Інфраструктура ринку*. Вип. 42. С. 267-272. DOI:10.32843/infrastructure42-45.
17. Ровенська, В. В., Саржевська, Є. О. (2019). Управління персоналом закладів охорони здоров'я в нових умовах господарювання та перспективи розвитку в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. № 3 (57). С. 162-168. DOI: 10.12958/1817-3772-2019-3(57)-162-168.
18. Сабецька, Т. (2022). Аналіз кадрового забезпечення галузі охорони здоров'я України. *Економіка та суспільство*. № 40. DOI:10.32782/2524-0072/2022-40-26.
19. Самодай, В. П., Рибальченко, С. М., Слатвицька, Н. А. (2022). Особливості управління персоналом медичного закладу. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. № 4. С. 136-142.

20. Труніна, І. М., Сербін, Р. А., Андрієнко, М. С. (2021). Особливості управління персоналом у медичній галузі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. № 43. С. 51-56.

21. Шатило, В. Й., Копейчук, С. В., Гордійчук, С. В. та ін. (2013). *Менеджмент та лідерство в медсестринстві : навч. посіб.* Київ : ВСВ Медицина.

УДК 005.4: 336.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-108-119

УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-ПРОЦЕСАМИ КРИПТОВАЛЮТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ОСНОВІ ІНТЕГРАЦІЇ СМАРТ-КОНТРАКТІВ І РОЛАПІВ

Юрій Ковальчук¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: kovalchukyr@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6093-142X>

MANAGEMENT OF CRYPTOCURRENCY TECHNOLOGY BUSINESS PROCESSES BASED ON THE INTEGRATION OF SMART CONTRACTS AND ROLLUPS

Yurii Kovalchuk¹

¹Graduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: kovalchukyr@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6093-142X>

Анотація. В статті досліджуються актуальні технології ролупів, які дозволяють масштабувати використання смарт-контрактів в управлінні бізнес-процесами технологій на основі блокчейну. Особлива увага приділяється важливості децентралізації в сучасному цифровому світі. З огляду на збільшення потреби в автоматизації та ефективності в бізнес-процесах, визначено, що дана тематика є надзвичайно важливою для подальшого розвитку управлінських, фінансових і адміністративних систем по всьому світу. Встановлено, що поглиблений аналіз і порівняння можливостей різних технологій ролупів забезпечує ефективніший, безпечніший і економічний підхід до використання блокчейн-технологій в управлінні бізнесом. Використано метод порівняльного аналізу, що дозволив оцінити вплив різних рівнів масштабування блокчейну – від рівня 0 до рівня 3 – на загальну продуктивність та вартість транзакцій. Наукові результати дослідження визначили значні перспективи застосування ролупів для мінімізації витрат і часу на обробку транзакцій, а також для зниження залежності від централізованих посередницьких служб. Встановлено, що особливо важливим є виявлення та аналіз компромісів між децентралізацією, безпекою та масштабованістю, відомих як «трилема блокчейну», що впливає на можливості та обмеження в розгортанні цих технологій. Запропоновано подальші дослідження базувати на розробці нових методів і технічних рішень, спрямованих на вирішення проблем, виявлених у трилемі блокчейна. Наголошується на тому, що особливу увагу варто приділяти впровадженню інноваційних підходів, які могли б допомогти досягти оптимального балансу між ключовими характеристиками блокчейну. Крім того, встановлено, що актуальним залишається аналіз правових та економічних аспектів інтеграції ролупів у існуючі системи управління, що може сприяти їх ширшому впровадженню та визнанню на міжнародному рівні. Результати проведеного дослідження доводять необхідність аналізу розвитку системи знань про масштабування блокчейн-технологій. Це створює основу для подальшої роботи у цьому напрямку, маючи на меті більшу децентралізацію, безпеку та ефективність управлінських процесів.

Ключові слова: менеджмент, управління, блокчейн, смарт-контракти, ролупи, інтеграція, технології.

Формули: 0; **рис.:** 2; **табл.:** 1, **бібл.:** 16

Abstract. The article explores current rollup technologies that enable the scaling of smart contract usage in managing business processes based on blockchain technology. Special attention is given to the importance of decentralization in the modern digital world. Given the increasing need for automation and efficiency in business processes, it is determined that this topic is extremely important for the further development of management, financial, and administrative systems worldwide. It has been established that an in-depth analysis and comparison of the capabilities of various rollup technologies provides a more efficient, secure, and economical approach to using blockchain technologies in business management. A comparative analysis method was used to assess the impact of different levels of blockchain scaling - from level 0 to level 3 - on overall performance and transaction costs. The scientific results of the study identified significant prospects for the use of rollups to minimize costs and transaction processing time, as well as to reduce reliance on centralized intermediary services. It is established that it is particularly important to identify and analyze the trade-offs between decentralization, security, and scalability, known as the "blockchain trilemma", which affects the possibilities and limitations in deploying these technologies. It is proposed that further research be based on the development of new methods and technical solutions aimed at addressing the problems identified in the blockchain trilemma. Emphasis is placed on the importance of implementing innovative approaches that could help achieve an optimal balance between the key characteristics of blockchain. Additionally, it is noted that the analysis of legal and economic aspects of integrating rollups into existing management systems remains relevant, which could contribute to their broader adoption and recognition at the international level. The results of the study demonstrate the necessity of analyzing the development of knowledge systems about blockchain scaling technologies. This lays the foundation for further work in this direction, aiming for greater decentralization, security, and efficiency in management processes.

Keywords: management, administration, blockchain, smart contracts, rollups, integration, technologies.

Formulas:0; **fig.:** 2; **tabl.:** 1; **bibl.:**16

Постановка проблеми. У сучасному динамічному бізнес-середовищі криптовалютного ринку, ефективність управління бізнес-процесами стає ключовим фактором успіху. Смарт-контракти, які автоматично виконують, контролюють або документують юридично значимі події та дії згідно з умовами контракту, стають невід'ємним інструментом у цьому процесі. Вони забезпечують прозорість, знижують ризики і підвищують довіру між сторонами, зменшуючи при цьому необхідність у посередниках.

Проте, незважаючи на значні переваги, смарт-контракти стикаються з декількома викликами. Однією з основних проблем є масштабованість: з ростом кількості контрактів та їх складності, вартість і час обробки транзакцій на блокчейні, як Ethereum, можуть суттєво зрости. Це обмежує їхню практичність у великомасштабних або складних корпоративних бізнес-процесах.

Одним із способів вирішення проблеми масштабованості є застосування технології ролапів, які дозволяють виконувати транзакції поза основним блокчейном, значно знижуючи вартість та час обробки. Рولاпи забезпечують збільшену пропускну спроможність і швидкість, що є критично важливим для бізнесу, який прагне використовувати смарт-контракти для управління складними процесами та великою кількістю транзакцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження щодо масштабування смарт-контрактів із використанням технології ролапів зосереджені на таких аспектах, як використання технологій рівня 2 для зниження вартості операцій. Як свідчать дані, перехід на системи, де агрегація даних відбувається поза ланцюгом блокчейну, може знизити оперативні витрати до 76%, при цьому збільшуючи децентралізацію та знижуючи концентрацію ринку (The FinReg Blog, 2023).

Наступний напрям досліджень – це оптимістичні та рولاпи з нульовим

розкриттям, кожна з яких має свої переваги та недоліки з точки зору безпеки та швидкості обробки (Gemini, n.d.) (FHE-Rollups, n.d.).

Далі слід зазначити застосування інновацій у передачі активів між ролалами, дослідження яких виявило, що новітні системи передачі між ролалами можуть значно підвищити ефективність, використовуючи методи пакетного розрахунку завдяки існуючим міжбанківським технологіям розрахунків (Jeong & Lee, 2023).

Важливим є також вивчення системи Арбітрум та її вплив на масштабування, адже система Арбітрум використовує стек-архітектуру для організації держави віртуальної машини, що дозволяє ефективно масштабувати смарт-контракти з високим рівнем приватності і мінімальними транзакційними витратами (Smart Contract Research Forum, n.d.).

Для прогнозування ринків криптовалют важливим є дослідження особливостей та характеристик методів технічного аналізу, на що вказують Пилипченко, Кузьмінський & Чумаченко (2021).

Інноваційні технологічні рішення можна застосовувати для дослідження й інших фінансових ринків та інструментів, зокрема дорогоцінних металів (Rumuk, I., Kuzminsky, V., Pylypenko O., & Yaroshenko, O., 2024).

Наукові пошуки вказують на потенційну роль технологій ролапів у реалізації ефективніших і безпечніших методів масштабування смарт-контрактів, що може мати значний вплив на управління бізнес-процесами в контексті використання блокчейн технологій. Але оскільки технології розвиваються дуже швидко і кожного дня створюються нові рішення, а тема досить нова, тому є потреба виконання поглибленого дослідження даного питання.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у аналізі та порівнянні технологій ролапів, що дозволяють масштабувати можливості використання смарт-контрактів в управлінні бізнес-процесами технологій на базі криптовалют.

Для виконання досліджень було застосовано метод аналізу відкритих джерел. Основною стратегією збору даних стало вивчення наявних публікацій, онлайн-ресурсів і технічних звітів з метою збору актуальної інформації про застосування смарт-контрактів та технологій ролапів в управлінні бізнес-процесами. Системний аналіз дозволив об'єктивно оцінити поточні тренди та ідентифікувати передові практики у використанні цих технологій. За допомогою порівняльного аналізу оцінено різні технічні рішення, що виявило їхні ключові переваги та можливі обмеження в контексті бізнес-управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. З давніх часів люди здійснювали транзакції один з одним у прямий спосіб. Однак, як цивілізація розвивалася, і транзакції ставали більш масштабними та складними, з'явилася потреба у довіреній третій стороні або посереднику. Ці посередники, такі як банки, уряди та адвокати, займалися управлінням та посередництвом у транзакціях, діючи в інтересах учасників. На жаль, залежність від таких посередників мала недоліки. Люди втрачали контроль над своїми транзакціями, а витрати, пов'язані з посередниками, ставали дедалі обтяжливими. Вони диктували процес і не завжди враховували інтереси окремих осіб. Але, оскільки суспільство розвивалося, люди ставали все більше залежними від цих посередників (Polishchuk, et al., 2019).

Відповідь прийшла у вигляді технології блокчейн. Блокчейн – це децентралізована система від одного користувача до іншого, яка усуває потребу у посередниках. Замість того, щоб покладатися на банк, люди можуть мати власні гаманці та здійснювати транзакції між собою. Замість того, щоб потребувати адвоката, вони можуть використовувати смарт-контракти, вбудовані в блокчейн, які автоматично виконують попередньо визначені дії, коли зустрічаються конкретні умови. І замість того, щоб покладатися тільки на уряд, децентралізовані автономні організації дозволяють будь-кому брати

участь в управлінні та процесах прийняття рішень (Чіков, та ін., 2023).

Фінансові інновації в економічній діяльності країни питання не нове та вивчалось протягом тривалого часу (Румик, 2007). Однак, первинним застосуванням блокчейн-технології було у сфері грошей, як це видно на прикладі Bitcoin, першої децентралізованої криптовалюти, створеної у 2008 році під псевдонімом Сатоші Накамото. Ще одним відомим фінансовим інструментом є Ethereum, який служить децентралізованою обчислювальною платформою, що дозволяє створювати смарт-контракти.

Завдяки децентралізації, відсутності єдиного регулювального органу та можливості здійснення швидких транскордонних платежів, криптовалюти забезпечують інноваційні можливості для бізнесу, відкриваючи шляхи для ефективного капіталовкладення та розширення ринків (Румик, & Ковальчук, 2024).

Однак, існує серйозна проблема з цією технологією – вона має труднощі з ефективним масштабуванням (Yatsenko, et al., 2022). Наприклад, PayPal та Visa можуть обробляти відповідно 195 та 1700 транзакцій за секунду, тоді як Bitcoin обмежений лише сімома транзакціями за секунду (Ledger Academy, 2023). З огляду на таку значну різницю, виникають сумніви щодо можливості широкого прийняття блокчейн технології. Виникає питання – чи не можна просто швидше налаштувати технологію? Хоча це може здатися простим рішенням, насправді все набагато складніше, адже існують певні компроміси. Це приводить нас до концепції «Трилеми блокчейну», термін який запровадив співзасновник Ethereum Віталій Бутерін (Buterin, 2021).

Трилема блокчейну полягає у складності одночасного досягнення трьох ключових характеристик у мережі блокчейн: децентралізації, безпеки та масштабованості. Згідно з цією концепцією, мережа може ефективно реалізувати лише дві з цих характеристик одночасно. Це означає, що для підвищення

масштабованості доведеться пожертвувати деяким рівнем децентралізації, або навпаки – збільшення децентралізації може послабити масштабованість.

Розглянемо детальніше ці характеристики блокчейну.

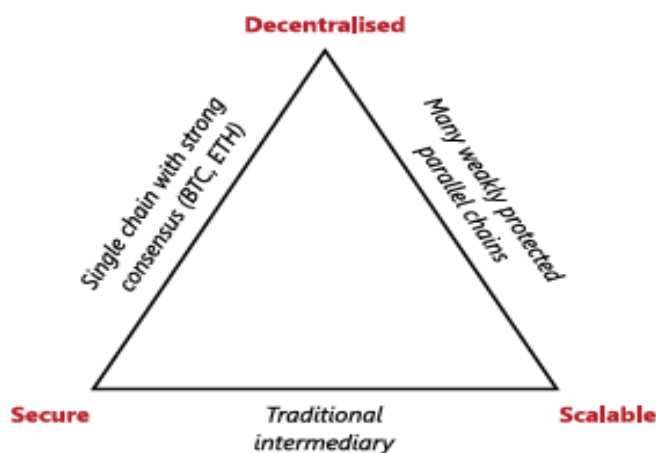
Децентралізація: Відсутність централізованого контролю, що сприяє демократичному та незалежному функціонуванню мережі.

Безпека: Захист даних та транзакцій від атак, гарантування незмінності та цілісності інформації.

Масштабованість: Здатність мережі обробляти велику кількість транзакцій ефективно, забезпечуючи швидке підтвердження транзакцій при збільшенні числа користувачів і транзакцій (рис. 1).

Buterin's "scalability trilemma"

Graph 3

Sources: Auer et al (2021); Buterin (2021).

Рис. 1. Схема трилеми масштабування блокчейну

Джерело: побудовано на основі Auer et al (2021); Buterin (2021)

Якщо безпека є пріоритетом, то потрібно балансувати між децентралізацією та масштабованістю, де збільшення одного може відбуватися за рахунок іншого. Хоча Трилема блокчейну ще не має остаточного доказу чи спростування, вона висвітлює властиві труднощі у досягненні досконалого балансу між цими характеристиками.

Тим часом, важливо зауважити, що існують різні техніки та ідеї, які впроваджуються для вирішення проблеми масштабування. Це приводить нас до необхідності поглибленого розгляду цього питання.

Інфраструктура блокчейну складається з п'яти рівнів: апаратне забезпечення, дані, мережа, консенсус та додатки. Рішення для масштабування блокчейну полягають у оптимізації цих

шарів для прискорення роботи мережі та зниження витрат. Ці рішення поділяють на рівні 0, 1, 2 і 3, кожен з яких відіграє роль у покращенні функціональності та масштабованості технології блокчейн. Розглянемо ці рівні, приклади їхнього застосування та конкретні проблеми, які вони вирішують.

Рівень 0 є основною мережевою архітектурою екосистеми блокчейну, яка включає апаратні засоби, протоколи, з'єднання та інші компоненти. Цей шар можна вважати мережею взаємопов'язаних блокчейнів. Однією з ключових функцій Рівня 0 є забезпечення міжланцюгової взаємодії, що дозволяє різним блокчейнам комунікувати та взаємодіяти. Таке спілкування є критично важливим для вирішення викликів масштабування у майбутніх шарах блокчейну.

Рівень 0 часто включає власний токен, який сприяє участі та розвитку в мережі. Прикладами мереж Рівня 0 є Aptos, Sui, Avalanche, та Cosmos, що демонструють реалізацію архітектури рівня 0 і забезпечують інфраструктуру для міжопераційності та масштабування в екосистемі блокчейну.

Рішення для масштабування блокчейну рівня 0 забезпечують ефективну обробку великих обсягів транзакцій при забезпеченні високого рівня безпеки та приватності. Ці блокчейни використовують такі технології, як шардінг і паралельну обробку, що дозволяє оптимізувати процеси досягнення консенсусу та зберігання даних. Це значно підвищує пропускну здатність мережі, забезпечуючи швидку та ефективну обробку транзакцій. Завдяки покращенню продуктивності та масштабованості, рівень 0 також зменшує вартість транзакцій, що робить блокчейн-рішення доступнішими для бізнесу та приватних осіб та сприяє їх ширшому впровадженню.

Блокчейни рівня 0 також використовують передові криптографічні техніки, такі як докази з нульовим розголошенням і багатосторонні обчислення, що підвищує безпеку та приватність транзакцій. Ці заходи захищають від шахрайства, зломів та інших видів порушень безпеки, що робить їх особливо привабливими для корпоративних застосувань, де критично важливі конфіденційність і безпека даних.

Однією з ключових особливостей блокчейнів рівня 0 є їх здатність до легкої інтеграції з іншими блокчейнами та технологіями. Це сприяє інтеграції децентралізованих додатків (dApps) та сервісів у існуючі системи, що сприяє співпраці та інноваціям у рамках екосистеми блокчейну.

Мережі рівня 1 у технології блокчейну служать основою для побудови інших додатків та мереж, наприклад, мереж рівня 2. Операційні характеристики такої мережі, включаючи швидкість, безпеку та місткість, визначаються її механізмом консенсусу. Мережі рівня 1 обробляють

розрахунки транзакцій і управління користувачькими гаманцями за допомогою унікальних пар ключів та відстежують баланси криптовалют або токенів. Вони зазвичай асоційовані з рідним токеном, який використовується для доступу до ресурсів мережі та для таких послуг, як передача криптовалюти, створення токенів або виконання смарт-контрактів.

Рішення масштабування блокчейну рівня 1 спрямовані на підвищення потенціалу основного блокчейну для обробки транзакцій. Основні методи включають:

- збільшення швидкості створення блоків: прискорення процесу додавання нових блоків дозволяє збільшити кількість оброблених транзакцій у певний часовий проміжок;

- збільшення розміру блоків: розширення блоків для зберігання більшої кількості даних та транзакцій збільшує загальну пропускну здатність мережі, дозволяючи обробляти більше транзакцій одночасно;

- зміна протоколу консенсусу: важливі зміни у способі досягнення консенсусу в мережі, як зміна з Proof of Work на Proof of Stake у Ethereum 2.0, можуть значно підвищити швидкість транзакцій, знизити витрати та додати нові функціональні можливості, наприклад стейкінг криптовалют;

- шардінг: розділення даних блокчейну на менші фрагменти або «шарди», кожен з яких може обробляти транзакції незалежно та паралельно, значно збільшує загальну пропускну здатність мережі.

Ці методи мають потенційні переваги, але також стикаються з викликами, такими як зростання вимог до обчислювальних ресурсів, що може призвести до збільшення централізації, або необхідність зміни інфраструктури, яка може зустріти опір від майнерів, не бажаючих інвестувати в додаткову потужність або компрометувати свої поточні доходи. Такі міркування підкреслюють складнощі та компроміси, пов'язані з впровадженням рішень масштабування блокчейну рівня 1 (рис. 2).

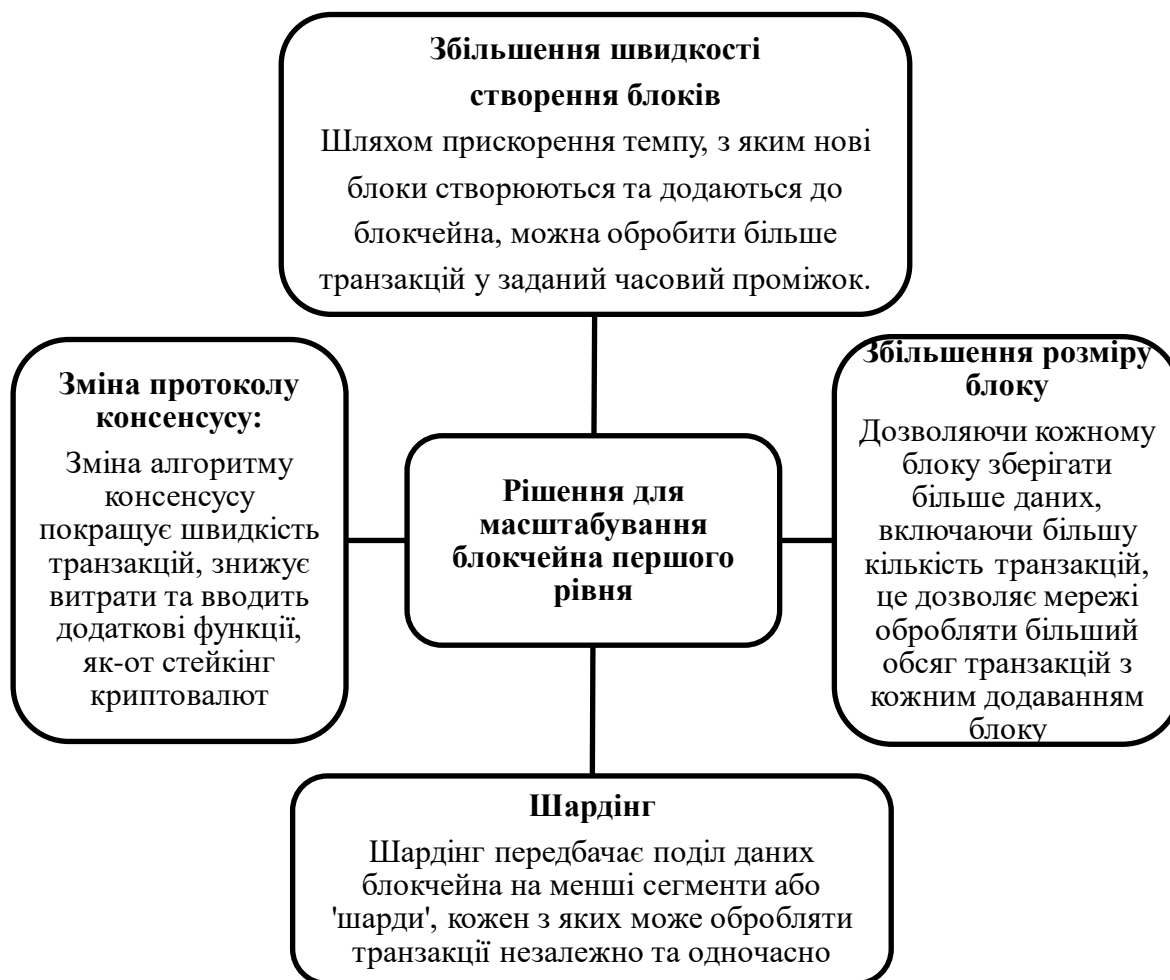

Рис. 2. Основні методи для вирішення масштабування блокчейну

Джерело: власні дослідження автора

Блокчейни рівня 2 розроблені як розширення блокчейнів рівня 1 для вирішення проблем масштабування. Їхньою основною метою є підвищення масштабованості рівня 1, зберігаючи при цьому його безпеку. Розміщуючись поверх мереж рівня 1, блокчейни рівня 2 оптимізують функціональність, знімаючи частину обробки транзакцій з основного ланцюга. Це знижує вартість транзакцій і підвищує пропускну спроможність, сприяючи швидшим та економічно ефективнішим транзакціям. Серед рішень рівня 2 відомі Lightning Network, Omni Layer, та Polygon, які забезпечують безпеку рівня 1 та високу ефективність обробки транзакцій.

Рішення масштабування блокчейну рівня 2 використовують різноманітні підходи для подолання викликів, пов'язаних з масштабуванням, працюючи поряд або незалежно від блокчейну рівня 1. Нижче представлено кілька прикладів таких рішень.

1. Державні канали (State Channels): Вони дозволяють здійснювати транзакції поза основним блокчейном, при цьому фінальне врегулювання відбувається в блокчейні. Наприклад, Bitcoin Lightning Network дозволяє учасникам проводити транзакції в межах каналу поза ланцюгом, що збільшує ємність транзакцій і прискорює процес.

2. Бічні ланцюги (Sidechains): Це незалежні блокчейни, які працюють

паралельно до основного блокчейну, дозволяючи безперешкодний переказ криптоактивів між двома ланцюгами, що знижує час обробки та вартість транзакцій.

3. Ролупи (Rollups): Ці системи групують багато транзакцій, виконаних поза ланцюгом, в одну транзакцію, яка реєструється на основному блокчейні. Оптимістичні ролупи і ZK-ролупи обробляють транзакції поза ланцюгом, перш ніж вони будуть подані на головний блокчейн.

4. Вкладені мережі (Nested Networks): Такі системи, як Polygon, діють в рамках ієрархічної структури блокчейнів, де Ethereum виступає як основний ланцюг рівня 1, а Polygon – як дочірній ланцюг рівня 2. Це забезпечує масштабованість та взаємодію, розширюючи можливості блокчейн-екосистеми.

Ці рішення мають істотні переваги, але також стикаються з викликами, такими як безпека через взаємодію мереж рівня 1 та 2, складність технічної реалізації, яка може бути складною для новачків і досвідчених користувачів, а також ризик централізації, якщо рішення рівня 2 не має достатньої децентралізації або контролюється обмеженою кількістю вузлів.

Рівень 3 у блокчейн-екосистемі визначається як шар застосунків. Це платформа, де розробляються та реалізуються децентралізовані застосунки (dApps), що використовують базову інфраструктуру, створену на мережах Рівнів 1 та 2. Цей шар відіграє важливу роль у втіленні технологій блокчейну в практичне використання через різноманітні додатки, які адресують специфічні потреби різних індустрій.

На Рівні 3 розроблені такі dApps, як децентралізовані біржі типу Uniswap і PancakeSwap, які дозволяють користувачам торгувати криптовалютами без залучення централізованих посередників. Також тут існують платформи для позик і кредитування, як Compound, що дозволяють користувачам безпосередньо позичати або кредитувати цифрові активи один одному.

Інші знакові випадки використання включають блокчейн-ETF (фонди, які торгуються на біржі), що забезпечують інвесторам доступ до диверсифікованих портфелів цифрових активів. Крім того, численні проєкти DeFi пропонують рішення для децентралізованих фінансів, такі як фармінг доходів, протоколи децентралізованого кредитування, і автоматизовані маркет-мейкери, які забезпечують динамічне ціноутворення в ринкових операціях.

Слід зазначити, що хоча розмежування шарів блокчейну допомагає зрозуміти різні компоненти та рішення, які використовуються для створення масштабованих та безпечних екосистем, категоризація шарів не є абсолютною і може варіюватися залежно від контексту.

Трилема блокчейну створює виклики у одночасному досягненні децентралізації, безпеки та масштабованості у мережах блокчейну. Зазвичай, необхідно пріоритизувати дві з цих функціональностей. Для оптимізації продуктивності та ємності застосовуються рішення рівня 0 та рівня 1, зберігаючи при цьому децентралізацію та безпеку. Рішення рівня 2, які базуються на рівні 1, покращують масштабованість.

Ролупи (Rollups) – це спосіб масштабування Ethereum, який передбачає виконання транзакцій поза основним блокчейном (рівень 1), але збереження даних транзакцій на ньому. Це дозволяє масштабувати мережу, зберігаючи при цьому безпеку, яка базується на консенсусі. Завдяки переносу обчислень та зберігання стану за межі основного ланцюга, ролупи зменшують обсяг даних, які потрібно обробляти та зберігати. Існує два основних типи ролупів: zero-knowledge rollups (ZK-Rollups) і optimistic rollups (ORs), що відрізняються способом верифікації транзакцій і розглядом спорів.

Zero-knowledge Rollups (ZK-rollups) використовують докази з нульовим розголошенням для верифікації транзакцій, що відбуваються поза основним блокчейном, гарантуючи їх відповідність стану в основному ланцюзі, не

розкриваючи при цьому жодної конфіденційної інформації. Наприклад, особа А може довести особі Б, що вона знає пароль до сайту, не повідомляючи про це. Виконання здійснюється за допомогою математичних операцій. Такі докази генеруються спеціалізованими вузлами, які називаються провайдерами, та перевіряються за допомогою смарт-контрактів на першому рівні блокчейну.

ZK-rollups мають кілька переваг:

1. Забезпечують миттєву фіналізацію транзакцій, оскільки вони підтверджуються відразу після перевірки доказу на Рівні 1.

2. Висока пропускна здатність, оскільки вони можуть обробляти тисячі транзакцій за секунду з мінімальними даними на блокчейні.

3. Низькі витрати, оскільки користувачі платять тільки за генерацію та перевірку доказів, що дешевше, ніж виконання транзакцій на Рівні 1.

4. Висока безпека, оскільки вони залежать від криптографії, а не від економічних стимулів чи припущень.

До прикладів проектів ZK-rollup відносяться:

- Loopring: децентралізований протокол обміну, який підтримує торгівлю, узгодження замовлень і платежі.

- zkSync: протокол платежів, що забезпечує швидкі та дешеві перекази.

- StarkWare: платформа, що надає рішення для масштабування та приватності, базуючись на ZK-rollups та інших техніках з нульовим розкриттям інформації.

Доказ з нульовим розкриттям – це спосіб доведення істинності твердження без розкриття будь-якої інформації про нього. Твердження може бути будь-яким, що піддається перевірці за допомогою обчислень, наприклад, «Я знаю рішення цієї головоломки» або «На моєму рахунку достатньо коштів».

Суть таких доказів полягає у можливості довести наявність інформації, не розкриваючи саму інформацію або будь-які додаткові дані. Доказ з нульовим розкриттям містить три компоненти: сторона, що доводить/наводить

інформацію/дані; сторона, що перевіряє, та протокол, за яким вони діють.

Цей протокол повинен задовольняти трьом властивостям: повноті, надійності та нульовому розкриттю. Повнота гарантує, що якщо твердження істинне та обидві сторони дотримуються протоколу, перевіряюча сторона з високою ймовірністю приймає доказ. Надійність означає, що якщо твердження хибне, жоден нечесний, який доводить інформацію, не може переконати перевіряючого прийняти доказ. Нульове знання означає, що якщо твердження істинне, нечесний перевіряючий не дізнається нічого з доказу, крім того, що твердження правдиве.

Існують різні типи доказів з нульовим розкриттям, такі як інтерактивні та неінтерактивні, статистичні та обчислювальні, короткі та не дуже. Вони відрізняються тим, як вони досягають цих властивостей та які компроміси вони включають.

Один з найпоширеніших та інтуїтивно зрозумілих типів доказів з нульовим розкриттям – це інтерактивні докази з нульовим розкриттям. Вони вимагають взаємодії між обидвома сторонами, зазвичай у вигляді кількох раундів спілкування. У кожному раунді той, хто доводить, відправляє деяку інформацію тому, хто перевіряє, а перевіряючий відправляє назад у запит. Після цього той, хто доводить, відповідає на виклик, а перевіряючий вирішує, чи приймати або відхилити доказ.

Для ілюстрації базової ідеї інтерактивних доказів з нульовим розкриттям візьмемо приклад, наведений Цемом Дільмегані: одна сторона – той, хто доводить, друга сторона – той, хто перевіряє, який страждає на кольорову сліпоту і не може відрізнити зелений м'яч від червоного (не має знань про те, чи відрізняються кольори м'ячів). Потрібно довести, що кольори м'ячів різні, але другій стороні потрібно більше, ніж просто слова, щоб переконатися в цьому (Dilmegani, 2023).

Метод доказу з нульовим розкриттям для цієї проблеми виглядав би так:

1. Перевіряючий бере два м'ячі та показує тому, хто доводить, який м'яч знаходиться в якій руці.

2. Далі ховаються м'ячі за спиною, де можна їх поміняти місцями або залишити на місці.

3. Далі демонструються м'ячі і дається запит, чи змінилися вони місцями.

4. Оскільки той, хто доводить, може відрізнити зелений м'яч від червоного, він легко дає правильну відповідь.

5. Перевіряючий не переконаний, оскільки у того, хто доводить, було 50% шансів вгадати, чи змінилися місцями м'ячі, і м'ячі можуть бути одного кольору.

6. Однак, якщо цей процес повторити кілька разів, імовірність того, що той, хто доводить, постійно вгадує, чи змінювались м'ячі, буде дуже низькою. Це дозволяє перевіряючому перевірити, що м'ячі різних кольорів, не знаючи їхніх реальних кольорів.

Цей приклад задовольняє три властивості доказів з нульовим розкриттям:

- повнота: якщо той, хто доводить, дійсно знає кольори м'ячів, він завжди дає правильні відповіді та переконує перевіряючого з високою ймовірністю;

- надійність: якщо той, хто доводить, не знає кольори м'ячів, він може лише здогадуватися, і перевіряючий з високою ймовірністю відхилить доказ;

- нульове знання: перевіряючий не дізнається нічого про кольори м'ячів з наданих відповідей.

У реальних застосуваннях докази з нульовим розкриттям використовують складні математичні техніки та алгоритми для генерації та верифікації доказів. Наприклад, докази, що використовують евристику Фіата-Шаміра для перетворення інтерактивних доказів з нульовим розкриттям у неінтерактивні за допомогою хеш-функцій як джерела випадковості, а також zk-SNARKs та zk-STARKs.

Optimistic Rollups (ORs) використовують альтернативний метод для верифікації транзакцій, які відбуваються поза основним ланцюгом. На відміну від криптографічних доказів, вони

застосовують систему стимулів та штрафів для забезпечення чесності та безпеки.

У оптимістичних ролапах транзакції виконуються спеціальними вузлами, званими секвенсерами, які згруповують їх у пакети і відправляють до рівня 1. Ці пакети приймаються за дійсні за замовчуванням, доки їх не оскаржать протягом певного часу.

Будь-хто може оскаржити пакет, надавши докази того, що він містить недійсні або шахрайські транзакції. Ці докази називаються доказами шахрайства. Якщо оскарження вдається, пакет відхиляється, а секвенсер отримує штраф. Якщо оскарження не надходить протягом встановленого терміну, пакет приймається та фіксується.

Оптимістичні ролапи мають декілька переваг:

1. Вони сумісні з існуючими смарт-контрактами Ethereum, оскільки використовують ту ж віртуальну машину та мови програмування, що і рівень 1.

2. Вони мають високу пропускну здатність, оскільки можуть обробляти тисячі транзакцій на секунду з мінімальними даними на блокчейні.

3. Вони мають низькі витрати, оскільки користувачі платять тільки за виконання та відправлення транзакцій, що дешевше, ніж виконання транзакцій на рівні 1.

Деякі приклади проектів оптимістичних ролапів:

- Optimism: платформа, яка дозволяє масштабувати та забезпечувати взаємодію смарт-контрактів на ORs.

- Arbitrum: платформа, яка забезпечує рішення для масштабування, конфіденційності та взаємодії на базі ORs.

- Fuel: протокол оплати, який дозволяє здійснювати швидкі та дешеві перекази на ORs.

Секвенсер – це вузол, що збирає, упорядковує та виконує транзакції поза основним ланцюгом, а потім подає пакети транзакцій до першого рівня як вхідні дані (calldata).

Верифікатор – це вузол, який слідкує за роботою ролапа і перевіряє правильність

транзакцій. Верифікатор має можливість оскаржувати будь-який пакет, що містить недійсні або шахрайські транзакції, надаючи докази шахрайства на першому рівні.

Доказ шахрайства – це доказ, який показує, як транзакція була виконана неправильно або нечесно секвенсером. Такий доказ може створити будь-хто, хто може запустити віртуальну машину ролапа і порівняти результати з виводом секвенсера. Велика кількість компаній використовує проактивний моніторинг/аналіз даних, невід’ємною частиною якого є технологія блокчейн (Мігус, 2022).

Період виклику – це часове вікно після подання пакета на перший рівень, протягом якого будь-хто може подати доказ шахрайства для оскарження пакету. Тривалість періоду виклику може варіюватися в залежності від конструкції і припущень безпеки ролапа.

Контракт ролапа – це смарт-контракт, розгорнутий на першому рівні, який керує депозитами, виведеннями коштів, викликами і нагородами ролапа. Контракт також зберігає кореневий стан ролапа.

Основний робочий процес оптимістик ролапа виглядає так:

1. Користувач вносить кошти в контракт ролапа на першому рівні, щоб отримати еквівалентну суму на ролапі.

2. Користувач підписує транзакцію і відправляє її секвенсеру. Секвенсер перевіряє транзакцію і додає її до черги.

3. Секвенсер періодично збирає транзакції з черги та виконує їх поза ланцюгом. Він також генерує кореневий стан, який представляє оновлений стан ролапа після виконання транзакцій.

4. Секвенсер подає пакет транзакцій і кореневий стан на перший рівень як вхідні дані. Пакет вважається дійсним, якщо

протягом періоду виклику його не оскаржено.

5. Верифікатор моніторить ролап і перевіряє кожен пакет на валідність. Якщо верифікатор виявляє недійсну або шахрайську транзакцію, він створює доказ шахрайства і подає його на перший рівень протягом періоду виклику. Контракт ролапа перевіряє доказ шахрайства і визначає, чи приймати або відхилити пакет. Якщо доказ визнаний дійсним, пакет відхиляється і секвенсер штрафується. Якщо доказ шахрайства недійсний або не подано вчасно, пакет приймається і фіналізується. Користувачі можуть знімати кошти, відправляючи транзакції на виведення секвенсеру, який включає їх у пакет і подає на перший рівень.

Оптимістичні ролапи мають ряд компромісів і ризиків, про які користувачам варто знати перед використанням. Зокрема, вони вводять затримки у фіналізації і виведенні коштів, оскільки користувачам доводиться чекати закінчення періоду виклику. Вони залежать від економічних стимулів і припущень, вимагаючи від користувачів довіряти чесності секвенсера і достатності верифікаторів. Також потрібна додаткова інфраструктура і координація, оскільки користувачам потрібно взаємодіяти з секвенсером та контрактом ролапа, а іноді й використовувати власних верифікаторів або послуги третіх сторін.

ZK-ролапи та оптимістичні ролапи (ORs) обидва є видами ролапів, які мають на меті масштабування Ethereum шляхом виконання транзакцій поза ланцюгом, але з розміщенням даних транзакцій у ланцюгу. Однак, вони пропонують різні переваги та недоліки, що робить їх більш або менш підходящими для різних варіантів використання та уподобань.

У таблиці 1 зроблено узагальнення деяких з основних відмінностей між ZK-ролапами та оптимістичними ролапами.

Таблиця 1. Порівняння основних відмінностей між оптимістичними ролапами та ролапами з нульовим розкриттям

Особливість	Ролапи	
	Оптимістичні	З нульовим розкриттям
Верифікація	Економічні стимули	Криптографічні докази
Завершеність	Відкладена	Миттєва
Пропускна здатність	Висока	Висока
Комісії	Низькі	Низькі
Безпека	Середня	Висока
Компактність	Висока	Низька

Джерело: власні дослідження автора

ZK-ролапи забезпечують миттєву фінальність, високу безпеку та низькі витрати, але вони потребують складнішої та спеціалізованої криптографії і є менш сумісними з існуючими смарт-контрактами Ethereum.

Оптимістичні ролапи пропонують високу сумісність, високу пропускну здатність і низькі витрати, але вони вводять затримки у фінальності та виведенні коштів, залежать від економічних стимулів та припущень і потребують додаткової інфраструктури та координації.

Залежно від конкретних потреб та уподобань користувачів і розробників, вони можуть вибирати тип ролапу, який найкраще підходить для їх випадку використання. Наприклад, ZK-ролапи можуть бути більш підходящими для застосувань, що вимагають швидких і безпечних транзакцій, таких як платежі або обміни. Оптимістичні ролапи можуть бути більш підходящими для застосувань, які потребують високої сумісності та гнучкості, наприклад, для ігор або соціальних мереж.

Оцінка перспектив подальших досліджень в управлінському контексті виявляє ключові напрямки для розвитку цієї тематики. Одним із пріоритетних напрямів є вивчення можливостей смарт-контрактів та ролапів для оптимізації внутрішніх бізнес-процесів і покращення прийняття стратегічних рішень як компаній, так і держав у цілому. Це може включати розробку методики для аналізу

впливу цих технологій на продуктивність, гнучкість та інноваційність компаній. Крім того, існує потреба у дослідженнях впливу впровадження цих технологій на корпоративну культуру і лідерство. Також важливою є розробка рамок для оцінювання ризиків і безпеки при використанні смарт-контрактів і ролапів у бізнес-управлінні. Окрім того, зростає потреба в ідентифікації і мінімізації етичних дилем, що можуть виникнути при широкомасштабному впровадженні таких інновацій.

Висновки. Ролапи в управлінській діяльності є потужним і перспективним рішенням для масштабування використання смарт-контрактів у процесах управління бізнесом, яке може значно покращити продуктивність і зручність використання. Виконуючи транзакції поза ланцюгом, але публікуючи дані транзакцій у ланцюгу, ролапи можуть збільшити швидкість транзакцій, пропускну здатність і безпеку, одночасно знижуючи витрати на транзакції та перевантаження.

Залежно від їхнього дизайну та реалізації, ролапи також можуть пропонувати різні компроміси та особливості, такі як миттєва завершеність, сумісність зі смарт-контрактами або конфіденційність. Ролапи вже використовуються різними проєктами та застосунками на Ethereum і, як очікується, відіграватимуть ключову роль у майбутньому оптимізації бізнес-процесів у блокчейн мережах.

Література:

1. Auer, R., Monnet, C., & Shin, H. S. (2021, October). Distributed ledgers and the governance of money. *BIS Working Papers*, 924. Bank for International Settlements. Retrieved from: <https://www.bis.org/publ/work924.htm>
2. Buterin, V. (2021, April 7). Why sharding is great: Demystifying the technical properties. Retrieved from: <https://vitalik.ca/general/2021/04/07/sharding.html>
3. Dilmegani, C. (2023, December 21). Zero-Knowledge proofs: How it works & use cases in 2024. *AIMultiple*. Retrieved from: <https://research.aimultiple.com/zero-knowledge-proofs>
4. FHE-Rollups: Scaling confidential smart contracts on Ethereum and beyond. (n.d.). Retrieved from: <https://www.fhenix.io/fhe-rollups-scaling-confidential-smart-contracts-on-ethereum-and-beyond-whitepaper>
5. Gemini. (n.d.). Blockchain scalability and privacy: The rollup ecosystem. Retrieved from: <https://www.gemini.com/cryptopedia/layer-2-scaling-zk-rollup-optimistic-rollup-ethereum>
6. Jeong, H., & Lee, H. (2023). Efficiency-improved inter-rollup transfer system leveraging batch settlement methods. *Radius Lab and Seoul National University*. Retrieved from: <https://ar5iv.labs.arxiv.org/html/2305.19514>
7. Ledger Academy. (2023, July 18). Transactions per second (TPS) meaning. Retrieved from: <https://www.ledger.com/academy/glossary/transactions-per-second-tps>
8. Мігус, І. (2022). Можливості використання технологій блокчейну для захисту від шахрайства. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 1(65), 84-94. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-65-84-94>
9. Пилипченко, О.І., Кузьмінський, В.З. & Чумаченко, О.О. (2021). Використання методів технічного аналізу для прогнозування ринку криптовалют. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 4(64), 28-35. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-64-28-35>
10. Polishchuk, Y., Ivashchenko, A., & Dyba, O. (2019). SMART-Contracts via Blockchain as the Innovation Tool for SMEs Development. *Economic Studies journal*, 6, 39-53. Retrieved from: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=831391>
11. Rumyk, I., Kuzminsky, V., Pylypenko, O., & Yaroshenko, O. (2024). Precious metals market forecasting in the current environment. *Economics, Finance and Management Review*, 1(17), 45-56. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2024-1-45>
12. Румик, І., & Ковальчук, Ю. (2024). Управління фінансами та процесами з використанням криптовалютних технологій. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2(74), 11-21. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-11-21>
13. Smart Contract Research Forum. (n.d.). Research summary: Arbitrum: Fast, scalable, private smart contracts. Retrieved from <https://www.smartcontractresearch.org/t/research-summary-arbitrum-fast-scalable-private-smart-contracts/885>
14. The FinReg Blog. (2023, February 3). Using layer-2 technologies to improve smart contract scalability. Duke University. Retrieved from: <https://sites.duke.edu/thefinregblog/2023/02/03/using-layer-2-technologies-to-improve-smart-contract-scalability>
15. Чіков І.А., Коляденко С.В., Суприган В.А., Табенська О.І., Ніценко В.С., Голінько О.В. (2023). Смарт-контракти та автоматизація бізнес-процесів: технічний аспект. *Науковий вісник Вінницького національного аграрного університету*, 5(197), 186-197. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2023-5/186-197>
16. Yatsenko, V. V., Kovalov, B. L., Kubatko, O. V., Kharchenko, M. O., Mazin, Yu. O., & Piven, V. S. (2022). Smart contract in banking for Ukraine's economy digitalization. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*, 2, 92-97. DOI: <https://doi.org/10.21272/1817-9215.2022.2-10>

УДК 331.104.02

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-120-132

ОРГАНІЗАЦІЯ КАДРОВОГО АУДИТУ В КОМПАНІЇ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Оксана Мотузенко¹

¹Аспірант, кафедра управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: motuzenko@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3434-9553>

PERSONNEL AUDIT ORGANIZATION IN THE COMPANY: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Oksana Motuzenko¹

¹PhD student, Department of Management Technologies, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: motuzenko@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3434-9553>

Анотація. Кадровий аудит відіграє важливу роль у забезпеченні ефективності та безпеки кадрової політики компанії. Зростаюча складність управління людськими ресурсами в умовах глобалізації та конкурентного середовища зумовлює необхідність систематичного аналізу та вдосконалення HR-процесів. Вітчизняні та зарубіжні компанії стикаються з необхідністю комплексної оцінки кадрових процесів для підтримки стабільного розвитку та зменшення ризиків, пов'язаних із кадровою політикою. Кадровий аудит виступає ключовим інструментом у забезпеченні відповідності персоналу стратегічним цілям компанії, що робить його надзвичайно важливим для успішного функціонування організації. Мета статті полягає у дослідженні та порівнянні вітчизняного та зарубіжного досвіду організації кадрового аудиту, визначенні основних напрямків його застосування та наданні рекомендацій для покращення кадрового менеджменту в компаніях. Методи дослідження включають теоретичне узагальнення, абстрактно-логічний підхід, системний аналіз та синтез, порівняння. Ці методи дозволили систематизувати існуючі підходи до кадрового аудиту, виявити їх спільні риси та відмінності, а також оцінити їх ефективність у різних умовах. Основні результати дослідження полягають у виявленні трьох ключових аспектів кадрового аудиту: оцінка і перевірка кадрової документації, відповідність кадрового потенціалу цілям компанії, а також експертиза і консультативна підтримка у сфері управління персоналом. Було встановлено, що ці три компоненти є основними складовими кадрового аудиту, які забезпечують комплексний підхід до оцінки кадрових процесів. Результати також показали, що кадровий аудит є потужним інструментом для виявлення проблем у кадровій політиці та надання рекомендацій щодо їх усунення. Виявлено, що вітчизняний підхід акцентує увагу на відповідності законодавству, тоді як зарубіжний досвід більше зосереджений на оцінці ефективності HR-процесів та розвитку корпоративної культури. Впровадження кадрового аудиту на основі інтеграції вітчизняного та зарубіжного досвіду сприятиме підвищенню ефективності управління персоналом, що дозволить компаніям своєчасно ідентифікувати проблеми та здійснювати стратегічні корективи для досягнення бізнес-цілей.

Ключові слова: кадровий аудит; управління персоналом; аудит персоналу; ефективність HR-процесів; законодавчі вимоги; стратегічні цілі.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 6, бібл.: 25

Abstract. Personnel audit plays an important role in ensuring the effectiveness and safety of the company's personnel policy. The increasing complexity of human resources management in the conditions of globalization and competitive environment necessitates systematic analysis and improvement of HR processes. Domestic and foreign companies are faced with the need for a comprehensive assessment of personnel processes to support stable development and reduce risks associated with personnel policies. Personnel audit is a key tool in ensuring the compliance of personnel with the company's strategic goals, which makes it extremely important for the successful functioning of organizations. The purpose of the article is to research and compare the domestic and foreign experience of organizing a personnel audit, determine the main areas of its application and provide recommendations for improving personnel management in companies. Research methods include theoretical generalization, abstract-logical approach, system analysis and synthesis, comparison. These methods made it possible to systematize the existing approaches to personnel audit, identify their common features and differences, as well as evaluate their effectiveness in different conditions. The main results of the study are the identification of three key aspects of personnel audit: assessment and verification of personnel documentation, compliance of personnel potential with the company's goals, as well as expertise and consulting support in the field of personnel management. It was established that these three components are the main components of personnel audit, which provide a comprehensive approach to the evaluation of personnel processes. The results also showed that personnel audit is a powerful tool for identifying problems in personnel policy and providing

recommendations for their elimination. It was found that the domestic approach emphasizes compliance with legislation, while foreign experience is more focused on evaluating the effectiveness of HR processes and the development of corporate culture. The introduction of personnel audit based on the integration of domestic and foreign experience will help increase the efficiency of personnel management, which will allow companies to identify problems in a timely manner and make strategic adjustments to achieve business goals.

Keywords: *personnel audit; personnel management; personnel audit; efficiency of HR processes; legal requirements; strategic goals.*

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 6; **bibl.:** 25

Постановка проблеми. Кадровий аудит завжди був і буде ключовим та основним направленням аналізу для забезпечення ефективності та безпеки в компанії кадрової політики. Традиційно компанії акцентуються на досягненні конкурентних переваг та зростанні доходів, але відповідальність за реалізацію стратегій супроводжується ризиками компанії. Недостатня ефективність може призвести до деструктивних наслідків на макро- та мікрорівні, включаючи ресурсні

дисбаланси та невідповідність кадрового потенціалу можуть призвести до великих та надзвичайних ризиків компанії. Кадровий аудит допомагає виявити та вирішити ці проблеми, забезпечуючи стабільність та безпеку компаніям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення кадрового аудиту на основі різних наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Визначення кадрового аудиту, вітчизняний та зарубіжний досвід

Визначення	Автор
Кадровий аудит – приведення в порядок кадрової документації на підприємстві. Полягає у виявленні недоліків ведення кадрової документації на підприємстві та наданні рекомендацій щодо приведення її у відповідність до вимог чинного законодавства України	Всеукраїнська асоціація кадровиків [19]
Кадровий аудит – це сучасний метод оцінки кадрової забезпеченості підприємства, відповідності кадрового потенціалу компанії її цілям і стратегії, перший етап побудови ефективної кадрової політики, інструмент підвищення результативності менеджменту та розвитку організації	Совершенна І. [19, с. 293]
Кадровий аудит – це комплекс процедур з перевірки коректності оформлення та ведення кадрового обліку відповідно до норм чинного законодавства	Донець М. [17, с. 6]
Кадровий аудит – це міждисциплінарний напрям досліджень, який знаходиться на межі таких галузей знань, як менеджмент, управління персоналом, трудове право, аудит, організаційна поведінка, охорона праці, соціологія, психологія, стратегічний та інноваційний менеджмент	Жуковська В. [8, с. 46]
Організаційно-кадровий аудит – це оцінка відповідності структурного та кадрового потенціалу організації її цілям і стратегії розвитку з метою підготовки і прийняття стратегічних рішень на перспективу	Крушельницька О., Мельничук Д. [9]
З одного боку під кадровим аудитом розуміють оцінку співробітників з метою визначення відповідності їхньої кваліфікації посадам, що вони обіймають, а з іншого – аналіз ефективності використовуваних підприємством технологій управління персоналом	Немченко В., Хомутенко В., Хомутенко А. [10, с. 198]
Кадровий аудит повинен сприяти вирішенню питання ефективного формування та використання трудового потенціалу персоналу, його відповідності стратегії, створенню сприятливого психологічного середовища у колективі	Піронкова О. [13, с. 81]
Кадровий аудит – це певна перевірка внутрішньої кадрової документації підприємства на предмет відповідності вимогам чинного трудового законодавства, кадрового діловодства, створення алгоритмів кадрового документообігу, документальне оформлення прийому, звільнення, переведення працівників підприємства, відображення відпусток	Римар І. [14]

Визначення	Автор
Кадровий аудит – це система консультативної підтримки, аналітичної оцінки і незалежної експертизи структурного та кадрового потенціалів підприємства, його цілям і стратегії розвитку з метою підготовки і прийняття відповідних рішень у майбутньому	Романів С. [15]
Поняття «кадровий аудит» означає перевірку відповідності організаційної, функціональної і інформаційної структури, потенціалу працівників тим цілям, завданням і стратегії розвитку організації та вироблення на цій основі програми певних організаційних змін	Слівінська Н. [16]
Аудит персоналу є одним із тих інструментів, які не тільки дозволяють запобігти зазначеним негативним явищам, але й допомагають виявити та оцінити особистий потенціал працівників, провести дослідження на предмет їх відповідності вимогам корпоративної культури та ціннісним орієнтирам Компанії	Група компаній «V.I.P. Consulting» [20]
Аудит персоналу – це система консультативної підтримки, аналітичної оцінки та незалежної експертизи кадрового потенціалу організації, яка разом з фінансово-господарським аудитом дозволяє виявити відповідність кадрового потенціалу організації її цілям та стратегії розвитку	А. Кібанов [22, с. 617]
Аудит персоналу – це перевірка всієї документації стосовно організації та діяльності персоналу, яку здійснює компетентний незалежний працівник з метою визначення достовірності її звітності, обліку, повноти, відповідності діючому законодавству та встановленим нормам щоб визначити і виразити у своєму висновку ступінь відповідності цієї інформації встановленим критеріям	Є. Фріман [18, с. 152]
Аудит персоналу – це процес збору та аналізу інформації про трудовий потенціал та систему управління персоналом організації з метою їх комплексної оцінки на предмет відповідності цілям і стратегії розвитку, ефективності та відповідності чинному законодавству. Під комплексною оцінкою слід розуміти дослідження трудового потенціалу та системи управління персоналом з точки зору економічних, соціальних, технологічних, організаційних та правових аспектів їх функціонування	О.Олійник [12, с.47]
Audit is one of the basic issues in organisation and management. It consists of a number of constituent problems. One of them is the problem of research methodology. On the other hand, internal audit plays an increasingly important role in improvement of the functioning of an organisation. (Wojciech Pająk \Войцех Пайонк) Аудит є одним із основних питань організації та управління. Він складається з ряду складових проблем. Однією з них є проблема методології дослідження. З іншого боку, внутрішній аудит відіграє все більш важливу роль у покращенні функціонування організації	Wojciech Pająk \Войцех Пайонк [4]
Personnel audit is a comprehensive analysis of all aspects of personal function in an organization and it is a vital instrument for change and improvement instrument (Marhler 1976) Це всебічний аналіз усіх аспектів особистісних функцій в організації, і це життєво важливий інструмент для змін і вдосконалення	Marhler [6]
Аудит – це перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил (внутрішніх положень суб'єктів господарювання) згідно із вимогами користувачів	Закон про аудиторські послуги [21]
Кадровий аудит - як систематичне оцінювання ефективності та ефективності управління людськими ресурсами в організації	Армстронг Майкл [1]

Джерело: розроблено автором на основі [1-23]

Проаналізувавши визначення можна їх згрупувати по таким основним напрямками:

1) *Дотримання законодавства:*

Автори Донець М., (Донець, 2014) Фріман Є., (Фріман, 2012) Римар І. (Римар, 2017) - це комплекс процедур з перевірки коректності ведення кадрового обліку,

перевірка внутрішньої кадрової документації на відповідність вимогам законодавства. Такої ж думки є незалежні організації, які надають послуги та консультації з аудиту кадрів на підприємствах (Всеукраїнська асоціація кадровиків та Група Компаній V.I.P. Consulting.)

2) *Управління людським ресурсом пов'язаним з забезпеченням кадрового потенціалу, відповідності структурного та кадрового потенціалу цілям і стратегії:*

На думку Совершенної І. (Совершенна, 2013), аудит персоналу - це сучасний метод оцінки кадрової забезпеченості підприємства.

Крушельницька О. та Мельничук Д. (Крушельницька & Мельничук, 2003) вважають, що аудит персоналу - це оцінка відповідності структурного та кадрового потенціалу організації її цілям і стратегії.

За Слівінською Н. (Слівінська, 2011) аудит персоналу - це перевірка відповідності структури, потенціалу персоналу цілям та стратегії організації. Систематичне обстеження, аналіз та оцінку управління персоналом в організаціях з метою виявлення сильних та слабких сторін.

Майкл Армстронг (Армстронг, 2006) пропонує поняття «аудит персоналу» розглядати як систематичне оцінювання ефективності та ефективності управління людськими ресурсами в організації. Одним із ключових аспектів кадрового аудиту є аналіз персоналу, включаючи оцінку компетенції, мотивації та винагороду співробітників. Крім того, кадровий аудит може охоплювати оцінку культури організації, клімату на робочому місці, а також рівня задоволеності та залученості працівників.

З усіх відомих авторів найбільшу перевагу надаю Майклу Армстронгу, оскільки його визначення, охоплює всі аспекти пов'язані з кадрами та їх управлінням, мотивацією, розвитком.

3) *Міждисциплінарна наука:*

За визначеннями Жуковської В. (Жуковська, 2010)- це міждисциплінарний напрям досліджень на межі кількох галузей. Цей підхід об'єднує концепції,

методи та знання в різних наукових галузях для вирішення складних проблем. передбачає співпрацю між представниками різних дисциплін, щоб отримати глибше розуміння проблеми і знайти нові шляхи для її вирішення.

4) *Комплексний підхід управління кадрами:*

За Немченко В., Хомутенко В. та Хомутенко А. (Немченко & Хомутенко, 2008)- це оцінка співробітників та аналіз ефективності технологій управління персоналом.

За Романівим С.Р. (Романів, 2013) - це система консультаційної підтримки та експертизи кадрового потенціалу організації.

В сьогоденні використовують більш сучасну дефініцію кадрового аудиту, а також комплексним підходом аудит персоналу який включає аналіз всіх аспектів роботи з персоналом в організації, що є важливим інструментом для змін та вдосконалення (Marhler W R, 1976).

Огляд та групування основних напрямлень кадрового аудиту за визначеннями зарубіжних та вітчизняних авторів (табл. 2).

Отже, можна виділити три спільні складові у визначеннях:

- Оцінка, перевірка кадрової документації та обліку.
- Відповідність кадрового потенціалу, персоналу цілям та стратегії організації.
- Експертиза, консультаційна підтримка в галузі управління персоналом.

Вважаємо, що ці три аспекти є ключовими і відображають сутність поняття щодо дефініції "кадровий аудит".

Спільні складові у визначеннях табл. 3.

Таблиця 2. Систематизація підходів до визначення основних напрямлень кадрового аудиту

Автори	Вимоги законодавства	Управління людським ресурсом	Міждисциплінарна наука	Комплексний підхід управління
Донець М.	+			
Всеукраїнська асоціація кадровиків	+			
Совершенна І.О.		+		
Жуковська В.			+	
Крушельницька О.В.		+		
Немченко В.В., Хомутенко В.П., Хомутенко А.В				+
Римар І.	+			
Романів С.Р.				+
Слівінська Н.М.		+		
Група компаній "VIP"	+			
Marhler W R				+
Wojciech Rajak				+
Є. Фріман	+			
О. Олійник				+
Армстронг Майкл Патрік Грохан		+		

Джерело: розроблено автором на основі [1-23]

На основі виділених спільних складових у визначеннях кадрового аудиту можна згрупувати авторів наступним чином:

- *Оцінка, перевірка кадрової документації та обліку.* Автори акцентують увагу на кадровому аудиті як на процедурі оцінки та приведення у відповідність кадрової документації на підприємстві. Зокрема, Всеукраїнська асоціація кадровиків розглядає кадровий аудит як "приведення в порядок кадрової документації на підприємстві". Донець М. (Донець, 2014) визначає його як "комплекс процедур з перевірки коректності оформлення та ведення кадрового обліку". Автор Римар І. (Римар, 2017) характеризує кадровий аудит як "перевірку внутрішньої кадрової документації на відповідність вимогам законодавства".

Отже, спільною рисою даних визначень є акцент саме на документальному аспекті кадрового аудиту

- оцінці та оптимізації роботи з кадровим діловодством на підприємстві.

- *Відповідність кадрового потенціалу цілям та стратегії організації.* Ця група авторів розглядає кадровий аудит крізь призму оцінювання ефективності управління персоналом та його відповідності цілям і стратегії компанії. Зокрема, Совершенна І. (Совершенна, 2013) визначає кадровий аудит як "метод оцінки кадрової забезпеченості підприємства". Крушельницька О. та Мельничук Д. (Крушельницька & Мельничук, 2003) характеризують його як "оцінку відповідності кадрового потенціалу організації її цілям і стратегії". А Слівінська Н. (Слівінська, 2011) підкреслює, що це "перевірка відповідності потенціалу персоналу цілям та стратегії організації".

Спільним для даних авторів є бачення кадрового аудиту саме як інструменту оцінки ефективності кадрової політики організації та раціонального використання

персоналу в контексті реалізації її стратегічних цілей.

- *Консультаційна підтримка та експертиза в галузі HR.* Ці автори акцентують увагу на консультаційній та експертній ролі кадрового аудиту. Зокрема, Жуковська В. (Жуковська, 2010) характеризує кадровий аудит як "міждисциплінарний напрям досліджень". Немченко В., Хомутенко В. та Хомутенко А. (Немченко & Хомутенко, 2008) визначають його як "аналіз ефективності

технологій управління персоналом". А Романів С. (Романів, 2013) розглядає кадровий аудит як "систему консультаційної підтримки та експертизи кадрового потенціалу".

Отже, об'єднує цих авторів бачення кадрового аудиту як комплексного аналізу та оцінки кадрової політики і практик управління персоналом з боку зовнішніх експертів чи консультантів з метою їх оптимізації та підвищення ефективності.

Таблиця 3. Спільні складові авторів “кадрового аудиту” та “аудиту персоналу”

Спільні складові у визначенні	Автори “кадровий аудит”	Автори “аудит персоналу”
перевірка кадрової документації та обліку	Всеукраїнська асоціація кадрів; Донець М; Римар І.	Фріман Є.
відповідність цілям та стратегії	Совершенна І., Крушельницька О., Мельничук Д., Немченко В., Хомутенко В., Хомутенко А., Піронкова О., Романів С., Слівінська Н. Wojciech Rajak Патрік Грохан	Олійник О. Marhler W. R.
консультаційна підтримка	Жуковська В., Немченко В., Хомутенко В., Хомутенко А., Романів С.	Кібанов А.

Джерело: розроблено автором на основі [1-23]

Так як, незважаючи на певні відмінності у фокусі, усі проаналізовані визначення доповнюють одне одного та дозволяють комплексно охарактеризувати таке багатогранне поняття як "кадровий аудит". Узагальнюючи, можна сказати, що це системний аналіз та оцінка стану кадрового менеджменту на підприємстві, включаючи як внутрішній аудит HR-документації, так і зовнішню експертизу ефективності кадрової політики та відповідності персоналу стратегічним цілям компанії. Головною метою кадрового аудиту є виявлення проблем та "вузьких місць" в роботі з персоналом і надання рекомендацій для підвищення результативності та оптимізації управління людськими ресурсами організації.

Вивчення результатів попередніх досліджень дозволило запропонувати авторське трактування дефініції “кадровий аудит”, під яким пропонуємо розуміти

комплекс методів і принципів для об'єктивної перевірки відповідності працівників цілям та завданням їх організації; це аналіз досягнень у сфері управління знаннями, оцінка особистого потенціалу співробітників, огляд діяльності, спрямований на визначення неузгодженостей у формуванні кадрів та їх усунення, зокрема у фінансових та економічних аспектах діяльності підприємства.

Окрім проаналізованих визначень кадрового аудиту, в документі також наведені трактування близького за змістом поняття - "аудит персоналу". Зокрема, це визначення Фрімана Є. (Фріман, 2012) та Олійника О. (Олійник, 2016)

Узагальнюючи їх підходи, можна сказати, що аудит персоналу розглядається як:

- один із основних питань організації та управління який складається з ряду

складових проблем, однією з них є проблема методології дослідження, а з іншого боку, внутрішній аудит відіграє все більш важливу роль у покращенні функціонування організації. (Раґак, 2012);

- перевірка документації щодо організації та діяльності персоналу на предмет її достовірності, повноти та відповідності вимогам (Фріман, 2012);

- процес збору та аналізу інформації про персонал для комплексної оцінки системи управління персоналом (Олійник, 2016).

Отже, аудит персоналу більшою мірою фокусується на аналізі й оцінці безпосередньо HR-практик в організації, тоді як кадровий аудит охоплює також аспекти відповідності кадрового потенціалу стратегічним цілям і завданням компанії. Проте ці поняття тісно взаємопов'язані й часто використовуються як синоніми.

Група компаній V.I.P. Consulting розглядає аудит персоналу в контексті організаційного розвитку й формування корпоративної культури. На їх думку, він дозволяє оцінити відповідність працівників вимогам корпоративної культури, виявити та розвинути їх особистий потенціал.

Можна зробити висновки, що провідні фахівці у сфері управління персоналом розглядають аудит персоналу та кадровий аудит як важливі інструменти комплексного аналізу й оцінювання кадрової політики, HR-процесів, якісного складу та ефективності використання персоналу в організації. Це дозволяє виявити слабкі місця в роботі з кадрами й надати обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень в цій сфері. Тому аудит персоналу та кадровий аудит є корисними практиками для оптимізації діяльності HR-служби, підвищення продуктивності персоналу і досягнення стратегічних бізнес-цілей компанії.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні вітчизняного та зарубіжного досвіду організації кадрового аудиту в компаніях.

Для виконання досліджень було застосовано методи теоретичного узагальнення, абстрактно-логічний, системного аналізу та синтезу, порівняння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кадровий аудит і аудит персоналу відіграють важливу роль в удосконаленні системи управління персоналом організації. Розглянемо детальніше переваги проведення цих процедур.

По-перше, аудит дозволяє комплексно проаналізувати та оцінити ефективність кадрової політики і окремих HR-процесів в організації: підбору персоналу, адаптації, навчання, мотивації, оцінювання, розвитку працівників тощо. На основі аудиту можуть бути виявлені "вузькі місця", недоліки та прогалини в роботі з персоналом, а також надані рекомендації щодо оптимізації кадрових процесів.

По-друге, аудит оцінює раціональність організаційної структури та відповідність кількісного і якісного складу персоналу стратегічним цілям компанії. Це дозволяє визначити оптимальну чисельність працівників, потребу у кадрах певної кваліфікації, штатній розстановці, можливості скорочення або розширення тощо.

По-третє, за допомогою аудиту здійснюється моніторинг дотримання вимог трудового законодавства щодо кадрового діловодства, оформлення трудових відносин, оплати праці. Це дозволяє уникнути юридичних ризиків, пов'язаних з порушеннями кадрового законодавства, та їх негативних наслідків.

Головною метою і цінністю аудиту персоналу та кадрового аудиту є можливість комплексної діагностики стану кадрової роботи в організації - виявлення проблемних зон та резервів підвищення ефективності використання людських ресурсів. За результатами аудиту можуть бути запропоновані обґрунтовані рішення та рекомендації з удосконалення кадрової політики і системи управління персоналом з урахуванням стратегічних завдань і можливостей компанії.

Окрім переваг, проведення аудиту персоналу та кадрового аудиту також має певні складнощі та обмеження.

По-перше, аудит потребує значних витрат часу та ресурсів. Адже для якісного аналізу необхідно зібрати та опрацювати великі масиви інформації стосовно кількісних і якісних показників персоналу, кадрового діловодства, HR-процесів тощо.

По-друге, результати аудиту значною мірою залежать від компетентності аудиторів та якості отриманої від працівників компанії інформації. Недостатня кваліфікація аудитора чи надання неповних або недостовірних даних може викривити результати та висновки аудиту.

По-третє, за результатами аудиту керівництву надаються лише рекомендації, реалізація яких потребує прийняття управлінських рішень, виділення ресурсів, контролю та моніторингу. І від того, наскільки ці рішення будуть обґрунтованими, залежатиме успішність реалізації заходів за результатами аудиту.

Незважаючи на певні труднощі організаційного і методичного характеру, переваги та потенційний позитивний ефект від проведення аудиту персоналу чи кадрового аудиту є вагомими аргументами на користь їх регулярного здійснення в організаціях. Адже ці процедури дозволяють підвищити обґрунтованість та ефективність управлінських рішень у сфері HR з урахуванням реального стану справ, потреб та можливостей компанії.

Зважаючи на аналіз дефініцій наведених вище, кадровий аудит - це всебічна перевірка та комплексний аналіз кадрової політики і системи управління персоналом організації, що проводиться HR-спеціалістами або залученими консультантами з метою оцінки відповідності кількісних і якісних характеристик персоналу, його розстановки та використання стратегічним цілям та поточним потребам компанії для підвищення ефективності бізнесу. Він охоплює більш широкий аспект процесів ніж аудит персоналу.

Основні ключові характеристики визначень табл. 4.

Таблиця 4. Ключові аспекти визначень “кадрового аудиту”

Всебічна перевірка та аналіз	Оцінка відповідності персоналу стратегічним цілям	Підвищення ефективності	Проведення HR-фахівцями або залученими консультантами
Всеукраїнська асоціація кадрів; Донець М.; Римар І. Фріман Є.	Совершенство І., Крушельницька О., Мельничук Д., Немченко В., Хомутенко В., Хомутенко А., Піронкова О., Романів С., Слівінська Н. Wojciech Rajak Олійник О. Marhler W. R.	ISO 9001 фокусується на якості продукції та послуг. ISO 45001 питання безпеки персоналу ISO 27001 фокусується на інформаційній безпеці.	Жуковська В., Немченко В., Хомутенко В., Хомутенко А., Романів С. Wojciech Rajak. Армстронг Майкл.

Джерело: розроблено автором

Ключові характеристики запропонованих визначень:

- Всебічна перевірка та аналіз людських ресурсів - аудит охоплює всі ключові аспекти кадрової роботи (підбір, адаптація, розвиток, мотивація

персоналу тощо) та базується як на якісних, так і на кількісних показниках.

- Оцінка відповідності персоналу стратегічним цілям - головна мета полягає в тому, щоб визначити наскільки

- ефективно використовується людський капітал для досягнення цілей бізнесу.
- Підвищення ефективності - за результатами аудиту розробляються рекомендації для прийняття управлінських рішень щодо вдосконалення кадрової політики та оптимізації використання персоналу.
- Проведення HR-фахівцями або залученими консультантами - акцент на незалежності та об'єктивності оцінки.

- Кадровий аудит є важливим інструментом якісної діагностики стану кадрової роботи, виявлення проблем та резервів підвищення продуктивності праці з орієнтацією на досягнення бізнес-цілей компанії.

Особливу роль та місце кадровий аудит відіграє і в міжнародних стандартах, основні з них описані в таблиці 5.

Роль та місце кадрового аудиту в міжнародних стандартах ISO представлено у табл. 5.

Таблиця 5. Роль та місце кадрового аудиту в міжнародних стандартах ISO

ISO 9001 фокусується на якості продукції та послуг.	ISO 45001 питання безпеки персоналу	ISO 27001 фокусується на інформаційній безпеці.
Кадровий аудит тут відіграє важливу роль у перевірці компетентності персоналу та його відповідності посадовим вимогам, а також у контролі ефективності навчання для підтримки необхідного рівня кваліфікації.	кадровий аудит допомагає оцінити ризики для працівників, визначити потреби в їх компетенції та навчанні з охорони праці. Він також перевіряє дотримання вимог щодо інформування та навчання персоналу з питань безпеки.	Тут кадровий аудит оцінює відповідність рівня доступу персоналу до інформації їх посадовим обов'язкам. Він також контролює проведення навчання з питань інформаційної безпеки та реагування на інциденти.

Джерело: розроблено автором

Кадровий аудит є важливим інструментом у всіх цих стандартах для контролю компетентності та навчання персоналу відповідно до вимог системи менеджменту.

Розширений аналіз ролі та місця кадрового аудиту в системі управління ризиками за стандартами ISO 9001, ISO 45001 та ISO 27001, а саме:

Стандарт ISO 9001 (Менеджмент якості) фокусується на задоволенні вимог споживачів шляхом запровадження ефективної системи менеджменту якості. Кадровий аудит тут відіграє ключову роль у перевірці компетентності персоналу для виконання посадових обов'язків та досягнення цілей якості. Аудит передбачає оцінку знань, навичок, досвіду працівників, а також аналіз ефективності навчальних заходів для підтримки необхідного рівня кваліфікації.

ISO 45001 (Охорона здоров'я та безпека праці) фокусується на запобіганні травм та погіршення здоров'я працівників. Кадровий аудит тут допомагає ідентифікувати небезпеки на робочих

місцях та оцінити професійні ризики, визначити потреби працівників в інструктажі та навчанні з питань охорони праці. Аудитори перевіряють відповідність кваліфікації персоналу вимогам безпеки, а також дотримання процедур інформування та навчання з охорони праці.

ISO 27001 (Інформаційна безпека) має на меті захист конфіденційності, цілісності та доступності інформації. Кадровий аудит тут зосереджується на перевірці відповідності рівня доступу персоналу до інформаційних активів їх посадовим обов'язкам. Крім того, аудитори оцінюють ефективність навчання працівників з питань інформаційної безпеки та реагування на інциденти кібербезпеки.

Отже, в усіх трьох стандартах кадровий аудит відіграє значну роль в оцінці ризиків, пов'язаних з персоналом, та ефективності заходів з системи управління цими ризиками. Кадровий аудит дозволяє визначити прогалини в компетентності, знаннях та навичках працівників для запобігання невідповідностей, що можуть призвести до репутаційних ризиків,

випуску неякісної продукції або послуг, виробничого травматизму чи витоку конфіденційних даних. За результатами аудиту розробляються коригувальні та запобіжні дії щодо підвищення кваліфікації та обізнаності персоналу в питаннях, що становлять ризик для організації.

Зважаючи на результати проведеного дослідження пропонуємо під поняттям кадровий аудит використовувати таку дефініцію:

Кадровий аудит - це сукупність методів та принципів для незалежної перевірки відповідності працівників цілям та завданням їх організації; це оцінка досягнень в галузі управління знаннями, оцінка особистого потенціалу співробітників, дослідження діяльності щодо укомплектування персоналом, спрямовані на виявлення невідповідностей та усунення неузгодженостей у фінансовій та господарській діяльності компанії.

Також найважливішим фактором є процес організації кадрового аудиту. Який складається з певних етапів організації.

З відомих європейських та американських авторів, які ґрунтовно описували організацію та проведення кадрового аудиту, можна виділити таких:

Майкл Армстронг (Велика Британія) у книзі "A Handbook of Human Resource Management Practice" (2006) присвячує окремий розділ кадровому аудиту. Плюси його підходу в тому, що він розглядає кадровий аудит як невід'ємну складову загальної системи управління людськими ресурсами та пропонує чіткі критерії та показники для оцінки ефективності різних HR-процесів, наводить практичні приклади та кейси із застосування кадрового аудиту. Щодо мінусів, то він більше уваги приділяє теоретичним аспектам, практичні рекомендації є досить загальними, недостатньо розкриває специфіку проведення аудиту в різних галузях та компаніях. Патрік Грохан (США) у книзі "Human Resources Auditing" (2007) детально розглядає методики проведення кадрового аудиту. Плюси даного підходу в тому, що він надає докладні інструкції щодо організації та проведення кадрового

аудиту, пропонує широкий набір інструментів та форм для збору даних, розглядає специфіку аудиту різних HR-процесів та функцій. Також є і мінуси даного підходу, організація зосереджена переважно на зовнішньому аудиті HR-відділу, не приділяє достатньо уваги аналізу загальної кадрової політики компанії, даний підхід є досить формалізованим і менш гнучким.

Жан-Люк Серват'є (Франція) у праці "L'audit des ressources humaines" (2008) пропонує системний підхід до кадрового аудиту. В його підході теж плюси: Розглядає кадровий аудит як частину загального аудиту організації, акцентує увагу на аналізі стратегічної відповідності кадрової політики цілям бізнесу та пропонує методики вимірювання віддачі від інвестицій в людські ресурси. Мінуси підходу: недостатньо уваги приділено конкретним методам і техніці проведення аудиту, досить складний для сприйняття підхід через високий рівень абстракції.

Загалом, праці цих авторів дають всебічне уявлення про організацію кадрового аудиту, його методологію, інструменти та кращі практики. Вибір оптимального підходу залежатиме від специфіки компанії, масштабів аудиту та цілей його проведення. Девід Ліпнік (США) у книзі "The HR Audit" (2003) пропонує комплексну модель кадрового аудиту. Даний підхід охоплює всі ключові сфери управління людськими ресурсами (підбір, розвиток, компенсації, трудові відносини тощо); Передбачає залучення не лише HR-фахівців, але й лінійних менеджерів до процесу аудиту; Наводить чіткі критерії оцінки HR-функцій та програми дій за результатами аудиту. З іншої сторони - досить трудомісткий і витратний підхід, може бути складним для малих та середніх компаній, недостатньо приділено уваги аналізу зовнішнього середовища та тенденцій ринку праці. Загалом, кадровий аудит є досить широкою та багатогранною дисципліною, тому підходи різних авторів можуть доповнювати один одного. Вибір оптимальної методики залежить від цілей

аудиту, галузі діяльності компанії, рівня зрілості HR-функцій та наявних ресурсів.

Процес організації кадрового аудиту представлено у таблиці 6.

Таблиця 6. Процес організації кадрового аудиту

Назва етапу	Характеристика
Підготовчий етап	-Визначення критичних зон та пріоритетних напрямків для аудиту (підбір, оцінка, мотивація персоналу тощо) -Вибір підходу до аудиту: функціональний (за напрямками діяльності), процесний (за бізнес-процесами) чи комплексний -Розробка деталізованого плану-графіку проведення аудиту з визначенням термінів та відповідальних осіб
Збір даних	-Розробка спеціалізованих опитувальників та анкет для різних категорій персоналу -Використання методів спостереження для оцінки реальної практики управління персоналом -Організація інтерв'ю та фокус-груп з керівниками та ключовими співробітниками -Бенчмаркінг - порівняльний аналіз з передовою практикою інших компаній -Запит необхідної інформації від різних структурних підрозділів
Аналіз зібраних даних	-Побудова моделей компетенцій та профілів посад для оцінки відповідності персоналу -Використання методів статистичного аналізу для виявлення тенденцій та закономірностей -SWOT-аналіз системи управління персоналом для виявлення сильних/слабких сторін -Аналіз відповідності чисельності та структури персоналу стратегічним цілям організації -Розрахунок показників ефективності управління персоналом (продуктивність, плинність, витрати тощо)
Підготовка звіту	-Визначення кола користувачів звіту та їх інформаційних потреб -Забезпечення конфіденційності даних про конкретних співробітників -Обґрунтування рекомендацій статистичними даними та практичними прикладами -Розробка "дорожньої карти" впровадження змін у систему управління персоналом -Формат звіту повинен забезпечувати зручність подальшого використання його матеріалів
Ідентифікація ризиків	- визначення можливих загроз, небезпек або негативних подій; - аналіз можливих загроз, небезпек або негативних подій; - мінімізація їх впливу на організацію або процес
Презентація результатів	-Представлення основних результатів на рівні топ-менеджменту -Детальне обговорення результатів з керівниками функціональних підрозділів -Демонстрація бенефітів від впровадження рекомендацій для розуміння доцільності змін -Узгодження стратегії впровадження рекомендацій на всіх рівнях управління
Впровадження рекомендацій	-Створення тимчасових робочих груп для реалізації змін -Контроль дотримання термінів та якості впровадження заходів -Проведення інформаційних кампаній серед персоналу -Формування системи мотивації персоналу до змін -Аналіз проміжних результатів та коригування плану в разі потреби

Джерело: розроблено автором

Автор вважає за потрібне до вже існуючих етапів процесу організації кадрового аудиту додати такий етап як

“Ідентифікація ризиків”, оскільки це важливий процес визначення та аналізу можливих загроз, небезпек або негативних

подій, які можуть виникнути в процесі виконання проекту, операції або діяльності, з метою попередження або мінімізації їх впливу на організацію та її процес.

Дотримання всіх етапів процесу дозволить забезпечити об'єктивність, повноту та практичну цінність результатів кадрового аудиту. Дозволить прийняти правильні рішення та мінімізувати ризики пов'язані з персоналом.

Висновки. Підсумовуючи слід зазначити, що кадровий аудит дозволяє виділити кілька основних напрямків. По-перше, кадровий аудит зосереджується на дотриманні законодавства, перевірці коректності кадрової документації та її відповідності вимогам. Автори, такі як Донець, Фірман, Римар, підкреслюють важливість перевірки кадрового обліку. По-друге, кадровий аудит включає оцінку людського ресурсу в контексті відповідності цілям і стратегії організації. Совершенна, Крушельницька і Слівінська вважають, що кадровий аудит є інструментом для оцінки кадрової забезпеченості та її ефективності. По-третє, кадровий аудит можна розглядати як міждисциплінарну науку, що об'єднує методи та знання з різних галузей для комплексного аналізу. Жуковська підкреслює цей підхід. Четвертий напрямок включає комплексний підхід до управління кадрами, оцінку співробітників та ефективність управління персоналом, як зазначають Немченко та Хомутенко. Визначення Армстронга охоплює всі

аспекти, пов'язані з кадрами, їх управлінням, мотивацією та розвитком. Незважаючи на певні відмінності, всі визначення доповнюють одне одного, дозволяючи комплексно охарактеризувати кадровий аудит як системний аналіз і оцінку стану кадрового менеджменту. Мета кадрового аудиту полягає у виявленні проблем і недоліків в роботі з персоналом та наданні рекомендацій для підвищення ефективності управління людськими ресурсами. Крім того, кадровий аудит дозволяє оцінити відповідність кадрового потенціалу стратегічним цілям компанії та уникнути юридичних ризиків. Автори також акцентують увагу на важливості компетентності аудиторів і якості зібраної інформації. Переваги кадрового аудиту включають комплексну діагностику стану кадрової роботи та можливість надання обґрунтованих рекомендацій для удосконалення кадрової політики. Однак, проведення аудиту потребує значних витрат часу та ресурсів, а результати залежать від професіоналізму аудиторів. Загалом, кадровий аудит є важливим інструментом для оптимізації діяльності HR-служби та досягнення стратегічних цілей компанії. Він охоплює як внутрішній аудит HR-документації, так і зовнішню експертизу ефективності кадрової політики. Узагальнюючи всі аспекти, кадровий аудит сприяє підвищенню результативності управління людськими ресурсами організації.

Література:

1. Armstrong, M. (2006). Handbook of strategic human resource management practice.
2. Grohan, P. (2007). Human Resources Auditing.
3. Lipnic, D. (2003). The HR Audit
4. Pająk, W. (2012). Personnel audit process. *Business, Management and Economics Engineering*, 10(1), 25-37. <https://doi.org/10.3846/bme.2012.03>
5. Servatye, J. (2008). L'audit des ressources humaines.
6. Trevor-Roberts, B. (1984). An Audit of Personnel Management Activities in Queensland. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 22(3), 51-56. <https://doi.org/10.1177/103841118402200311>
7. Донець М. (2014). Кадровий аудит на підприємстві: підготовка документів. Праця і зарплата. С. 6-12.
8. Жуковська В. (2010). Теоретико-методологічні засади кадрового аудиту. Вісник КНТЕУ. № 4. С. 48-56.
9. Крушельницька О.В., Мельничук Д.П. (2003). Управління персоналом : [навч. посіб. для вищих навч. закладів]. К.: Кондор. 296 с.
10. Немченко В.В., Хомутенко В.П., Хомутенко А.В. (2008). Практичний курс внутрішнього аудиту : [підручник]. К.: Центр учбової літератури. 240 с.
11. Олійник О. О. (2016). Аудит персоналу: Навч. Посібник. Рівне. НУВГП. 290 с. URL: https://ep3.nuwm.edu.ua/18232/1/Олійник_Аудит%20персоналу.pdf.
12. Піронкова О. (2003). Кадровий аудит в умовах швидкого зростання фірми. Довідник кадровика. № 24. С. 81-82

13. Римар І. (2017). Систематичний кадровий аудит істотно мінімізує ризики для підприємства з боку державних перевіряючих органів. Фінансовий директор компанії. Режим доступу до ресурсу: <http://fdk.net.ua/article/systematichnyy-kadrovyy-audit-istotno-minimizuye-ryzyky-dlya-pidpryyemstva-z-boku-derzhavnyh>.
14. Романів С. Кадровий аудит: його сутність, завдання та основні елементи / Офіційний сайт Наукового клубу «Sophus». URL: http://sophus.at.ua/publ/2011_11_15_16_kampodilsk/section_6_2011_
15. Слівінська Н.М. Кадровий аудит як інструмент формування ефективної кадрової політики організації. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/10107/1/Stattia%20AYDIT.pdf>
16. Совершенна І.О. (2013). Кадровий аудит як інструмент підвищення результативності менеджменту та розвитку організації. Открытые информационные и компьютерные интегрированные технологии. № 59. С. 288-294.
17. Фріман Є. М. (2012). Організаційні засади аудиту персоналу при прийнятті кадрових рішень на підприємстві. Проблеми економіки. № 3. С. 151-154.
18. Внутрішній аудит кадрової документації: що і як робити /Всеукраїнська асоціація кадровиків. URL: <http://www.kadrovik.ua/content/vnutrishniy-audit-kadrovoyi-dokumentaciyi-shcho-i-yak-robyty>
19. Група компаній «V.I.P. Consulting» : Офіційний сайт. URL: <http://vipc.com.ua/>
20. Закон України “Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність” <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text>
21. Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 13 липня 2009 року № 250 «Про запровадження ДСТУ ISO 9001:2009»
22. ISO 45001 Occupational health and safety. <https://web.archive.org/web/20200430043124/https://www.iso.org/iso-45001-occupational-health-and-safety.html>
23. ISO 27001 Інформаційна безпека. <https://www.iso.org/standard/27001>
24. Mihus Iryna P. & Chernenko Serhiy A., 2013. "Modern Approaches to Assessment of Personnel of Economic Subjects from the Point of View of Economic Security," Business Inform, RESEARCH CENTRE FOR INDUSTRIAL DEVELOPMENT PROBLEMS of NAS (KHARKIV, UKRAINE), Kharkiv National University of Economics, issue 10, pages 357-363.
25. Мірус, І. П. (2018). СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ КАДРОВОЮ БЕЗПЕКОЮ НА ПІДПРИЄМСТВІ. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (4 (52), 213–221. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2018-52-213-221>.

УДК 929.327.82.008(477)
DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-133-142

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІКТОРА ОРБАНА

Дмитро Ткач¹

¹Доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та журналістики, проректор, ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: ditkach2017@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0824-8559>

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF VICTOR ORBAN

Dmytro Tkach¹

¹Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of International Relations and Journalism, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: ditkach2017@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0824-8559>

Анотація. Віктор Орбан, прем'єр-міністр Угорщини, є однією з найсуперечливіших фігур сучасної європейської політики, політична кар'єра якого почалася з ліберальних позицій, але з часом він перетворився на авторитарного популіста. Він має багатогранний політико-психологічний портрет, що відображає його особистісну та політичну еволюцію. Метою даного дослідження є комплексний аналіз політико-психологічного портрета Віктора Орбана, прем'єр-міністра Угорщини, з акцентом на невирішені аспекти його особистості, політичної еволюції та впливу на національну і міжнародну політику. Дослідження має на меті виявити внутрішні мотиви, психологічні фактори та соціально-політичні умови, які визначають поведінку Орбана як політика, а також оцінити наслідки його рішень для Угорщини та Європейського Союзу. Стаття набуває особливої актуальності в контексті сучасних політичних процесів у Європі. Зростання популістських рухів у різних країнах ЄС та їх вплив на традиційні політичні партії. Дебатів щодо майбутнього європейської інтеграції, особливо в світлі Brexit та інших євроскептичних тенденцій. Питання верховенства права та демократичних цінностей в ЄС, включаючи механізми санкцій проти країн-членів. Геополітичних викликів, пов'язаних з відносинами з Росією, зокрема в контексті енергетичної політики та війни в Україні. Міграційної кризи та різні підходи країн ЄС до її вирішення. Розуміння політико-психологічного портрета Віктора Орбана є критично важливим для аналізу сучасних політичних процесів в Європі, прогнозування майбутніх тенденцій та розробки стратегій взаємодії з Угорщиною на міжнародній арені. Політична еволюція Віктора Орбана від ліберального демократа до авторитарного популіста є результатом його прагнення до максимізації політичної влади. Психологічний портрет Віктора Орбана відображає складний баланс між рішучістю, прагматизмом і авторитаризмом. Його здатність змінювати свої політичні позиції відповідно до ситуації, прагнення до влади і контроль над суспільством роблять його однією з найбільш суперечливих фігур у сучасній європейській політиці.

Ключові слова: Віктор Орбан, Fidesz, прагнення до влади, авторитарний популіст, ліберальний демократ, проросійська позиція, агресивний стиль лідерства.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 11

Abstract. Viktor Orbán, the Prime Minister of Hungary, is one of the most controversial figures in contemporary European politics. His political career began from a liberal standpoint, but over time, he transformed into an authoritarian populist. He presents a multifaceted politico-psychological profile that reflects his personal and political evolution. The aim of this study is to conduct a comprehensive analysis of the politico-psychological profile of Viktor Orbán, with a focus on the unresolved aspects of his personality, political evolution, and influence on both national and international politics. This research seeks to uncover the internal motivations, psychological factors, and socio-political conditions that shape Orbán's behavior as a politician, as well as to assess the implications of his decisions for Hungary and the European Union. This study is particularly relevant in the context of current political processes in Europe. These include the rise of populist movements in various EU countries and their impact on traditional political parties, debates concerning the future of European integration—especially in light of Brexit and other Eurosceptic trends, the issues of rule of law and democratic values within the EU, including sanction mechanisms against member states, geopolitical challenges related to relations with Russia, particularly in the context of energy policy and the war in Ukraine, and the migration crisis and different approaches taken by EU countries to address it. Understanding Viktor Orbán's politico-psychological profile is crucial for analyzing current political processes in Europe, forecasting future trends, and developing strategies for engaging with Hungary on the international stage. Orbán's political evolution from a liberal democrat to an authoritarian populist is a result of his pursuit of maximizing political power. His psychological profile reflects a complex balance between determination, pragmatism, and authoritarianism. His ability to shift political positions according to circumstances, his drive for power, and his control over society make him one of the most controversial figures in modern European politics.

Keywords. Victor Orbán, Fidesz, pursuit of power, authoritarian populist, liberal democrat, pro-Russian stance, aggressive leadership style.

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 11

Постановка проблеми. Віктор Орбан, прем'єр-міністр Угорщини, є однією з найбільш суперечливих фігур сучасної європейської політики. Його політична кар'єра почалася з ліберальних позицій, але з часом він перетворився на авторитарного популіста.

Молоді роки і перша політична діяльність. Орбан народився 31 травня 1963 року в Угорщині в сільській родині і рано став свідком домашнього насилля з боку батька. Це могло вплинути на його майбутню рішучість і амбітність. У дитинстві він захоплювався футболом, що навчило його командній роботі та наполегливості. Почав свою політичну діяльність як лідер студентського руху, заснувавши партію Fidesz в 1988 році. Його ранні промови, зокрема заклик до виведення радянських військ з Угорщини, зробили його популярним серед ліберально налаштованих громадян.

Прем'єрство та зміни в політичних поглядах. У 1998 році Орбан став наймолодшим прем'єр-міністром Угорщини і активно підтримував євроатлантичну інтеграцію країни, сприяючи вступу Угорщини до НАТО в 1999 році. Однак після поразок на виборах у 2002 та 2006 роках, його риторика і політична стратегія змінилися. Така зміна може вказувати на його прагнення до влади та контролю, готовність адаптувати свої ідеали для досягнення політичних цілей.

Після перемоги на виборах 2010 року йому вдалося ще тричі завойовувати конституційну більшість у Державних зборах Угорщини. Це дало йому можливість прийняти Основний Закон, прийняти низку законів які сприяли централізації влади, монополізації ЗМІ. Сьогодні Орбан відомий своїми тісними стосунками з Володимиром Путіним, критикою ліберальних цінностей і прагненням до централізації влади.

З поверненням до влади у 2010 році Орбан почав впроваджувати консервативні реформи, посилив контроль над судовою системою, медіа і громадянським суспільством. Він виступав проти мігрантів, ЛГБТ-спільноти та інших

меншин, аргументуючи це захистом "традиційних цінностей".

Орбан демонструє високу ступінь впевненості в собі та рішучості. Його здатність швидко змінювати політичні позиції та приймати радикальні рішення свідчить про гнучкість і прагматичність. Він не боїться конфліктів і відкрито виступає проти опонентів, що підкреслює його агресивний і домінуючий стиль лідерства.

Орбан відомий своєю проросійською позицією та тісними стосунками з Володимиром Путіним. Він часто критикує санкції проти Росії і виступає за тіснішу співпрацю з Москвою. Його політика суперечить загальноприйнятим європейським демократичним цінностям, що викликає критику з боку західних країн. Це підкреслює його конформізм і готовність співпрацювати з сильними лідерами для зміцнення власної влади.

Орбан впровадив радикальні зміни в державному управлінні, створивши супер-міністерства і централізувавши владу у своїх руках. Його правління супроводжується численними звинуваченнями в корупції і непотизмі, але це не завадило йому залишатися популярним серед значної частини угорського населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Балінг Мадяр у своєму дослідженні висвітлює еволюцію Віктора Orbana від ліберального демократа до авторитарного популіста. Мадяр зазначає, що на початку своєї кар'єри Орбан підтримував ліберальні цінності, але поступово почав зміщуватися в бік популізму та авторитаризму, що було обумовлено його прагненням до максимізації політичної влади. Це дослідження підкреслює важливість розуміння внутрішніх мотивацій Orbana і його здатності до політичної адаптації [1].

Андраш Боднар у своєму аналізі політичних рішень Orbana фокусується на його протистоянні з західними ліберальними цінностями. Боднар зазначає, що Орбан використовує риторіку захисту "традиційних цінностей" для виправдання

обмежень прав ЛГБТ-спільноти, мігрантів і меншин, що дозволяє йому зміцнювати свою базу підтримки серед консервативно налаштованого електорату [2].

Дослідження Політологічного інституту Будапешту показує, що політика Орбана спрямована на зближення з авторитарними режимами, зокрема з Росією. Це дослідження аналізує його стратегію щодо зменшення залежності від Європейського Союзу і підвищення ролі національного суверенітету. Висновки дослідження свідчать про те, що така політика підсилює його позиції всередині країни, але викликає занепокоєння серед західних партнерів [3].

Звіт Transparency International детально розглядає звинувачення в корупції та непотизмі в уряді Орбана. Організація вказує на численні випадки корупційних скандалів і використання державних ресурсів для зміцнення особистої влади та економічних інтересів близьких до Орбана осіб. Це підриває довіру до уряду як всередині країни, так і на міжнародній арені [4.]

Аналіз економічних реформ під керівництвом Орбана, проведений економічним інститутом в Будапешті, показує, що його політика призвела до значних змін у державному управлінні. Створення суперміністерств і централізація влади дозволили Орбану зміцнити контроль над економічною та соціальною сферою, але також призвели до концентрації влади в руках вузького кола осіб [5].

Аналіз політико-психологічного портрета Віктора Орбана показує, що існує кілька аспектів його політичної діяльності та особистості, які раніше не були достатньо досліджені або залишалися непоміченими. Стаття розширює розуміння його психологічних мотивів, методів управління та впливу на національну і міжнародну політику. Це дозволяє краще усвідомити складність та багатогранність його політико-психологічного портрета.

Формулювання цілей статті.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз політико-психологічного портрета

Віктора Орбана, прем'єр-міністра Угорщини, з акцентом на не вирішені аспекти його особистості, політичної еволюції та впливу на національну і міжнародну політику. Дослідження має на меті виявити внутрішні мотиви, психологічні фактори та соціально-політичні умови, які визначають поведінку Орбана як політика, а також оцінити наслідки його рішень для Угорщини та Європейського Союзу.

В проведеному дослідженні були використані наступні методи дослідження:

- *психологічний аналіз* - вивчення біографічних даних і особистісних характеристик Віктора Орбана з акцентом на ранні роки життя, освіту, вплив сім'ї та особистого досвіду; аналіз впливу дитинства та раннього життя на формування характеру та політичних амбіцій; застосування психологічних теорій для розуміння мотивації Орбана та його рішень; використання концепцій політичної психології для інтерпретації його поведінки в різних політичних контекстах.

- *політичний аналіз* - дослідження еволюції політичної кар'єри Орбана від ліберального демократа до авторитарного популіста; аналіз його політичних рішень, реформ та законодавчих ініціатив; вивчення впливу ідеологічної гнучкості Орбана на його політичну стратегію та здатність утримувати владу.

- *соціологічний аналіз* - вивчення соціальної бази підтримки Орбана, аналіз його популістських методів мобілізації електорату. Дослідження взаємодії з різними соціальними групами та використання риторики "традиційних цінностей". Аналіз соціально-економічних наслідків його політики для Угорщини, зокрема вплив на права ЛГБТ-спільноти, мігрантів та етнічних меншин.

- *аналіз з позиції міжнародних відносин* - дослідження зовнішньої політики Орбана, його співпраці з авторитарними режимами, зокрема з Росією, Китаєм. Аналіз наслідків цієї співпраці для відносин Угорщини з ЄС та США. Оцінка ролі Угорщини в європейській політиці та її впливу на

внутрішньоєвропейські відносини та інтеграцію.

Дослідження має на меті надати глибше розуміння психологічних та політичних факторів, які визначають діяльність Віктора Орбана. Воно також сприятиме більш повному розумінню його впливу на сучасну політику Угорщини та Європейського Союзу, а також допоможе ідентифікувати потенційні напрямки для майбутніх досліджень та аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Віктор Орбан народився в 1963 році у містечку Алксутдоберете за годину їзди на захід від Будапешта. Він був старшим із трьох синів, чий батько був інженером-аграрником і членом Комуністичної партії, а мати - вчителем дітей з особливими потребами.

Дитинство Орбана пройшло в цьому сільському середовищі, що часто згадується як фактор, який вплинув на формування його світогляду та політичних поглядів. Зокрема, його часто описують як політика, який добре розуміє настрої сільського населення Угорщини.

Пізніше сім'я Орбана переїхала до міста Секешфехервар, де він закінчив середню школу, перш ніж продовжити навчання в Будапешті.

В інтерв'ю 1989 року він згадує, як батько Гьозо бив його двічі на рік. Він описує його як жорстокого чоловіка: "Коли він бив мене, він також кричав. Я пам'ятаю все це як поганий досвід".

Ніщо в його дитинстві не вказувало на те, що він кине виклик комуністичному режиму. Коли він вчився у гімназії, він був членом Ліги комуністичної молоді.

Він любив футбол і грав за місцевий клуб FC Felcsut, і досі захоплюється цим спортом, яким займався з дитинства.

Десять років тому він урочисто відкрив у Фельчугі новий стадіон під назвою Rancho Arena, де команда вищого дивізіону Puskas Akademia грає перед глядачами з кількох сотень людей.

За кілька місяців до вступу в університет він проходив військову службу, де, за його словами, відмовився від

пропозиції комуністичних спецслужб стати їхнім інформатором.

У 23 роки він одружився з однокурсницею Аніко Леваї, з якою познайомився в університеті. У них п'ятеро дітей, чотири доньки та син Гаспар, який пройшов навчання у британській армії в Сандхерсті та служить офіцером в угорській армії у Чаді.

Після свого виступу у 1989 році перед великим натовпом на площі Героїв він деякий час вивчав ліберальну політичну філософію в Оксфорді. Його стипендію фінансував філантроп-мільярдер угорського походження Джордж Сорос, меценат, проти якого він виступить через багато років.

За кілька місяців він достроково покинув навчання, щоб взяти участь у передвиборчій кампанії 1990 року. Тоді Фідес отримав 22 місця у парламенті, а Віктор Орбан очолив партійний список.

Друзі зі студентських років стали ключовими членами Фідес, а директор його коледжу Іштван Штумпф обійняв посаду керівника його апарату під час першого прем'єрства Орбана у 1998-2002 роках.

Ще молодим депутатом Віктор Орбан разом зі своєю партією приєдналися до глобального Ліберального інтернаціоналу у 1992 році.

Політолог Золтан Лакнер вважає, що Віктор Орбан змінив ідеологію у другій половині 1990-х років. Оскільки Угорщиною керувала ліберально-соціалістична коаліція, він усвідомив, "щоб досягти політичного успіху, він повинен відвернутися від лібералізму і перетворити свою партію на націоналістичну, антиліберальну політичну силу"[6].

Можливо, зерна цього розвороту вже були посіяні в Оксфорді. За кілька місяців навчання у коледжі Пембрук він подружився з консервативним філософом Роджером Скрутоном.

Віктор Орбан став лідером Фідес у 1993 році і вже підштовхував її до правого центру на той час, коли консервативна партія Угорський демократичний форум втратила владу у 1994 році. Фідес

заповнила прогалину, яку залишили ослаблені консерватори.

Пітер Рона, оксфордський економіст і колишній кандидат у президенти Угорщини, описує зустріч з Віктором Орбаном на початку 1990-х років, на якій Орбан сказав, що хоче створити "сучасну консервативну партію".

Коли Пітер Рона попередив його, що попередні політики, які намагалися зробити те саме, швидко відмовилися від "сучасного", щойно того вимагали обставини, Віктор Орбан відповів: "Тоді нехай буде так"[7].

У 1998 році Віктор Орбан привів Фідес до перемоги на виборах і у 35 років став наймолодшим прем'єр-міністром Європи, привівши наступного року Угорщину до НАТО.

У 2002 і 2006 роках він зазнав дві поразки на виборах і виніс з цього уроки.

Поразка 2002 року змінила його. "Націю неможливо перемогти", - сказав він своїм прихильникам, намагаючись переварити те, що щойно сталося.

Ще 1993 року він вивів своїх депутатів з парламенту. Після 2002 року Віктор Орбан подружився з Арпадом Хабоні, інструктором бойових мистецтв і бізнесменом, який став його особистим гуру. Хабоні залишається надійним союзником і частиною бізнес-імперії, яка лежить в основі Фідес, але його рідко бачать на публіці.

Орбан повернувся на посаду під час світової економічної кризи у 2010 році і з того часу ще три рази перемагав на виборах до Державних зборів, отримавши конституційну більшість у законодавчому органі Угорщини.

Значення фігури Віктора Orbana в угорській та європейській політиці.

Орбан є центральною постаттю угорської політики з 2010 року, коли він вдруге став прем'єр-міністром. Під його керівництвом Угорщина перейшла від ліберальної демократії до того, що сам Орбан називає "іліберальною демократією". Він значно посилив виконавчу владу, змінивши конституцію та ключові інститути. Впровадив

"орбаноміку" - економічну політику, що поєднує елементи націоналізму та державного втручання. Просуває консервативні, християнські цінності та "традиційну" угорську культуру.

Його політика часто розглядається як загроза принципам ЄС щодо верховенства права та демократії. Став моделлю для інших популістських і націоналістичних лідерів у Європі. При його правлінні Угорщина постійно конфліктує з інституціями ЄС щодо питань міграції, свободи ЗМІ та незалежності судової системи. Підтримує тісні відносини з Росією та Китаєм, що впливає на зовнішню політику ЄС. Виступає за "Європу націй" замість більш інтегрованого ЄС.

Орбан став символічною фігурою в дебатах про майбутнє європейської демократії та інтеграції, представляючи альтернативний, більш націоналістичний погляд на європейську політику.

Трансформація Віктора Orbana від ліберала до консерватора є одним з найбільш цікавих аспектів його політичної кар'єри. У ранній період (1980-ті - початок 1990-х) він починав як ліберальний антикомуніст. Виступив співзасновником ліберальної молодіжної організації "Фідес" (Альянс молодих демократів). Виступав за демократію західного зразка та вільний ринок.

Перехідний період його політичної кар'єри випав на середину-кінець 1990-х. Він поступово відходить від ліберальних позицій, у його промовах зростає націоналістична риторика, відбувається зближення з консервативними ідеями. І уже на кінці 1990-х, початку 2000-х років він перетворює "Фідес" на консервативну партію. Робить акцент на традиційні цінності та національній ідентичності. Виступає з критикою глобалізації та ліберального інтернаціоналізму. З 2010-ї - теперішній час займається закріпленням консервативних позицій. Проголошення "іліберальної демократії", сильна анти-іммігрантська позиція, підтримка "християнських цінностей" в політиці.

Причинами цієї трансформації стали політична прагматичність: консервативні

погляди виявилися більш популярними серед угорських виборців. Особисте його розчарування в ліберальній політиці та її результатах в Угорщині. Вплив глобальних подій, таких як фінансова криза 2008 року та європейська міграційна криза.

Наслідки трансформації Орбана від ліберала до консерватора були значними як для Угорщини, так і для нього особисто. Для країни вони визначалися посиленням виконавчої влади, обмеженням незалежності судової системи та ЗМІ, зміни в конституції та виборчій системі на користь правлячої партії Фідес – УГС. Все це супроводжувалося поляризацією суспільства, посиленням націоналістичних настроїв, зростанням ксенофобії та антиіммігрантських настроїв.

Під час правління Орбана значні проблеми виникли в економіці країни. Відмічається впровадження "орбаноміки" з елементами державного втручання. Зростання корупції та кумівства. Конфлікти з іноземними інвесторами. Напруженість у відносинах з ЄС, зближення з Росією та Китаєм, значне погіршення стосунків з Україною. Ізоляція від ліберальних демократій Заходу

Що стосується Орбана особисто, то тут слід відмітити його політичний успіх. Тривале перебування при владі (з 2010 року по теперішній час). Створення сильної політичної бази підтримки. Становлення як впливового лідера в регіоні. Визнання як лідера консервативного руху в Європі. Зростання впливу в ЄС, особливо серед країн Вишеградської групи. Критика та осуд з боку ліберальних лідерів та інституцій. Позиціонування себе як захисника традиційних цінностей. Розвиток концепції "іліберальної демократії".

Особистий вплив. Концентрація значної особистої влади. Контроль над ключовими секторами економіки та медіа. Створення кола лояльних олігархів та політиків. У той же час, зростає критика з боку міжнародної спільноти, звинувачення в авторитаризмі та корупції, погіршення іміджу серед ліберальних демократій.

Ця трансформація дозволила Орбану створити потужну політичну систему

навколо себе, але також призвела до значних змін у внутрішній та зовнішній політиці Угорщини, викликавши занепокоєння щодо стану демократії в країні.

Цікаво також відслідкувати як особистісні риси, мотивації та амбіції вплинули на формування Орбана як політика.

Орбану притаманні два типи мотивації. Для першого характерне панування над іншими, завоювання в особистих стосунках. Задоволення йому дає усвідомлення того, що він створює зовнішні події. Початкове (молодіжне) грубе насильство з часом замінюється переконанням, маніпуляцією, тактикою, впевненими діями, якими він може контролювати і впливати на інших. Такі люди завжди хочуть перемагати і підкорювати. Ці риси неважко розпізнати як у колишньому, так і в нинішньому Вікторі Орбані.

Для другого характерно те, що джерелом його владного задоволення є приналежність до ширшої системи влади, політичних та інших організацій. Він здатний на жорстокі та нелюдські вчинки. В цьому випадку Орбан посилається на якусь вищу ідею (християнство, служіння нації тощо). Це робиться не тільки для пояснення своєї поведінки зовнішнього світу, а й для власного заспокоєння.

Саме цим пояснюється його десятилітнє протистояння з "Брюсселем". Навіть інтернет-меми зобразили його на кордоні Угорщини як давньоугорського воїна, який героїчно зупиняє коронавірус, стріляючи з лука назад. Більш серйозним (хоча й лише для його непохитних прихильників) є те, що він здатен описувати свою участь у російсько-українській війні лише в термінах війни. Чи то він керує прийомом українських біженців з "фронту" в Дебрецені, чи то він спілкується (і обідає в їдальні) з угорськими солдатами по цей бік кордону.

Ми не знаємо, коли, як і під яким впливом сформувалася ця риса його особистості, яка інтерпретує все в рамках боротьби. Але ми знаємо, що вона

поступово посилювалася і зафіксувалася в нього протягом останнього десятиліття.

Йому також характерні агресивність, бажання завоювати, ведення боїв не на життя, а на смерть. Він хоче перемагати за будь-яку ціну і розглядає своїх підлеглих як шахові фігури, які можна замінити в будь-який момент. Він працює не на благо інших, а для реалізації власних особистих інтересів.

Антисоціальні прояви є також рисою його особистості. Давайте проясним поняття. У великій політиці, як і в повсякденному житті, є багато людей, які байдужі до своїх ближніх, яким не вистачає емпатії, яких не цікавлять жодні соціальні чи емоційні аспекти. Їх називають асоціальними. Набагато менше тих, хто не байдужий, а навмисно завдає шкоди, не має моральних гальм, хто топче все і всіх. Вони антисоціальні. Коли Орбан приймає рішення, через які маси людей голодують або втрачають житло (з нової Конституції було вилучено право на житло), не можуть доглядати за своїми родичами, які є безпорадними з фізичних чи психічних причин, коли він екзистенційно унеможливує тих (людей, організацій), хто протистоїть йому - цю антисоціальну поведінку називається злом.

У теорії особистості всесвітньо відомого Ліпота Сонді, угорця за походженням, є окрема категорія, так звана его-діастола, або розширення его. Це - дещо спрощено - властивість особи, яка в своїй уяві прагне до все більшого і більшого[8]. Ця риса особистості, безсумнівно, спостерігається в Орбана. Ми не можемо знати, коли і що він уявляв про себе, але в його промовах і діях ми можемо знайти все більш посилене розширення его. Спочатку він досяг незаперечного лідерства у своїй партії. Пізніше він виступив як головний керівник угорської нації, Угорщини; навіть якщо лише трохи більше половини виборців кілька разів уповноважували його на це.

Наступні кроки вже вийшли за межі Угорщини. Він виступав як неформальна провідна сила Вишеградської четвірки. Під час об'єднання авторитарних

пострадянських центральноазійських держав, які він називав кипчаками, він давав їм інструкції щодо того, як укласти договори з пост-брекзитною Великою Британією. Він представлявся як одна з найважливіших фігур Європейського Союзу та Європейської народної партії, яка впливає на кожне рішення і без якої нічого важливого не може статися в ЄС.

Нарешті, згадаємо його зустріч з Володимиром Путіним у Москві 1 лютого 2022 року, яку він назвав переможною мирною місією. Проурядові ЗМІ прокоментували це так, ніби перший домовився з другим: напружені російсько-українські відносини нарешті перетворяться на тривалий мир. Насправді цього не сталося.

Відмітимо також його параноїдальну секретність, тобто маячні ідеї переслідування - так звані доксазми. Той факт, що режим Орбана також засекречує так багато речей (від даних про Пакш II до засідання, що обговорює російсько-українську війну), є ознакою параноїдального страху. І тут ми бачимо, що психічні проблеми частково перекриваються з певними особистісними характеристиками. Це також вказує на згадану раніше рису особистості - розширення его, і за цим може ховатися те, що він ототожнює свою загрозу з обґрунтовано захищеними лідерами набагато більших країн (США, Німеччина, Ізраїль).

Також на психічні проблеми Орбана вказує часта поява так званих неологізмів (або, іншими професійними термінами, неофразій, новомови). Радники і спічрайтери прем'єр-міністра в наші дні рідко дозволяють неофразам проникати в його пишномовні, місцями жартівливі, популістські фрази. Раніше це було не так. У промові, виголошеній кілька років тому з нагоди 15 березня, можна знайти такі справжні неологізми, як: "катартичний відбиток", "екзистенційна заповідь угорської історії", "момент фенікса", "зоряне поле наших великих", "сакральні сходи", "парна провідна зірка"[9].

Прихильники Орбана вважають його сміливим, як героя народної казки, який сам не боїться протистояти світові. Це не сміливість, а скоріше безрозсудність і биття себе в груди. Цікаві етологічні паралелі цієї поведінки. Згідно з дослідженнями тваринної психології, наприклад, горила б'є себе в груди, коли боїться. У людини подібний механізм: биття себе в груди - це ознака страху. На прем'єр-міністрі також видно його некультурність, як він стоїть з руками в кишенях, лузає насіння, нервово застібає піджак. Коли інші говорять до нього, він робить нотатки, ніби йому важливо, що говорять. Одного разу під час телетрансляції показали зверху, що він написав на папері: безглузді, хаотичні каракулі.

Орбан виглядає набагато старшим за свій вік, він зношується під тягарем своїх обов'язків. Під час свого першого правління він ще обирав незалежно мислячих людей. Сьогодні він оточує себе фігурами, від Сіларда Немета, уповноваженого з питань комунальних послуг, до Лайоша Коші - угорського політика, який є значною фігурою в партії Фідес та в угорській політиці в цілому. Був залучений до кількох політичних скандалів, включаючи звинувачення в корупції. У 2018 році опинився в центрі уваги через сумнівну фінансову операцію, пов'язану з його матір'ю.. Неймовірний масштаб інтелектуального занепаду та раболіпства. Орбан керує своїми підданими як деспотичний самодержець. Якість цих стосунків іноді розкривається на публіці. Наприклад, під час виборів Національна виборча комісія оштрафувала Орбана за те, що він агітував з дітьми без дозволу їхніх батьків. Потім на одному заході прем'єр-міністр зустрівся з Андрашем Паті, головою Національної виборчої комісії, і сказав йому: "Я чув, Паті, що ви мене оштрафували!" На що голова, червоніючи, вибачився перед прем'єр-міністром, який порушив закон. І в Угорщині ці лакейські відносини абсолютно нормальні.

Чим довше триває кар'єра політика, особливо прем'єр-міністра, тим більше він втрачає здатність до самопізнання,

самокритики, самоаналізу – це напряму стосується Орбана. Проблема з ним як із «забетонованим політиком» полягає в тому, що з плином часу вони він все більше втрачає відчуття реальності, критичності, необхідні для підготовки своїх рішень, самоаналіз власної діяльності та вчинків. У ієрархічній системі це посилюється його підлеглими та нібито незалежними, але все ж залежними від нього експертами, які все менше наважуються критикувати дурниці чи, можливо, нав'язливі ідеї боса. На основі його публічних виступів протягом кількох десятиліть ми можемо припустити, що - у нього немає розуміння хвороби. Для нього характерні ознаки нарцисичного розладу особистості, патологічних реакцій та маніпулятивного, позбавленого емпатії макіавеллізму. Як би ми це не називали, вищезазначене можна помітити у нього. Навіть якщо ми не можемо розплутати: наскільки в його рішеннях відіграє роль його ізоляція, яку також підтримує його оточення, його помилкова оцінка фактів, його відомі чи маловідомі мотивації інтересів - окрім темної тріади - нарцисизм: надмірна самозакоханість та потреба в захопленні, макіавеллізм: схильність до маніпуляцій та експлуатації інших, психопатія: відсутність емпатії та антисоціальна поведінка.

"Праотцем" тренінгів з розвитку, групового коучингу та подібних процедур, які сьогодні поширені і у нас, був психолог Курт Левін, який після Другої світової війни створив ті принципи та методи, які з численними відгалуженнями та подальшим розвитком і сьогодні керують нашою діяльністю, яку також називають прикладною соціальною психологією. Одним з таких принципів, а також методів і технік є так званий зворотний зв'язок (feedback), який ми отримуємо від наших товаришів по групі, колег, які спостерігають за нашою діяльністю. Без нього ми потонемо у власному суб'єктивному світі, оскільки дуже важко або навіть неможливо об'єктивно усвідомити, що ми зробили доцільно, а де помилилися[10].

Але де ми бачимо в наші дні, щоб уряд, проурядові політики не те що просили, а взагалі терпіли критичний зворотний зв'язок? У радикально розділеному суспільстві будь-який прояв, що відхиляється від офіційної лінії, клеймується як ворожий. Той факт, що до проурядових угорських ЗМІ майже не допускають непроурядових публічних фігур (принаймні до політичних програм), вказує на те, що навіть місця для критичних слів - іншими словами, для зворотного зв'язку - не може бути.

Одним з відомих методів розвитку людських ресурсів є так званий 360-градусний зворотний зв'язок. У цьому випадку дана особа (керівник, підлеглий, експерт, оператор, IT-спеціаліст тощо) отримує зворотний зв'язок не тільки від свого начальника, але і від інших, як показує назва методу, з усіх напрямків: і холодний, і теплий. Професійне використання цього методу служить розвитку будь-якої організації. Чи можемо ми уявити, що угорські проурядові політики, керівники державного управління чи навіть сам прем'єр-міністр готові просити і отримувати зворотний зв'язок про свою роботу від свого оточення, а тим більше від незалежних осіб? Ну, добре, це було риторичне питання: давайте погодимося, що зворотний зв'язок становить 0 градусів.

Результат: самовихваляння, самообман, самозакоханість, відсутність самопізнання і самоаналізу, а також ізоляція - частково або повністю - від повсякденної реальності.

Режим Орбана з самого початку будується на цій парадигмі: тих, хто лояльний, вірний нам, хто співає нашу пісню і виконує наші накази, ми щедро винагороджуємо. А тих, хто не лояльний, вірний іншим ідеям і теоріям, хто висловлює думку, відмінну від нашої, ми караємо.

На щоденному рівні часто згадують так званий когнітивний дисонанс у зв'язку з режимом Орбана. Концепція була створена американським психологом Леоном Фестінгером у другій половині 1950-х

років. Суть полягає в тому, що якимось наше переконання і наші дії або дії інших суперечать одне одному, тобто між ними виникає дисонанс - і напруга всередині нас[11]. Існує кілька способів зменшити дисонанс, проте більшість людей вибирає лише те, щоб переступити через свої переконання і переконати себе в чистоті і моральності своїх дій.

Отже, є два важливих фактори зменшення дисонансу: схильність даної особи до самообману, самообману, а також сила впливу, впливовість, харизматичність особи, яка впливає на неї. Останнє діє тільки тоді, коли особа, на яку впливають, вірить в неї, ідеалізує її, навіть захоплюється нею.

Давайте тепер перенесемо це на угорську авторитарну систему. Визнана підлеглими харизматичність, видатність особи, яка стоїть на вершині ієрархії, тобто Віктора Орбана, необхідна для того, щоб останні переконали себе на всіх рівнях: що б вони не робили (за наказом, за бажанням), це морально, чесно, робить всіх щасливими. Навіть якщо вони постійно і регулярно брешуть, це теж абсолютно чесно.

І це лише ієрархічно організований апарат. Але є близько трьох мільйонів відданих виборців, які голосують за нього в будь-яку погоду. Переважна більшість з них - в основному порядні люди, яких би турбувало розкрадання країни, раптове збагачення родичів і друзів Фідес, підтримка Росії, яка раніше пригнічувала угорців. Але це не турбує, тому що вони вірять, що улюблений лідер - найбільший з усіх лідерів, який працює (більше того: бореться) за них день і ніч, який завжди говорить правду, коли дивиться їм в очі по телевізору і говорить все як є. Тому вони переконують себе, що крадіжка - це не крадіжка, необґрунтоване збагачення засноване на заслугах, пригноблююча і розв'язуюча війну Росія насправді є жертвою інакше занепадаючого Заходу - і так далі без кінця.

Віктор Орбан, прем'єр-міністр Угорщини, має складний політико-психологічний портрет. Він починав як

просвіропейський ліберальний демократ, але з часом перейшов до авторитарного популізму, що стало помітно після 2010 року, коли він знову став прем'єр-міністром.

На початку своєї кар'єри Орбан був активним прихильником євроатлантичної інтеграції Угорщини. У 1998 році він став наймолодшим прем'єр-міністром в Європі і відіграв важливу роль у вступі країни до НАТО. З часом, однак, його політичні погляди змінилися, і він почав просувати ідеї, що суперечать західним ліберальним цінностям.

Сучасний Орбан відомий своєю підтримкою "традиційних цінностей", які він використовує для виправдання обмежень прав ЛГБТ-спільноти, мігрантів і релігійних меншин. Його політика часто звинувачується у корупції та непотизмі, що додає до його одіозного образу на міжнародній арені.

Література:

1. Семиженко, А. & Коберник, К. (2024). Колись Віктор Орбан був надією демократів. Тепер Угорщина — росія «на мінімалках», а її прем'єр — найкращий друг путіна в ЄС. URL: <https://babel.ua/texts/103183-kolis-viktor-orban-buv-nadiyeyu-demokrativ-teper-ugorshchina-rosiya-na-minimalkah-a-jiji-prem-er-naykrashchiy-drug-putina-y-yes-yak-tak-stalosya-rozpovidaye-ugorskiy-sociolog-i-politik-balint-magyar>
2. Висоцька, Т. (2024). Хто такий Віктор Орбан — шанувальник Путіна, друг Трампа, опонент України. URL: <https://espresso.tv/article-khto-takiy-viktor-orban-shanuvaynik-putina-drug-trampa-nevtomniy-oponent-ukraini-politichniy-portret>
3. Алексеева, І. (2024). «Дискредитація та ревізія кордонів держав Європи»: політолог про таємні плани Орбана та кремля. URL: <https://fakty.ua/440033-quot-diskreditaciya-i-reviziya-granic-gosudarstv-evropy-quot-politolog-o-tajnyh-planah-orbana-i-kremlya>
4. Aradi Hanga Zsófia & Andrea Horváth Kávai (2023). Transparency International: Hungary is the most corrupt country in the EU. URL: <https://telex.hu/english/2023/01/31/transparency-international-hungary-is-the-most-corrupt-country-in-the-eu>
5. Тараненко, А. (2024). Від борця проти СРСР до ультраправого прибічника Путіна: все, що відомо про прем'єра Угорщини Віктора Орбана. URL:

Орбан також підтримує тісні стосунки з такими лідерами, як Володимир Путін і Дональд Трамп, що підсилює його репутацію як опонента ліберальної демократії і прихильника авторитарних режимів. Його останні миротворчі ініціативи щодо України розглядаються як частина ширшої стратегії впливу, що узгоджується з інтересами Кремля.

Висновки. Орбан демонструє сильні лідерські якості з авторитарними тенденціями. Його політична еволюція свідчить про високу адаптивність та прагматизм. Харизма та ораторські здібності є ключовими в його здатності мобілізувати підтримку. Психологічний профіль характеризується прагненням до влади та контролю. Національна ідентичність та страх зовнішніх загроз формують основу його політики. Портрет Орбана є важливим для розуміння тенденцій популізму в Європі.

<https://news.telegraf.com.ua/ukr/politika/2024-07-05/5861303-vid-bortsya-proti-srsr-do-ultrapravogo-pribichnika-putina-vse-shcho-vidomo-pro-premera-ugorshchini-viktora-orbana>

6. Domján Anikó (2024). Politológus: Orbán Viktor egy nemzetközi sztár lett, akit mutogatnak. URL: <https://index.hu/belfold/2024/03/08/koztarsasagi-elnok-sulyok-tamas-novak-katalin-lakner-zoltan/>
7. Klubrádió/L.Cs. (2021). Róna Péter: Orbán célja, hogy Magyarországot kidobják az EU-ból. URL: <https://www.klubradio.hu/adasok/rona-peter-orban-celja-hogy-magyarorszagot-kidobjak-az-eu-bol-120606>
8. SZONDI LIPÓT KÁIN, A TÖRVÉNYSZEGŐ MÓZES, A TÖRVÉNYALKOTÓ. G O N D O L A T. BUDAPEST, 1987. URL: <https://ru.scribd.com/doc/236637765/Szondi-Lipot-Kain-a-torvenyszeg%C5%91-Mozes-a-torvenyalkoto>
9. Orbán Viktor beszéde 2022. március 15-én. URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orb%C3%A1n_Viktor_besz%C3%A9de_2022._m%C3%A1rcius_15-%C3%A9n_\(2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orb%C3%A1n_Viktor_besz%C3%A9de_2022._m%C3%A1rcius_15-%C3%A9n_(2).jpg)
10. Lewin, K. (1951). Field theory in social science: selected theoretical papers (Edited by Dorwin Cartwright.). Harpers.
11. Leon Festinger. A Theory of Cognitive Dissonance. — Stanford University Press, 1962. — 291 p.

АДАПТИВНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ІНТЕГРУВАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА БАЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Віктор Кінар'юв¹, Віктор Алькема²

¹Аспірант, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail.: drvel@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5452-1537>

²Доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управлінських технологій, Університет «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: alkema@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

ADAPTIVE STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESSES IN THE CONTEXT OF INTEGRATING DIGITAL TECHNOLOGIES BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Viktor Kinarov¹, Viktor Alkema²

¹Postgraduate student, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail.: drvel@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5452-1537>

²Doctor of science (Economics), professor, Head of Management Technologies Department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: alkema@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

Анотація. Основною метою дослідження є характеристика особливостей формування адаптивних стратегій розвитку підприємств малого бізнесу в умовах інтегрування цифрових технологій на базі штучного інтелекту. Завдання, що ставиться в статті полягає в визначення ключових аспектів формування адаптивних стратегій розвитку із врахування системи штучного інтелекту. Визначено необхідність адаптації малого бізнесу до нових викликів, зумовлених світовими кризами, такими як пандемія COVID-19 та введення воєнного стану в Україні. Визначено сутнісні ознаки сучасних адаптивних стратегій розвитку малого бізнесу. Охарактеризовано зміни у поведінці споживачів та на ринку, що призвели до переорієнтації бізнесу на цифрові платформи та цифровий маркетинг. Встановлено, що цифрова адаптивність стала критичною для виживання підприємств у змінених умовах. Обґрунтовано важливість гнучкості ланцюжка поставок, оскільки підприємства, які адаптувалися до використання місцевих джерел або диверсифікації постачань, знизили свою вразливість до глобальних потрясінь. В результаті введення воєнного стану, малий бізнес стикається з новими викликами, зокрема, обмеженнями на пересування та іншими оперативними перешкодами, що змушують бізнес адаптувати графіки роботи і підвищувати заходи безпеки. Охарактеризовано роль штучного інтелекту як значного фактора в оптимізації внутрішніх процесів і покращенні взаємодії з клієнтами. Встановлено, що передові підприємства, які впроваджують технології на базі штучного інтелекту, демонструють здатність до інновацій та підвищення конкурентоспроможності. Охарактеризовано важливість адаптивних стратегій, що дозволяють підприємствам залишатися на крок попереду ринкових тенденцій та вимог споживачів, завдяки використанню аналітики даних і штучного інтелекту для прогнозування змін та оптимізації процесів.

Ключові слова: адаптація, адаптивні стратегії, стратегічний підхід, безпековий розвиток, малі підприємства, малий бізнес, цифровізація, штучний інтелект, цифрові технології, діяльність підприємств.

Формули: 0; рис.: 2; табл.: 2, бібл.: 11

Abstract. The primary goal of the research is to characterize the features of developing adaptive strategies for small businesses under the integration of digital technologies based on artificial intelligence. The task set in the article involves identifying key aspects of developing adaptive strategies considering the system of artificial intelligence. It has been determined that small businesses need to adapt to new challenges caused by global crises such as the COVID-19 pandemic and the imposition of martial law in Ukraine. The essential characteristics of modern adaptive strategies for the development of small businesses have been identified. Changes in consumer behavior and market requirements have led to a reorientation of businesses towards digital platforms and digital marketing. It has been established that digital adaptability has become critical for the survival of enterprises under changed conditions. The importance of supply chain flexibility has been substantiated, as enterprises that adapted to using local sources or diversifying their supply chains reduced their vulnerability to global shocks. As a result of the imposition of martial law, small business faces new challenges, including movement restrictions and other operational obstacles, forcing businesses to adapt work schedules and enhance security measures. The role of artificial intelligence as a significant factor in optimizing internal processes and improving client interactions has been characterized. It has been established that leading enterprises implementing technologies based on artificial intelligence demonstrate an ability to innovate and increase competitiveness. The

importance of adaptive strategies that allow enterprises to stay ahead of market trends and consumer demands, thanks to the use of data analytics and artificial intelligence for predicting changes and optimizing processes, has been characterized.

Keywords: *adaptation, adaptive strategies, strategic approach, secure development, small enterprises, small business, digitalization, artificial intelligence, digital technologies, business operations.*

Formulas: 0; **fig.:** 2; **tabl.:** 2; **bibl.:** 11

Постановка проблеми. Необхідність розробки нових адаптивних стратегій для малого бізнесу була різко уможливлена на недавніх світових кризах, таких як пандемія COVID-19 та запровадження воєнного стану в Україні. Ці події поставили унікальні виклики, що вимагають гнучкої та інноваційної відповіді для забезпечення виживання та безпеки. Однією із відповідей були нові цифрові технології. При цьому, пандемія COVID-19 різко змінила поведінку споживачів та вимоги ринку. Карантин та проблеми зі здоров'ям призвели до сплеску онлайн-покупок, цифрових послуг та доставки додому. Малий бізнес, що історично залежав від нових технологій, фізичного пересування та особистої взаємодії, опинився на роздоріжжі. Необхідність переходу на цифрові платформи стала не просто вигідною, а й необхідною. При цьому, підприємства які швидко прийняли електронну комерцію та цифровий маркетинг, змогли підтримувати свою діяльність та навіть залучити нових клієнтів. Такого роду зміни продемонстрували критичну важливість цифрової адаптивності у сучасних бізнес-практиках. Більше того, пандемія наголосила на важливості адаптивності ланцюжка поставок. Багато малих підприємств зіткнулися з серйозними перебоями через залежність від закордонних постачальників. Ті, хто адаптувався, використовуючи місцеві джерела або диверсифікувавши свої ланцюжки поставок, знизили вразливість до глобальних потрясінь. Ця стратегія не лише допомогла зберегти безперервність під час збоїв у ланцюжку поставок, а й часто призвела до економії витрат та скорочення термінів постачання.

Введення воєнного стану в Україні є іншим, але не менш складним набором обставин для малого бізнесу. Воєнний стан

зазвичай має на увазі комендантську годину, обмеження на пересування і в деяких випадках прямий вплив на ділову діяльність. Малий бізнес повинен адаптуватися, змінюючи час роботи, посилюючи заходи безпеки та швидко дотримуючись нових правил, щоб зберегти ліцензію на роботу. Okремо стоїть питання стрімкого розвитку систем штучного інтелекту. Все це суттєво актуалізацію обрану тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дослідження формування адаптивних стратегій відкритих соціально-економічних систем було увагою багатьох вчених, зокрема: О. Андрійчук, В. Бондаренко, І. Василенко, З. Вербицька, М. Головач, В. Гребенюк, Т. Даниленко, С. Жук, О. Заболотна, Я. Зінченко, В. Іваненко, М. Карпенко, М. Копитко, Г. Ковальчук, Л. Козак, С. Лебідь, О. Лисенко, В. Мельник, І. Назаренко, М. Нечитайло, О. Петренко, В. Романюк, Є. Савченко, О. Силкін, М. Тарасенко, Л. Федоренко, М. Харченко, Т. Чернова, А. Шевченко, А. Штангрет, В. Юрченко та інші. До прикладу, Іваненко Т.О. [1] аналізує, як штучний інтелект може сприяти оптимізації внутрішніх процесів та покращенню взаємодії з клієнтами. Автор підкреслює, що впровадження штучного інтелекту не лише сприяє автоматизації задач, а й дозволяє глибше аналізувати поведінку споживачів, що є критичним для формування пропозицій, які більше відповідають потребам ринку. Бойченко В.І. [2] розглядає штучний інтелект як катализатор інноваційних змін. Стратегічне використання штучного інтелекту дозволяє малим підприємствам не тільки оптимізувати поточні операції, але й адаптуватися до мінливих умов ринку, підвищуючи свою гнучкість та реакційну спроможність. Петренко С.М. [3] наголошує на викликах, які має малий

бізнес під час інтеграції новітніх технологій. Основні труднощі полягають у високих витратах на технологічне оновлення та необхідності перекваліфікації працівників. Водночас, автор вказує на значні переваги, такі як підвищення продуктивності та здатність швидко реагувати на зміни у споживацькій поведінці. Грищенко І.К. [4] подає аналіз реальних кейсів, де малі підприємства успішно інтегрували штучний інтелект в свої бізнес-моделі. Зокрема, акцент робиться на підвищенні ефективності внутрішніх процесів та зміцненні конкурентних позицій на ринку завдяки більш точному прогнозуванню та персоналізації продуктів. Це дослідження допомагає глибше зрозуміти, як економічні аспекти впливають на стійкість медичних установ, особливо в умовах економічної нестабільності. Попри це, питання визначення і дослідження нових факторів зовнішнього середовища, таких як воєнний стан в Україні й поява систем штучного інтелекту, досі залишається актуальним. Це і обумовило вибір тематики.

Формулювання цілей статті.

Основною метою дослідження є характеристика особливостей формування адаптивних стратегій розвитку підприємств малого бізнесу в умовах інтегрування цифрових технологій на базі штучного інтелекту. Завдання, що ставиться в статті полягає в визначенні ключових аспектів формування адаптивних стратегій розвитку із врахування системи штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адаптивні стратегії для малого бізнесу охоплюють низку методів і підходів, які дозволяють цим підприємствам залишатися гнучкими і чуйними в діловому середовищі, що швидко змінюється. Малі підприємства, завдяки своєму розміру, часто мають перевагу гнучкості, що дозволяє їм легше змінювати напрямок у порівнянні з великими корпораціями. Адаптивні стратегії можуть включати впровадження нових продуктів або послуг у відповідь на

ринковий попит, коригування методів роботи або впровадження нових технологій для підвищення ефективності та залучення клієнтів. Цей підхід має вирішальне значення для підтримки релевантності та конкурентоспроможності, оскільки малі підприємства часто працюють у секторах, де переваги клієнтів та технологічні досягнення швидко змінюються [5-7].

Важливість адаптивних стратегій малого бізнесу неможливо переоцінити, особливо у сьогоденній глобалізованій економіці. В умовах постійної зміни ринкових умов, поведінки споживачів та технологічних ландшафтів малі підприємства повинні адаптуватися, щоб вижити та процвітати. Наприклад, під час економічних спадів підприємства можуть переключити свою увагу на ефективність витрат та дбайливе управління. І навпаки, в умовах бурхливо розвивається ті ж підприємства можуть інвестувати в розширення або масштабувати свої маркетингові зусилля для захоплення нових сегментів ринку. Здатність стратегічно адаптуватися також може призвести до відкриття нішевих ринків або інноваційних бізнес-моделей, які можуть забезпечити конкурентну перевагу та довгостроковий успіх. Більше того, мета адаптивних стратегій виходить за межі простого виживання й безпеки. Ці стратегії є невід'ємною частиною стимулювання зростання та забезпечення сталого розвитку [8-10]. Постійно оцінюючи своє операційне середовище та відповідним чином змінюючи свої стратегії, малі підприємства можуть передбачати зміни, пом'якшувати ризики та використовувати можливості у міру їх виникнення. Будь то через стратегічне партнерство, масштабування операцій чи покращення продуктових пропозицій, адаптивність дозволяє підприємствам розвивати стійкість до економічних потрясінь та збоїв у галузі. Зрештою, мета полягає в тому, щоб створити динамічний бізнес, який не лише реагує на зміни, а й активно формує своє майбутнє на ринку (табл. 1).

Таблиця 1. Сутнісні ознаки сучасних адаптивних стратегій розвитку малого бізнесу

Гнучкість у прийнятті рішень		
<i>Однією з ключових ознак адаптивної стратегії є здатність швидко реагувати на зміни у зовнішньому середовищі. Це означає не тільки вміння вчасно виявляти тренди та потенційні загрози, а й готовність до модифікації бізнес-планів та оперативних процесів</i>	<i>Малий бізнес, який може швидко адаптувати свої стратегії — від продуктових ліній до маркетингових кампаній — здатен не тільки вижити, а й процвітати, незалежно від ринкових коливань</i>	<i>Адаптивність також означає можливість швидкої переорієнтації з одних ринкових ніш на інші або впровадження інноваційних технологій, що можуть підвищити ефективність виробництва або якість обслуговування</i>
Інтеграція технологій		
<i>Використання передових технологій для збору даних, їх аналізу та виконання бізнес-операцій є ще однією важливою ознакою сучасних адаптивних стратегій</i>	<i>Автоматизація рутинних процесів та застосування аналітичних інструментів дозволяють малим підприємствам більш точно прогнозувати попит, оптимізувати запаси і підвищувати якість обслуговування. Це не тільки покращує ефективність, але й сприяє кращому розумінню</i>	<i>Впровадження систем аналітики даних допомагає не тільки виявляти внутрішні неефективності, але й глибше розуміти потреби клієнтів, що, в свою чергу, може сприяти розробці більш цілеспрямованих маркетингових кампаній та продуктових пропозицій</i>

Джерело: сформовано авторами

Скорочення кількості малих підприємств в Україні в останні роки можна значною мірою пояснити соціально-економічними потрясіннями, викликаними введенням воєнного стану. Введення воєнного стану призвело до посилення правил, комендантської години та збоїв у логістичних мережах, що серйозно вплинуло на операційні можливості підприємств. Крім того, економічна невизначеність та нестабільність стримували інвестиції та знижували споживчу купівельну спроможність, що призвело до скорочення ділової активності. Ці умови непропорційно сильно вплинули на малий бізнес, який, як правило, має меншу фінансову стійкість та менше ресурсів для адаптації до швидких змін та несприятливих умов порівняно з великими підприємствами. Багатьом малим підприємствам довелося значно скоротити масштаби, або закритися через ці проблеми (рис.1).

Навпаки, малі підприємства в Україні, які впровадили штучний інтелект у свою діяльність, продемонстрували стійкість та

зростання навіть у складних умовах. Інструменти штучного інтелекту дозволили цим підприємствам оптимізувати свою діяльність, скоротити витрати та оптимізувати розподіл ресурсів — критичні чинники підтримки прибутковості, коли традиційні бізнес-моделі зазнають навантаження.

Наприклад, аналітика на основі штучного інтелекту дозволила компаніям краще розуміти ринкові тенденції та поведінку споживачів, адаптуючи свої пропозиції точніше та ефективніше. Рішення з автоматизації та кібербезпеки на основі штучного інтелекту також допомогли компаніям підтримувати безперервність, забезпечуючи ефективність роботи та захищаючи від зростаючих кіберзагроз у нестабільному середовищі. Цей технологічно передовий підхід дозволив цим компаніям не лише вижити, а й процвітати, використовуючи технології для створення конкурентних переваг та використання нових ринкових можливостей за умов кризи (рис.2).

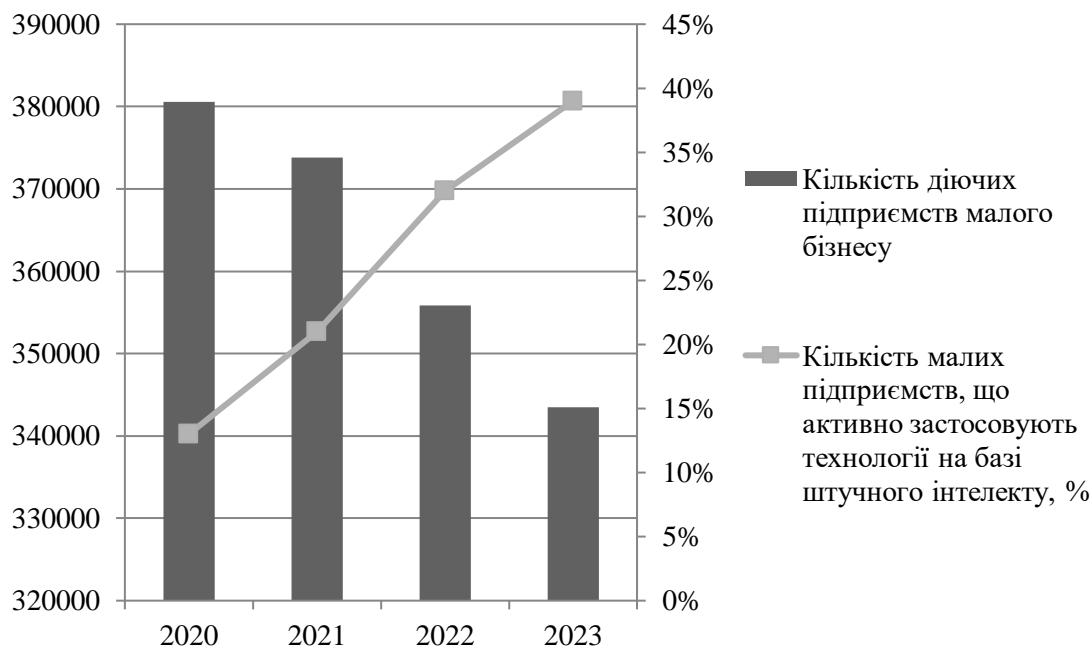

Рис. 1. Динаміка кількості діючих підприємств малого бізнесу й тих, хто активно застосовує технології на базі штучного інтелекту в Україні

Джерело: сформовано авторами за даними джерел: [1]

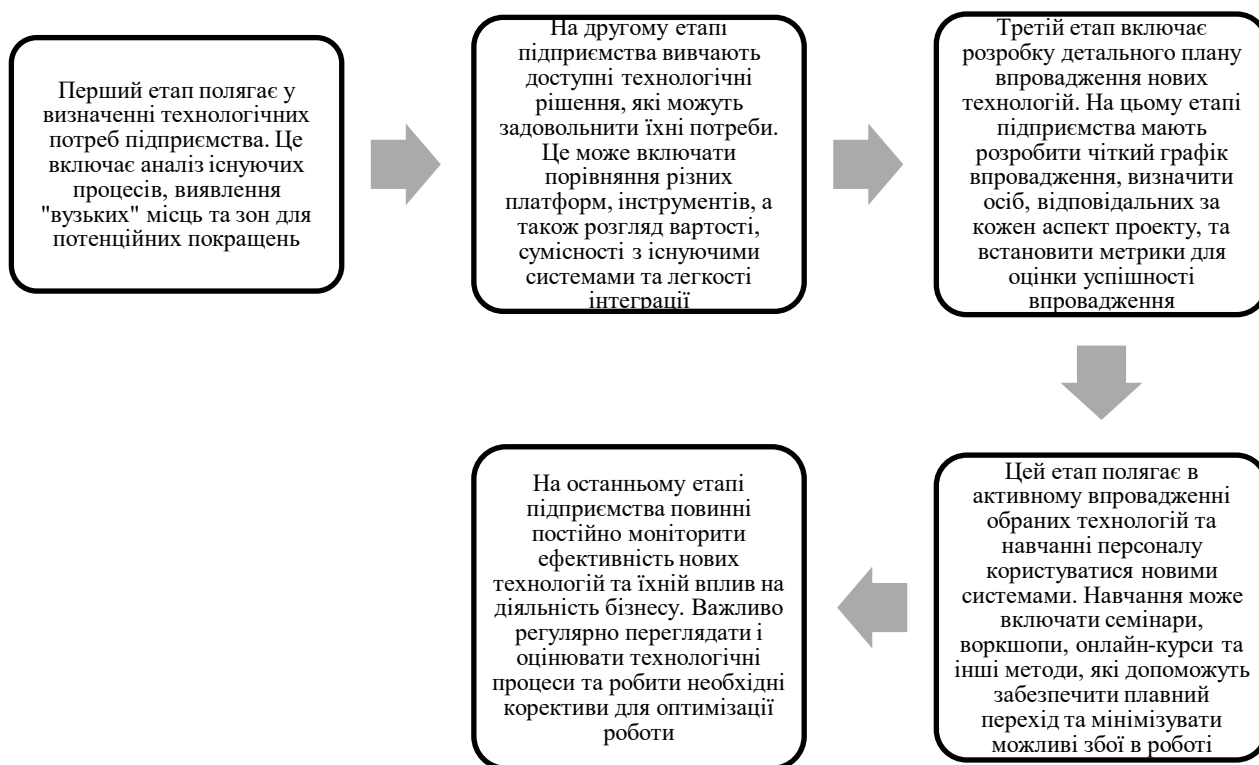

Рис. 2. Етапи інтегрування нових технологій в діяльність підприємств малого бізнесу

Джерело: сформовано авторами

Формування адаптивних стратегій за допомогою систем штучного інтелекту передбачає використання розширених можливостей аналізу даних та машинного навчання для підвищення гнучкості прийняття рішень та операційної гнучкості. Ці системи можуть обробляти величезні обсяги даних із різних джерел, надаючи інформацію, яка є очевидною за допомогою традиційних методів. Аналізуючи тенденції, прогнозуючи результати та виявляючи закономірності, компанії можуть приймати обґрунтовані рішення швидше та точніше. Ця можливість особливо корисна розуміння поведінки споживачів, оптимізації операцій ланцюжка поставок і ефективнішого управління запасами. Інтеграція цих систем у бізнес-операції дозволяє малому бізнесу залишатися на крок попереду. Наприклад, предиктивна аналітика може допомогти передбачити вимоги ринку, коригувати стратегії ціноутворення або виявляти потенційні збої в ланцюжку постачання до того, як вони відбудуться. Цей проактивний підхід до управління бізнесом гарантує, що малі підприємства можуть коригувати свої стратегії в режимі реального часу, ефективно адаптуючи свої пропозиції для задоволення змін ринкових умов та потреб клієнтів.

Більш того, ці системи можуть автоматизувати рутинні завдання, звільняючи людські ресурси для зосередження на більш стратегічних видах діяльності, які потребують творчого мислення та людської взаємодії, тим самим оптимізуючи загальну продуктивність. Щоб довести ефективність цих систем підприємства можуть проводити контрольовані випробування для порівняння результатів з інтеграцією цієї технології і без неї. Встановлюючи чіткі показники успіху, такі як збільшення продажів, вища задоволеність клієнтів чи зниження експлуатаційних витрат, підприємства можуть кількісно виміряти вплив своїх адаптованих стратегій. Безперервне навчання та коригування, що полегшуються цими технологіями на базі штучного інтелекту, не лише підтверджують їхню цінність, але й згодом удосконалюють бізнес-процеси, що призводить до стійких покращень та конкурентних переваг на ринку. Цей емпіричний підхід до формування стратегії підкреслює практичні переваги та перетворює потенціал використання розширених можливостей аналізу даних (табл.2).

Таблиця 2. Технології на базі штучного інтелекту, що можуть бути застосовані для безпекового розвитку малого бізнесу в сучасних умовах

№	Технології	Сутність та характеристика
1	Системи розпізнавання облич	Технологія розпізнавання облич може використовуватись для контролю доступу на територію підприємства або до спеціально обмежених зон. Це забезпечує високий рівень безпеки, оскільки дозволяє ідентифікувати осіб, які мають право доступу, та відслідковувати неповноважних осіб, що намагаються отримати доступ
2	Шахрайське виявлення через аналіз транзакцій	Інструменти аналізу транзакцій на основі штучного інтелекту можуть виявляти незвичні або підозрілі транзакції в реальному часі. Це особливо важливо для малих бізнесів, які проводять значну частину транзакцій онлайн. Ця технологія може допомогти вчасно виявити та запобігти фінансовим шахрайствам, знижуючи ризики втрат
3	Інтелектуальні системи відеоспостереження	Модернізовані системи відеоспостереження, здатні аналізувати відео на предмет незвичайної поведінки або потенційних загроз в реальному часі. Такі системи можуть автоматично сповіщати власників бізнесу або служби безпеки про будь-які підозрілі події, значно покращуючи рівень безпечності території
4	Адаптивні системи безпеки	Інтелектуальні системи кібербезпеки використовують машинне навчання для аналізу мережевих потоків та виявлення потенційних кібератак. Ці системи здатні адаптуватися до нових загроз і забезпечувати проактивний захист від вірусів, шпигунських програм та інших кіберзагроз, що є критично важливим для захисту конфіденційної інформації малого бізнесу

Джерело: сформовано авторами

Системи штучного інтелекту допомагають у вилученні величезних обсягів даних для виявлення тенденцій та ідей, які інформують про стратегії маркетингу та продажу. Розуміючи переваги та поведінка клієнтів, малі підприємства можуть ефективніше адаптувати свої пропозиції, орієнтуючись на потрібну аудиторію з правильним повідомленням у потрібний час, цим максимізуючи вплив своїх маркетингових витрат.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що фінансовий менеджмент також опинився у центрі уваги, коли підприємства справлялися з економічною невизначеністю пандемії. Раптове падіння доходів змусило багато малих підприємств переглянути свої фінансові стратегії. Пріоритет ліквідності, скорочення несуттєвих витрат та забезпечення фінансування за рахунок кредитів чи грантів були життєво важливими кроками, які мали розглянути підприємства. Адаптивний фінансовий менеджмент гарантував, що підприємства зможуть покривати операційні витрати та залишатися платоспроможними.

Відносини із клієнтами також постраждали. Малі підприємства, які проактивно повідомляли про зміни в роботі, заходи безпеки та доступність

продукції, вибудували міцніші відносини зі своєю клієнтурою. Крім того, підприємства, що працюють в умовах воєнного стану, повинні керувати ризиками, пов'язаними з підвищеною політичною та економічною нестабільністю. Таке середовище може призвести до коливань валютних курсів, підвищення оподаткування та потенційних проблем із постачанням. Стратегії комунікації також мають розвиватися в умовах воєнного стану. Підприємствам необхідно інформувати зацікавлені сторони про те, як ситуація впливає діяльність. Регулярні оновлення для працівників, клієнтів та постачальників про години роботи, доступність послуг та заходи безпеки мають життєво важливе значення. Чітке та часте спілкування може допомогти пом'якшити вплив чуток та дезінформації, стабілізуючи безпечове середовище. Зрештою, планування стійкості до майбутніх криз — болісний урок, який дав недавні світові події. Малі підприємства, які інвестують у планування на випадок непередбачених обставин та антикризове управління, краще підготовлені до майбутніх збоїв. Це включає навчання персоналу, розробку протоколів дій у надзвичайних ситуаціях і встановлення гнучких робочих графіків.

Література:

1. Іваненко Т.О. Цифровізація та адаптаційні стратегії малого бізнесу на основі штучного інтелекту. Журнал сучасних бізнес-технологій. 2023. №3. С.112-119.
2. Бойченко В.І. Роль штучного інтелекту у розвитку стратегічних ініціатив малих підприємств. Економіка та управління підприємствами. 2024. №1. С.46-53.
3. Петренко С.М. Інтеграція цифрових технологій в малому бізнесі: виклики та можливості. Інноваційний розвиток економіки. 2023. №4. С.78-84.
4. Грищенко І.К. Адаптивні стратегії розвитку на базі штучного інтелекту: досвід малих підприємств. Бізнес-стратегії. 2022. №5. С.65-72.
5. Li, W.X. Financial crisis warning of financial robot based on artificial intelligence. Revue d'Intelligence Artificielle, Vol. 34, No. 5, 2020, pp. 553-561.
6. Sylkin, O., Shtangret, A., Ogirko, O., & Melnikov, A. Assessing the financial security of the engineering

- enterprises as preconditions of the application of anti-crisis management: Practical aspect. Business and Economic Horizons (BEH), 14(4), 2018, 926–940.
7. Kopytko, M., Fleychuk, M., Vereskliya, M., Petryshyn, N., & Kalynovsky, A. Management of security activities at innovative-active enterprises. Business: Theory and Practice, 22(2), 2021, 299-309.
9. Kopytko, M., & Sylkin, O. Modelling information support for combating corruption in the economic security management system of the state. Social and Legal Studies, 6(3), 2023, 60-66.
10. Snihur, L., Buzhyna, I., Tiurina, D., Imeridze, M. Development of new information systems with the involvement of artificial intelligence for the men and women's work: A methodical approach to assessment and selection of the optimal. Ingénierie des Systèmes d'Information, Vol. 29, No. 2, 2024, pp. 723-730.
11. State Statistics Service. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 17.08.2024)

УДК 336.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-150-155

РЕГУЛЮВАННЯ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Олександр Таран¹

¹Аспірант, спеціальність 051 «Економіка», Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: TaranOA@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4156-3983>

REGULATION OF CRYPTOCURRENCIES IN UKRAINE: IMPACT ON THE ECONOMY AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Oleksandr Taran¹

¹Postgraduate student, specialty 051 "Economics", Higher educational institution "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: TaranOA@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4156-3983>

Анотація. У статті досліджено феномен криптовалют як інноваційного явища у світі фінансів та його вплив на економіку України. Метою даної статті є дослідження феномену криптовалют, аналіз їх переваг і недоліків, оцінка потенційного впливу на фінансову систему та економіку, а також визначення перспектив розвитку ринку криптовалют. Проаналізовано переваги та недоліки криптовалют, їх потенційний вплив на фінансову систему та економіку, а також перспективи розвитку ринку криптовалют. Розглянуто ключові характеристики криптовалют, такі як децентралізація, безпека, анонімність та доступність. Висвітлено ризики, пов'язані з криптовалютами, зокрема високу волатильність, відсутність регулювання та використання в незаконній діяльності. Особливу увагу приділено аналізу регуляторного середовища криптовалют в Україні, зокрема прийняттю Закону "Про віртуальні активи" та його потенційному впливу на розвиток ринку. Досліджено можливі наслідки регулювання криптовалют для української економіки, включаючи залучення іноземних інвестицій, стимулювання інновацій та детінізацію економіки. Розглянуто виклики, пов'язані з впровадженням регулювання, такі як необхідність забезпечення балансу між захистом прав споживачів та стимулюванням інновацій, а також розвиток необхідної інфраструктури. На основі статистичних даних проаналізовано динаміку обсягів торгівлі на криптовалютному ринку України та світу, представлено порівняльний аналіз регуляторних підходів різних країн. Окреслено потенційні наслідки широкого впровадження криптовалют для монетарної політики та фінансової стабільності. Визначено фактори, від яких залежатиме подальший розвиток ринку криптовалют в Україні, та наголошено на необхідності подальших наукових досліджень у цій сфері для розробки ефективної державної політики.

Ключові слова: криптовалюта, біткойн, блокчейн, фінансова система, децентралізація, волатильність, регулювання, віртуальні активи, Україна.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 2, бібл.: 14

Abstract. The article examines the phenomenon of cryptocurrencies as an innovative phenomenon in the world of finance and its impact on the Ukrainian economy. The purpose of this article is to study the phenomenon of cryptocurrencies, analyze their advantages and disadvantages, assess the potential impact on the financial system and economy, as well as determine the prospects for the development of the cryptocurrency market. The author analyzes the advantages and disadvantages of cryptocurrencies, their potential impact on the financial system and economy, as well as the prospects for the development of the cryptocurrency market. The key characteristics of cryptocurrencies, such as decentralization, security, anonymity and accessibility, are considered. The risks associated with cryptocurrencies are highlighted, including high volatility, lack of regulation and use in illegal activities. Particular attention is paid to the analysis of the regulatory environment of cryptocurrencies in Ukraine, in particular, the adoption of the Law "On Virtual Assets" and its potential impact on market development. The possible consequences of cryptocurrency regulation for the Ukrainian economy, including attracting foreign investment, stimulating innovation and de-shadowing the economy, are investigated. The challenges associated with the introduction of regulation, such as the need to strike a balance between consumer protection and stimulation of innovation, as well as the development of the necessary infrastructure, are considered. Based on statistical data, the author analyzes the dynamics of trade volumes in the cryptocurrency market of Ukraine and the world, and presents a comparative analysis of regulatory approaches of different countries. The potential consequences of the widespread introduction of cryptocurrencies for monetary policy and financial stability are outlined. The factors that will determine the further development of the cryptocurrency market in Ukraine are identified, and the need for further research in this area to develop an effective public policy is emphasized.

Keywords: cryptocurrency, bitcoin, blockchain, financial system, decentralization, volatility, regulation, virtual assets, Ukraine.

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 2; bibl.: 14

Постановка проблеми. Поява криптовалют ознаменувала початок нової ери у світі фінансів. Ці цифрові або віртуальні валюти, які використовують криптографію для забезпечення безпеки та перевірки транзакцій, кинули виклик традиційним уявленням про гроші та фінансову систему. На відміну від звичних валют, які випускаються і регулюються центральними банками, криптовалюти є децентралізованими та існують лише в електронному вигляді. Перша і найвідоміша криптовалюта, біткоїн, була створена у 2009 році таємничою особою або групою осіб під псевдонімом Сатоші Накамото. З того часу криптовалюти привернули до себе значну увагу з боку інвесторів, підприємців, регуляторів та науковців.

Феномен криптовалют є предметом активних дискусій та досліджень. Прихильники вбачають у них потенціал революціонізувати фінансову систему, зробити її більш ефективною, інклюзивною та стійкою до цензури. Критики ж наголошують на ризиках, пов'язаних з відсутністю регулювання, високою волатильністю та використанням криптовалют у незаконній діяльності. Незважаючи на суперечливі погляди, не викликає сумніву, що криптовалюти вже стали невід'ємною частиною фінансового ландшафту і потребують ґрунтовного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Криптовалюти привернули значну увагу науковців, економістів та фінансистів. Основною працею у цій сфері є робота Сатоші Накамото "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System" (2008), в якій автор описав концепцію біткоїна та технологію блокчейн, на якій він базується. Дослідники Бьоме, Крістін, Едельман і Мур (2015) у своїй статті "Bitcoin: Economics, Technology, and Governance" розглядають біткоїн з економічної, технологічної та управлінської точок зору. Вони аналізують фактори, які впливають на ціну біткоїна, досліджують його технологічну

інфраструктуру та обговорюють проблеми управління децентралізованою мережею.

Дірберг (2016) у роботі "Bitcoin, gold and the dollar – A GARCH volatility analysis" здійснює порівняльний аналіз волатильності біткоїна, золота та долара США за допомогою моделі GARCH. Результати дослідження показують, що біткоїн може слугувати засобом хеджування ризиків і має певні спільні характеристики як з золотом, так і з валютами. Корбет, Люсі, Уркугарт і Яровая (2019) у статті "Cryptocurrencies as a financial asset: A systematic analysis" проводять системний аналіз криптовалют як фінансового активу. Автори досліджують ефективність ринку криптовалют, його зв'язок з іншими ринками та потенційні переваги включення криптоактивів до інвестиційних портфелів.

Формулювання цілей статті.

Метою даної статті є дослідження феномену криптовалют, аналіз їх переваг і недоліків, оцінка потенційного впливу на фінансову систему та економіку, а також визначення перспектив розвитку ринку криптовалют.

Вклад основного матеріалу дослідження. Криптовалюти мають низку характеристик, які відрізняють їх від традиційних грошей та надають їм певних переваг. Однією з ключових особливостей криптовалют є децентралізація. На відміну від фіатних валют, які контролюються центральними банками, криптовалюти функціонують на базі розподіленої мережі комп'ютерів без централізованого управління. Це зменшує ризики державного втручання, маніпуляцій та цензури.

Україна, як і багато інших країн світу, стикається з викликами регулювання криптовалют. Незважаючи на зростаючу популярність криптовалют серед українців, правовий статус цифрових активів залишався невизначеним протягом тривалого часу. Однак, у 2022 році Україна зробила значний крок у напрямку регулювання криптовалют, прийнявши Закон "Про віртуальні активи".

Закон "Про віртуальні активи" визначає правовий статус криптовалют та встановлює правила для учасників ринку. Відповідно до закону, криптовалюти визнаються нематеріальними активами, а діяльність з ними підлягає ліцензуванню. Закон також передбачає створення спеціального регуляторного органу - Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), яка здійснюватиме нагляд за ринком віртуальних активів.

Прийняття закону про віртуальні активи має потенціал позитивно вплинути на економіку України. По-перше, чітке регулювання криптовалют може сприяти залученню іноземних інвестицій у країну. Інвестори, які раніше остерігалися українського ринку через відсутність правової визначеності, тепер матимуть більше впевненості у захисті своїх інвестицій.

По-друге, регулювання криптовалют може стимулювати розвиток інноваційних технологій та підприємництва в Україні. Легалізація криптовалют створює сприятливі умови для розвитку блокчейн-стартапів, які можуть запропонувати нові рішення для різних галузей економіки, таких як фінанси, логістика, охорона здоров'я тощо.

По-третє, регулювання криптовалют може сприяти детінізації економіки. Відсутність регулювання створювала можливості для використання криптовалют у тінювих схемах та незаконній діяльності.

Встановлення чітких правил та вимог до учасників ринку може зменшити ризики відмивання грошей та фінансування тероризму.

Однак, впровадження регулювання криптовалют в Україні також пов'язане з певними викликами. Одним з них є необхідність забезпечення балансу між захистом прав споживачів та стимулюванням інновацій. Надмірне регулювання може стримувати розвиток ринку та відлякувати потенційних інвесторів. Тому важливо, щоб регуляторна політика була збалансованою та враховувала інтереси всіх зацікавлених сторін.

Іншим викликом є необхідність розвитку інфраструктури та підвищення обізнаності населення про криптовалюти. Для ефективного функціонування ринку необхідно забезпечити надійні та безпечні платформи для торгівлі криптовалютами, а також підвищити фінансову грамотність громадян щодо особливостей та ризиків використання цифрових активів.

Перспективи розвитку ринку криптовалют в Україні виглядають досить оптимістично. Україна має потужний технологічний потенціал та кваліфіковані кадри у сфері ІТ, що створює сприятливі умови для розвитку блокчейн-індустрії. Крім того, українці демонструють високий рівень адаптації до нових технологій, що може сприяти ширшому впровадженню криптовалют у повсякденне життя.

Таблиця 1. Динаміка обсягів торгівлі на криптовалютному ринку України (2019-2023 рр.)

Рік	Обсяг торгівлі (млн USD)	Зростання (%)
2019	150	-
2020	320	113.3
2021	780	143.8
2022	1250	60.3
2023	1870	49.6

Джерело: розраховано автором на основі [9]

Подальший розвиток ринку криптовалют в Україні залежатиме від ефективності імплементації нового законодавства та здатності регуляторів забезпечити прозоре та стабільне

функціонування ринку. Важливо також розвивати співпрацю між державними органами, бізнесом та науковими установами для обміну досвідом та

розробки інноваційних рішень у сфері блокчейн-технологій.

У довгостроковій перспективі регулювання криптовалют в Україні може сприяти перетворенню країни на регіональний хаб для розвитку блокчейн-індустрії. Це може привабити іноземні інвестиції, стимулювати створення нових робочих місць та сприяти економічному зростанню. Однак, для реалізації цього потенціалу необхідна послідовна та виважена політика держави, спрямована на створення сприятливого регуляторного середовища та підтримку інновацій.

Підсумовуючи, регулювання криптовалют в Україні є важливим кроком

на шляху до легітимізації та розвитку ринку цифрових активів. Прийняття Закону "Про віртуальні активи" створює правову основу для функціонування ринку та може позитивно вплинути на економіку країни, стимулюючи інвестиції, інновації та детінізацію. Однак, для успішної реалізації потенціалу криптовалют необхідно забезпечити збалансоване регулювання, розвиток інфраструктури та підвищення обізнаності населення. Подальша співпраця між державою, бізнесом та науковою спільнотою може допомогти Україні стати лідером у сфері блокчейн-технологій та максимізувати позитивний ефект від впровадження криптовалют.

Таблиця 2. Порівняльний аналіз регуляторних підходів різних країн

Країна	Правовий статус	Оподаткування	Ліцензування
Україна	Легальні	Оподатковуються	Потрібне
США	Легальні	Оподатковуються	Варіюється за штатами
Японія	Легальні	Оподатковуються	Потрібне
Китай	Заборонені	-	-
Швейцарія	Легальні	Оподатковуються	Потрібне для певних видів діяльності

Джерело: сформовано автором

Перспективи розвитку ринку криптовалют залежатимуть від низки факторів. Одним з ключових чинників є регуляторна політика. Країни по-різному підходять до регулювання криптовалют - від повної заборони до дозволу та створення сприятливих умов. Чіткі та збалансовані регуляторні рамки можуть сприяти легітимізації криптовалют та зменшити ризики, пов'язані з їх використанням.

Іншим важливим фактором є технологічний розвиток. Удосконалення технологій блокчейн, підвищення масштабованості та зменшення енергоспоживання можуть зробити криптовалюти більш ефективними та привабливими для широкого використання. Розвиток нових протоколів та платформ, таких як Ethereum, Cardano та Polkadot, відкриває нові можливості для створення децентралізованих додатків та розширення сфер застосування криптовалют.

Суспільне сприйняття та довіра також відіграватимуть важливу роль у майбутньому криптовалют. Зі зростанням обізнаності та розуміння криптовалют серед широкої громадськості, вони можуть стати більш mainstream та інтегруватися в повсякденне життя. Однак, для цього необхідно подолати побоювання щодо безпеки, волатильності та використання криптовалют у незаконній діяльності.

Висновки. Криптовалюти є інноваційним феноменом, який має потенціал трансформувати фінансову систему. Вони пропонують низку переваг, таких як децентралізація, безпека, анонімність та доступність, що робить їх привабливими для багатьох користувачів. Водночас, криптовалюти пов'язані з ризиками, зокрема високою волатильністю, відсутністю регулювання та використанням у незаконній діяльності.

Широке впровадження криптовалют може мати значний вплив на економіку та фінансову систему. Вони можуть сприяти

підвищенню ефективності, розвитку нових бізнес-моделей та фінансовій інклюзії. Однак, вони також створюють виклики для монетарної політики та потенційні ризики для фінансової стабільності.

Подальший розвиток ринку криптовалют залежатиме від регуляторної політики, технологічних інновацій та суспільного сприйняття. Чіткі регуляторні рамки, удосконалення технології блокчейн та зростання довіри з боку суспільства можуть сприяти легітимізації та ширшому впровадженню криптовалют.

Феномен криптовалют потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Майбутні наукові розвідки мають бути спрямовані на аналіз ефективних регуляторних підходів, оцінку впливу криптовалют на монетарну політику та фінансову стабільність, а також на вивчення нових сфер застосування блокчейн-технологій. Тільки комплексне розуміння переваг, ризиків та потенційних наслідків дозволить розробити збалансовану політику щодо криптовалют та максимізувати позитивний ефект від їх впровадження.

Криптовалюти є інноваційним феноменом, який має потенціал трансформувати фінансову систему. Вони пропонують низку переваг, таких як децентралізація, безпека, анонімність та доступність, що робить їх привабливими для багатьох користувачів. Децентралізована природа криптовалют зменшує ризики державного втручання та маніпуляцій, а використання передових криптографічних методів забезпечує безпеку та цілісність транзакцій. Криптовалюти також надають певний рівень анонімності користувачам та є доступними для людей у всьому світі, незалежно від їх доступу до традиційних банківських послуг.

Водночас, криптовалюти пов'язані з низкою ризиків та викликів. Висока волатильність курсів криптовалют створює ризики для інвесторів та ускладнює їх використання як засобу обміну та збереження вартості. Відсутність регулювання на ринку криптовалют

породжує можливості для шахрайства, маніпуляцій та зловживань. Криптовалюти також можуть використовуватися в незаконній діяльності, такій як відмивання грошей та фінансування тероризму, що створює репутаційні ризики та може призвести до посилення регуляторного тиску.

Широке впровадження криптовалют може мати значний вплив на економіку та фінансову систему. З одного боку, вони можуть сприяти підвищенню ефективності фінансових транзакцій, розвитку нових бізнес-моделей та фінансовій інклюзії. З іншого боку, зростання популярності криптовалют може створити виклики для монетарної політики центральних банків та потенційні ризики для фінансової стабільності.

Подальший розвиток ринку криптовалют залежатиме від низки факторів, зокрема від регуляторної політики, технологічних інновацій та суспільного сприйняття. Чіткі та збалансовані регуляторні рамки можуть сприяти легітимізації криптовалют та зменшити ризики, пов'язані з їх використанням. Удосконалення технології блокчейн, підвищення масштабованості та енергоефективності можуть зробити криптовалюти більш привабливими для широкого використання. Зростання довіри та обізнаності з боку суспільства також відіграватиме важливу роль у майбутньому криптовалют.

Феномен криптовалют потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Майбутні наукові розвідки мають бути спрямовані на аналіз ефективних регуляторних підходів, оцінку впливу криптовалют на монетарну політику та фінансову стабільність, а також на вивчення нових сфер застосування блокчейн-технологій. Тільки комплексне розуміння переваг, ризиків та потенційних наслідків дозволить розробити збалансовану політику щодо криптовалют та максимізувати позитивний ефект від їх впровадження.

Криптовалюти вже стали невід'ємною частиною фінансового ландшафту і,

ймовірно, продовжать розвиватися та інтегруватися у світову фінансову систему. Незважаючи на пов'язані з ними ризики та виклики, криптовалюти мають потенціал стати катализатором змін та інновацій у фінансовому секторі. Подальша співпраця

між регуляторами, фінансовими інституціями, технологічними компаніями та науковцями може допомогти розкрити потенціал криптовалют та мінімізувати негативні наслідки їх впровадження.

Література:

1. Батракова Т. І. Линовецька В. Ю. Особливості та принципи цифрової економіки в Україні. Економічні студії. 2018. № 2 (20). С. 94-97.
2. Богиня Д., Бурлицький С. Домогосподарство: гомеостатичний підхід. Економічна теорія. 2014. № 3. С. 60–71.
3. Бонецький О. О. Показники рівня економічної довіри до гривні з позицій функцій грошей. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. 2010. № 2 (8). С. 22–26.
4. Борисюк О. В. імперативи розвитку фінансового ринку України в умовах цифровізації. Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2020. Т. 2, № 22. С. 168-176. URL: <https://echas.eunu.edu.ua/index.php/echas/article/view/593>. (дата звернення: 12.08.2024).
5. Мащенко С. ТОП приголомшуючих та потужних інцидентів у блокчейні, пов'язаних із хакерськими атаками. URL: <https://www.h-x.technology.ua/blog-ua/top-blockchain-incidents-involving-hacking-attacks-ua> (дата звернення: 01.11.2023)
6. Мельник Т. Китай оголосив операції з криптовалютою незаконними. Чи здатна країна обвалити світовий ринок кріпти. Журнал Forbes Ukraine. URL: <https://forbes.ua/news/kitay-ogolosiv-operatsii-z-kriptoalyutoyu-nezakonnimi-chi-zdatna-kraina-obvaliti-rinok-kripti-24092021-2478> (дата звернення: 12.08.2024)
7. A short history of cryptocurrencies. Kriptomat. URL: <https://kriptomat.io/cryptocurrencies/history-of-cryptocurrency/> (дата звернення: 12.08.2024)
8. Compound. URL: <https://app.compound.finance/markets> (дата звернення: 12.08.2024)
9. Ethereum. URL: <https://ethereum.org/en/> (дата звернення: 12.08.2024)
10. Frankenfield J. What is Bitcoin? How to Mine, Buy, and Use It. Investopedia. URL: <https://www.investopedia.com/terms/b/bitcoin.asp> (дата звернення: 12.08.2024)
11. MarketDAO. URL: <https://makerdao.com/en/> (дата звернення: 12.08.2024)
12. Nakamoto, Satoshi. Bitcoin, A peer-to-peer electronic cash system. Bitcoin.–URL: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>, 2008, 4(2), 15, p. 9. (дата звернення: 12.08.2024)
13. Partanen, Christian. The viability of cryptocurrency in relation to the response of financial institutions and governments. 2018. p. 44.
14. Rathi, Komal. ICO vs. STO: What's the Difference and Which is Right for You? Revelation Labs. URL: <https://www.reveation.io/blog/ico-vs-sto/> (дата звернення: 12.08.2024)

УДК 005.4: 336.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-156-164

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ СТІЙКІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ ПАКУВАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Микита Іванов¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: nikitaivanovua@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1018-9076>

MANAGING THE FINANCIAL STABILITY OF PACKAGING INDUSTRY ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Nikita Ivanov¹

¹Graduate student, KROK University, Kyiv, 30-32 Tabirna st., 03113, Ukraine, tel.: (+38) 067-223-23-75, e-mail: nikitaivanovua@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1018-9076>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню теоретичних засад і розробці практичних рекомендацій щодо удосконалення процесу управління фінансовою стійкістю як складової забезпечення стійкого функціонування підприємств пакувальної галузі. Здійснено теоретичний аналіз системи управління фінансовою стійкістю підприємств. Визначено, що фінансовий стан підприємства треба систематично й усебічно оцінювати з використанням різних методів, прийомів та методик аналізу. Розглянуто чинники забезпечення оцінки фінансової стійкості підприємства як одного з інструментів управління нею. Розроблено підхід до управління чинниками для підвищення фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі. Значна увага приділена аналізу питання щодо різноманіття підходів до трактування поняття фінансової стійкості. Встановлені відмінності у визначенні фінансової стійкості підприємства, що дає підстави застосовувати різні методики її оцінки. Досліджено взаємозв'язок між фінансовою стійкістю підприємства та його фінансовою стратегією. Доведено, що при аналізі фінансового стану підприємства важливо визначити, які саме фактори впливають на його фінансову стійкість, оскільки така інформація необхідна для розробки шляхів підвищення стійкості фінансового стану та мінімізації ризиків. Обґрунтовано доцільність використання сучасного економічного інструментарію оцінки формування фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі, що забезпечує полегшення прийняття ефективних управлінських рішень. Використано SWOT-аналіз для проведення оцінки незадіяних резервів підвищення ефективності діяльності підприємств пакувальної галузі. За допомогою методу поетапного аналізу досліджено сильні та слабкі сторони підприємств досліджуваної галузі. На основі цього розроблені пропозиції щодо розвитку та посилення системи (потенціалу) управління фінансовою стійкістю підприємств пакувальної галузі. Такий підхід дозволив запропонувати стратегію розвитку на основі аналізу можливостей і загроз підприємств пакувальної галузі. Встановлено, що основне завдання управління фінансовою стійкістю підприємств пакувальної галузі полягає у визначенні спроможності протистояти негативній дії різних чинників, що впливають на фінансовий стан. Доведено, що вдосконалення управлінських підходів до аналізу фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі належить до важливих проблем прийняття ефективних управлінських рішень, оскільки недостатня фінансова стійкість може призвести до неплатоспроможності підприємств та відсутності фінансових ресурсів для забезпечення їх розвитку.

Ключові слова: управління, фінансова стійкість, чинники, фінансовий стан, стратегія, управлінське рішення.

Формул: 0, рис.: 1, табл.: 4, бібл.: 14

Abstract. The article is devoted to the study of theoretical foundations and the development of practical recommendations for improving the process of managing financial stability as a component of ensuring the sustainable functioning of enterprises in the packaging industry. A theoretical analysis of the financial stability management system of enterprises was carried out. It was determined that the financial condition of the enterprise should be systematically and comprehensively assessed using various methods, techniques and methods of analysis. The factors of ensuring the assessment of the financial stability of the enterprise as one of the tools of its management are considered. An approach to the management of factors to increase the financial stability of enterprises in the packaging industry has been developed. Considerable attention is paid to the analysis of the issue of the diversity of approaches to the interpretation of the concept of financial stability. Differences in determining the financial stability of the enterprise have been established, which gives grounds for applying different methods of its assessment. The relationship between the financial stability of the enterprise and its financial strategy is studied. It has been proven that when analyzing the financial condition of an enterprise, it is important to determine which factors affect its financial stability, since such information is necessary for developing ways to increase the stability of the financial condition and minimize risks. The expediency

of using modern economic tools for assessing the formation of the financial stability of enterprises in the packaging industry is substantiated, which facilitates the adoption of effective management decisions. A SWOT analysis was used to assess the unused reserves of increasing the efficiency of the activities of the enterprises of the packaging industry. The strengths and weaknesses of the enterprises of the studied industry were investigated using the method of step-by-step analysis. Based on this, proposals were developed for the development and strengthening of the system (potential) of managing the financial stability of enterprises in the packaging industry. This approach made it possible to propose a development strategy based on the analysis of opportunities and threats of enterprises in the packaging industry. It has been established that the main task of managing the financial stability of enterprises in the packaging industry is to determine the ability to resist the negative effects of various factors affecting the financial condition. It has been proven that the improvement of management approaches to the analysis of the financial stability of enterprises in the packaging industry belongs to the important problems of making effective management decisions, since insufficient financial stability can lead to the insolvency of enterprises and the lack of financial resources to ensure their development.

Keywords: management, financial stability, factors, financial condition, strategy, management decision.

Formulas: 0, **fig.:** 1, **tabl.:** 4, **bibl.:** 14

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток України на сучасному етапі можливий за умови успішного функціонування підприємств. Підвищення результативності їх діяльності забезпечує зростання економіки держави, і навпаки, кризові явища, що виникають на підприємствах за різних обставин, негативно відбиваються на економічній системі в цілому. Вплив війни на діяльність суб'єктів підприємницької діяльності, як правило, призводить до скорочення обсягів виробництва, втрати матеріальних, фінансових і людських ресурсів. Знаходити шляхи протидії негативним внутрішнім і зовнішнім явищам вкрай важко, але без зміни стратегії діяльності актуалізується питання, у кращому випадку, звичайного «виживання», не говорячи про розвиток чи зростання.

Тому для прийняття управлінських рішень за цих умов саме підприємства мають стати у центрі економічних змін з метою ведення функціонально ефективною, стратегічно зорієнтованою діяльністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова проблематика питання управління фінансовою стійкістю підприємств є досить широко досліджена фахівцями. Однак, наразі, коли Україна намагається зберегти свій економічний потенціал в умовах війни та стати членом Європейського Союзу, вивчення управлінських аспектів фінансової стійкості підприємств та її вплив на господарську діяльність набуває особливого значення.

Використання сучасних методів управління на підприємствах у кризових умовах здійснення діяльності, особливо в надскладній ситуації, в якій вони зараз опинилися, наразі є невід'ємною складовою підтримання стабільного фінансового стану (Румик, & Пилипенко, 2022).

Дослідники цього питання інколи мають доволі різносторонні погляди, які вони пропонують тривалий час. Так, Адонін, & Шиманська (2022) вважають, що з урахуванням того, що фінансова стійкість підприємства є комплексним поняттям, яке передбачає гарантовану платоспроможність, рівновагу між власними та залученими засобами та стабільність в умовах мінливості ринкової кон'юнктури, то під час аналізу фінансової стійкості суб'єкта господарювання доцільно розглядати показники майнового стану, ліквідності та платоспроможності, фінансової стійкості та стабільності; ділової активності, рентабельності.

Такої ж думки притримуються Колеснік, & Сидорчук (2023), які наголошують, що зазначені показники дозволяють комплексно оцінити фінансову стійкість досліджуваного підприємства та виявити «вузькі місця», які потребують негайного втручання.

Слід зазначити, що таке трактування фінансової стійкості розглядається як стан, за якого суб'єкт підприємницької діяльності з мінімальним ризиком здатен мобілізувати фінансові ресурси задля забезпечення господарської діяльності (Голеско, 2017).

Пилипенко (2011) розглядає абсолютну фінансову стійкість як стан підприємства, коли власні оборотні кошти забезпечують запаси і витрати.

Дорогань, Дорошенко, & Процько (2007) відносні показники фінансової стійкості за змістом пропонують розділити на три групи: показники структури джерел формування капіталу, показники стану оборотних активів, показники стану основного капіталу.

Отже, суть аналізу фінансової стійкості за коефіцієнтним методом полягає в розрахунку відносних показників як співвідношення абсолютних показників активу та пасиву балансу (Leva et al., 2017). Як базові значення можуть бути використані значення показників підприємства за минулий рік, середньогалузеві значення показників та значення показників найбільш перспективних підприємств (Afonso, A., Ваха, J., & Slavík, M. (2011).

Singh et al. (2015), & Almasi et al. (2017) пропонують розраховувати певну кількість фінансових коефіцієнтів для даного періоду функціонування підприємства з наступним порівнянням значень цих коефіцієнтів з аналогічними коефіцієнтами інших підприємств або з критичними значеннями цих коефіцієнтів.

Однак аналітичні методи, які були перевірені та підтвердили свою практичну цінність на мікрорівні, не завжди можуть бути здійсненними або прийнятними для аналізу узагальненої інформації (Agénor, & da Silva, 2016).

Зважаючи на значну кількість поглядів на фінансову стійкість та побудову системи фінансових коефіцієнтів, її структуру та типологію, важливим є залежно від мети аналізу дослідити різні підходи до групування та класифікації показників фінансової стійкості та чинників, які на неї впливають.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні управління фінансовою стійкістю підприємств пакувальної галузі у сучасних умовах.

Для виконання досліджень було застосовано методи теоретичного

узагальнення – для збору та обробки інформації з різних джерел, абстрактно-логічний метод – для узагальнення інформації, порівняльного аналізу – для вивчення та порівняння різних аспектів управління фінансовою стійкістю підприємства, SWOT аналізу – для оцінки чинників, що впливають на управлінські рішення; індуктивний та дедуктивний методи – для узагальнення отриманих даних і виведення висновків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливу роль у системі управління фінансовою стійкістю підприємства відводиться широкому використанню внутрішніх механізмів фінансової стабілізації. Успішне їх застосування дозволяє не тільки зняти небезпеку загрози банкрутства, але і врятувати підприємство від надмірного використання позикового капіталу, прискорити темпи його економічного розвитку.

Управління фінансово-господарською діяльністю підприємств на інноваційних засадах має стратегічне значення для розвитку економіки та об'єктивно потребує теоретично-методичного аналізу й обґрунтування практичних заходів щодо зростання прибутковості, диверсифікації ризиків, підвищення стійкості за рахунок виробництва з врахуванням природно-кліматичних особливостей, сезонності, доступу до кращих новітніх високопродуктивних технологій (Румик, & Пилипенко, 2021).

Фінансова стійкість підприємства в умовах кризової ситуації, зокрема дії воєнного стану, може бути забезпечена наступним чином:

1. Усунення неплатоспроможності. Важливою задачею є відновлення спроможності до здійснення платежів за своїми невідкладними фінансовими зобов'язаннями з тим, щоб запобігти початку процедури банкрутства.

2. Відновлення фінансової стійкості або фінансової рівноваги. Неплатоспроможність підприємства може бути усунена досить швидко протягом

короткого періоду за рахунок здійснення ряду невідкладних фінансових операцій. Причини, які зумовлюють неплатоспроможність, можуть залишатися на постійній основі, якщо фінансова стійкість підприємства не буде відновлена до безпечного рівня. Як результат, загроза банкрутства усувається не тільки в короткому, але і в довгостроковому проміжку часу.

3. Забезпечення фінансової стійкості в тривалому періоді. Фінансова рівновага досягається тільки тоді, коли підприємство забезпечило тривалу фінансову стійкість у процесі свого майбутнього економічного розвитку. Це означає, що середньозважена вартість капіталу стабільно знижується, а ринкова вартість постійно зростає. Для досягнення цієї цілі потребує внесення коректив в окремі параметри фінансової стратегії підприємства. Фінансова стратегія підприємства повинна забезпечувати високі темпи стійкого зростання операційної діяльності при одночасній нейтралізації можливості банкрутства в майбутньому періоді.

Метою управління фінансовим станом підприємства можна вважати підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності суб'єкта підприємницької діяльності, тобто усунення збитковості, що відбувається за рахунок розробки та впровадження системи методів і технічних засобів при використанні певних технологій та інструментарію фінансового управління (Чумаченко, Плетенецька, & Антоненко, 2024).

Чинники, які можуть призвести до зниження фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі, поділяють на зовнішні (не залежать від діяльності підприємства) або екзогенні та внутрішні (залежать від підприємства) або ендогенні.

Екзогенні чинники зниження фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі:

- значний рівень інфляції;
- зменшення купівельної спроможності населення;
- нестабільність податкового законодавства;
- зниження кон'юнктури в економіці в цілому;
- нестабільність фінансового та валютного ринків;
- посилення монополізму на ринку;
- посилення конкуренції в галузі;
- криза окремої галузі;
- сезонні коливання;
- політична нестабільність у країнах постачальників сировини (споживачів продукції);
- внутрішні конфлікти між засновниками (власниками) тощо.

Вплив зовнішніх чинників має здебільшого стратегічний вплив. Вони зумовлюють фінансову кризу на підприємстві, якщо керівництво несвоєчасно або неправильно реагує на них. Це означає, що відсутня або недосконало функціонує система раннього попередження та реагування, одним із завдань якої є прогнозування банкрутства.

До ендогенних факторів зниження фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі відносять:

- низька якість управління;
- недосконала організаційна структура;
- низький рівень кваліфікації персоналу;
- недоліки у виробничій сфері;
- прорахунки з постачанням сировини;
- низький рівень маркетингу та втрата ринків збуту продукції;
- недостатність фінансування;
- неефективна інвестиційна політика;
- відсутність інновацій і раціоналізаторських рішень;
- відсутність або незадовільна робота служб контролінгу.

Важливо визначити наслідки впливу зазначених чинників на фінансово-господарський стан підприємств пакувальної галузі (рис. 1):

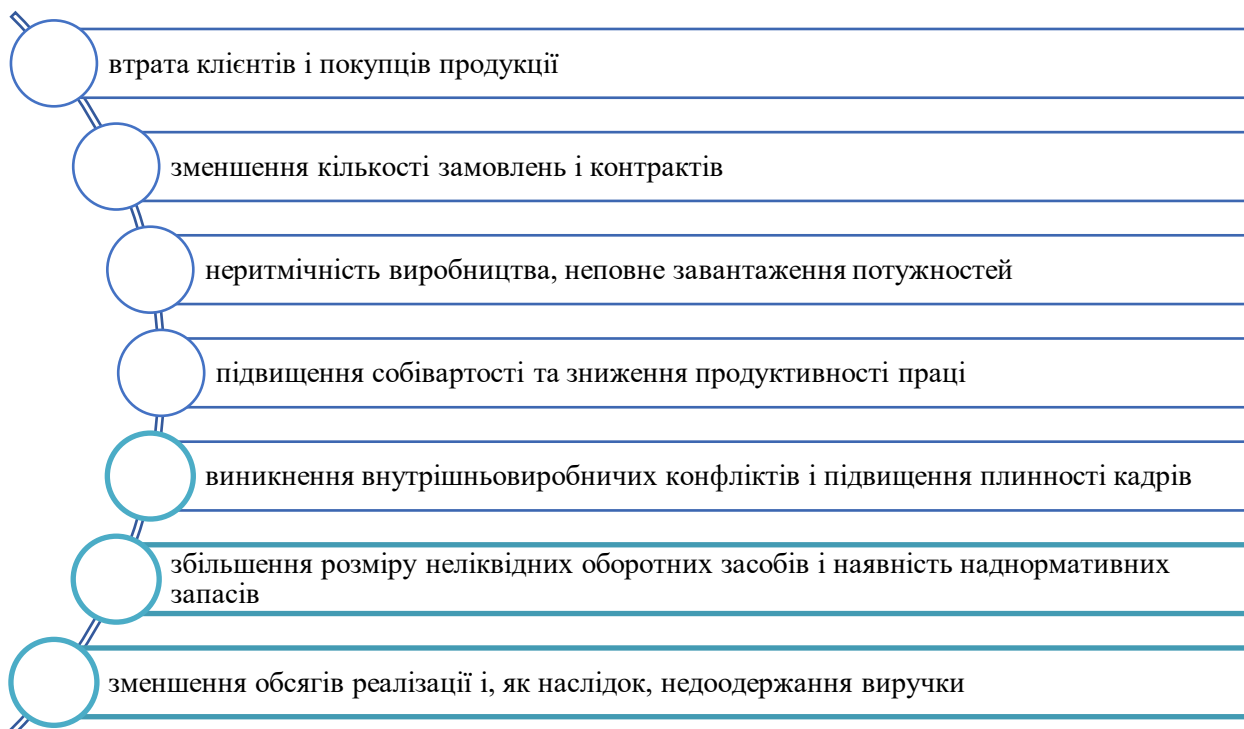

Рис. 1. Наслідки впливу чинників на підприємства галузі

Джерело: побудовано авторами на основі власних досліджень

Цілком зрозумілим є те, що перспективні та поточні господарські плани підприємств пакувальної галузі не враховували всіх чинників економічної ситуації, а тому не могли цілком задовольнити вимоги споживачів і не вели до економічного зростання підприємницької діяльності. Стратегічний розвиток підприємств пакувальної галузі на сьогодні має розглядатись як система взаємопов'язаних планів і заходів з їх реалізації, що підкріплені відповідною технологічною, людською, ресурсною та фінансовою основами.

Вибір стратегічного вектору розвитку підприємства здійснюється його керівництвом на основі аналізу ключових чинників, що характеризують стан підприємства, з врахуванням характеру та сутності обраної стратегії.

За аналогією проведення SWOT-аналізу проведемо оцінку незадіяних резервів підвищення ефективності діяльності підприємств пакувальної галузі. Переваги та недоліки розглянемо за окремими етапами в табл. 1.

Таблиця 1. Сильні та слабкі сторони підприємств пакувальної галузі (1-2 етапи)

Слабкі сторони (недоліки)	Сильні сторони (переваги)	Пропозиції щодо розвитку та посилення системи (потенціал)
1 етап. Передвиробнича підготовка		
<ul style="list-style-type: none"> - відсутність системи довгострокового планування виробництва; - недосконалість системи маркетингових досліджень; - недостатність економічної підготовки виробництва; - недоліки кадрової політики 	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень автоматизації виробництва; - потужність експериментальної бази. 	<ul style="list-style-type: none"> - створення підрозділу з стратегічного планування та розробки бізнес-проектів; - створення робочої групи з здійснення інноваційних пошуків і НДР; - покращення кадрової роботи.

Слабкі сторони (недоліки)	Сильні сторони (переваги)	Пропозиції щодо розвитку та посилення системи (потенціал)
2 етап. Виробництво (пакувальна продукція)		
<ul style="list-style-type: none"> - невчасне виконання виробничих планів; - неповне завантаження потужностей і простої; - неповна зайнятість персоналу внаслідок недовиконання планів; - старіння обладнання; - неефективне використання виробничих площ; - зростання енергоємності виробництва. 	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень автоматизації виробництва; - гнучкість переходу на виробництво нової тари та упаковки; - стійкість виробничих зв'язків; - висока культура виробництва; - вдале використання (переробка) відходів і браку. 	<ul style="list-style-type: none"> - вдосконалення системи розробки оперативних планів виробництва; - використання площ та обладнання в орендних і лізингових операціях; - введення режиму жорсткої економії енергоресурсів (палива та електроенергії); - застосування енергозберігаючих технологій.

Джерело: власні дослідження автора

Як свідчить аналіз інформації, приведеної у табл. 1, основними напрямками вдосконалення діяльності та розвитку підприємств пакувальної галузі на етапах передвиробничої підготовки та виробництва є покращення системи

планування, кадрової роботи, здійснення інноваційних пошуків і науково-дослідних робіт та дотримання режиму економії енергоресурсів. Наступні два етапи розглянемо у табл. 2.

Таблиця 2. Сильні та слабкі сторони підприємств пакувальної галузі (3-4 етапи)

Слабкі сторони (недоліки)	Сильні сторони (переваги)	Пропозиції щодо розвитку та посилення системи (потенціал)
3 етап. Обслуговування виробництва. Матеріально-технічне забезпечення		
<ul style="list-style-type: none"> - нераціональне використання транспортних засобів і ремонтної бази; - моральне та фізичне старіння засобів технічного обслуговування і ремонту; - відсутність прагнення до залучення інвестицій і співробітництва з банківськими кредитними лініями. 	<ul style="list-style-type: none"> - наявність усіх необхідних власних обслуговуючих структурних підрозділів; - широке коло постачальників і значні ділові зв'язки; - потужна обслуговуюча інфраструктура (склади, автостоянки, ремонтні цехи). 	<ul style="list-style-type: none"> - пошук альтернативних українських постачальників; - використання незадіяних автомобілів для надання транспортних послуг; - розробка бізнес-проектів з реструктуризації або оновлення виробництва під надані кредити чи залучені інвестиції.
4 етап. Реалізація товарів (пакувальна продукція)		
<ul style="list-style-type: none"> - недостатня комунікаційна політика та політика з просування товарів на ринок; - значне використання бартерних операцій у розрахунках; - низька гнучкість цінової політики; - ігнорування деяких ринкових сегментів. 	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка високої якості продукції, що сприяє появі постійних оптових споживачів; - високий рівень знань персоналу технології виробництва пакувальної продукції; - утримання значної частки ринку на постійній основі. 	<ul style="list-style-type: none"> - створення відділу маркетингу; - розробка нової продукції; - проведення рекламних заходів; - запровадження системи дисконту, знижок і пільг постійним та оптовим покупцям; - розробка товарів для завоювання нових ринків.

Джерело: власні дослідження автора

Як свідчить аналіз інформації, приведеної у табл. 2, основними напрямками вдосконалення діяльності та розвитку підприємств пакувальної галузі на етапах обслуговування виробництва та реалізації товарів є пошук альтернативних постачальників, використання незадіяних

транспортних резервів, посилення маркетингових заходів просування продукції. Важливо пам'ятати, що прогноз є доцільним, лише якщо він допомагає вашому ланцюгу постачання приймати розумні рішення (і робити правильні дії). Ідея проста: оскільки ланцюжок постачання

приймає рішення у конкретному наборі ієрархічних рівнів, потрібно зосередитися на прогнозуванні попиту на ці конкретні

рівні агрегації (Чумаченко, & Нескородько, 2023). Останні два етапи розглянемо у табл. 3.

Таблиця 3. Сильні та слабкі сторони підприємств пакувальної галузі (5-6 етапи)

Слабкі сторони (недоліки)	Сильні сторони (переваги)	Пропозиції щодо розвитку та посилення системи (потенціал)
5 етап. Соціальне забезпечення та інфраструктура		
- вимушена відмова від нерентабельних об'єктів соціальної інфраструктури (дитячі садки, стадіони, бази відпочинку).	- наявність котельні; їдальні, гуртожитків, медичного пункту; - утримання власного тепличного господарства, що забезпечує харчову підтримку; - регулярна виплата матеріальної допомоги працівникам.	- сприяння відкриттю працівниками власних пенсійних рахунків; - залучення працівників до робіт, пов'язаних з оновленням і ремонтом соціальної інфраструктури та робіт на тепличному господарстві.
6 етап. Охорона навколишнього природного середовища		
- старіння технологічних засобів охорони навколишнього середовища; - пасивність щодо екологізації та утилізації власної продукції; - відсутність сприяння заходам з охорони природного середовища.	- наявність необхідних підрозділів і технологічних засобів з очистки повітря та стічних вод; - висока екологічна безпечність (органічність) продукції підприємства.	- створення екологічного фонду; - розробка пропозицій щодо утилізації використаної продукції, що не підлягає переробці.

Джерело: власні дослідження автора

Як свідчить аналіз інформації, приведеної у табл. 3, основними напрямками вдосконалення діяльності та розвитку підприємств пакувальної галузі на етапах соціального забезпечення та охорони навколишнього природного середовища є залучення працівників до поза виробничої роботи, відкриття пенсійних рахунків, впровадження екологічних заходів. Таким чином, проведений аналіз демонструє

наявність досить значної кількості сильних сторін підприємств пакувальної галузі. У той же час, слабкі сторони не дають можливості їх ефективно розвиватись. Тому наступним кроком формування дієвої стратегії розвитку є проведення аналізу можливостей і загроз, який максимально відповідає основним етапам виявлення сильних і слабких сторін підприємств пакувальної галузі (табл. 4).

Таблиця 4. Можливості та загрози підприємств пакувальної галузі

Загрози	Можливості	Пропозиції щодо використання можливостей
Передвиробнича підготовка та виробництво (пакувальна продукція)		
- втрати сировини і готової продукції; - форс-мажорні обставини (пожежі, повені і т.д.); - технологічний шпіднаж.	- використання ремонтного цеху для надання послуг з ізоляції пакувальних матеріалів замовників; - зниження собівартості продукції за рахунок скорочення основних фондів, що можуть бути передані у лізинг або продані.	- дообладнання ремонтного цеху обладнанням для проведення ізоляційних робіт пакувальних матеріалів; - передача транспортних засобів в оренду.
Обслуговування виробництва. Матеріально-технічне забезпечення		
- підвищення цін на сировину й матеріали; - подорожчання вартості перевезень у зв'язку з зростанням цін на пальне.	- віднайти дешевші джерела постачання сировини; - покращити якість соціального забезпечення шляхом надання пільгових послуг, програм соціального страхування, в тому числі пенсійного.	- пошук нових постачальників і споживачів; - продаж продукції та надання послуг за пільговими цінами для працівників підприємства.

Загрози	Можливості	Пропозиції щодо використання можливостей
Реалізація товарів (пакувальна продукція)		
<ul style="list-style-type: none"> - зростання транспортних витрат на доставку готової продукції через підвищення цін на паливе; - зростання цін на рекламні послуги внаслідок цифровізації суспільства та розвитку бізнес-середовища в Україні; - активізація конкурентів. 	<ul style="list-style-type: none"> - формування мережі власних торгових представників у регіонах; - застосування сучасних цифрових систем для просування продукції на ринку; - вихід на нові сегменти ринку при розробці ефективної сегментації та правильному позиціонуванні продукції. 	<ul style="list-style-type: none"> - активне використання на постійній основі сучасні маркетингові рекламні інструменти (пряма e-mail розсилка, smm-реклама, банерна реклама тощо).
Соціальне забезпечення та персонал		
<ul style="list-style-type: none"> - поступове старіння й втрата кваліфікації працівників; - відтік фахівців через низьку оплату праці, відсутність бронювання, виїзд за кордон. 	<ul style="list-style-type: none"> - створення системи підготовки власних управлінських кадрів; - залучення працівників до виконання та реалізації проєктів поза межами основної роботи. 	<ul style="list-style-type: none"> - щорічне виділення коштів на підвищення кваліфікації та стажування персоналу; - пошук додаткових міжнародних грантових можливостей для реалізації проєктів.

Джерело: власні дослідження автора

Проведений аналіз засвідчив, що у сучасних соціально-економічних умовах, значною мірою зумовлених війною, базисом ефективності діяльності підприємств пакувальної галузі є стратегічне управління, яке забезпечує орієнтири встановлення завдань розвитку у довгостроковій перспективі з урахуванням поточної та прогнозованої ситуації на цільовому ринку збуту, змінних умов й чинників бізнес-середовища.

Основне завдання управління фінансовою стійкістю підприємств пакувальної галузі полягає у визначенні спроможності протистояти негативній дії різних чинників, що впливають на фінансовий стан. Результатом такого управління та проведеного аналізу має бути висновок щодо спроможності підприємств пакувальної галузі здійснювати господарську діяльність, отримувати прибуток в складних умовах економічної розбалансованості, а також вірогідність збереження фінансово стійкого стану.

Важливо наголосити, що ключовими чинниками, від яких залежить фінансова стійкість підприємств пакувальної галузі, є саме внутрішні чинники. До них, насамперед, належать: якість управління прибутком підприємства та структурою його позикових і власних коштів. Запланований результат буде отриманий тоді, коли на підприємствах сформується ефективний підхід до управління

фінансовою стійкістю, в основі якої буде знаходитись система застосування методів прогнозування, планування, регулювання, контролю та аналізу фінансової стійкості.

Слід також зазначити, що визначення стандартизованої межі фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі є досить складним процесом. Тут можна говорити про загальну стійкість, яка може бути забезпечена за умови стабільної реалізації пакувальної продукції зі своєчасним надходженням коштів за продажу продукцію чи надані послуги. Крім того, одержана виручка від реалізації пакувальної продукції має бути достатня за обсягом, щоб покрити витрати, а саме: виконати зобов'язання перед бюджетом, розрахуватися з постачальниками, кредиторами, працівниками.

Як подальші дослідження згідно обраної тематики, важливо дослідити методичний інструментарій оцінки фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі, адже розбіжності у трактуванні поняття фінансової стійкості, ототожнення її з фінансовим станом часто веде до неправильного розуміння результативності діяльності підприємств галузі та прийняття хибних управлінських рішень.

Висновки. У ринковій економіці чинниками забезпечення фінансової стійкості сучасного підприємства як відкритої соціально-економічної системи є

не тільки його внутрішній потенціал, спрямований на досягнення цілей економічного розвитку, а й зовнішні економічні умови, які значно впливають на ефективність фінансово-економічного потенціалу будь-якого суб'єкта підприємницької діяльності. Вдосконалення управлінських підходів до аналізу фінансової стійкості підприємств пакувальної галузі належить до важливих проблем прийняття ефективних управлінських рішень, оскільки недостатня фінансова стійкість може призвести до неплатоспроможності підприємств та

відсутності фінансових ресурсів для забезпечення їх розвитку.

Результати досліджень засвідчили, що управління фінансовою стійкістю підприємств пакувальної галузі тісно пов'язане із управлінням стратегічною стійкістю, і входить до його складу. Воно глибше розкриває здатність підприємств не тільки зберігати поточну економічну стійкість за наявності деструктивних чинників за умов, які складаються в аналізованому періоді, але й досить швидко здійснювати корегування вектору розвитку поточної діяльності та досягати стратегічних цілей у майбутньому.

Література:

1. Agénor, P.-R., & da Silva, L.P. (2016). Cyclically adjusted provisions and financial stability. *Journal of Financial Stability*, 28, 143-62. Доступ через: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/146452/1/ID-B-WP-656.pdf>
2. Адонін, С.В., & Шиманська, Д.О. (2022). Управління фінансовою стійкістю суб'єкта підприємницької діяльності. *Ефективна економіка*, 3. DOI: 10.32702/2307-2105-2022.3.71
3. Afonso, A., Vaxa, J., & Slavík, M. (2011). Fiscal developments and financial stress: A threshold VAR analysis. *Empirical Economics*, 54, 395-423. Доступ через: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1319.pdf>
4. Almasi, M., Hemmati, H., Fraser, G., Arcuri, A., & Benefelds, J. (2017). An industrial evaluation of unit test generation: Finding real faults in a financial application. *Paper presented at 39th International Conference on Software Engineering: Software Engineering in Practice Track*, Buenos Aires, Argentina, May 20-28, 263-72. Доступ через: https://www.evosiuite.org/wp-content/papercite-data/pdf/icse17_experience.pdf
5. Голеско, І.О. (2017). Економічна сутність фінансової стійкості підприємства. *Економіка транспортного комплексу*, 30, 49-57. Доступ через: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ektk_2017_30_7
6. Дорогань, Л.О., Дорошенко, А.П., & Процько Л.Т. (2007). Аналіз фінансової стійкості як необхідна умова забезпечення стабільного функціонування підприємств. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, 4, 157-160. Доступ через: https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/visnyk/2007/04/r4_4_2007.pdf
7. Колеснік, Р.А., & Сидорчук, І.П. (2023). Управління фінансовою стійкістю підприємства: суть, оцінка та шляхи її зміцнення. *Фінансові аспекти розвитку економіки України: теорія, методологія, практика* : збірник наукових праць здобувачів вищої освіти і молодих учених / ред. кол.: Н.А. Хрущ, Р.С. Квасницька, І.В. Форкун та ін. (відп.

- ред. Н.А. Хрущ). Хмельницький. Доступ через: <https://fbss.khmnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/9/zbirnyk-2023.pdf>
8. Leva, M.C., Balfe, N. & McAleer, B. (2017). Risk Registers: Structuring data collection to develop risk intelligence. *Safety Science*, 100(B), December 2017, 143-156. Доступ через: <https://arrow.tudublin.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1309&context=schfsehart>
9. Пилипенко, О.О. (2011). Фінанси підприємства: навч.-метод. посібник. / за ред. Пилипенко О.О., Румика І.І. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2011. 236 с.
10. Румик, І., & Пилипенко, О. (2021). Управління фінансово-господарською діяльністю інтегрованих підприємств на інноваційних засадах. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2(62), 166-175. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-166-175>
11. Румик, І., & Пилипенко, О. (2022). Фінансове забезпечення підприємств: можливість використання когнітивного моделювання. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2(66), 44-52. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-66-44-52>
12. Singh, S., Olugu, E.U., Musa, S.N., & Abu Bakar, M. (2015). Fuzzy-based sustainability evaluation method for manufacturing SMEs using balanced scorecard framework. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 29, 1-18. Доступ через: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10845-015-1081-1>
13. Чумаченко, О., & Нескородько, О. (2023). Прогнозування попиту у контексті оптимізації запасів підприємства. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 4(72), 29-38. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2023-72-29-38>
14. Чумаченко, О., Плетенецька, С., & Антоненко, Т. (2024). Управління фінансовим станом підприємств у системі стратегічного менеджменту. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 1(73), 54-65. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-73-54-65>

УДК 911.3:008:330.34

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-165-171

СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ ІТ-ПРОЕКТАМИ В АВІАЦІЙНІЙ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ

Зінаїда Живко¹, Володимир Панченко², Світлана Родченко³

¹Доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту авіаційної діяльності, Льотна академія Національного авіаційного університету, м. Кропивницький, Україна, e-mail: zinaukraine@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

²Доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управління авіацією, Льотна академія Національного авіаційного університету, м. Кропивницький, Україна, e-mail: op_panchenko@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4927-0330>

³Кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, бухгалтерського обліку та безпеки бізнесу Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Харків, Україна, e-mail: svrodchenko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8611-2796>

IT PROJECT MANAGEMENT STRATEGIES IN THE AVIATION INDUSTRY OF UKRAINE

Zinaida Zhyvko¹, Volodymyr Panchenko², Svitlana Rodchenko³

¹Doctor of economic sciences, Professor, Professor of the department of aviation management, Flight Academy of National Aviation University, Kropyvnytskyi, Ukraine, e-mail: zinaukraine@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

²Doctor of economic sciences, Professor, Head of the department of aviation management, Flight Academy of National Aviation University, Kropyvnytskyi, Ukraine, e-mail: op_panchenko@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4927-0330>

³Candidate of economic sciences, Associate Professor, Associate Professor of the department of finance, accounting and business security, Kharkiv National University of Urban Economy named after O. M. Beketov, Kharkiv, Ukraine, e-mail: svrodchenko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8611-2796>

Анотація. У даній статті досліджуються ключові аспекти управління ІТ-проектами в авіаційній індустрії України в умовах стрімкої цифровізації та зростаючої глобальної конкуренції. Основна увага приділяється аналізу цифрових трансформацій у секторі, зокрема, впровадженню автоматизованих систем управління польотами, пасажирськими платформами та навігаційними системами. Дослідження зосереджене на виявленні ключових викликів, таких як нестача фінансування, кадрових ресурсів і складнощі інтеграції сучасних технологій, зокрема питань кібербезпеки, що стають критично важливими через зростання використання ІТ у авіації. Окремо аналізуються питання кібербезпеки, що стають все більш актуальними у зв'язку з ростом використання інформаційних технологій в авіації. У статті також надано порівняння рівнів впровадження інноваційних технологій між Україною та європейськими країнами, зокрема, у сферах інвестицій, автоматизації процесів, впровадження штучного інтелекту та великих даних. За результатами дослідження розроблено модель ефективного управління ІТ-проектами, що включає стратегії покращення фінансування, розвитку навичок, підвищення рівня кібербезпеки та стимулювання інновацій. Автори підкреслюють, що для прискорення розвитку ІТ у авіаційній індустрії України необхідно активізувати співпрацю між державою, бізнесом та освітніми закладами. Це дозволить країні ефективніше інтегруватися в глобальну авіаційну екосистему та підвищити свою конкурентоспроможність на світовій арені. Встановлено, що оптимальною стратегією для управління ІТ-технологіями є Agile-стратегія, яка дозволяє компаніям бути гнучкими та швидко адаптуватися до змін. Покращення цієї стратегії через інтеграцію штучного інтелекту, автоматизацію, посилення кібербезпеки, розвиток персоналу та глобальну співпрацю дозволить підвищити ефективність управління ІТ-проектами та допоможе компаніям досягати своїх бізнес-цілей в умовах стрімкого розвитку технологій.

Ключові слова: управління ІТ-проектами, авіаційна індустрія, цифровізація, кібербезпека, штучний інтелект, великі дані, проектний менеджмент, автоматизація, технологічні інновації.

Формули: 0; рис.: 3; табл.: 0, бібл.: 7

Abstract. This article examines the key aspects of IT project management in the aviation industry of Ukraine in the conditions of rapid digitalization and growing global competition. The main focus is on the analysis of digital transformations in the sector, in particular, the implementation of automated flight control systems, passenger platforms and navigation systems. The research focuses on identifying key challenges such as lack of funding, human resources and the complexities of integrating modern technologies, particularly cyber security issues, which are becoming critical due to the growing use of IT in aviation. Issues of cyber security are analyzed separately, which are becoming more and more relevant in connection with the growth of the use of information technologies in aviation. The article also provides a comparison of the levels of implementation of innovative technologies between Ukraine and European countries, in

particular, in the areas of investment, process automation, implementation of artificial intelligence and big data. Based on the results of the study, a model of effective IT project management was developed, which includes strategies for improving financing, developing skills, increasing the level of cyber security, and stimulating innovation. The authors emphasize that in order to accelerate the development of IT in the aviation industry of Ukraine, it is necessary to intensify cooperation between the state, business and educational institutions. This will allow the country to more effectively integrate into the global aviation ecosystem and increase its competitiveness on the world stage. It has been established that the optimal strategy for managing IT technologies is the Agile strategy, which allows companies to be flexible and quickly adapt to changes. Enhancing this strategy through the integration of artificial intelligence, automation, enhanced cybersecurity, workforce development, and global collaboration will improve IT project management efficiency and help companies achieve their business goals in the face of rapidly evolving technology.

Keywords: IT project management, aviation industry, digitalization, cybersecurity, artificial intelligence, big data, project management, automation, technological innovations.

Formulas:0; fig.: 3; tabl.: 0; bibl.: 7

Постановка проблеми. Проблема ефективного управління IT-проектами в авіаційній сфері України є надзвичайно актуальною через високий рівень залежності авіаційних підприємств від інформаційних технологій. В авіації використовуються складні системи для управління польотами, обслуговування пасажирів та забезпечення безпеки. Однак стрімкий розвиток технологій та необхідність їх інтеграції в існуючі інфраструктури викликають низку проблем: нестачу фінансування, недостатній рівень кваліфікації кадрів, кіберзагрози тощо. Актуальним стає дослідження та розробка моделей ефективного управління IT-проектами, що враховують специфіку галузі та виклики сучасного ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження у сфері управління IT-проектами в авіації акцентують увагу на кількох ключових аспектах:

1. Цифрові трансформації. Наприклад, дослідження Авер'янова В. та Ільченка О. підкреслюють важливість автоматизації авіаційних процесів для підвищення ефективності компаній (Averyanov & Ilchenko, 2021) [1].

2. Кібербезпека. Як зазначено в роботах Яковюка В., сучасна авіація постійно стикається з загрозами, що виникають через цифрові технології, що вимагає впровадження високого рівня кіберзахисту (Yakovyuk, 2020)[2].

3. Проектний менеджмент. За висновками авторів таких як Джонсон і Річардс, сучасний підхід до управління проектами вимагає впровадження гнучких

методологій, таких як Agile та Scrum, для забезпечення швидкої адаптації проектів до змін (Johnson & Richards, 2022) [3].

Формулювання цілей статті.

Метою цієї статті є дослідження ключових аспектів управління IT-проектами в авіаційній індустрії України в умовах швидкої цифровізації та посилення глобальної конкуренції. Основним завданням є аналіз впровадження цифрових трансформацій у галузі, включаючи автоматизацію польотних систем, платформ для обслуговування пасажирів та навігаційних рішень. Дослідження також зосереджене на виявленні ключових викликів, таких як нестача фінансування, кадрових ресурсів і складнощі інтеграції сучасних технологій, зокрема питань кібербезпеки, що стають критично важливими через зростання використання IT у авіації. Стаття надає порівняння рівнів розвитку інновацій між Україною та європейськими країнами та пропонує стратегії для підвищення ефективності управління IT-проектами через поліпшення фінансування, розвиток навичок і кібербезпеку.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах швидкої цифровізації глобальної економіки, управління IT-проектами в авіаційній сфері набуває все більшої важливості. Це особливо стосується таких напрямків, як автоматизація процесів управління польотами, впровадження цифрових платформ для обслуговування пасажирів та навігаційні системи.

Одним із важливих факторів, що впливають на ефективність IT-проектів, є наявність чіткої стратегії. Статистика за

останні три роки свідчить про суттєве зростання кількості ІТ-проектів в авіаційній галузі України, однак темпи їх впровадження все ще відстають від світових тенденцій. Це пояснюється кількома факторами: фінансуванням, недостатньою кількістю кваліфікованих фахівців та проблемами з інтеграцією сучасних технологій.

У період з 2019 по 2022 рік в Україні було реалізовано кілька значних ІТ-проектів у сфері авіації, проте темпи впровадження інновацій у порівнянні з

іншими країнами залишаються повільними. За даними Державної авіаційної служби України, рівень інвестицій в ІТ у 2021 році зріс на 20%, але все ще значно відстає від середньоєвропейських показників. Водночас впровадження цифрових платформ для автоматизації процесів бронювання зросло на 25%, що свідчить про певний прогрес у сфері автоматизації [4; 5].

Результати SWOT-аналізу представлено на рис. 1.

Сильні сторони: <ul style="list-style-type: none">- Високий рівень технологічного потенціалу для впровадження інновацій.- Можливості підвищення конкурентоспроможності через цифровізацію.	Можливості: <ul style="list-style-type: none">- Співпраця з міжнародними ІТ-компаніями для впровадження новітніх рішень.- Підвищення ефективності через впровадження гнучких методологій проектного управління.
Слабкі сторони: <ul style="list-style-type: none">- Недофінансованість проектів у порівнянні з іншими країнами.- Нестача кваліфікованих ІТ-спеціалістів.	Загрози: <ul style="list-style-type: none">- Кіберзагрози, пов'язані з високою залежністю від цифрових систем.- Економічна нестабільність, що впливає на інвестиційну активність у галузі.

Рис. 1. SWOT-аналіз

Джерело: систематизовано авторами

Пропозиції: підвищення рівня фінансування; покращення кібербезпеки; інтеграція нових технологій.

Підвищення рівня фінансування - для забезпечення конкурентоспроможності авіаційної галузі необхідно збільшити інвестиції в ІТ-сектор, залучаючи як внутрішні, так і міжнародні ресурси.

Покращення кібербезпеки - важливим кроком є підвищення рівня

захисту інформаційних систем, а також впровадження постійного моніторингу кіберзагроз.

Інтеграція нових технологій - необхідно розширити застосування інноваційних технологій, таких як штучний інтелект, для покращення управлінських процесів в авіаційній сфері.

Розглянемо особливості стратегій ІТ-проектів та їх класифікацію (рис. 2).

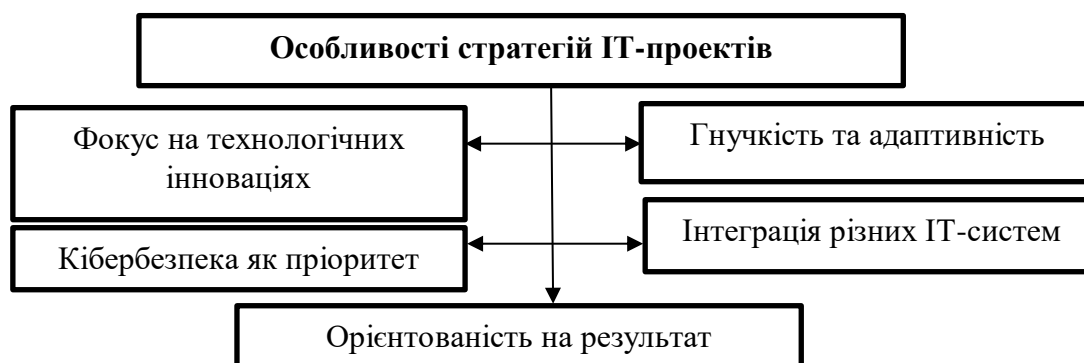

Рис. 2. Особливості стратегій ІТ-проектів

Джерело: систематизовано авторами

Фокус на технологічних інноваціях - стратегії ІТ-проектів базуються на впровадженні новітніх технологій, таких як штучний інтелект (ШІ), великі дані, блокчейн, автоматизація процесів та кібербезпека. Це спрямоване на підвищення ефективності, зниження витрат і поліпшення користувацького досвіду.

Гнучкість та адаптивність - у сучасному ІТ середовищі важливою є здатність стратегій швидко адаптуватися до змін у технологіях, ринкових умовах та вимогах клієнтів. Це забезпечується через використання гнучких підходів, таких як Agile, Scrum або DevOps.

Кібербезпека як пріоритет - з огляду на зростаючі загрози кібербезпеки, стратегії ІТ-проектів мають включати заходи захисту даних, безпеку мережевої інфраструктури та забезпечення надійного функціонування систем.

Інтеграція різних ІТ-систем - стратегії повинні передбачати інтеграцію нових рішень з існуючими системами, що дозволить уникнути дублікації даних і сприяти злагодженій роботі всіх інформаційних компонентів компанії.

Орієнтованість на результат - основною метою ІТ-стратегій є досягнення конкретних бізнес-цілей. Успіх ІТ-проекту вимірюється не лише технічними показниками, але й впливом на ефективність бізнесу, економію ресурсів та підвищення задоволеності клієнтів.

Класифікація стратегій ІТ-проектів представлена на рис.3.

1. Залежно від масштабу проекту:

- Корпоративні стратегії - направлені на покращення всієї ІТ-інфраструктури організації.

- Функціональні стратегії - охоплюють окремі функціональні напрямки, такі як автоматизація відділу продажів або впровадження CRM-системи.

- Проектні стратегії - спрямовані на реалізацію конкретного ІТ-проекту (наприклад, запуск нового мобільного додатку).

2. Залежно від термінів виконання:

- Короткострокові стратегії - розраховані на реалізацію протягом 1-2 років, часто стосуються оперативних завдань.

- Довгострокові стратегії - включають розвиток інноваційних технологій і можуть бути розраховані на 5 і більше років.

3. Залежно від підходу до реалізації:

- Традиційні стратегії - використовують каскадні методології управління проектами (Waterfall), де кожен етап проекту виконується послідовно.

- Гнучкі стратегії (Agile, Scrum) - охоплюють циклічну розробку продукту з постійним оновленням відповідно до зворотного зв'язку клієнтів.

4. Залежно від індустрії:

- Галузеві стратегії - визначені для конкретних індустрій (наприклад, стратегії для авіаційної, банківської або медичної галузей), з урахуванням специфіки їх ІТ-потреб.

5. Залежно від технологій:

- Інноваційні стратегії - включають розробку і впровадження новітніх технологій, таких як штучний інтелект або блокчейн.

- Стратегії модернізації - направлені на вдосконалення існуючих систем, щоб вони

відповідали новим вимогам ринку або бізнесу.

Рис. 3. Класифікаційні ознаки стратегій IT-проектів

Джерело: систематизовано авторами

Стратегії IT-проектів займають ключову роль на всіх етапах управління проектом, оскільки вони визначають напрям розвитку, підходи до виконання завдань і кінцеві результати проекту. Місце стратегій у процесі управління IT-проектами можна виділити за наступними аспектами:

1. Етап планування - на цьому етапі стратегія визначає бачення проекту, його цілі, критерії успішності, терміни та необхідні ресурси. Вона також окреслює основні ризики та можливості, що можуть виникнути в процесі реалізації.

2. Управління ризиками - стратегії відіграють важливу роль у передбаченні потенційних проблем і забезпечують механізми для їх вирішення. Це стосується, зокрема, кібербезпеки та відповідності новим стандартам або законам.

3. Контроль за виконанням - стратегія забезпечує структуру для моніторингу

прогресу проекту, оцінки ефективності його виконання та своєчасного внесення коригувань у плани.

4. Оцінка результатів - після завершення IT-проекту стратегія дозволяє порівняти досягнуті результати з початковими цілями та виробити рекомендації для майбутніх проектів.

Таким чином, стратегія в управлінні IT-проектами є основою для координації всіх етапів роботи — від планування до впровадження та оцінки результатів.

На нашу думку, основна оптимальна стратегія управління IT-технологіями – це гнучка стратегія. Основною оптимальною стратегією управління IT-технологіями є гнучка стратегія (Agile-стратегія), яка передбачає інтеграцію методологій Agile та Scrum у процес управління проектами. Ця стратегія відрізняється своєю здатністю швидко адаптуватися до змін, надаючи можливість компаніям оперативно

реагувати на нові виклики ринку та технологічні інновації.

Ключові особливості Agile-стратегії: ітеративний підхід; фокус на клієнта; командна робота; швидке реагування на зміни; мінімізація ризиків.

- Ітеративний підхід - проекти розбиваються на короткі цикли (ітерації), під час яких команда виконує певні задачі. Це дозволяє постійно коригувати хід проекту на основі зворотного зв'язку.

- Фокус на клієнта - вся розробка орієнтована на задоволення потреб користувачів, що дозволяє більш точно відповідати їх вимогам.

- Командна робота - підвищена співпраця між командами розробників, менеджерами проектів та замовниками, що сприяє кращій координації та підвищенню ефективності роботи.

- Швидке реагування на зміни - Agile дозволяє оперативно змінювати напрям проекту, що є надзвичайно важливим у світі швидко змінюваних ІТ-технологій.

- Мінімізація ризиків - через короткі ітерації та регулярний аналіз результатів, команда може ідентифікувати та усувати потенційні проблеми на ранніх стадіях, що знижує ризики провалу проекту.

Щоб підвищити ефективність Agile-стратегії, можна впровадити такі покращення:

1) Інтеграція технологій штучного інтелекту (AI) та великих даних (Big Data) - використання AI та аналітики великих даних може суттєво підвищити якість прийняття рішень. Наприклад, AI може аналізувати продуктивність проекту в режимі реального часу, передбачати ризики та рекомендувати оптимальні стратегії для розв'язання проблем.

2) Посилення автоматизації - автоматизація певних аспектів управління проектом, таких як тестування програмного забезпечення або відстеження прогресу, може скоротити час виконання задач та підвищити ефективність. Впровадження DevOps-інструментів дозволяє об'єднати процеси розробки та експлуатації.

3) Підвищення кібербезпеки - у сучасних умовах кіберзагрози стають дедалі складнішими, тому важливо впровадити стратегії кібербезпеки, що передбачають захист даних на всіх етапах проекту, включаючи розробку, тестування та впровадження. Використання методів шифрування, двофакторної аутентифікації та моніторингу безпеки допоможе мінімізувати ризики.

4). Безперервне навчання та розвиток персоналу - регулярне навчання членів команди новим технологіям і методологіям забезпечить їхню готовність до роботи з новітніми рішеннями. Інвестиції у розвиток навичок співробітників дозволять компанії впроваджувати інновації швидше і ефективніше.

5). Глобальна співпраця та використання аутсорсингу - залучення зовнішніх фахівців або використання міжнародних партнерських програм для виконання ІТ-проектів може дозволити доступ до найкращих практик і передових технологій. Глобалізація в ІТ-сфері також сприяє зниженню витрат та підвищенню якості виконання проектів.

Висновки. Управління ІТ-проектами в авіаційній індустрії України потребує значного розвитку та впровадження інновацій. Незважаючи на наявні виклики, галузь має значний потенціал для покращення конкурентоспроможності та адаптації до глобальних стандартів. Для досягнення цієї мети необхідні інвестиції, співпраця з міжнародними ІТ-компаніями та впровадження ефективних стратегій управління проектами.

Оптимальною стратегією для управління ІТ-технологіями є Agile-стратегія, яка дозволяє компаніям бути гнучкими та швидко адаптуватися до змін. Покращення цієї стратегії через інтеграцію штучного інтелекту, автоматизацію, посилення кібербезпеки, розвиток персоналу та глобальну співпрацю дозволить підвищити ефективність управління ІТ-проектами та допоможе компаніям досягати своїх бізнес-цілей в умовах стрімкого розвитку технологій.

Література:

1. Averyanov, V., & Pchenko, O. (2021). Automation in Aviation: Challenges and Opportunities. *Journal of Aviation Management*, 12(3), 45-58.
2. Yakovyuk, V. (2020). Cybersecurity in the Aviation Industry. *Cybersecurity Review*, 8(4), 102-115.
3. Johnson, M., & Richards, S. (2022). Agile Methodologies in IT Project Management. *Global IT Management Journal*, 5(1), 20-34.
4. Державна авіаційна служба України. (2021). Звіт про стан інвестицій в IT-проекти у сфері авіації за 2021 рік. Retrieved from [aviation.gov.ua].
5. Державна авіаційна служба України. (2022). Автоматизація процесів бронювання у 2021-2022 роках. Retrieved from [aviation.gov.ua].
6. Panchenko, V., Pyina, A., Mihus, I., Vavrin, M., & Karpenko, Y. (2019). The role of investment strategy in the strategic management system of service companies.
7. Mihus, I. (2022). Evolution of practical use of blockchain technologies by companies. *Economics, Finance and Management Review*, (1), 42–50. <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2022-1-42>.

УДК 004:336.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-172-182

АНАЛІЗ ПОВЕДІНКОВИХ ФАКТОРІВ СТЕЙКХОЛДЕРІВ РИНКУ КРИПТОВАЛЮТ СЕРЕД КОРИСТУВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Ростислав Луценко¹

¹Аспірант; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна; м. Харків, Україна, e-mail: roxanisen@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0737-3902>

RESEARCH ON BEHAVIORAL FACTORS OF CRYPTOCURRENCY MARKET STAKEHOLDERS IN THE TIKTOK SOCIAL NETWORK

Rostyslav Lutsenko¹

¹Postgraduate student; V. N. Karazin Kharkiv National University; Kharkiv, Ukraine, e-mail: roxanisen@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0737-3902>

Анотація. Криптовалютний ринок є динамічним і вразливим до впливу різних факторів, включаючи економічні, політичні та соціальні події. Інтерес стейкхолдерів до криптовалютного ринку продовжує зростати. Мета статті – провести аналіз поведінкових факторів стейкхолдерів ринку криптовалют серед користувачів соціальної мережі ТікТок. Матеріалами для даного дослідження є отримана необроблена інформація з проведенням подальшого аналізу через сервіс Social Media API, компанії DATA365. Проведений аналіз основних аспектів взаємодії користувачів з криптовалютною тематикою на ТікТок, аналіз динаміки поширення та коментування в контексті криптовалютних публікацій, аналіз змін в популярності та взаємодії з контентом на тему криптовалют за допомогою масштабування даних. Окрема увага приділена дослідженню впливу ринкової поведінки на інтерес та активність користувачів в соціальній мережі ТікТок шляхом порівняння кількості постів та ціни біткоїна. Отримані результати дозволили зробити такі висновки: динаміка криптовалютних публікацій на ТікТок демонструє, що з 2019 року інтерес до цієї тематики постійно зростає. Чітко простежується вплив важливих подій на активність користувачів; активність учасників ринку криптовалют піддається сезонним коливанням та має циклічність. Аналіз списку активних користувачів ТікТок, дозволяє зробити висновок про зростаючий інтерес до криптосфери та важливу роль соціальних мереж в популяризації інформації щодо криптовалют. Аналіз постів у соціальній мережі ТікТок свідчить про важливість англійської мови як засобу міжнародного спілкування та популяризації криптовалют. Аналіз емодзі в описах відео ТікТок вказує на позитивне ставлення користувачів до криптовалют і біткоїна в даному соціальному сервісі, а також на їхню готовність активно виражати свої почуття та реакції на події в світі криптовалют.

Ключові слова: поведінкова економіка, криптовалюта, поведінкові фактори, соціальні мережі, ТікТок.

Формули: 0; рис.: 6; табл.: 2, бібл.: 17

Abstract. The cryptocurrency market is dynamic and vulnerable to various factors, including economic, political and social events. Stakeholder interest in the cryptocurrency market continues to grow. The purpose of the article is to analyze the behavioral factors of cryptocurrency market stakeholders among users of the TikTok social network. Materials for this study are raw information obtained with further analysis through the Social Media API service of the DATA365 company. An analysis of the main aspects of user interaction with cryptocurrency topics on TikTok, analysis of the dynamics of distribution and commenting in the context of cryptocurrency publications, analysis of changes in popularity and interaction with content on the topic of cryptocurrencies using data scaling was carried out. Particular attention is paid to the study of the influence of market behavior on the interest and activity of users in the social network TikTok by comparing the number of posts and the price of bitcoin. The obtained results made it possible to draw the following conclusions: the analysis of the dynamics of cryptocurrency publications on TikTok shows that since 2019, interest in this topic is constantly growing. The impact of important events on user activity is clearly visible; the activity of cryptocurrency market participants is subject to seasonal fluctuations and is cyclical; analysis of the list of active TikTok users allows us to draw a conclusion about the growing interest in the cryptosphere and the important role of social networks in popularizing information about cryptocurrencies; the analysis of posts on the TikTok social network shows the importance of the English language as a means of international communication and popularization of cryptocurrencies; the analysis of emojis in the descriptions of TikTok videos indicates a positive attitude of users towards cryptocurrencies and bitcoin in this social service, as well as their willingness to actively express their feelings and reactions to events in the world of cryptocurrencies.

Keywords: behavioral economics, cryptocurrency, behavioral factors, social networks, TikTok

Formulas:0; fig.: 6; tabl.: 2; bibl.:17

Постановка проблеми. Сучасні умови функціонування соціально-економічних систем, у тому числі крипторинків, характеризуються високим рівнем мінливості факторів зовнішнього середовища, що призводить до низької прогностичної точності традиційних методів прогнозування, зниження якості управлінських рішень, зростання втрат та збитків. З огляду на це все більше уваги приділяється імплементації нових теоретичних концепцій, зокрема концепцій поведінкової економіки, під час аналізу динаміки ринку віртуальних активів. Так, в роботі Solodukhin, S. V., & Shaitanova, E. S. (2017) науковці розглядають сучасні підходи до аналізу впливу поведінкових факторів в управлінні економічними об'єктами, звертають увагу на необхідність дослідження поведінкових аспектів при прийнятті економічних рішень. Поведінкові фактори та їх вплив на прийняття фінансових рішень досліджували Baltakys, K., Baltakienė, M., Heidari, N., Iosifidis, A., & Kannianen, J. (2022). Дослідження в галузі поведінкової економіки віртуальних активів дозволять систематизувати поведінкові фактори, будуть сприяти створенню більш якісних моделей динаміки крипторинку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що перспективним є аналіз поведінкових факторів стейкхолдерів ринку криптовалют серед користувачів соціальних мереж. Це пояснюється тим, що потужність соціальних мереж зростає з кожним роком. На даний час соціальні мережі є одним із найефективніших каналів комунікації. За даними звіту Global Digital за 2022 рік, понад 4,62 мільярда людей користуються соціальними мережами (Kemp, S., 2022). У соцмережах люди висловлюють мотивовані емоції, почуття, думки, погляди, неупереджені ставлення. Обробка нейронної мови та аналіз настроїв допомагають проводити поведінкову аналітику.

Проведений вченими Anugerah, A. R., Muttaqin, P. S., & Trinarningsih, W. (2022) аналіз свідчить про тенденцію зростання

цікавості до досліджень соціальних мереж. Серед переваг - широке охоплення цільової аудиторії та двостороння комунікація. Дані соціальних мереж є безперервними. Такі особливості дають змогу визначити настрої, які неможливо отримати на регулярній основі під час опитувань (Krukovets, D., 2020).

В роботі Surovtsev, O. O. (2016) зазначається, що соціальні мережі є інструментом маркетингу, контент яких створюється та оновлюється користувачами, досліджують вплив “думок лідерів”, зовнішні фактори впливу. Слід також зазначити, що в наукових працях приділяється увага вивченню емоційного інтелекту. Так, Hrushchinska, N. M., (2018) в своїх роботах розглядає емоційний інтелект як властивість особистості, яка визначається здатністю впізнавати і тлумачити емоції, а також успішно використовувати їх для ефективного вирішення завдань та ситуацій.

Харківські науковці Merkulova, T., & Kononova, K., (2015) працюють над нейромережевими підходами до моделювання поведінки, проводять семантичний аналіз економічних новин, пропонують нові методи прогнозування фінансових рядів, проводять експериментальні дослідження з різними архітектурами нейронних мереж (Kononova, K., & Dek, A., 2016). Результати застосування методів нейромережевого моделювання для прогнозування економічних рядів на основі аналізу настроїв користувачів розглянуті в роботах Кононової К. Ю., Дека А. О. (2019), Маркова В. В., Шпакович М. О. (2016). Кононова, К. & Дек, А. також проводили розробки моделей поведінки майнерів криптовалют (2018, 2019),

Зростає кількість публікацій, які присвячені аналізу емоційної полярності соціальних медіа. Наприклад, науково-методичний підхід для вирішення цього завдання, який базується на таких методах машинного навчання, як логістична регресія, метод опорних векторів, нейромережі, запропонований вченими Derbentsev, V., Bezkorovainyi, V., &

Akhmedov, R. (2020).

De, Brajesh (2023), Gough, James (2024), Preibisch, Sascha (2018) у своїх публікаціях надають корисні поради щодо ефективного використання прикладних програмних інтерфейсів, їх інтеграції з цільовими платформами. Прикладні програмні інтерфейси дозволяють знаходити достовірні відповіді і рішення для конкретних індивідуальних запитів, сумісних зі стандартами API (Data 365 Social Media API Documentation, 2024).

Соціальна мережа ТікТок – це платформа з короткими відео, яка має свої рейтинги. API ТікТок є унікальним методом дослідження у поведінковій економіці, який забезпечує об'єктивні результати для досліджень у поведінковій економіці віртуальних активів серед користувачів даної соціальної мережі.

Огляд сучасних публікацій вказує на те, що поведінкові аспекти стейкхолдерів ринку криптовалют серед користувачів соціальних мереж потребують проведення наукових досліджень.

Формулювання цілей статті.

Метою даної статті є дослідження поведінкових факторів стейкхолдерів ринку криптовалют серед користувачів соціальної мережі ТікТок.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- ідентифікувати основні поведінкові фактори, що впливають на прийняття рішень стейкхолдерами криптовалютного ринку;
- проаналізувати динаміку розповсюдження та коментування в контексті криптовалютних публікацій;
- проаналізувати зміни популярності та взаємодії з криптовалютним контентом за допомогою масштабування даних;
- дослідити мовне розмаїття постів про криптовалюту у ТікТок;
- дослідити вплив ринкової поведінки на

інтерес та активність користувачів у соціальній мережі ТікТок шляхом порівняння публікацій і ціни Bitcoin;
- дослідити використання емоції в описах відео на тему криптовалют у соціальній мережі ТікТок.

Для розв'язання поставлених завдань були використані теоретичні методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, зіставлення, систематизація. Для збору первинної інформації – метод моніторингу соціальних мереж за допомогою прикладного програмного інтерфейсу (API).

Виклад основного матеріалу дослідження. Матеріалами для даного дослідження є отримана необроблена інформація з проведенням подальшого аналізу через сервіс Social Media API, компанії DATA365. Це рішення дозволяє формувати запити та отримувати інформацію з соціальної мережі ТікТок, шукати публікації в ТікТок за ключовими словами. Результати пошуку можна відфільтрувати за певні періоди часу. Отримані дані можуть бути використані для отримання останніх новин із соціальних мереж, моніторингу впливу інфлюенсерів, аналізу думок споживачів, аналізу настроїв тощо.

Проведено скачування постів по тегам. Початок скачування постів – липень 2022 року. Завершення – вересень 2023 року. Первинних даних зібрано 209885 за допомогою Data365 API ТікТок. Проведено опрацювання отриманих даних. До подальшої обробки з початкових даних надійшло близько 5 000 000 слів. Пошукові запити зроблені на основі самостійно створеного словника на 2-х мовах (Табл. 1).

Обробка тексту проводилася за допомогою бібліотек Python, а саме pandas, sklearn, nltk, pymorphy2, word2vec та інших.

Таблиця 1. Фрагмент словника пошукових запитів

Елементи словника пошукових запитів (українська мова)	Елементи словника пошукових запитів (англійська мова)	Елементи словника пошукових запитів (українська мова)	Елементи словника пошукових запитів (англійська мова)
кріптовалюта	cryptocurrency	віртуальні валюти	virtual currencies
кріпто	crypto	віртуальні активи	virtual assets
кріпта	crypt	ринок кріптовалют	cryptocurrency market
майнінг	mining	створення кріптовалюти	creating cryptocurrency
майнери	miners	купівля кріптовалюти	buying cryptocurrency
смартконтракти	smartcontracts	продаж кріптовалюти	sale cryptocurrency
стейкхолдер	stakeholder	емісія кріптовалюти	cryptocurrency issuance
криптоекономіка	cryptoeconomic	технологія блокчейн	blockchain technology
криптомонети	cryptocurrencies	захищеність кріптовалют	cryptocurrency security
криптогаманець	cryptowallets	статус кріптовалют	cryptocurrency status
токен	token	криптографічні методи	cryptographic methods
блокчейн	blockchain	криптографічний метод	cryptographic method
криптооптимісти	cryptooptimists	криптографічні технології	crypto-optimists

Джерело: власна розробка автора

Результати дослідження вказують на те, що соціальні медіа впливають на усвідомлення та інтерес споживачів до кріптовалюти, оскільки простежується чіткий взаємозв'язок між соціальною мережею, публічними думками та ринком кріптовалют. Результати дослідження

показують позитивну кореляцію між публікаціями про кріптовалюти та їхньою ціною (рис. 1-2). Це вказує на те, що соціальну мережу ТікТок доцільно застосовувати для розповсюдження інформації про кріптовалюти.

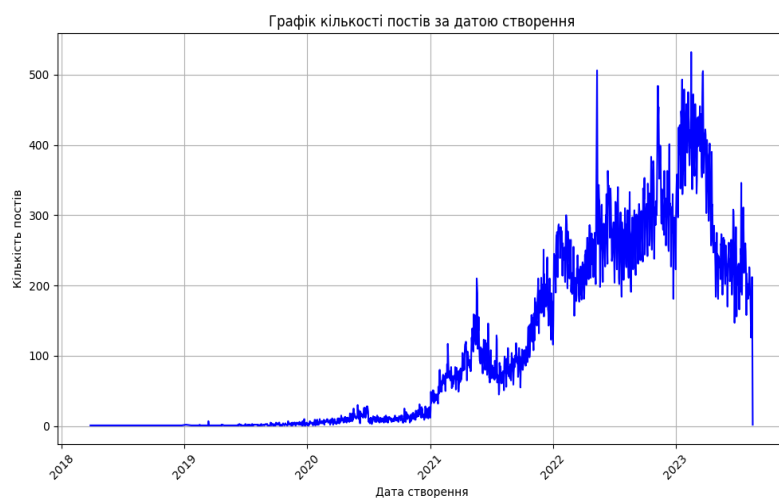

Рис. 1. Кількість постів в тіктоці з 2018 року до серпня 2023 року

Джерело: власна розробка автора

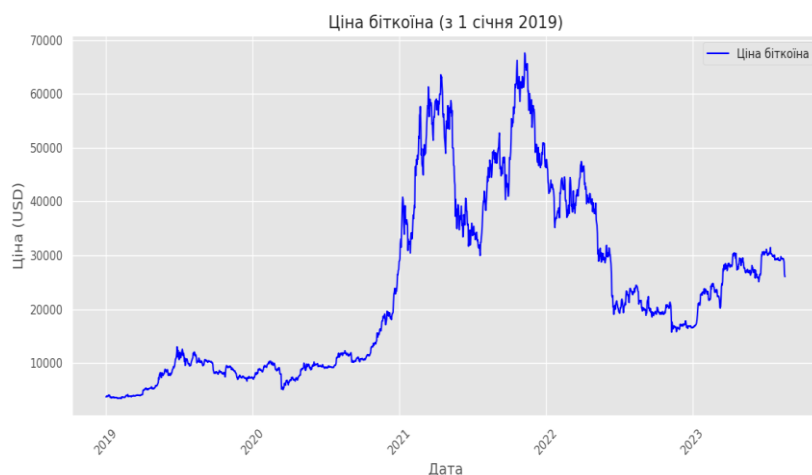

Рис. 2. Графік біткойну з 2018 року, спотова торгівля (місячні стовпці):

Джерело: власна розробка автора

З наведених рисунків (рис. 1-2) видно, що у період 2020-2021 років відбулися події, які змінили зацікавленість до сфери криптовалют. Пандемія COVID-19 у 2020 році спричинила глобальну економічну нестабільність. Багато інвесторів шукали альтернативні інвестиції, і це вплинуло на попит на біткойн як цифровий актив, що і призвело до зростання ціни біткойна. У багатьох країнах вийшли обговорення щодо питань регулювання криптовалютного ринку. У травні 2020 року відбувся третій за рахунком халвінг біткойна. Історично це призвело до підвищення ціни біткойна через скорочення видобутку нових монет. Саме в цьому періоді спостерігалось зростання інтересу великих інституційних інвесторів, таких як корпорації та інституційні фонди, до біткойна.

В цей період також відбувся великий розвиток децентралізованих фінансів DeFi. Зростання популярності необмінних токенів NFT, NFT-проектів, які використовували технологію біткойна для створення та обміну унікальними цифровими активами, сприяли зростанню зацікавленості стейкхолдерів криптовалютного ринку. Слід зазначити, що в цей період відмічається рекордна волатильність біткойна, яка була частково викликана значним інтересом інвесторів ринку.

Протягом 2021-2023 років криптовалютний ринок переживав

численні події, які вплинули на біткойн та загальну динаміку криптовалютного простору. У цьому періоді біткойн і інші криптовалюти продовжили привертати увагу інституційних інвесторів, багатонаціональних корпорацій і банківських установ. Це сприяло зростанню популярності криптовалют. Предметом обговорення були проблеми, пов'язані з високим енергоспоживанням під час майнінгу. Це призвело до появи нових проектів та блокчейнів. Послуги, пов'язані з криптовалютами, стали більш доступними для користувачів. З'явилася нова інфраструктура, така як криптовалютні митниці, платіжні системи та гаманці, які сприяють зручному використанню криптовалют.

Отже, інституційні інвестиції, розвиток децентралізованих фінансів (DeFi), зростання популярності необмінних токенів NFT, коливання ціни біткойна, технічні оновлення, нові платіжні системи впливають на зростання популярності, інституційний інтерес стейкхолдерів криптовалютного ринку та підкреслює важливість розуміння та моніторингу подій у світі. Загальною тенденцією є збільшення інтересу до криптовалют. Криптовалюти залишаються предметом інтенсивного вивчення та обговорення, і події в цій галузі продовжують еволюціонувати.

За результатами аналізу постів у соціальній мережі TikTok можна зробити наступні висновки щодо розподілу

кількості записів за мовами (рис. 3).

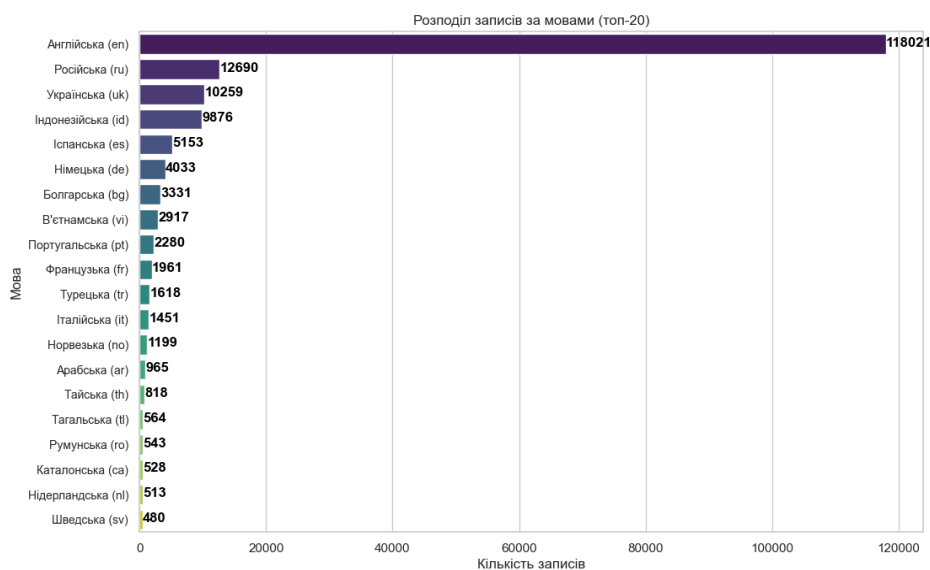

Рис. 3. Розподіл записів за мовами (топ-20)

Джерело: власна розробка автора

Англійська (en) - 118021 записів, найпопулярніша мова серед опублікованих постів. Російська (ru) - 12690 записів, обсяг дещо менший, ніж англійською. Українська (uk) - 10259 записів, також має велику кількість публікацій і показує зацікавленість користувачів. Інші мови, індонезійська (id) - 9876 записів, іспанська (es) - 5153 записи, німецька (de) - 4033 записи. Це свідчить про широкий спектр аудиторії з різних країн. Англійська мова є найпопулярнішою серед користувачів TikTok, є ефективним інструментом для просування інформації, ідей та продуктів на міжнародному рівні. Українська мова також має значну кількість публікацій, що вказує на інтерес української аудиторії до криптовалютного ринку. Слід зазначити, що використання англійської мови в постах та тегах дозволяє залучати аудиторію з різних країн. З точки зору поведінкової економіки, використання англійської мови сприяє підвищенню популярності контенту.

Серед активних користувачів існує різноманітність інтересів і підходів до криптовалют (рис. 4). Деякі з них надають аналітичні поради, інші навчають аудиторію основам криптовалют, а ще інші спеціалізуються на конкретних аспектах,

таких як NFT або блокчейн. Зазначені користувачі мають велику кількість фолловерів і активних аудиторій на TikTok. Такий фактор свідчить про популярність та попит на контент, пов'язаний з криптовалютами серед користувачів цієї соціальної мережі. Частина активних користувачів веде освітній контент про криптовалюту, надаючи інформацію та рекомендації. Такий фактор вказує на інтерес користувачів в розумінні та освоєнні цього фінансового інструменту. Пости і відео користувачів на тему криптовалют сприяють підвищенню свідомості та зацікавленості аудиторії у цій галузі. Такий фактор впливає на збільшення стейкхолдерів та нових учасників ринку криптовалют.

Аналізуючи динаміку поширення та коментування постів в контексті криптовалютних публікацій з 2019 року (рис. 5), слід відмітити, що спостерігається тенденція до зростання інтересу спільноти до криптовалютного ринку та пов'язаних з ним інформаційних подій. Кількість поширень та коментарів зростає протягом періоду від 2019 року.

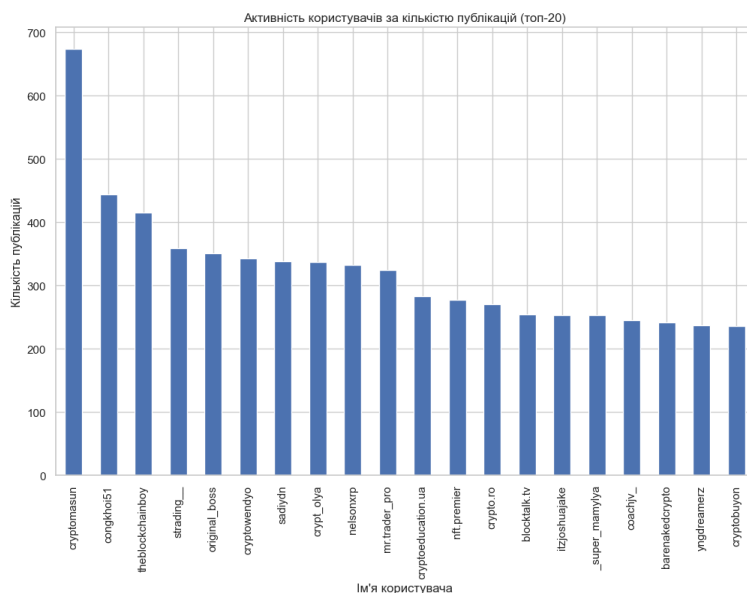

Рис. 4. Активність користувачів за кількістю публікацій (топ-20)

Джерело: власна розробка автора

На графіку помітні сезонні варіації, коли кількість поширень та коментарів може збільшуватись або зменшуватись в певні періоди року. Такий фактор пов'язаний з актуальними подіями в криптосфері, ринковими тенденціями або іншими факторами, які впливають на стейкхолдерів криптовалютного ринку. Різкі піки в кількості поширень та коментарів, також пов'язані з важливими анонсами або новинами в криптосфері. Наприклад, анонсом або випуском нової

криптовалюти. Як правило, зростання кількості поширень призводить до збільшення кількості коментарів, оскільки зростає обговорення серед користувачів. Однак важливо також враховувати можливість "шуму" у коментарях, де деякі коментарі можуть бути неінформативними або негативними. Зміни в регуляції, цінових тенденціях або технічних аспектах криптовалют суттєво впливають на активність поширень та коментарів.

Рис. 5. Аналіз динаміки поширення та коментування в контексті криптовалютних публікацій (2019 – 2023 рр.).

Джерело: власна розробка автора

підтексти:

- (закохані очі): використання цього емодзі вказує на емоційне ставлення користувачів до криптовалют та біткоіна. Вони відчувають захоплення або пристрасть до цього ринку;
- (сигнал небезпеки): використовується для привернення уваги до важливих новин та подій у світі криптовалют. Він сигналізує про необхідність обачливості та реагування на ризики;
- (здивоване обличчя): відображає здивування або шок користувачів перед несподіваними подіями на ринку криптовалют;
- (м'язи): вказує на рішучість та сміливість інвесторів при здійсненні угод та прийнятті рішень щодо криптовалют;
- (дорогоцінний камінь): відображає погляди на криптовалюту як на цінний

актив, який потребує захисту та обережного відношення;

- (посмішка з потовиділенням): вказує на спроби інвесторів зберегти спокій під час ринкової нестабільності;
- (крутий): відображає впевненість інвесторів у своїх уміннях у сфері криптовалют та біткоіна.

Такі емодзі вказують на активне вираження емоцій та реакцій користувачів TikTok на події в світі криптовалют. Вони виразно відображають вираження почуттів, реакцій та ставлення до ринкових трендів та новин стейкхолдерів криптовалютного ринку.

Враховуючи отримані результати, за значенням емодзі можна систематизувати у такі три категорії “Емоції”, “Активності”, “Фінанси” (Табл. 2.).

Таблиця 2. "Категоризація емодзі в соціальних мережах"

Категорії емодзі		
Емоції	Активності	Фінанси
<ul style="list-style-type: none"> ☐ (закохані очі) ☐ (плач) ☐ (здивоване обличчя) ☐ (посмішка 1) ☐ (посмішка 2) ☐ (сміх) ☐ (крутий) ☐ (сотня, впевненість) ☐ (серце) ☐ (два серця) ☐ (молитва) 	<ul style="list-style-type: none"> ☐ (ракета) ☐ (графік зростання) ☐ (м'язи) ☐ (сигнал небезпеки) ☐ (очі) 	<ul style="list-style-type: none"> ☐ (гаманець з грошима) ☐ (дорогоцінний камінь) ☐ (банкноти)

Джерело: власна розробка автора

За частотою вживаності емодзі можна зробити такі висновки:

- категорія “Емоції” – використовуються найчастіше. Такий фактор вказує на те, що користувачі реагують на події на ринку криптовалют із виразними почуттями;

- категорія “Активності” – також мають високу частоту вживаності. Такий фактор свідчить про активність користувачів у сфері криптовалютних інвестицій;

- категорія “Фінанси” – популярні серед користувачів. Такий фактор вказує на їх ставлення до фінансових аспектів

криптовалют.

Таким чином, емодзі в описах відео TikTok відображають поведінкові аспекти ставлення користувачів до криптовалют та біткоіна, емоційні реакції стейкхолдерів на ринкові події. Отримані результати аналізу вказують на те, що:

- загальна кількість позитивних емодзі перевищує кількість негативних, що свідчить про позитивне ставлення користувачів до криптовалют і біткоіна в TikTok;

- часте використання емодзі активності вказує на інтерес користувачів до

активного росту цін на криптовалюту і ринкових трендів;

- часте використання фінансових емодзі вказують на інтерес користувачів до фінансових аспектів криптовалют;
- негативні емодзі використовуються менше, переважно вказують на спад ціни та смуток.

Отже, аналіз емодзі в описах відео TikTok вказує на позитивне та цікаве ставлення користувачів до криптовалют і біткоїна в даному соціальному сервісі. Негативні аспекти менш акцентуються, і користувачі більше уваги приділяють позитивним аспектам та можливостям.

Висновки. Таким чином, проведені дослідження дозволили зробити такі висновки:

- формування бази даних з публікацій TikTok дозволило отримати репрезентативний набір первинної інформації для подальшого аналізу. Зібрано понад 200 тисяч публікацій, що містять понад 5 мільйонів слів, з використанням Data365 API TikTok. Це створило міцну основу для аналізу динаміки та змісту криптовалютних публікацій у соціальній мережі;
- аналіз динаміки криптовалютних публікацій на TikTok демонструє, що з 2019

року інтерес до цієї тематики постійно зростає. Чітко простежується вплив важливих подій на активність користувачів;

- активність учасників ринку криптовалют піддається сезонним коливанням та має циклічність;
- виявлення ключових інфлюенсерів допомагає краще зрозуміти структуру комунікацій у соціальній мережі;
- мовне розмаїття постів вказує на глобальність обговорення криптовалютної тематики. Англійська мова є домінуючою серед публікацій. Значна кількість постів на інших мовах свідчить про інтерес відповідних аудиторій до теми криптовалют;
- активність користувачів у вигляді поширень і коментарів на криптовалютний контент вказує на активне формування інформаційних потоків у TikTok. Інтерес спільноти зростає у відповідь на важливі інформаційні події;
- аналіз емодзі в описах відео TikTok вказує на позитивне ставлення користувачів до криптовалют і біткоїна в даному соціальному сервісі, а також на їхню готовність активно виражати свої почуття та реакції на події в світі криптовалют.

Література:

1. Anugerah, A. R., Muttaqin, P. S., & Trinarningsih, W. (2022). Social network analysis in business and management research: A bibliometric analysis of the research trend and performance from 2001 to 2020, *Heliyon*, 8, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e09270>
2. Baltakys, K., Baltakienė, M., Heidari, N., Iosifidis, A., & Kannianen, J. (2022). *Predicting the Trading Behavior of Socially Connected Investors*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4163635>
3. De, Brajesh. *API Management : An Architect's Guide to Developing and Managing APIs for Your Organization*. Second edition. Apress, 2023. С. 127-169. DOI: <https://doi.org/10.1007/979-8-8688-0054-2>
4. Data 365 Social Media API Documentation (2024). URL: <https://data365.co/guides>
5. Dek, K., & Kononova, A. (2019). Bitcoin mining electricity consumption and carbon footprint. *Bitcoin mining electricity consumption and carbon footprint*, 73-88. <https://doi.org/10.3280/RISS2019-002007>
6. Derbentsev, V., Bezkorovainyi, V., & Akhmedov, R. (2020). Machine learning approach of analysis of emotional polarity of electronic social media. *Neuro-Fuzzy Modeling Techniques in Economics*, 9, 95-137. <http://doi.org/10.33111/nfmte.2020.095>
7. Gough, James. *API Architecture* [Text] / James Gough ; ed. by Matthew Auburn, Daniel Bryant, Robert Górczyński. – 1st ed. – Warsaw : Helion, 2024. – 320 p.
8. Hrushchinska, N. M. (2018). Ekonomichna povedinka ta emotsiyni intelekt v suchasnykh umovakh zminy tekhnolohichnykh ukkladiv [Economic behavior and emotional intelligence in modern conditions of changing technological systems]. *Prychornomorski ekonomichni studii (Black Sea Economic Studies)*, 33, 27-30. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bse.2018.33.7>
9. Kemp, S. (2022, January 26). *Digital 2022: Global Digital Overview*. DataReportal. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>
10. Kononova, K., & Dek, A. (2016). Financial time series forecasting: semantic analysis of economic news. *Neuro-Fuzzy Modeling Techniques in Economics*, 5, 81-92. <http://doi.org/10.33111/nfmte.2016.081>
11. Kononova, K., Dek, A., Markov, V., & Shpakovich, M. (2016). Prohnozuvannya ekonomichnykh riadiv na osnovi analizu nastroiv korystuvachiv Internet

[Forecasting economic series based on sentiment analysis of Internet users]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Ekonomichna (Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University Economic Series)*, 91, 90-99. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKKhE_2016_91_12

12. Kononova, K., & Dek, A. (2018). Investigation of traders' behavioral characteristics: experimental economics methods and machine learning technologies. *Neuro-Nechitki Tekhnologii Modelyuvannya v Ekonomitsi (Neuro-Fuzzy Modeling Techniques in Economics)*, 7, 148-167. <https://doi.org/10.33111/nfmte.2018.148> [In Ukrainian]

13. Krukovets, D. (2020). Data Science Opportunities at Central Banks: Overview. *Visnyk of the National Bank of Ukraine*, 249, 13-24. <https://doi.org/10.26531/vnbu2020.249.02>

14. Merkulova, T., & Kononova, K. (2015). Neyrosetevoy podhod k modelirovaniyu povedeniya: analiz rezultatov eksperimenta «Obschestvennoe blago» [Neural network approach to modeling behavior: the analysis of PG game outcomes]. *Neuro-nechitki tekhnologii modeliuvannya v ekonomitsi (Neuro-Fuzzy Modeling Techniques in Economics)*, 4, 113–134. <http://doi.org/10.33111/nfmte.2015.113>

15. Preibisch, Sascha. API Development : A Practical

Guide for Business Implementation Success. Apress, 2018. С. 11-39. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-4842-4140-0>

16. Solodukhin, S. V., & Shaitanova, E. S. (2017). Suchasni pidkhody do analizu vplyvu povedinkovykh faktoriv v upravlinni ekonomichnymy ob'ektamy. [Modern approaches to the analysis of the influence of behavioral factors in the management of economic objects]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu : seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo : Helvetyka (Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University: series: International economic relations and the world economy: Helvetica)*, 15, 129-132. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/21437>

17. Surovtsev, O. O. (2016). Sotsialnyi media-marketynh yak marketynhova komunikatsiia pidpriemstv pid chas vykhodu na zovnishni rynky. [Social media marketing as marketing communication of enterprises when entering foreign markets]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo (Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International economic relations and the world economy)*, (9), 145-148. http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2016_8_7

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9: 37.07: 005.95: 613.86
DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-183-193

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ТА РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У ПЕРСОНАЛУ КОМЕРЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

Людмила Карамушка¹, Кіра Терещенко²

¹Академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна, e-mail: lkarama01@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

²Доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна, e-mail: kteresh75@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1149-2704>

FEATURES OF MANAGEMENT DECISIONS ON STAFF'S MENTAL HEALTH PROMOTION AND UNCERTAINTY TOLERANCE DEVELOPMENT IN COMMERCIAL ORGANIZATIONS IN WAR CONDITIONS

Liudmyla Karamushka¹, Kira Tereshchenko²

¹Academician of the NAES of Ukraine, Doctor of Science (Psychology), Professor, Head, Lab. of Organizational and Social Psychology, Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine, e-mail: lkarama01@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

²Dr., Leading researcher, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostiuk Institute of psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine, e-mail: kteresh75@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1149-2704>

Анотація. Мета статті полягає у вивченні особливостей управлінських рішень щодо забезпечення психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності у персоналу комерційних організацій в умовах війни. Для досягнення мети були поставлені наступні завдання: дослідити рівень вираженості психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни; проаналізувати зв'язок психічного здоров'я та толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни; обґрунтувати систему управлінських рішень для забезпечення психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни. У статті проаналізовано рівень вираженості основних компонентів психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни (емоційного, рефлексивно-особистісного, операційно-функціонального). Показано вияви толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни (ставлення до новизни; ставлення до складних завдань; ставлення до невизначених ситуацій; надання переваги невизначеності; загального показника толерантності до невизначеності). Доведено зв'язок психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни з показниками толерантності до невизначеності. Виявлено, що найбільше зв'язані із толерантністю до невизначеності емоційний та рефлексивно-особистісний компоненти психічного здоров'я персоналу комерційних організацій. Обґрунтовано доцільність прийняття та реалізації спеціальної системи управлінських рішень в комерційних організаціях не лише для забезпечення економічної ефективності діяльності організації, а для підтримки психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни, детально описано складові цієї системи управлінських рішень (на рівні організації в цілому та на рівні персоналу).

Ключові слова: управлінські рішення, комерційні організації, персонал, психічне здоров'я, компоненти психічного здоров'я, показники толерантності до невизначеності, російсько-українська війна.

Формул: 0; **рис.:** 0, **табл.:** 3, **бібл.:** 22

Abstract. The purpose of the article is to study the peculiarities of management decisions regarding the provision of mental health and the development of tolerance to uncertainty in the personnel of commercial organizations in wartime conditions. To achieve the goal, the following tasks were set: to investigate the level of mental health of the personnel of

commercial organizations in war conditions; to analyze the relationship between mental health and uncertainty tolerance of the personnel of commercial organizations in the conditions of war; justify the system of management decisions to ensure mental health and develop tolerance for uncertainty of personnel of commercial organizations in war conditions. The authors analyze the levels of development of the main components (emotional, reflective-personal, operational-functional) of mental health as well as the manifestations of uncertainty tolerance (attitude to novelty, attitude to complex tasks, attitude to uncertain situations, preference for uncertainty, general uncertainty tolerance) of commercial organization staff in war conditions. There was found a relationship between the commercial organization staff's mental health and the indicators of uncertainty tolerance in war conditions. The emotional and reflective-personal components of the commercial organization staff's mental health were most closely related to uncertainty tolerance. The author makes a conclusion about the expediency of a special system of management decisions in commercial organizations not only to ensure the economic efficiency of the organization, but also to promote staff's mental health and uncertainty tolerance in war conditions. The components of the management decision system are described in detail (at the level of organization as a whole and at the staff level).

Keywords: management decisions, commercial organizations, staff, mental health, mental health components, indicators of uncertainty tolerance, war.

Formulas: 0; **fig.:** 0, **tabl.:** 3, **bibl.:** 22

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань управління комерційними організаціями в умовах російсько-української війни, наряду із забезпеченням здатності організацій ефективно працювати, здійснювати основну професійну діяльність та волонтерську діяльність, є створення умов для підтримки психічного здоров'я персоналу та розвитку у персоналу толерантності до невизначеності. Це потребує прийняття керівництвом комерційних організацій відповідних управлінських рішень, які б сприяли вирішенню цього завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема прийняття управлінських рішень в умовах війни знайшла певне відображення в розробках українських вчених, однак, вивчення відповідних робіт показує, що ці публікації стосуються переважно менеджерських та економічних аспектів цієї проблеми. Так, розкрито принципи та напрямки адміністративної активності в сфері бізнесу в умовах війни (Moroz, 2023), підкреслено значення інноваційних управлінських рішень в умовах сучасних викликів (Батюк, 2024), проаналізовано особливості ефективних управлінських рішень державними службовцями в умовах воєнного стану в Україні (Гордіня, 2023), розкрито роль візуалізації інформації для прийняття господарських та управлінських рішень в умовах війни (Олексюк, 2024) та ін.

Що ж стосується аналізу особливостей управлінських рішень щодо психологічної підтримки персоналу комерційних організацій в умовах війни, зокрема, забезпечення психічного здоров'я персоналу та розвитку у персоналу толерантності до невизначеності, то ця проблема є практично не дослідженою. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у роботах М. Діденко (2023), І. Сингаївської & Г. Гури (2023).

Відповідно до підходу ВООЗ, *психічне здоров'я* розуміється, як стан благополуччя, при якому людина реалізує власні здібності, може впоратися зі звичайними стресами життя, може продуктивно та ефективно працювати на допомогу своїй громаді (WHO. Mental health, 2022).

У документах ВООЗ визначено *роль психічного здоров'я в життєдіяльності особистості та соціальних спільнот*. Зазначається, що психічне здоров'я є фундаментальною основою для нашої колективної та індивідуальної здатності мислити, переживати емоції та взаємодіяти один з одним, заробляти на життя та насолоджуватися життям. Відповідно, психічне здоров'я розглядається як життєво важлива проблема для індивідів, громад та суспільства у всьому світі (WHO. Mental health, 2022).

У цих документах наголошується, що психічне здоров'я є невід'ємною та важливою складовою здоров'я, а це означає, що немає здоров'я без психічного здоров'я. У конституції ВООЗ зазначається,

що здоров'я – це стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або вад. Тобто при аналізі сутності психічного здоров'я суттєвим є розуміння того, що психічне здоров'я – це більше, ніж відсутність психічних розладів (WHO. «Mental health», 2022).

В умовах війни існує велика кількість психосоціальних ризиків зниження психічного здоров'я персоналу організацій, зокрема, комерційних, до основних із них відносяться такі: переживання персоналом перманентного (хронічного) стресу; напруженість роботи та наявність страху за життя під час повітряної тривоги та ракетних обстрілів; постійні недосипання персоналу внаслідок обстрілів; песимізм та зневіра персоналу у завтрашньому дні; низький рівень стресостійкості та резильєнтності в окремих працівників; невміння частини персоналу спланувати свою професійну діяльність та організувати свій робочий час; зміни в мотивації діяльності персоналу (переведення її в «режим мотивації виживання»); зниження мотивації творчості, визнання та самореалізації); необхідність працювати в одному колективі разом з працівниками, які зазнали важких втрат внаслідок війни (смерть або каліцтво близьких людей, втрата постійного місця проживання та житла) та підтримувати їх; необхідність здійснювати роботу в дистанційному режимі або «змішаному» режимі (Карамушка, 2023а).

Одним із можливих наслідків виявів негативного психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни є зниження *толерантності до невизначеності*.

У літературі зазначається, що толерантність до невизначеності є інтегральною характеристикою особистості, багаторівневим та багатовимірним особистісним конструктом (Гусєв, 2007; Семиченко & Артюшина, 2019; Томаржевська, 2018). Згідно з поглядами В. Семиченко та К. Артюшиної (2019), толерантність до невизначеності є біполярним виміром, на одному полюсі якого знаходиться толерантність до

невизначеності, а на іншому – нездатність переносити невизначеність. Толерантність до невизначеності розглядається дослідницями як якість особистості, яка визначає здатність людини позитивно реагувати на ситуації невизначеності, діяти в умовах нечітко визначених цілей і завдань, неповної наявності вихідної інформації, долати її недостатність активними діями. На їхню думку, люди, толерантні до невизначеності, спокійно ставляться до нечітко сформульованих ідей, невизначених стимулів і ситуацій і навіть прагнуть до них (Семиченко & Артюшина, 2019).

Проблема рівня вираженості психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни, його зв'язку з толерантністю, а також визначення необхідних управлінських рішень для підтримки психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності персоналу не знайшла відображення в літературі, однак є соціально значущою проблемою, як на рівні організацій, так і на рівні персоналу.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні особливостей управлінських рішень щодо забезпечення психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності у персоналу комерційних організацій в умовах війни.

Для досягнення мети були поставлені наступні завдання:

1. Дослідити рівень вираженості психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни.

2. Проаналізувати зв'язок психічного здоров'я та толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни.

3. Обґрунтувати систему управлінських рішень для забезпечення психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни.

Методика та організація дослідження. Дослідження здійснювалось у квітні-травні 2022 року за допомогою комплексу методик «Психічне здоров'я в

умовах війни», що включав діагностичні методики та анкету-паспортичку, які були спрямовані на вивчення різних аспектів психічного здоров'я персоналу освітніх організацій. Опитування здійснювалось за допомогою Google Form.

Для дослідження структурних компонентів психологічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни використовувались такі методики.

Для вимірювання *емоційного компонента* психологічного здоров'я персоналу комерційних організацій використовувалася «Методика *Самооцінка тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності*» (Карамушка, Л. М., Креденцер, О. В., Терещенко, К. В., Лагодзінська В. І., Івкін В. М., & Ковальчук О. С. (2021)). Вона дає можливість діагностувати такі негативні емоційні стани, як тривожність, фрустрованість, агресивність та ригідність, які є виявами гострого стресу і мають тенденцію проявлятися в поведінці людини в кризових ситуаціях, до яких належить, зокрема, війна.

Вивчення *рефлексивно-особистісного компонента* психологічного здоров'я здійснювалося за допомогою «Шкали позитивного психічного здоров'я» (Positive Mental Health Scale (PMH-scale) J. Lukat, J. Margraf, R. Lutz, W.M. van der Veld & E.S. Becker, адаптація Л. Карамушки, О. Креденцер, К. Терещенко) (Lukat, Margraf, Lutz, van der Veld & Becker, 2016). Методика дає можливість визначити позитивну спрямованість психічного здоров'я, що в умовах війни є дуже суттєвим, оскільки позитивно «забарвлює» життєву активність людини, що дає можливість, на відміну від так званого «негативного психічного здоров'я», зберігати стресостійкість та встановлювати соціальні контакти з людьми.

Для діагностики *операційно-функціонального компонента* використовувався «Опитувальник для вимірювання локус контролю здоров'я» (Multidimensional Health Locus-of-Control Scales) (Wallston, Wallston, & DeVellis,

1978). Цей опитувальник складається з трьох шкал: шкали «внутрішнього локусу контролю» (відображає ступінь відчуття респондентами контролю над своїм здоров'ям); шкали «контролю «могутніми» іншими» (показує ступінь впевненості опитуваного в тому, що за його здоров'я несуть відповідальність «могутні інші», наприклад, лікарі, родичі тощо); шкали «контролю випадку» (вимірює, наскільки опитуваний переконаний в тому, що здоров'я залежить від випадку, везіння або долі). Орієнтація людини на використання того чи іншого виду локус контролю в умовах війни досить часто впливає на створення людиною хоча б відносної безпеки для себе та своїх рідних, вияви відповідальності за свою професійну та волонтерську активність під час війни тощо.

Для визначення толерантності до невизначеності використовувався «Опитувальник толерантності до невизначеності» Д. Маклейна (McLain, 1993). Опитувальник включає такі субшкали як ставлення до новизни, ставлення до складних завдань, ставлення до невизначених ситуацій, надання переваги невизначеності, а також дає змогу визначити загальний показник толерантності до невизначеності.

Обробка результатів здійснювалась методами математичної статистики (описові статистики та кореляційний аналіз) за допомогою програми SPSS (22 версія).

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 136 працівників організацій сфери торгівлі та підприємництва з м. Києва та Київської обл. Із них: 18,4% – чоловіки, 81,6% – жінки; 44,1% – одружених, 55,9% – неодружених; 75,7% не мали дітей, 8,8% мали одну дитину, 15,5% мали більше, ніж одну дитину. Середній вік опитаних склав $27,8 \pm 8,5$ роки. За посадовим складом вибірка мала такий розподіл: 71,3% – працівники; 28,7% – керівники різного рівня.

Вклад основного матеріалу дослідження. Виконуючи перше завдання дослідження, нами було визначено рівні

вираженості функціональних компонентів психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни. До цих компонентів, згідно з результатами наших попередніх досліджень, відносяться такі: емоційний, рефлексивно-особистісний та операційно-функціональний (Карамушка, Креденцер, Терещенко, Лагодзінська, Івкін & Ковальчук, 2021).

Щодо емоційного компоненту психічного здоров'я, то результати дослідження показали, що значна частина опитаних (від 44,1% до 69,1%) мають високий рівень вираженості негативного психічного здоров'я, про що свідчать показники, які стосуються негативних психічних станів персоналу (табл. 1).

Таблиця 1. Рівень вираженості компонентів психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни (у % від загальної кількості опитаних)

Компоненти психічного здоров'я	Рівень вираженості		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
<i>Емоційний компонент:</i>			
Ригідність	69,1	27,2	3,7
Агресивність	59,6	34,6	5,9
Тривожність	56,6	37,5	5,9
Фрустрованість	44,1	43,4	12,5
<i>Рефлексивно-особистісний компонент:</i>			
Позитивне психічне здоров'я	28,7	33,8	37,5
<i>Операційно-функціональний компонент:</i>			
«внутрішній контроль»	36,0	58,1	5,9
«контроль могутніми іншими»	12,5	58,1	29,4
«контроль випадку»	13,2	52,2	34,6

Як видно із табл. 1, на першому місці знаходиться такий негативний психічний стан як ригідність, яка полягає у відносній нездатності особистості до переосмислення поведінки та її перебудови, нездатності вийти зі стану залежності і набутої безпорадності (Карамушка, Креденцер, Терещенко, Лагодзінська, Івкін & Ковальчук, 2018). Ригідність може проявлятися на рівні когнітивної, мотиваційної та афективної складових. Високий рівень ригідності виявлено більше ніж у двох третіх опитаних (69,1%). У менше, ніж у третини опитаних (27,2%) зафіксовано середній рівень вираженості ригідності. І зовсім у незначній частини опитаних (усього 3,7%) діагностовано низький рівень ригідності.

Друге місце посідає агресивність. Як зазначається в літературі, агресія є однією із можливих реакцій у ситуації фрустрації, яка обумовлюється всією обстановкою фрустрації, гнівом, ненавистю тощо (Тополов, 2011). Високий рівень агресії зафіксовано також у значної кількості

персоналу комерційних організацій – 59,6%, середній – у 34,6%, і низький – лише у 5,9% опитаних. Однак зазначені показники є дещо нижчими, порівняно із показниками ригідності.

Приблизно така ж ситуація, як і з агресивністю, спостерігається стосовно тривожності, яка проявляється в об'єктивній або суб'єктивній неможливості особистості подолати життєві труднощі (Заїка, 2017). За рівнем вираженості своїх показників тривожність посідає третє місце, однак ці показники є дуже близькими до показників, які посідають друге місце. Як свідчать отримані дані, високий рівень тривожності виявлено більше ніж у половини опитаних (56,6%), середній – у 37,5%, і низький – лише у 5,9% учасників дослідження.

Значно менш вираженою, порівняно з названими негативними психічними станами, є фрустрованість, яка являє собою стан переживання людиною об'єктивно існуючої невдачі або ж такої, що уявляється, та блокування цілеспрямованої

поведінки (Карамушка & Заїка, 2018). Згідно отриманих даних, високий рівень спостерігається у трохи більше ніж третини опитаних 44,1%, середній – у 43,4% і низький – у 12,5%.

Таким чином, результати дослідження свідчать про наявність негативних станів високого та середнього рівня вираженості у значної кількості персоналу комерційних організацій в умовах війни, що є виявами гострого стресу, який пережила з початку війни значна частина опитаних.

Що стосується *рефлексивно-особистісного компонента* психічного здоров'я персоналу комерційних організацій, тобто, позитивного психічного здоров'я, то результати дослідження показали, що менше третини опитаних (28,7%) мають високий рівень його вираженості, 33,8% мають середній рівень і 37,5% мають низький рівень (табл. 1).

Аналіз показників, які стосуються *операційно-функціонального компонента* психічного здоров'я персоналу комерційних організацій показав, що показники «внутрішнього контролю» здоров'я персоналу значно випереджають показники «контролю могутніми іншими» та «контролю випадку», що можна оцінити, як позитивний факт (табл. 1). Про це свідчить той факт, що високий рівень вираженості «внутрішнього контролю» спостерігається у 36,0%, в той час як високий рівень вираженості «контролю могутніми іншими» та «контролю випадку» вираженості цих показників складає в обох випадках 12,5% та 13,2%. І протилежна картина спостерігається стосовно низького рівня вираженості цих показників. Кількість осіб, для яких характерний низький рівень «внутрішнього контролю», складає всього 5,9%, в той час як кількість осіб з низьким рівнем «контролю могутніми іншими» та «контролю випадку» складає відповідно 29,4% та 34,6%.

Отже, результати виконання першого завдання виявили ряд проблем у вираженості психічного здоров'я персоналу комерційних організацій в умовах війни.

У процесі виконання *другого завдання дослідження*, було проаналізовано показники толерантності до невизначеності та її зв'язок із психічним здоров'ям у персоналу комерційних організацій в умовах війни.

Констатовано, що більше п'ятої частини респондентів (21,3%) мають високий рівень загального показника толерантності до невизначеності, 60,3% мають середній рівень вираженості цього показника та 18,4% опитаних характеризується низьким його рівнем (табл. 2). Варто вказати на те, що працівники комерційних організацій з високим рівнем толерантності до невизначеності більш схильні брати відповідальність за свої дії і ефективно діяти в умовах невизначеності, ніж особи з низьким рівнем толерантності до невизначеності, що важливо в умовах війни.

Виявлено, що серед різних показників толерантності до невизначеності найбільш представленим на високому рівні показником є «надання переваги невизначеності»: 44,1% респондентів характеризуються високим рівнем його вираженості. Окрім того, біля третини респондентів (33,1%) демонструють високий рівень «ставлення до складних завдань». Водночас менше чверті респондентів характеризуються високим рівнем «ставлення до новизни» (21,3%). І на останньому місці знаходиться такий показник, як «ставлення до невизначених ситуацій»: високий рівень його вираженості виявлено лише у 18,4% опитаних.

Таблиця 2. Рівень вираженості толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій (у % від загальної кількості опитаних)

Толерантність до невизначеності	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Ставлення до новизни	21,3	44,9	33,8
Ставлення до складних завдань	33,1	50,0	16,9
Ставлення до невизначених ситуацій	18,4	53,7	27,9
Надання переваги невизначеності	44,1	35,3	20,6
<i>Загальний показник толерантності до невизначеності</i>	21,3	60,3	18,4

Отже, існують певні резерви розвитку толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни.

На наступному етапі дослідження встановлено зв'язок між рівнем

вираженості компонентів психічного здоров'я та показниками толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни (табл. 3).

Таблиця 3. Зв'язок між компонентами психічного здоров'я та показниками толерантності до невизначеності у персоналу комерційних організацій (r)

Компоненти психічного здоров'я	Показники толерантності до невизначеності				
	Ставлення до новизни	Ставлення до складних ситуацій	Ставлення до невизначених ситуацій	Надання переваги невизначеності	Толерантність до невизначеності (загальний показник)
<i>Емоційний компонент:</i>					
Тривожність	-0,091	-0,254**	-0,258**	-0,079	-0,278**
Фрустрованість	-0,030	-0,339***	-0,273**	-0,048	-0,312***
Агресивність	-0,166	0,055	0,142	0,333***	0,141
Ригідність	-0,128	-0,151	-0,160	0,077	-0,186*
<i>Рефлексивно-особистісний компонент:</i>					
Позитивне психічне здоров'я	0,197*	0,251**	0,303***	0,368***	0,326****
<i>Операційно-функціональний компонент:</i>					
Шкала внутрішнього локус контролю	0,121	0,167	0,014	0,216*	0,114
Шкала контролю «могутніми іншими»	0,061	-0,029	0,081	0,222**	0,015
Шкала контролю випадку	0,012	0,030	0,052	0,131	0,045

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Виявлено тісний негативний зв'язок між такою складовою емоційного компонента психічного здоров'я, як «тривожність» та показниками толерантності до невизначеності: «ставлення до складних ситуацій» ($r = -0,254$, $p < 0,01$), «ставлення до невизначених ситуацій» ($r = -0,258$, $p < 0,01$) та «загальний показник толерантності до невизначеності» ($r = -0,278$, $p < 0,01$). Також виявлено тісний негативний зв'язок між «фрустрованістю» і тими ж показниками толерантності до невизначеності: «ставлення до складних ситуацій» ($r = -0,339$, $p < 0,001$), «ставлення до невизначених ситуацій» ($r =$

$-0,273$, $p < 0,01$) та «загальний показник толерантності до невизначеності» ($r = -0,312$, $p < 0,001$). Більш слабкий негативний кореляційний зв'язок констатовано між «ригідністю» та «загальним показником толерантності до невизначеності» ($r = -0,186$, $p < 0,05$). І лише в одному випадку констатовано позитивний кореляційний зв'язок: між такою складовою емоційного компоненту, як «агресивність» та «надання переваги невизначеності» ($0,333$, $p < 0,001$). Загалом, можна говорити про те, що чим вище вираженість негативних психічних станів, тим нижчою є толерантність до

невизначеності у персоналу комерційних організацій.

Разом з тим, спостерігається протилежна ситуація стосовно рефлексивно-особистісного компоненту психічного здоров'я персоналу комерційних організацій. Це проявляється в тому, що позитивне психічне здоров'я персоналу комерційних організацій має сильно виражений позитивний кореляційний зв'язок з більшістю показників толерантності до невизначеності: «ставлення до складних завдань» ($r = 0,251$, $p < 0,01$), «ставлення до невизначених ситуацій» ($r = 0,303$, $p < 0,001$) та «надання переваги невизначеності» ($r = 0,368$, $p < 0,001$), а також загальний показник толерантності до невизначеності ($r = 0,326$, $p < 0,001$). Дещо менш вираженим є зв'язок між позитивним психічним здоров'ям та ставленням до новизни ($r = 0,197$, $p < 0,05$). Сутність цього зв'язку полягає у тому, що чим вищі показники позитивного психічного здоров'я, тим більш вираженою є толерантність до невизначеності у персоналу комерційних організацій.

Що стосується операційно-функціонального компоненту психічного здоров'я, то тут виявлено позитивний кореляційний зв'язок між «шкалою внутрішнього локус контролю» і лише одним показником толерантності, таким, як «надання переваги невизначеності» ($r = 0,216$, $p < 0,05$). Аналогічна ситуація спостерігається і стосовно «шкали контролю «могутніми іншими» та «надання переваги невизначеності» ($r = 0,222$, $p < 0,01$). Тобто, мова йде про те, що чим вищими є показники даних видів локус контролю, тим вищими є показник толерантності «надання переваги невизначеності».

Загалом, можна говорити про те, що психічне здоров'я має достатньо виражений зв'язок з толерантністю до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни. А це свідчить, в свою чергу про необхідність реалізації в комерційних організаціях спеціальних управлінських рішень стосовно підтримки психічного здоров'я та розвитку

толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни. Визначення таких управлінських рішень складає зміст **третього завдання нашого дослідження**.

З метою посилення ролі організацій у підтримці та збереженні психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності персоналу організацій в умовах війни, варто говорити, на наш погляд, про *прийняття та реалізацію спеціальної системи управлінських рішень* в комерційних організаціях з цієї проблеми.

По-перше, підтримка та збереження психічного здоров'я й толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій повинні бути одним із важливих напрямків управління організацією в умовах війни (наряду з ефективним виконанням організацією основної та волонтерської діяльності, спрямованих на реалізацію основних виробничих завдань організації, захист країни та підтримки населення), що має бути відображено у відповідних документах та практиках діяльності комерційної організації.

По-друге, необхідно створити в організації культуру «відкритості», яка передбачає, що проблема психологічного здоров'я має бути предметом відкритого обговорення, з повагою до всіх категорій працівників, з акцентом на формування позитивного психічного здоров'я персоналу (віри в Перемогу, бачення своїх переваг діяльності та осмислення обмежень, підтримки один одного, гармонійного, наскільки це можливо, поєднання роботи та інших сфер життя персоналу, розвитку оптимізму організації, пошуку організаційно-психологічних та індивідуально-психологічних ресурсів та ін.).

По-третє, першочергову увагу має бути приділено працівникам, які зазнали особливо негативного впливу війни на їхнє психічне здоров'я (працівникам, хто втратив на війні рідних; працівникам, чії рідні зараз воюють на фронті або знаходяться в полоні; працівникам, які повернулись із фронту і мають проблеми із

здоров'ям; внутрішньопереміщенням особам та ін.).

В-четвертих, слід роз'яснювати персоналу особливості діяльності комерційних організаціях в умовах війни, яка характеризується як діяльність в умовах невизначеності, а також аналізувати на спеціальних тренінгах (за допомогою інтерактивних форм) зміст толерантності до невизначеності в цілому і таких її складових, як ставлення до новизни, ставлення до складних завдань, ставлення до невизначених ситуацій, надання переваги невизначеності та ін.

В-п'ятих, варто аналізувати труднощі в професійній діяльності, можливі ризики психічного здоров'я персоналу в конкретній організації в умовах війни, вияви інтолерантності, з урахуванням змісту та напрямку професійної діяльності та професійних ролей, які виконує персонал. З цією метою необхідно проводити постійні опитування персоналу щодо труднощів, які існують в їх роботі, можливих загроз, які бачать та «відчувають» працівники (за допомогою проведення анкетування, колективних обговорень, спостережень тощо).

По-шосте, суттєвим є також використання та подальший розвиток власне *індивідуальних ресурсів* персоналу організацій, які є важливими, як у довоєнний час, так і в умовах війни, до яких відноситься: стресостійкість; резил'єнтність (Лазос, 2018); продуктивні копінг-стратегії (Chudzicka-Czupala et al., 2023); використання гумору для опанування робочим стресом (Шотка & Андреева, 2021); спілкування з домашніми тваринами (Miliutina, Trofimov, Zelenin, Andrushchenko & Karamushka, 2023) та ін.

До найбільш розповсюджених сьогодні *форм роботи* з цього напрямку можна віднести, насамперед, форми, які сприяють *психоедукації персоналу* з проблеми психічного здоров'я, такі як: використання листівок, буклетів, інформаційних повідомлень («звичайних» та з іконографією, електронних та роздрукованих); розміщення психологами інформаційних психологічних матеріалів

на сторінках організацій у Facebook, в Instagram; створення інтернет та медіа ресурсів (на спеціальних сторінках на Facebook, тематичних Telegam, YouTube-каналів тощо).

Окрім того, суттєвим є і проведення *індивідуальних консультацій та психотерапевтичних сесій* для працівників організацій психологами (в онлайн та в «реальному» режимі), які, як правило проводяться поза межами організації тощо (Карамушка, 2023b).

По-сьоме, важливим є також використання, подальше посилення та розвиток керівниками та психологами організацій *ресурсів організації (організаційних ресурсів)*, таких як: створення позитивної підтримуючої організаційної культури (Карамушка & Сняданко, 2010); створення безпечного простору і середовища (Діденко, 2023); забезпечення автономії та самоорганізації персоналу у плануванні роботи, прийнятті рішень, методах роботи; профілактика травми в організації; включення у волонтерську діяльність та психологічна підтримка діяльності волонтерів; психологічна підтримка щодо забезпечення балансу роботи та сім'ї; організація соціально-психологічної реадaptaції українських ветеранів (Чижевський, Колесніченко, & Бондаренко, 2022). та ін.

До найбільш розповсюджених сьогодні *форм роботи* з цього напрямку можна віднести на рівні організації: індивідуальні консультації керівників з актуальних проблем управління організаціями та підтримки психічного здоров'я персоналу; здійснення групових консультацій членів команд для оволодіння навичками кризового менеджменту; організація та проведення професійних вебінарів; організація та проведення психологічних груп підтримки, тренінгів; розробка методичних рекомендацій для профілактичних негативних виявів психічного нездоров'я (тривожність, фрустрованість, агресивність, ригідність).

Також необхідно проводити *спеціальне навчання керівників та працівників* (за допомогою офлайн та

онлайн вебінарів, тренінгів, майстер-класів та ін.) щодо існуючих труднощів в професійній діяльності та взаємодії персоналу в умовах війни, ймовірних ризиків психічного здоров'я та виявів інтолерантності, а також методів та засобів їх попередження. Суттєвим при цьому є активне залучення всього персоналу до обговорення існуючих проблем та обмін досвідом щодо їх вирішення, що може особливо інтенсивно здійснюватися в рамках «живих» тренінгових програм.

Висновки.

1. Результати дослідження показали, що в цілому персонал комерційних організацій має *ряд проблем* у вираженості психічного здоров'я в умовах війни (в середньому більше половині опитаних притаманний високий рівень таких негативних психічних станів, як ригідність, агресивність, тривожність, фрустрованість; менше третини опитаних має високий рівень позитивного психічного здоров'я, трохи більше третини - високий рівень вираженості «внутрішнього локус контролю» здоров'я).

2. Встановлено, що лише трохи більше п'ятої частини респондентів мають високий рівень загального показника толерантності до невизначеності, отже, існують значні резерви розвитку толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій в умовах війни. Констатовано, що найбільш вираженими складовими толерантності до невизначеності персоналу комерційних організацій є «надання переваги невизначеності» та «ставлення до складних завдань».

3. Виявлено зв'язок між показниками психічного здоров'я персоналу комерційних організацій та толерантністю до невизначеності: а) негативні психічні стани супроводжуються зниженням багатьох показників толерантності до невизначеності; б) позитивне психічне здоров'я підвищує всі показники толерантності до невизначеності; в) «внутрішній локус контролю здоров'я» та

Література:

1. Батюк, Б. Б. (2024). Інноваційні управлінські рішення в умовах сучасних викликів *Наукові*

«локус контролю «могутніми іншими» підвищує такий показник толерантності до невизначеності, як «надання переваги невизначеності» .

4. З метою забезпечення психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності у персоналу комерційних організацій в умовах війни розроблено систему управлінських рішень, яка реалізується на двох рівнях (організації та персоналу). До основних із них відноситься: розроблення та провадження спеціальних політик, програм, практик з проблеми забезпечення психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності у персоналу; формування в організації культури «відкритості» до означених питань; регулярний моніторинг стану означених проблем в організації; врахування організаційних та особистісних ресурсів, які впливають на означені феномени; проведення психоедукації персоналу за допомогою спеціальних інформаційних джерел, що знаходяться в соцмережах, або, по можливості, мають бути розроблені в організації; практичне навчання персоналу (проведення вебінарів, тренінгів, майстер-класів, психологічних практикумів та ін.); проведення індивідуальних консультативних та психотерапевтичних сесій; приділення особливої уваги найбільш вразливим категоріям персоналу (працівникам, які втратили рідних; працівникам, які мають рідних, що знаходяться в полоні; працівникам, які знаходяться в зоні бойових дій; працівникам-ветеранам, які повернулись з фронту; працівникам-внутрішньо-переміщеним особам) та ін.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці тренінгової програми для підготовки менеджерів комерційних організацій для прийняття ефективних управлінських рішень щодо забезпечення психічного здоров'я та розвитку толерантності до невизначеності у персоналу комерційних організацій в умовах війни.

інновації та передові технології. Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія

- «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка», 2(30), 365-372.
2. Гордіня, Н. (2023). Психологічні особливості прийняття ефективних управлінських рішень державними службовцями в умовах воєнного стану в Україні. *Вісник Національного університету оборони України*, 71(1), 48–58. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-71-1-48-58>.
3. Гусев, А. І. (2007). До проблеми формування та розвитку толерантності до невизначеності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки*, 17 (41), ч. 1, 101-113.
4. Діденко, М. (Ред.) (2023). *Як зберегти ментальне здоров'я працівників: Поради для роботодавців*. ГО «Точка опори» ЮА.
5. Карамушка, Л. (2021). «Healthy organizations»: сутність, основні напрямки та методи активності для забезпечення психічного здоров'я персоналу. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3 (23), 40-49. <https://doi.org/10.31108/2.2021.2.23.5>
6. Карамушка, Л.М. (2023а). *Психічне здоров'я персоналу організації в умовах війни*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/737839/>
7. Карамушка, Л. (2023b). Можливості використання методу позитивної психотерапії для реалізації концепції «Healthy Organizations». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 29(2-3), 25-38. <https://doi.org/10.31108/2.2023.2.29.3>
8. Карамушка, Л.М., & Сняданко, І.І. (2010). *Психологія організаційної культури. (На матеріалі промислових підприємств)*. Київ-Львів: Край.
9. Карамушка, Л. М., Креденцер, О. В., Терещенко, К. В., Лагодзінська, В. І., Івкін, В. М., & Ковальчук, О. С. (2021). *Психолого-організаційні детермінанти забезпечення психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах соціальної напруженості: монографія / за ред. Л. М. Карамушки*. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська.
10. Лазос, Г. (2022). Психологи і війна: зміна парадигми надання психологічної/психотерапевтичної допомоги та резильєнтність фахівця. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3-4 (27), 37-47. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.3>
11. Олексюк, Р. (2024). Прийняття господарських та управлінських рішень в умовах війни за посередництвом візуалізації інформації. *Економіка та суспільство*, 63. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-62>
12. Семиченко, В., & Артюшина, К. (2019). Проблема невизначеності у теорії та практиці вищої школи. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*, 2(15), 141–152. Відновлено з <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/41847>
13. Сингаївська, І. В., Гура, Г. Н. (2023). Психологічні особливості ухвалення рішень керівниками бізнесу в ситуації невизначеності. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 29(2-3). 95–111.
14. Томаржевська, І. В. (2018). Феномен «толерантність до невизначеності» і його психологічний аналіз. *Психологічний журнал*, 1. <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152564>
15. Чижевський, С., Колесніченко, О., & Бондаренко, О. (2022). Актуальні проблеми розвитку системи психологічної реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій. *Честь і закон* (Т. 81), 2, 139–149. <http://chiz.nangu.edu.ua/article/view/263832/260094>
16. Щотка, О., & Андреева, Я. (2021). Можливості та обмеження використання гумору персоналом освітніх організацій для опанування робочим стресом. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3(23), 100-107. <https://doi.org/10.31108/2.2021.2.23.11>
17. Chudzicka-Czupala, A., Hapon, N., Ho Chun Man, R., Li, D.-J., Żywiołek-Szeja, M., Karamushka, L., Grabowski, D., Paliga, M., McIntyre, R.S., Chiang, S.-K., Pudełek, B., Chen, Y.-L. & Yen, C.-F. (2023). Associations between coping strategies and psychological distress among people living in Ukraine, Poland, and Taiwan during the initial stage of the 2022 War in Ukraine. *European Journal of Psychotraumatology*, 4(1), 2163129. <https://doi.org/10.1080/20008066.2022.2163129>
18. Lukat, J, Margraf, J., Lutz, R., VanderVeld, W. M., & Becker E S. (2016). Psychometric properties of the Positive Mental Health Scale (PMH-scale). *BMC Psychology*, 4(8). <https://doi.org/10.1186/s40359-016-0111-x>
19. McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 1(53), 183-189.
20. Miliutina, K., Trofimov, A., Zelenin V., Andrushchenko T., & Karamushka L. (2023). The Role of Pets in Preserving the Emotional and Spiritual Wellbeing of Ukrainian Residents During Russian Hostilities. *Journal of Religion and Health*, 62(1), 500-509. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01669-4>
21. Moroz, L. (2023). Principles and directions of administrative activity of the head of the enterprise during the conditions of war. *European Science*, 2(sge23-02), 7–19. <https://doi.org/10.30890/2709-2313.2023-23-02-013>
22. Wallston, K.A., Wallston, B.S., & DeVellis R. (1978). Development of Multidimensional Health Locus of Control (MHLC) Scales. *Health Education Monographs*, 6(1), 160-170. <https://doi.org/10.1177/109019817800600107>
23. WHO. «Mental health» (2022). <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>

УДК 341.215.4: 159.9.07

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-194-200

ЧИННИКИ СТАБІЛЬНОГО ПОВЕРНЕННЯ БІЖЕНЦІВ: МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЗМІННИХ

Ольга Кочубейник¹

¹Доктор психологічних наук, головний науковий співробітник відділу психології політико-правових відносин, ІСПП НАПН України, м.Київ, Україна, e-mail: kochubeynyk@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

FACTORS OF SUSTAINABLE REFUGEE RETURN: METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE OPERATIONALIZATION OF VARIABLES

Olga Kochubeinyk¹

¹Doctor of psychological sciences, chief researcher of the department of psychology of political and legal relations, Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine, Ukraine, Kyiv, e-mail: kochubeynyk@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

Анотація. Статтю присвячено аналізу теоретичних та методичних проблем концептуалізації найбільш важливого поняття в дискурсі біженців – стабільного повернення. Інтерпретації “післявоєнного повернення” є політично забарвленим процесом у багатьох дискурсах як для репатріантів, так і для тих, хто залишився на території країни під час війни, що змушує багатьох спостерігачів сумніватися в понятті безпроблемного повернення «додому». Зокрема, залишаються сумніви щодо умов і добровільності повернення, здатності окремих осіб, які повертаються, реінтегруватися у своїх країнах і регіонах, а також стійкості процесу повернення. У дослідженні характеризуються умови, які впливають на рішення біженців, що перебувають у тривалому переміщенні, щодо повернення додому. Основну увагу приділено складності повернення біженців і необхідності розгляду різних аспектів переміщення для сприяння стійким рішенням про повернення. Автор стверджує, що відсутність загальновизнаного визначення «стабільного повернення» створює проблеми при порівнянні ефективності різних програм, які пропонують біженцям. У статті окреслено низку методичних труднощів в організації соціально-психологічного дослідження чинників репатріації. Насамперед мова йде про практичну складність встановлення критеріїв добровільності повернення. Показано, що навіть у рамках добровільної репатріації слід розрізняти різні ступені «добровільності»: від повернення заради повернення до повернення заради отримання фінансової допомоги чи інших пільг. Наголошується на тому, що рішення про репатріацію слід розглядати як неуніфіковану, гнучку, динамічну, багатовекторну систему, що має множинні координати у життєвому досвіді біженця. Тому в соціально-психологічних дослідженнях стабільне повернення слід операціоналізувати як процес, який дозволяє особам забезпечувати та підтримувати політичні, економічні, соціальні та психосоціальні умови, необхідні для підтримки гідного способу життя. В підсумку стверджується, що пошук чинників стабільної репатріації залишатиметься актуальною проблемою протягом багатьох років, що посилює увагу до методичних аспектів визначення цих чинників.

Ключові слова: стійке повернення біженців, добровільність повернення, репатріація, досвід біженця, гідність.

Формули: 0; рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 10

Abstract. This article describes theoretical and methodological problems of conceptualizing an essential concept of refugee's discourse – “sustainable refugee return”. Interpretation of “post-war return” is a highly politically charged process in number of discourses, both for returnees and those who did not migrate. The challenging area is the notion of an unproblematic return “home”. Specifically, doubts remain both about the conditions and voluntariness of return, the ability of individual returnees to reintegrate in their home countries and regions, and the wider sustainability of the return process. The study explores the conditions that influence refugees decisions about protracted displacement on return home. The main attention is given to the complexity of refugee return and the need to consider developmental dimension of displacement to facilitate sustainable solutions. There is no universally accepted legal definition of sustainable repatriation. This reason creates a lot of challenges in comparing the effectiveness of different refugee programmes. The article outlines methodological difficulties in the organization of socio-psychological study of sustainable repatriation factors. First of all, it is necessary to point out practical difficulty of identifying criteria for the voluntariness of return. It is shown that even within the framework of voluntary repatriation, different levels of “voluntariness” should be distinguished: from “return because of the return itself” to “return on purpose of receiving financial assistance or other benefits”. It is agreed that the decision to repatriate should be viewed as a extremely non-unified, flexible, dynamic, multi-vector system that has multiple coordinates in refugee experience. Therefore, in socio-psychological research, sustainable return should be operationalized as a process which enables individuals to secure and sustain the political, economic, social and psychosocial conditions needed to maintain life, livelihood and dignity. In conclusion, identification of factors of sustainable return will remain an actual problem for many years, which increases attention to methodical aspects of determining these factors.

Keywords: sustainable refugees return, voluntariness of return, repatriation, refugee experience, dignity.

Formulas: 0; fig.: 0, tab.: 0, bibl.: 10

Постановка проблеми. Збройні конфлікти, насильство, політична нестабільність і безпекові загрози завжди вважалися найвагомими причинами міграції. Суттєві людські жертви, масова еміграція, зменшення народжуваності і, очевидно, тривалий період відновлення якості життя після війни очікувано є непоправними наслідками російської агресії. За різними оцінками, в Україні війна змусила покинути свої домівки майже 13 млн. людей, тобто фактично третина довоєнного населення змушена була або переїхати на інші території у межах України, або виїхати за кордон. Зараз в Європі перебувають 7,8 млн. українських біженців, з яких 4,8 млн. отримали статус тимчасового захисту. Кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні становить 6,5 млн. Це – найбільше переміщення людей у Європі з часів Другої світової війни. Звісно, втрати населення найскладніше відновлювати. Тому проблема повернення українських біженців стала формулюватися як актуальне завдання соціальної політики вже у 2022 р. А відповідно, запитом до психологічних досліджень є пошук тих чинників, що сприятимуть розробленню ефективних програм добровільної репатріації та реінтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх 30 років розроблено чимало програм, які спрямовані на вирішення проблем добровільного повернення і які вже пройшли певний моніторинг успішності та можуть бути використані як точка відліку для українських програм сприяння репатріації та реінтеграції. Можна навести у приклад «Gefaciliteerde Terugkeer Afgewezen Asielzoekers (GTAA) в Нідерландах, «Le Programme de reinsertion des etrangers invites a quitter le territoire», «Le Programme developpement local-migration (PDLM), «Le Contrat de reinsertion dans le pays d'origine (CRPO)», «Le Programme co-developpement migration (PCDM)» у Франції, «Assisted Return Programmes to Sri Lanka, Turkey, Pakistan, Northern Iraq and Horn of Africa», яка реалізовувалася у Швейцарії. Проте з

очевидних причин ці програми не можуть бути автоматично перенесені в українські реалії. Тому мова йде про те, щоб, використавши світовий досвід, доповнити програми чинниками, які забезпечать адаптацію цих та інших програм до умов нашої країни. Основою адаптаційних напрямів, своєю чергою, повинні слугувати висновки соціально-психологічних досліджень, які забезпечать інформацією про умови, наміри, мотиви й різноманітні особливості життєвого досвіду українських біженців.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у окресленні методичних особливостей вибору критеріїв, що застосовуватимуться при вивченні психологічних чинників стабільного повернення українських біженців та успішності подальшої їхньої реінтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці ХХ ст. уряди та окремі діячі, що розробляли політику у справах біженців та міграції, активно конструювали дискурс повернення, причому повернення дедалі частіше розглядалося як таке, що має наслідки не лише для окремих осіб, а й для громад та країни загалом. Тобто це означає, що *добровільна репатріація та подальша успішна реінтеграція* мають вирішальне значення для усіх процесів національного відновлення та реконструкцій.

Міжнародні організації, які надають допомогу у вирішенні проблеми репатріації, все частіше стверджують, що лише повернення недостатньо для переходу країни до миру; скоріше, необхідно, щоб повернення було «успішним», тобто стабільним. Досвід показує, що у разі, коли стійкість повернення та реінтеграція біженців і внутрішньо переміщених осіб не забезпечуються належним чином, у країні зростають ризики внутрішніх конфліктів, наслідки яких можуть бути не менш жахливими, аніж втрати війни. Успішність чи неуспішність повернення також може бути індикатором наявності низки інших проблем у країні, включаючи прогрес у досягненні цілей сталого розвитку та «ступінь», до якої відношення між

громадянами і державою будуть відновлені в поствоєнний період» (Petrin, 2002, 5).

Очевидно, що самого факту фізичного повернення не може бути достатньо; повернення повинно бути «успішним» і «стійким». Проте ключовим питанням залишається власне *критерій успішності та стійкості* – і, зокрема, важливим є оцінювання соціально-психологічних наслідків для окремих осіб, які повертаються, а також важливим є вектор суспільних наслідків, тобто для спільнот у окремих містах чи регіонах країни. Адже повернення біженців, якщо питома вага буде істотною в певній спільноті, може спровокувати різного роду напруження, що, своєю чергою, провокуватиме нове переміщення. Варто враховувати, що репатріація й реінтеграція означають – у значній кількості випадків – відсутність роботи, житла, проблеми із залученням до соціальної інфраструктури, а в підсумку зростання конкуренції за ресурси і, очевидно, розхитування уявлень про соціальну справедливість, яка є основою багатьох порядків соціальності. Як приклад, можемо навести типову лінію розламу уявлень про справедливість: біженці, що повертаються у країну за сприяння фондів чи програм, часто отримують фінансову допомогу, проте співвітчизники, що залишалися під час війни в країні, не завжди сприймають це як справедливість: «всю війну перебували у комфорті, а тепер ще й отримали гроші». Або інша ілюстрація: доволі часто біженці за час перебування за кордоном отримують знання, які допомагають їм зайняти високооплачувані вакансії, ніж це доступно для співвітчизників, що, навпаки, внаслідок стресових розладів, мають нижчі показники професійних компетенцій, погіршення психічного та фізичного здоров'я, що зменшує їхні шанси на ринку праці.

Можливі соціальні напруження на кшталт наведених також означають формування нових викликів для політичної влади, оскільки їхнє подолання означає потребу у швидких трансформаціях порядку соціальності від війни до миру, мало того, ці трансформації повинні

забезпечити зростання потенціалу солідарності, ґрунтованого на уявленнях про справедливий розподіл ресурсів, благ, пільг тощо. В протилежному випадку навіть добровільне повернення не буде стійким, ті самі мігранти можуть знову поїхати до місць колишнього перебування (Koser, 2001, 5). Отже, якщо умови для повернення є невідповідними, то сам факт повернення перетворюється на тиск для поствоєнної країни, провокуючи нестабільності, конфлікти та поновлення еміграції.

Стієке повернення біженців розглядається як сукупність процесів, які відновлюють колишніх біженців у країні походження, з якої вони змушені були виїхати через ризики, спричиненні збройним конфліктом. Воно є таким, що забезпечує особам, що повертаються, належні умови щодо безпеки, житла, засоби до існування та доступ до послуг, що сумарно зменшує ймовірність вторинного переміщення в країні походження (тобто як ВПО) або переміщення назад до країн захисту чи у третю країну. Однак в такому визначенні криється небезпека: воно не деталізує того, що можна назвати «належними умовами». Мало того, біженці – це доволі розмитий, формальний маркер. Насправді потреби людини, що веде бізнес, і пенсіонера, що полишив активну професійну діяльність, різняться кардинальним чином. Так само, як і потреби людини, в якій повністю зруйноване житло і загалом місто, в якому вона проживала до війни, повністю знищене, відрізняються від потреб людини, яка повернеться в рідне місто, рідну домівку, де збережено усі речі. Це означає, що рішення про повернення і успішність подальшої реінтеграції є неуніфікованою, гнучкою, нестабільною, багатовекторною системою, що має множинні координати у життєвому досвіді біженця.

У масовому дискурсі, який часто оприявнюють ЗМІ, доволі часто фігурує припущення, що біженці, які змушені були рятуватися від збройних конфліктів, здебільшого повертатимуться добровільно – спонтанно чи організовано – відразу по завершенню війни. Це припущення

ґрунтується на системах, які зосереджуються на розв'язанні конфліктів, інтересах міжнародної спільноти, на інтересах урядів країн, що надають захист, а також на інтересах урядів країни походження, і, крім того, враховують потужність та мобілізацію організованих на міжнародному рівні програм репатріації (Um, 2023). Однак ці інтереси не повністю враховують мікрорівневі складності прийняття рішень щодо репатріації, занепокоєння людей безпекою та можливістю вирішувати повсякденні проблеми й задовольняти різноманітні потреби буденності після повернення. А такі мікрорівневі чинники, на наш погляд, і постають визначальними соціально-психологічними регуляторами прийняття рішення про репатріацію та подальшу стратегію реінтеграції.

Однак слід визнати існування низки методичних труднощів в організації соціально-психологічного дослідження чинників стабільного повернення та репатріації, яка спричинена насамперед тим, що виникає практична складність встановлення критеріїв добровільності повернення. Наприклад, часто важко розрізнити добровільне повернення біженців, які свідомо повертаються для сприяння поствоєнній відбудові країни, та повернення, рішення про котре було прийняте під тиском обставин. Приміром, не вдалося замінити тимчасовий захист на інші статуси, які дозволяють постійне проживання на території країни, що надавала захист, або на території третьої країни (Black, Gent, 2006). Мало того, навіть у рамках добровільного повернення можна визначити різні ступені «добровільності»: повернення може бути твердим рішенням про повернення заради самого повернення на батьківщину, проте це також може бути вибір заради отримання фінансової допомоги чи інших пільг. Як бачимо, одним із складних аспектів у дослідженні чинників стабільної репатріації та реінтеграції є, на наш погляд, діагностика намірів про повернення. З одного боку, наміри (мотиви) визначають доволі широке коло активностей особистості, її здатність адаптуватися до

нового порядку соціальності у поствоєнній країні, до нових практик повсякденності, до нового способу розподілу ресурсів та готовність людини пережити заново відчуття втрати. З іншого – наміри найважче діагностувати, позаяк при прямому опитуванні вони зазнаватимуть потужних деформацій з огляду на соціальну (політичну) бажаність, а також фактично є надзвичайно динамічним утворенням, яке може трансформуватися при зчитуванні «образу суспільства», точніше – міри збіжності уявлюваного і реального «суспільств».

Отже, критично важливим методичним аспектом у соціально-психологічних дослідженнях цієї площини питання про те, як можна операціоналізувати стабільність та успішність репатріації. І тут першим вразливим виміром виявляється саме розуміння стійкості, оскільки остання стала настільки часто використовуватися в різних контекстах, що майже втратила визначеність та однозначність. Наприклад, в огляді критеріїв стабільності Р. Гібсон та співавтори стверджують, що «з усіх модних слів і крилатих фраз, які циркулюють в академічному та політичному світі, стабільність може бути найбільш слизькою» (Gibson, Hassan, Holtz, Tansey, Whitelaw, 2013, 39), оскільки визначення стабільності варіює від таких широких операціоналізацій, як «все, що стосується поліпшення стану людини» до таких конкретних, як «відсоток вулиць, що є зручними для пішоходів» (Lawrence, 1998, 79).

Аналізуючи літературу, присвячену пошукам адекватних критеріїв, можна знайти кілька визначень, що стосуються репатріації. Наприклад, М.Каптейн і Д.Вемпе (Karpein, Wempe, 2001) ведуть мову про економічний, соціальний та екологічний виміри прийняття рішення про повернення, а отже, операціоналізація змінних має відбуватися у цих площинах. Звертаючись до пошуку критеріїв стабільності повернення, слід також тримати у фокусі уваги той факт, що мова може йти як про позиції окремої людини, так і про ширший контекст (спільноту).

Так, наприклад, С. Карвало зі співавторами (Carvalho, Perkins, White, 2002) зазначають, що вимірювання стабільності передбачає оцінювання того, чи зберігаються вигоди протягом усього життєвого циклу проекту повернення, чи існуватиме ширший вплив на інституційний розвиток.

Визначення «переваг і недоліків», які зважуються при прийнятті рішення про (не)повернення на індивідуальному рівні, на наш погляд, операціонально виглядає простішим. Так само й оцінювання стабільності повернення є простішим, хоча відтермінованим у часі. Очевидно, у тому випадку якщо репатріант згодом повторно емігрує, переміщується в межах країни або ж залишається вдома лише тому, що він був змушений прийняти таке рішення проти своєї волі, то таке повернення може розглядатися як *нестабільне*. Іншими словами, в такому випадку відносно просто контролювати, чи є повернення стабільними, відстежуючи вибірку тих, хто повернувся, і вимірюючи фактичні рівні рееміграції, подальшого переміщення та/або бажання виїхати.

З іншого боку, стійкість індивідуальних повернень може бути концептуалізована ширше з тим, щоб охопити чинники, важливі для довгострокового економічного та соціального добробуту (такі як дохід, зайнятість, доступ до медичної допомоги, освіти чи інших послуг). На наш погляд, доволі продуктивним є визначення *стабільності*, надане вже згадуваним дослідженням Міністерства внутрішніх справ Сасекса, де йдеться про такі критерії стійкості репатріації як соціально-економічні умови та рівень насильства і переслідувань, що операціоналізовані як «непогіршення протягом року після повернення», а саме: « [...] репатріація є стійкою, якщо соціально-економічні умови та рівень насильства і переслідувань суттєво не погіршуються після повернення протягом року» (Black, Gent, 2006, 24). Хоча тут також виникають методичні проблеми: як можна виміряти покращення чи погіршення соціально-економічних умов або ж рівня насильства. Який інструмент тут слід використати?

Наскільки вільними від зміщень, спричинених соціальною бажаністю, будуть відповіді респондентів?

Таке визначення наголошує на результатах повернення з точки зору його ширшого впливу на людей, а не лише фіксує факт їхнього фізичного місцезнаходження. Однак цінність моніторингу стабільності повернення на індивідуальному рівні будь-яким із цих двох способів залишається дискусійною. Незважаючи на те, що це в принципі не надто складно процедурно, вартість постійного моніторингу осіб, які повертаються, – навіть для того, щоб визначити, чи залишилися вони в місці свого походження, – може бути доволі високою. Особливо це стосується випадків, коли зворотний потік складається з біженців або мігрантів, які походять з різних територій.

Існують також контрольні показники, які слід встановити, навіть якщо обране визначення стабільності є вузьким, а саме: чи залишаються люди «вдома» після повернення. Наприклад, більшість країн світу дозволяють своїм громадянам залишати рідне село чи місто, змінивши їх на інші. Враховуючи це, у будь-якому місці, куди повертаються біженці, ймовірно, існує залишковий рівень еміграції серед населення загалом, який у принципі слід використовувати як орієнтир для вимірювання рівнів реміграції серед тих, хто повертається.

Подібним чином виникають питання щодо того, чи слід вимірювати надання тимчасового житла, доступ до базових послуг або рівень зайнятості чи доходу за якимось абсолютним стандартом чи відносно загального рівня, який має населення в місці походження (або навіть у місці проживання мігранта). На практиці спроби моніторингу досвіду репатріантів у такий спосіб є обмеженими, як і порівняльні дослідження, які б дозволили зіставити репатріантів із загальною групою населення в країні походження. Так, у Боснії та Герцеговині швейцарський уряд зміг контролювати досвід тих, хто повертається, здійснюючи виплати допомоги при поверненні двома частинами,

одну під час повернення, а другу – через шість місяців, хоча це можна вважати досить коротким періодом для моніторингу реінтеграції та оцінювання стабільності повернення (Amnesty International, 1998).

Слід також відзначити, що порівняльні дослідження, на основі котрих можна було б оцінити досвід репатріантів, є нечисленими. Мало того, самі спроби таких досліджень виглядають більш ніж проблематичними з тієї причини, що їхню постановку гальмують міркування політичного характеру. Зокрема, наміри провести перепис населення в Боснії та Герцеговині зупинилися не в останню чергу саме тому, що виникали політичні побоювання стосовно того, що такий перепис висвітлить той ступінь, за яким *політика повернення* зазнала невдачі, її заходи виявилися неефективними, а сама політика загалом виявилася нежиттєздатною (Amnesty International, 1998).

Виникає проблема, якщо репатріанти повертаються (або їх повертають) у країну, що має низький рівень життя, то цей процес – навіть попри надання фінансової підтримки, наприклад, на відновлення будинку, – може посилити подальше зубожіння населення, що вже проживає на батьківщині, позаяк фінансова підтримка не «перекриває» усі потреби, їхнє задоволення покладається на ресурси міста чи регіону. І, навпаки, напруга, що виникає, коли репатріанти повертаються до регіону з накопиченими фінансовими ресурсами та/або державною допомогою, є достатньо відчутною. Іншими словами, допомога провокує конфліктність та не настільки дієво сприяє формуванню взаємодії у спільноті.

Інший спосіб оцінити стабільність повернення полягає в тому, щоб адаптувати розуміння стабільності з концепції DFID (Department for International Development) про «стабільні засоби до існування», згідно з якими засоби до існування вважаються «стабільними», якщо їх можна підтримувати без зовнішньої допомоги, і їх вистачає для того, щоб протистояти різним неочікуваним проблемам. Застосовуючи таку інтерпретацію в контексті повернення

біженців або мігрантів, слід звернути увагу на те, як повернення – на колективному чи на індивідуальному рівні – зменшує (чи збільшує) залежність від зовнішніх чинників, насамперед отримання гуманітарної допомоги, у середньостроковій перспективі. Такий підхід видається більш доречним для інтегрального оцінювання стабільності повернення, відображаючи той факт, що сама структура стабільних засобів до існування в першу чергу пов'язана з інтегральним тлумаченням сукупної картини стабільності.

Висновки. Сучасна система надання допомоги біженцям з'явилася після Другої світової війни. Хоча кількість і масштаби криз біженців, які вирішує ця система, зазнала істотних змін з того часу епохи, організації та стратегії, розроблені для допомоги біженцям, здебільшого залишилися незмінними. Добровільна репатріація вважається найкращою стратегією допомоги біженцям, про що свідчать документи УВКБ ООН. Проте забезпечення стабільного повернення постає як доволі суперечлива програма. Адже неозвучуваним «правилом» є припущення, що репатріація завершує цикл біженця та припиняє його поневіряння та страждання. Однак насправді біженці зазвичай не повертаються додому: вони повертаються до своїх рідних країн, але вони не можуть повернутися до своїх будинків чи міст, оскільки ці місця зруйновані війною. Ідеалізованої версії дому, куди, як сподівається УВКБ ООН, повернуться біженці, більше не існує. Тому репатріація насправді є початком нових проблем у житті, що не робить її беззаперечно психологічно привабливою, як це подають спрощені інтерпретації цього процесу. Мало того, країни, до яких повертаються біженці, є менш стабільними та біднішими, ніж країни, у яких вони отримували захист, а тому виникають проблеми в розподілі ресурсів, пільг та інших благ. З іншого боку, твердження, що в країні, яка надала захист, біженців сприймають позитивно як трудовий чи демографічний ресурс, також не завжди відповідає дійсності.

І, нарешті, слід визнати, що сьогодні програми репатріації в більшості випадків виявляються непрактичною стратегією допомоги біженцям. Лише незначна кількість біженців може бути репатрійована в короткостроковій перспективі. Так, за даними 2018 р., з 20,4 мільйона біженців у світі лише 593 814 вдалося репатріювати (Global Report 2019, 227). Іншими словами, репатріація як

можливість була реалізована лише приблизно трьома відсотками біженців у світі. А це означає, що пошук чинників стабільної репатріації та успішної реінтеграції залишатиметься актуальною проблемою протягом багатьох років, що, своєю чергою, посилює увагу до методичних аспектів вивчення цих чинників та виокремлення різного роду критеріїв.

Література:

1. Amnesty International. (1998). *Bosnia-Herzegovina: All the way home: Safe "minority returns" as a just remedy and for a second future*. EUR 63/002/1998, 1 February 1998, Retrieved from <https://www.refworld.org/reference/countryrep/amnesty/1998/en/91539>
2. Black, R., Gent, S. (2006). Sustainable Return in Post-Conflict Contexts. *International Migration*. 44. 15–38. Doi: 10.1111/j.1468-2435.2006.00370.x.
3. Carvalho, S., Perkins, G., White, H. (2002). Social funds, sustainability and institutional development impacts: findings from an OED Review. *Journal of International Development*, 14(5), 611-625. Doi: 10.1002/jid.903
4. Gibson, R.B. & Hassan, Selma & Holtz, S. & Tansey, James & Whitelaw, Graham. (2013). *Sustainability assessment: Criteria and processes*. London, Routledge. Doi: 10.4324/9781849772716.
5. Global Report 2018. *UNHCR, 2019*. Retrieved from http://reporting.unhcr.org/sites/default/files/gr2018/pdf/GR2018_English_Full_lowres.pdf.
6. Kaptein, M., Wempe, J. (2001). Sustainability management: balancing conflicting economic, environmental and social corporate responsibilities. *Journal of Corporate Citizenship*, 1, 91-106.
7. Koser, K. (2001). The return and reintegration of rejected asylum seekers and irregular migrants. *Migration Research Series*, no. 4, IOM, Geneva. Retrieved from https://publications.iom.int/system/files/pdf/mrs_4_0.pdf
8. Lawrence, J.G. (1998) Getting the future that you want: the role of sustainability indicators, in D. Warburton (Ed.), *Community and Sustainable Development: Participation in the Future*. Earthscan, London.
9. Petrin, S. (2002). Refugee return and state reconstruction: a comparative analysis. *Working Paper*, no. 66. Retrieved from <https://www.unhcr.org/africa/media/refugee-return-and-state-reconstruction-comparative-analysis-sarah-petrin>
10. Um, K.. (2023). Refugee Return, Reintegration, and Sustainable Futurity: Politics, Pitfalls and Possibilities of Repatriation in Post-Conflict Situations. *Geopolitics*. 28. 1-31. Doi: 10.1080/14650045.2023.2170787.

УДК 159.923:001.895

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-201-210

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ У КЛІНІЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ІНТЕГРАЦІЯ ПРАКТИК ТА ІННОВАЦІЙ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Ірина Бурлакова¹, Марина Оксютович², Тетяна Кондес³, Світлана Гаркуша⁴

¹Доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, Україна, e-mail: burlakova22irina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

²Кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна, e-mail: kpsz_omo@ztu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8574-4268>

³Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна, e-mail: kpsz_ktv1@ztu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-9389>

⁴Кандидат медичних наук, експерт з легеневої артеріальної гіпертензії в Житомирській області, доцент кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна, e-mail: kpsz_gsl@ztu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9490-4559>

EUROPEAN APPROACHES IN CLINICAL PSYCHOLOGY: INTEGRATION OF PRACTICES AND INNOVATIONS IN THE CONDITIONS OF WAR IN UKRAINE

Iryna Burlakova¹, Maryna Oksiutovych², Tetiana Kondes³, Svitlana Harkusha⁴

¹Doctor of Science (Psychology), Professor, Professor of the Department of Psychology, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, Ukraine, e-mail: burlakova22irina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

²Ph.D. (Philosophical Sciences.) Associate Professor of the Department of Psychology and Social Welfare, Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail: kpsz_omo@ztu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8574-4268>

³Ph.D. (Psychological Sciences), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Welfare, Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail: kpsz_ktv1@ztu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-9389>

⁴Ph.D. (Medical Sciences), expert on pulmonary arterial hypertension in the Zhytomyr Region, associate professor of the Department of Psychology and Social Welfare, Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail: kpsz_gsl@ztu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9490-4559>

Анотація. У статті розглядаються європейські підходи в клінічній психології з акцентом на інтеграцію практик та інновацій в умовах війни в Україні. Метою цієї статті є дослідження та аналіз європейських підходів у клінічній психології, інтеграція практик та інноваційних методів для надання психологічної допомоги в умовах війни в Україні, а також розробка рекомендацій для ефективного застосування цих підходів у роботі з постраждалими від військових дій. Для проведення досліджень були використані методи теоретичного узагальнення, абстрактно-логічний метод, метод системного аналізу та синтезу, а також метод порівняння. Дослідження зосереджене на вивченні ефективних методів психологічної підтримки, адаптації та реабілітації постраждалих в умовах стресу та травми. Аналізуються різні підходи європейських клінічних психологів та їх можливе застосування в Україні. Особлива увага приділяється практикам та інноваційним методам, які сприяють покращенню психічного здоров'я військових та цивільних, які зазнали значних психологічних травм. Незважаючи на значний потенціал і важливість європейського досвіду в клінічній психології, Україні складно повністю інтегрувати цей досвід, тому розглянуто причини та запропоновано заходи, які скеровані на ефективніше використання європейського досвіду у клінічній психології і покращити підтримку та відновлення психічного здоров'я людей в період та після війни. В статті підкреслюється необхідність розробки спеціальних програм та тренінгів для українських психологів, що працюють з постраждалими від війни та впровадження таких технологій крізь призму системно-цілісного підходу, який передбачає шість ключових етапів. Результати дослідження демонструють важливість інтеграції європейських практик в українську клінічну психологію для підвищення ефективності надання психологічної допомоги в умовах обмеженого доступу до традиційних методів терапії війни.

Ключові слова: клінічна психологія, європейські підходи, інновації, інтеграція практик, психологічна підтримка, психічне здоров'я.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 3, бібл.: 17

Abstract. *The article examines European approaches in clinical psychology with an emphasis on the integration of practices and innovations in the conditions of war in Ukraine. The purpose of this article is the research and analysis of European approaches in clinical psychology, the integration of practices and innovative methods for providing psychological assistance in the conditions of war in Ukraine, as well as the development of recommendations for the effective application of these approaches in working with victims of military operations. The methods of theoretical generalization, the abstract-logical method, the method of system analysis and synthesis, and the method of comparison were used to conduct the research. The research is focused on the study of effective methods of psychological support, adaptation and rehabilitation of victims in conditions of stress and trauma. Different approaches of European clinical psychologists and their possible application in Ukraine are analyzed. Special attention is paid to practices and innovative methods that contribute to the improvement of mental health. military and civilians who suffered significant psychological trauma. Despite the significant potential and importance of European experience in clinical psychology, it is difficult for Ukraine to fully integrate this experience, therefore, the reasons are considered and measures are proposed that are aimed at more effective use of European experience in clinical psychology and improve the support and recovery of people's mental health during and after war. The article emphasizes the need to develop special programs and trainings for Ukrainian psychologists working with victims of the war and the introduction of such technologies through the prism of a systemic and holistic approach, which involves six key stages. The results of the study demonstrate the importance of integrating European practices into Ukrainian clinical psychology to increase the effectiveness of providing psychological assistance in conditions of limited access to traditional methods of war therapy.*

Keywords: *clinical psychology, european approaches, innovations, integration of practices, psychological support, mental health.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 3, bibl.: 17

Постановка проблеми. В умовах війни в Україні питання надання психологічної допомоги населенню стає надзвичайно актуальним. Військові конфлікти спричиняють значні психічні та емоційні травми, які вимагають негайного і тривалого втручання з боку фахівців у сфері клінічної психології. Втрата близьких, руйнування житла, вимушене переселення та інші стресові фактори негативно впливають на психічне здоров'я населення, що зумовлює потребу в ефективній та швидкій психологічній підтримці.

Традиційні методи надання психологічної допомоги в умовах війни часто стають недоступними через руйнування інфраструктури, небезпеку пересування та інші обмеження. Це ускладнює процес терапії та реабілітації, зменшуючи можливість проведення очних консультацій та групової роботи. Відсутність належних умов для проведення традиційної терапії та реабілітації потребує нових підходів до надання допомоги постраждалим. [2, 7].

Європейські країни накопичили значний досвід у галузі клінічної психології, особливо в умовах криз та катастроф. Впровадження європейських практик та інноваційних методів в українську систему психологічної допомоги може суттєво покращити якість

підтримки постраждалих. Однак, адаптація цих методів до українських реалій є складним завданням, яке потребує ретельного аналізу та наукового обґрунтування.

Одним з важливих аспектів є інтеграція інноваційних підходів, таких як телепсихологія (психоедукація, консультування, терапія у сфері дистанційної психології) та використання цифрових технологій. Ці методи можуть забезпечити безперервність надання психологічної допомоги навіть у найважчих умовах. Водночас, необхідно враховувати особливості українського контексту, такі як рівень доступу до інтернету, технічне забезпечення та підготовленість фахівців до роботи з новими технологіями [6, 14].

Значним викликом є також підготовка українських клінічних психологів до роботи в умовах війни. Розробка спеціальних програм та тренінгів для психологів, що працюють з постраждалими від війни, є надзвичайно важливою. Враховуючи специфічні потреби українського населення, необхідно створити систему підготовки, яка б включала як теоретичні знання, так і практичні навички з використанням найкращих європейських практик та інноваційних методів [1, 3].

Інтеграція європейських підходів в українську систему психологічної допомоги потребує комплексного підходу, що включає не лише впровадження нових методів, але й адаптацію існуючих практик до умов війни [5,15].

Це вимагає розробки спеціальних рекомендацій і протоколів, які враховували б психологічні особливості українського населення та специфіку воєнних травм. Важливо також забезпечити координацію між різними організаціями та установами, що надають психологічну допомогу, для створення єдиної ефективної системи підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Європейські країни мають значний досвід у впровадженні стандартів психологічної допомоги, що базуються на доказовій медицині.

Європейський досвід показує, що комплексний підхід до реабілітації, який включає індивідуальну та групову терапію, соціальну підтримку та роботу з сім'ями постраждалих, є найбільш ефективним. Наприклад, робота Jones et al. (2003) описує успішні програми реабілітації ветеранів у Великобританії, які можуть бути адаптовані для українських реалій.

Але необхідно враховувати соціальні та культурні фактори, що впливають на сприйняття психологічної допомоги в українському суспільстві. Часто люди, які пережили травму, можуть мати упередження щодо звернення до психологів або не усвідомлювати важливості психічного здоров'я. Так, за результатами дослідження, яке було проведене дослідницькою компанією Gradus Research (березень, 2024) методом самозаповнення анкети в мобільному додатку Gradus 40% опитаних українців поділилися, що за останні півроку відчували необхідність у психологічній допомозі. Серед жінок цей показник значно вищий, ніж серед чоловіків (47% порівняно з 32%).

Тільки 8% респондентів звертались до спеціаліста (цей показник зріс на 2 відсоткових пункти за останні півроку). Кількість звернень серед жінок майже

вдвічі перевищує кількість звернень серед чоловіків (10% порівняно з 6%).

У топі бар'єрів звернення за психологічною допомогою залишаються такі:

- 29% опитаних не вважають свої проблеми достатніми для звернення;
- 25% висловлюють впевненість, що зможуть впоратися самостійно;
- 23% переконані, що це дорого;
- 22% впевнені, що є ті, кому зараз це потрібніше;
- 20% не вірять, що це допоможе.

Це підкреслює потребу в підвищенні обізнаності населення про користь психологічної підтримки та в розробці кампаній, спрямованих на подолання стигматизації психічних проблем. Інтеграція європейських підходів та інноваційних методів може стати важливим кроком на шляху до покращення психічного здоров'я населення в умовах війни та забезпечення довготривалої психологічної стійкості.

Міжнародна співпраця є ключовим фактором у впровадженні європейських підходів в українську клінічну психологію. Обмін досвідом та проведення спільних досліджень дозволяють українським психологам використовувати найновіші методики та підходи. Важливими є роботи, які висвітлюють досвід співпраці між європейськими та українськими фахівцями у галузі психічного здоров'я (Ivanov et al., 2020).

Однією з найважливіших тем є вплив військових дій на психічне здоров'я населення. Дослідження у цій галузі виявили, що військові дії призводять до значного збільшення випадків посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії та тривожних розладів [10,11,12].

Цифрові технології набувають все більшого значення у наданні психологічної допомоги. Дослідження показують, що телепсихологічні консультації, онлайн-терапія та мобільні додатки для самопомоги можуть бути ефективними засобами підтримки у кризових ситуаціях. Наприклад, у дослідженні, проведеному в Німеччині, було виявлено, що онлайн-

терапія є ефективною альтернативою очним консультаціям для пацієнтів, які пережили травму (Kuhn et al., 2014).

У контексті війни в Україні значна увага приділяється вивченню психічного стану внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Дослідження показують, що ВПО мають підвищений ризик розвитку психічних розладів, таких як депресія та тривожність [4, 7, 8]. Комплексні програми підтримки, які включають психологічну та соціальну допомогу, виявилися найбільш ефективними для реабілітації постраждалих (Bogdanov et al., 2017).

Формулювання цілей статті.

Метою цієї статті є дослідження та аналіз європейських підходів у клінічній психології, інтеграція практик та інноваційних методів для надання психологічної допомоги в умовах війни в Україні, а також розробка рекомендацій для ефективного застосування цих підходів у роботі з постраждалими від військових дій. Для проведення досліджень були використані методи теоретичного узагальнення, абстрактно-логічний метод, метод системного аналізу та синтезу, а також метод порівняння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з основних аспектів дослідження було проведення всебічного аналізу літератури, що включає огляд наукових публікацій з теми європейських підходів у клінічній психології та їх застосування в умовах військових дій. Виявлено, що сучасні європейські методи базуються на принципах доказової практики, що включає використання цифрових технологій, таких як онлайн-консультації, мобільні додатки для самопомоги та платформи для групової терапії [9, 14].

В умовах війни в Україні актуальність надання психологічної допомоги постраждалим від військових дій не викликає сумнівів. Психологічна підтримка необхідна для збереження психічного здоров'я та відновлення емоційного стану військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, дітей та підлітків, що зазнали травматичного впливу. Для досягнення цієї мети важливо інтегрувати

європейські підходи та інноваційні практики у сфері клінічної психології.

Клінічна психологія — галузь психології, яка досліджує, діагностує та лікує психічні захворювання та емоційні розлади. Європейська клінічна психологія відіграє важливу роль у розвитку цієї галузі, впроваджуючи унікальні підходи та методології. Інтеграція цих підходів у клінічні умови сприяє більш ефективному лікуванню пацієнтів та покращенню їхнього психічного здоров'я.

Європейські підходи в клінічній психології характеризуються високими стандартами, які базуються на науково обґрунтованих методах лікування та реабілітації. Зокрема, когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) є одним з найпоширеніших і найбільш досліджених підходів у клінічній психології. Дослідження показують, що КПТ ефективно зменшує симптоми ПТСР, депресії та тривоги у пацієнтів, які пережили травматичні події (Ehlers et al., 2010).

Виявлено, що пацієнти, які отримували КПТ, показували значні покращення у порівнянні з тими, хто не отримував терапії, або хто проходив інші види лікування. Особливо важливим аспектом КПТ є адаптація терапевтичних методик до культурних особливостей та специфічних потреб пацієнтів. У контексті військових дій в Україні це означає врахування культурного фону, соціальних норм та індивідуальних переживань кожного пацієнта. Наприклад, при роботі з військовослужбовцями необхідно враховувати військовий досвід, специфічні стресові фактори та можливу стигматизацію, пов'язану з отриманням психологічної допомоги.

Це може включати використання метафор і прикладів, зрозумілих пацієнтам, врахування їх світогляду та цінностей, а також включення сімейної та соціальної підтримки у терапевтичний процес. Такий підхід сприяє більш глибокому розумінню пацієнтів та створює довірливу атмосферу, що є важливим для успішного лікування.

Психодинамічна психотерапія (ППТ) орієнтована на вивчення підсвідомих

процесів та конфліктів, що впливають на поведінку та емоції людини. ППТ спрямована на покращення самоусвідомлення та розуміння внутрішніх мотивів через аналіз минулого досвіду та міжособистісних стосунків. Цей підхід часто використовується для лікування депресії, тривоги та особистісних розладів (Gabbard, 2014). Дослідження демонструють значне зниження симптомів ПТСР, поліпшення настрою та зменшення рівня тривоги. Це досягається через глибоке опрацювання підсвідомих процесів і конфліктів, які лежать в основі цих розладів. Ця терапія допомагає опрацювати болісні спогади та емоції, що сприяє поліпшенню психічного здоров'я та

здатності військовим та цивільним адаптуватися до мирного життя.

Таким чином, результати дослідження демонструють значущість інтеграції європейських практик та інноваційних методів у клінічну психологію України, особливо в умовах війни. Вони підтверджують необхідність адаптації цих підходів для ефективної роботи з постраждалими від конфліктів та сприяють розробці рекомендацій для практикуючих психологів.

В таблиці 1 відображено актуальні інструменти клінічної реабілітації в Європі. Матеріал представлений в таблиці дає загальне уявлення про сучасні інструменти клінічної реабілітації в Європі, їх основні переваги та можливі обмеження.

Таблиця 1. Сучасні інструменти клінічної реабілітації в Європі

Інструмент	Опис	Приклади країн/програм	Переваги	Обмеження
Психодинамічна психотерапія (ППТ)	Терапія, що фокусується на розумінні підсвідомих процесів та конфліктів, що впливають на поведінку.	Великобританія, Франція, Швейцарія	Глибоке розуміння емоційних та психологічних проблем; корисна для особистісних і міжособистісних проблем	Може бути тривалою і вимагати значних зусиль; не завжди швидко ефективна
Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ)	Метод, що фокусується на зміні негативних мислення та поведінкових патернів.	Великобританія, Німеччина, Франція	Науково обґрунтована ефективність; підходить для багатьох розладів	Потребує тривалого часу для досягнення результатів
Терапія прийняття та зобов'язання (ТПЗ)	Терапія, що орієнтована на прийняття власних думок і почуттів і зобов'язання до позитивних змін.	Нідерланди, Швеція	Підвищує гнучкість та адаптивність; корисна для хронічного стресу	Може бути складно для пацієнтів, які не готові приймати свої почуття
Емоційно-фокусована терапія (ЕФТ)	Терапія, що зосереджена на розпізнаванні та обробці емоцій, зокрема в контексті міжособистісних стосунків.	Італія, Австрія	Покращує міжособистісні стосунки; знижує емоційний дистрес	Може вимагати від пацієнта глибокого емоційного залучення
Терапія заснована на усвідомленості (Mindfulness-Based Therapy)	Терапія, що включає практики усвідомленості для зниження стресу і покращення психічного благополуччя.	Данія, Швейцарія	Знижує стрес і тривогу; покращує загальне благополуччя	Не завжди підходить для людей з серйозними психічними розладами
Когнітивна нейротерапія	Використання технологій для реабілітації когнітивних функцій, включаючи комп'ютерні програми і відеоігри.	Норвегія, Фінляндія	Може бути ефективною для реабілітації когнітивних функцій	Висока вартість технологій і потреба в індивідуальному підході

Інструмент	Опис	Приклади країн/програм	Переваги	Обмеження
Групова терапія	Терапія, що включає взаємодію між пацієнтами в груповому форматі для обміну досвідом і підтримки.	Німеччина, Бельгія	Підвищує соціальну підтримку; дозволяє ділитися досвідом	Може бути неефективною для пацієнтів, які не приймають групову роботу
Терапія через рух (Movement Therapy)	Використання рухових активностей для терапевтичного впливу на психічне здоров'я.	Франція, Іспанія	Поліпшує фізичний стан і психічне здоров'я; може бути корисною для людей з тілесними симптомами	Може бути не відповідною для людей з обмеженнями у фізичній активності
Психотерапія на основі доказів (Evidence-Based Psychotherapy)	Методи терапії, які мають наукову підтримку і доведено ефективні в лікуванні певних розладів.	Великобританія, Швеція	Гарантує використання перевірених методів	Може бути обмежена в контексті індивідуальних потреб пацієнтів

Джерело: систематизовано авторами

В таблиці 2, представлені актуальні інструменти клінічної реабілітації, що застосовуються в Україні в умовах війни. Ці інструменти включають різноманітні терапевтичні підходи, інноваційні технології та методи підтримки психічного здоров'я, які спрямовані на покращення якості життя постраждалих осіб.

Впровадження цих інструментів є важливим кроком у забезпеченні ефективної реабілітації та адаптації людей до нових умов, що сприяє їх швидшому відновленню та реінтеграції в суспільство.

Таблиця 2. Актуальні інструменти клінічної реабілітації в Україні в умовах війни

Інструмент	Опис	Приклади застосування	Переваги	Обмеження
Психотерапія за допомогою онлайн-платформ	Терапевтичні сеанси через відеозв'язок або інші онлайн-інструменти, що дозволяють підтримку дистанційно.	Усі регіони України	Доступність для осіб у зоні конфлікту; гнучкий графік	Проблеми з доступом до Інтернету або технічними засобами
Групова підтримка і психосоціальна допомога	Організація групових зустрічей для обміну досвідом і підтримки серед людей, які пережили травму.	Львів, Київ, Харків	Підвищення соціальної підтримки; обмін досвідом	Може бути обмеженою через небезпеку або обмеження зборів
Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ)	Терапія, що фокусується на зміні негативних мислення і поведінкових патернів.	Клініки та центри психічного здоров'я	Науково обгрунтована ефективність; адаптована до стресу війни	Потребує тривалого часу для досягнення результатів
Терапія прийняття та відповідальності	(ТПВ)	Терапія, що орієнтована на прийняття власних думок і почуттів і відповідальності до позитивних змін.	Військові лікарні, реабілітаційні центри	Допомагає з адаптацією до нових умов; покращує стійкість
Може бути складно для людей, які не готові до змін	Емоційно-фокусована терапія (ЕФТ)	Терапія, що зосереджена на розпізнаванні та обробці емоцій, зокрема в контексті міжособистісних стосунків.	Центри психічного здоров'я	Покращує міжособистісні стосунки; знижує емоційний дистрес
Може бути важкою для осіб з сильними	Перша	Психологічна допомога (ППД)	Надання першої психологічної	Лікарні, гуманітарні організації

Інструмент	Опис	Приклади застосування	Переваги	Обмеження
емоційними переживаннями			допомоги в кризових ситуаціях.	
Швидка допомога у критичних ситуаціях; доступність	Може бути недостатньо глибокою для корекції довгострокових проблем	Терапія через рух (Movement Therapy)	Використання рухових активностей для терапевтичного впливу на психічне здоров'я.	Реабілітаційні центри, спортивні клуби
Поліпшує фізичний стан і психічне здоров'я; корисна для людей з тілесними симптомами	Не завжди доступна в умовах обмеженого ресурсного забезпечення	Мобільні додатки для підтримки психічного здоров'я	Використання додатків для самопомоги, трекінгу емоцій і стресу.	Загально доступні
Доступність і зручність; можливість моніторингу стану	Може бути обмеженою для людей без доступу до смартфонів	Гарячі лінії підтримки	Лінії для термінової психологічної допомоги та консультування по телефону.	Національні та місцеві організації
Доступна 24/7; забезпечує конфіденційність	Може бути обмежена можливість надання глибокої терапевтичної допомоги			

Джерело: систематизовано авторами

Порівняльний аналіз ефективності європейських та українських підходів у клінічній психології виявив, що інтеграція інноваційних методів та практик має значний потенціал для покращення якості психологічної допомоги в Україні. Основні перешкоди включають недостатнє фінансування, відсутність доступу до сучасних технологій та потребу в адаптації методів до українського культурного контексту.

Незважаючи на значний потенціал і важливість європейського досвіду в клінічній психології, Україні може бути складно повністю інтегрувати цей досвід через кілька причин:

- європейські країни часто мають більш розвинені системи охорони здоров'я і краще фінансовані програми клінічної психології. В Україні, через обмеження бюджету і ресурси, не завжди є можливість реалізувати аналогічні програми або забезпечити доступ до сучасних інструментів.

- в умовах війни та економічних труднощів, ресурси часто спрямовуються на термінові потреби, що може обмежувати можливість реалізації нових і складних програм або інновацій в клінічній психології.

- впровадження нових європейських методів часто вимагає відповідної підготовки і навчання фахівців. В Україні недостатньо спеціалізованих тренінгів або ресурсів для адаптації європейських підходів до місцевих умов.

- європейські підходи не повністю сумісні з культурними особливостями і соціальною ситуацією в Україні. Наприклад, ставлення до психологічної допомоги та терапії може суттєво відрізнятися, що впливає на ефективність впровадження європейських практик.

- в Україні існують регуляторні і адміністративні бар'єри, які ускладнюють імплементацію нових методів /інструментів, що потребують змін у законодавстві або бюрократичних процедурах.

- інноваційні методи клінічної психології, які активно використовуються в Європі, вимагають специфічних технологій або даних, доступ до яких може бути обмежений в Україні.

- вартість впровадження нових методик і технологій може бути високою, тобто непосильною для державного або приватного сектора в умовах обмежених фінансових ресурсів.

Можливі шляхи подолання цих проблем можна дослідити та розглянути з

різних аспектів, враховуючи як теоретичні, так і практичні підходи. Включення комплексних стратегій, таких як впровадження інноваційних терапевтичних методик, організація підтримки на рівні громади, розробка спеціалізованих програм реабілітації та створення умов для постійного професійного розвитку спеціалістів, може значно сприяти ефективному вирішенню цих проблем. Ці заходи можуть допомогти Україні ефективніше використовувати європейський досвід у клінічній психології і покращити підтримку психічного здоров'я та відновлення в умовах в період та після війни [12, 13, 16, 17]. Також важливо враховувати індивідуальні потреби кожної людини, адаптуючи підходи до лікування, та залучати міждисциплінарні команди для забезпечення всебічної підтримки та реабілітації:

1. Розвиток співпраці з європейськими установами для обміну знаннями і ресурсами.
2. Організація навчальних програм та тренінгів для клінічних психологів.
3. Модифікація європейських практик з урахуванням місцевих культурних і соціальних особливостей.
4. Визначення пріоритетів у фінансуванні клінічної психології та реабілітаційних програм.

Впровадження технологій клінічної психології в умовах війни є необхідним кроком для забезпечення психологічного благополуччя військових та цивільного населення. Війна створює унікальні виклики, які вимагають спеціалізованих підходів до надання психологічної допомоги. Теоретичне обґрунтування впровадження таких технологій можна розглядати через призму системно-цілісного підходу, який передбачає шість ключових етапів.

Етап 1: Оцінка потреб. Першим етапом є оцінка потреб, що включає аналіз поточної ситуації та визначення специфічних потреб військових і цивільного населення. Війна впливає на різні аспекти життя людей, що потребує комплексного підходу до виявлення основних проблем. Цей етап включає

проведення опитувань, інтерв'ю та збору даних про психологічний стан населення, що дозволяє визначити основні напрями майбутньої роботи.

Етап 2: Розробка програм. На основі зібраних даних розробляються програми психологічної допомоги, що відповідають виявленим потребам. Розробка таких програм включає адаптацію існуючих психотерапевтичних інтервенцій до умов війни. Важливо враховувати культурні особливості та специфічні потреби різних груп населення, що дозволяє підвищити ефективність надання допомоги.

Етап 3: Підготовка фахівців. Успішне впровадження програм можливе лише за умов належної підготовки фахівців. Цей етап передбачає навчання та підвищення кваліфікації психологів, психотерапевтів та інших спеціалістів, які надаватимуть допомогу. Організація тренінгів, семінарів та супервізії для фахівців є ключовими завданнями цього етапу, що забезпечують готовність фахівців до роботи в умовах війни.

Етап 4: Впровадження програм. Реалізація розроблених програм психологічної допомоги відбувається на четвертому етапі. Це включає налагодження співпраці з медичними установами, військовими частинами та громадськими організаціями для забезпечення доступу до послуг психологічної допомоги. Важливо забезпечити доступність програм для різних груп населення, що дозволить охопити максимальну кількість людей, які потребують допомоги.

Етап 5: Моніторинг та оцінка. Моніторинг та оцінка ефективності впроваджених програм є важливим етапом для забезпечення їхньої якості та результативності. Цей етап включає збір та аналіз даних про результати лікування, проведення опитувань учасників та отримання зворотного зв'язку. Отримані дані дозволяють коригувати підходи та вдосконалювати програми для підвищення їхньої ефективності.

Етап 6: Адаптація та інновації. Заключним етапом є впровадження нових методів та технологій, а також адаптація

програм до змінних умов. Використання сучасних технологій, таких як телепсихологія та онлайн-терапія, дозволяє забезпечити безперервність надання психологічної допомоги в умовах війни. Важливо враховувати нові наукові дані та інтегрувати їх у практику для забезпечення найкращих результатів лікування.

Таким чином, впровадження технологій клінічної психології в умовах війни в Україні є багатоступеневим процесом, що вимагає системного підходу. Кожен етап має свої специфічні завдання, виконання яких забезпечує ефективність надання психологічної допомоги та підтримку психічного здоров'я населення в умовах війни (табл. 3).

Таблиця 3. Характеристика етапів впровадження технологій клінічної психології в умовах війни в Україні

Етап	Характеристика	Завдання
1. Оцінка потреб	Аналіз поточної ситуації, визначення потреб військових та цивільного населення	Проведення опитувань, інтерв'ю, збору даних про психологічний стан та основні проблеми
2. Розробка програм	Створення програм психологічної допомоги, що відповідають потребам різних груп населення	Розробка психотерапевтичних інтервенцій, адаптованих до умов війни
3. Підготовка фахівців	Навчання та підвищення кваліфікації психологів, психотерапевтів та інших спеціалістів	Організація тренінгів, семінарів, супервізії для фахівців
4. Впровадження програм	Реалізація розроблених програм психологічної допомоги в різних регіонах	Налагодження співпраці з медичними установами, військовими частинами та громадськими організаціями
5. Моніторинг та оцінка	Оцінка ефективності впроваджених програм та корекція підходів при необхідності	Збір та аналіз даних про результати лікування, опитування учасників, зворотній зв'язок
6. Адаптація та інновації	Впровадження нових методів та технологій, адаптація програм до змінних умов	Використання сучасних технологій (телепсихологія, онлайн-терапія), врахування нових наукових даних

Джерело: систематизовано авторами

Таким чином, результати дослідження демонструють значущість інтеграції європейських практик та інноваційних методів у клінічну психологію України, особливо в умовах війни. Вони підтверджують необхідність адаптації цих підходів для ефективної роботи з постраждалими від військових дій та сприяють розробці рекомендацій для клінічних психологів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що інтеграція європейських підходів та інноваційних методів у клінічну психологію в умовах війни в Україні є надзвичайно важливою та ефективною.

Результати дослідження свідчать про те, що європейські підходи, які базуються на принципах доказової практики, можуть бути успішно адаптовані до українських умов.

Водночас, дослідження виявило певні виклики та перешкоди, з якими стикаються

українські психологи при впровадженні європейських методів. До них належать недостатнє фінансування, обмежений доступ до сучасних технологій та потреба в адаптації методик до культурного контексту України. Для подолання цих перешкод необхідне постійне навчання, міжнародне співробітництво та розвиток професійних стандартів у сфері психологічної допомоги.

Експертні інтерв'ю підтвердили важливість інтеграції європейських підходів і надання психологічної допомоги на основі доказових методик. Результати дослідження можуть бути використані для розробки рекомендацій для практикуючих психологів, а також для формування стратегій надання психологічної допомоги в умовах війни.

Отже, інтеграція європейських практик у клінічну психологію України має значний потенціал для покращення якості психологічної допомоги та відновлення

психічного здоров'я постраждалих від військових дій. Подальші дослідження та розвиток міжнародного співробітництва

сприятимуть ефективному впровадженню інноваційних методів і підходів у практику українських психологів.

Література:

1. Карамушка, Л. (2024). Обґрунтування управлінських рішень щодо забезпечення психологічного здоров'я персоналу організацій під час російсько-української війни. Вчені записки Університету «КРОК», (2(74)), 237–251.
2. Кьонігштайн Г. (2020) Як заповнити прогалину в лікуванні психічних розладів для 6,4 млн українців. Психічне здоров'я для України (МН4Ukraine).
3. Предко, В. В., & Сомова, О. О. (2022). Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія, 33(72/4), 89–98.
4. Царенко, Л. Г. (2018). Українські традиційні моделі здоров'я. Психологічний часопис, 2, 100–113.
5. Aleksina, N., Gerasimenko, O., Lavrynenko, D., & Savchenko, O. (2024). Ukrainian adaptation of the Generalized Anxiety Disorder scale (GAD-7): diagnostic experience in the state of martial law. *Insight: The Psychological Dimensions of Society*, 11, 77-103.
6. Berryhill M.B., Halli-Tierney A., Culmer N., Williams N., Betancourt A., King M., Ruggles H.,(2019) Videoconferencing psychological therapy and anxiety: a systematic review. *Family Practice*, 36:1, 53–63.
7. Bisson, J. I., Cosgrove, S., Lewis, C., & Roberts, N. P. (2013). Post-traumatic stress disorder. *BMJ*, 347, f5578.
8. Bogdanov, S., Müller, M., & Schröder, H. (2017). Mental health of internally displaced persons in Ukraine: The role of coping strategies. *European Journal of Psychotraumatology*, 8(2), 1361492.
9. Burlakova, I., Chernysh, O., Kondes, T. (2024). Clinical psychology in the EU: a comparative analysis of best practices. *Public Administration and Law Review*, (2(18)), 77–85.
10. Burlakova, I.; Kondes, T.; Sheviakov, O. (2020). Cognitive approach to corporate well-being management. *International conference on Economics, Accounting and Finance, Estonia*, jul. 2020.
11. Burlakova, I., Sheviakov, O., Kondes, T. (2021). Psychological predictors of the formation of health-preserving competences of future specialists. *Public Administration and Law Review*, (4), 74–79.
12. Burlakova, I., Sheviakov, O., Kondes, T., Kornienko, V., Ostapenko, I., & Gerasimchuk, O. (2022). Social and pedagogical aspects of occupational health of specialists. *Pedagogy and Education Management Review*, (4), 38–43.
13. Chorna, V. V. (2020). Reforming healthcare to strengthen the mental health of the population of Ukraine and the experience of EU countries. *Reports of Vinnytsia National Medical University*, 24(3), 469-478.
14. Kuhn, E., Greene, C., Hoffman, J., Nguyen, T., Wald, L., Schmidt, J., & Ruzek, J. (2014). Preliminary evaluation of PTSD Coach, a smartphone app for post-traumatic stress symptoms. *Military Medicine*, 179(1), 12-18.
15. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2015). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695-706.
16. Prohaska, K. (2015). Mindfulness-Based Stress Reduction for Enhancing Psychological Well-being: A Meta-Analysis of Randomized Controlled Trials. *Journal of Clinical Psychology*. 71(4), 404-415.
17. Seleznova, V., Pinchuk, I., Feldman, I. et al. The battle for mental well-being in Ukraine: mental health crisis and economic aspects of mental health services in wartime. *Int J Ment Health Syst* 17, 28 (2023).

УДК 316.422 : 159.98

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-211-221

КОУЧИНГ ЯК ПСИХОТЕХНОЛОГІЯ НЕМАНІПУЛЯТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО ІНЖИНИРІНГУ У ПРОФЕСІЙНИХ ТА ІГРОВИХ СЕРЕДОВИЩАХ

Ольга Петрунько¹

¹Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

COACHING AS PSYCHOTECHNOLOGY NON-MANIPULATIVE SOCIAL ENGINEERING IN PROFESSIONAL AND GAMING ENVIRONMENTS

Olga Petrunko¹

¹Doctor of Psychological Sciences, Senior Research Fellow, Professor of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

Анотація. У статті проаналізовано феномен соціального інжинирінгу як сучасну соціально-психологічну метатехнологію неманіпулятивного менеджменту. Показано основні аспекти, напрямки та можливості реалізації соціального інжинирінгу в різних типах сучасних бізнес-, професійних та ігрових середовищ. Детально проаналізовано маніпулятивний та неманіпулятивний (екологічний, людиноцентрований) аспекти соціального інжинирінгу. Головними ознаками неманіпулятивного соціального інжинирінгу визначено екологічність, гуманістичну центрованість та суб'єкт-суб'єктну спрямованість комунікації та показано, що саме ці ознаки апріорі притаманні методології, методу і технології коучингу. Коучинг розглянуто як багатофункціональний інструмент неманіпулятивного соціального інжинирінгу, придатний для застосування в сучасних бізнес-середовищах, зокрема й для підвищення професійної кваліфікації менеджерів і персоналу, основу якого становить діалог як спосіб обміну інформацією на суб'єкт-суб'єктних засадах. Показано основні напрямки, переваги й обмеження методу коучингу в умовах індивідуальної, групової та командної роботи. Проаналізовано зв'язки коучингу з такими методами соціально-психологічного впливу як медіація, фасилітація, менторство (наставництво), консультування та тренінг (в тому числі тренінг із широким застосуванням ігрових технологій на засадах гейміфікації). Акцентовано увагу на важливій ролі в процесі коуч-менеджменту професійних середовищ так званого «людського чинника». Показано, що, з огляду на природну «ігрову сутність» людини, найактивніше названий чинник, а також її особисті і професійні здібності активуються і розкриваються в процесі ігрової діяльності. Показано також, що перетворення ділових професійних середовищ на середовища ігрові може бути надзвичайно продуктивним у бізнесі, особливо коли йдеться про розв'язання проблемних і навчальних завдань та професійне, інтелектуальне й особистісне зростання учасників таких гейміфікованих середовищ.

Ключові слова: соціальний інжинирінг, метод коучингу, коучинг як неманіпулятивна соціально-психологічна технологія, коуч-менеджмент, професійні та ігрові середовища, гейміфікація.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0, бібл.: 16

Abstract. The article analyzes the phenomenon of social engineering as a modern socio-psychological meta-technology of non-manipulative management. The main aspects, directions and possibilities of implementing social engineering in various types of modern business, professional and game environments are shown. The manipulative and non-manipulative (ecological, human-centered) aspects of social engineering are analyzed in detail. The main features of non-manipulative social engineering are identified as ecological, humanistic centeredness and subject-subject orientation of communication, and it is shown that precisely these signs are a priori inherent in the methodology, method and technology of coaching. Coaching is considered as a multifunctional tool of non-manipulative social engineering, suitable for use in modern business environments, in particular for improving the professional qualifications of managers and staff, the basis of which is dialogue as a way of exchanging information on a subject-subject basis. The main directions, advantages and limitations of the coaching method in the conditions of individual, group and team work are shown. The connections of coaching with such methods of socio-psychological influence as mediation, facilitation, mentoring, counseling and training (including training with the wide application of game technologies based on gamification) were analyzed. Attention is focused on the important role of the so-called "human factor" in the process of coach-management of professional environments. It is shown that, in view of the natural "game essence" of a person, the most actively named factor, as well as his personal and professional abilities, are activated and revealed in the process of game activity. It is also shown that the transformation of business professional environments into gaming environments can be extremely productive in business, especially when it comes to solving problematic and educational tasks and the professional, intellectual and personal growth of participants in such gamified environments.

Keywords: social engineering, coaching method, coaching as a non-manipulative socio-psychological technology, coach management, professional and game environments, gamification.

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 0; **bibl.:** 16

Постановка проблеми. Наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття в США і в Західній Європі з'явилися нові напрямки і методи організаційного менеджменту (соціального інжинирингу), зокрема такі як творення робочих команд, коучинг, коуч-менеджмент та інші), які нині поширилися в усьому світі, в т.ч. і в Україні. Пов'язані із цим питання наразі є надзвичайно актуальними практично в усіх сферах буття високорозвинених інформаційних суспільств і соціумів – як у соціально-професійних (метарівень), так і в соціально-психологічних (мезо- і макрорівень), і наукова спільнота не залишилася осторонь цих питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато зарубіжних вчених аналізували психологічні особливості професійної, в т.ч. міжособистісної, групової та командної взаємодії, а також можливості технологізації управління цією взаємодією на всіх рівнях її реалізації – мікро-, мезо- та макрорівні (М. Белбін, Дж. Бішоп, Р. Блейк, М. Геллерт, К. Кемерон, С. Майнард-Патрік, Д. Маккенна, Ч. Маргерісон, К. Новак, Д. Сазерленд, Д. Скотт, К. Фопель, Р. Янг та інші). Гідний внесок у розробку цієї проблематики становлять і науковці українських учених С.М. Бондаренка, В.В. Горбунової, В.П. Казміренка, Л.М. Карамушки, Г.В. Ложкіна, С.Д. Максименка, В.В. Морозова, Р.А. Мухи та багатьох інших соціальних, економічних та організаційних психологів.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні перспектив застосування коучингу як методу екологічної, неманіпулятивної комунікації в професійних та ігрових середовищах.

Виклад основних результатів дослідження. Поняття «соціальний інжиниринг» (від англ. social engineering) нині є відомим практично в усіх сферах наукового і прикладного буття людства, де ключову роль посідає комунікація (обмін інформацією, емоціями та інтеракціями),

мета якої – вплив на психіку і поведінку окремих осіб, соціальних груп, соціокультурних спільностей і навіть цілих суспільств у заданому суб'єкті впливу (соціальним інженером) напрямі. Цими сферами є інформаційне середовище та Паблік Рілейшнз, політика й політологія, економіка, соціологія, різні галузі психології (соціальна, організаційна, економічна, педагогічна, військова, спортивна, клінічна та ін.) тощо. Інструментами соціального інжинирингу, відповідно, можуть бути будь-які загальнонаукові і спеціальні методи, напрацьовані у вищезгаданих сферах, а в ролі соціальних інженерів можуть виступати інститути масмедіа, фахові менеджери, соціологи, психологи, тьютори, медіатори, консультанти, коучі.

Залежно від сфери застосування соціального інжинирингу, обраних соціальним інженером методів формувального впливу (суб'єкт-об'єктних, менторських, маніпуляційних чи суб'єкт-суб'єктних, фісильтаційних, заснованих на діалозі й зворотному зв'язку) та сформульованих цілей інжинирингу можна говорити про чотири основних його напрямки, кожний з яких має свої специфічні особливості (Bishop & Scott & other, 2014; Бондаренко, 2016; Бутко, 2019; Казміренко, 2021; Карамушка, 2024):

1) засоби масової інформації та інформаційна безпека: злочинне вивідування і поширення даних;

2) соціологія: технологічний напрям соціології, що ґрунтується на активному та критичному ставленні до соціальних процесів у суспільстві;

3) соціальна психологія: наука, що вивчає психіку і поведінку людей у соціальних групах та фактори, які на це впливають;

4) клінічна (консультативна) психологія: людиноцентрована технологія впливу, заснована на екологічних засадах індивідуальної та групової роботи.

Соціальний інжиниринг в сфері інформації й інформаційної безпеки (Паблік Рілейшн, масмедіа, політика, соціальні процеси макрорівня) сформувався і набув означення як: 1) технологія масового інформаційного впливу, що полягає не лише в маніпуляціях (в т. ч. злочинного характеру) інформацією й інформаційними потоками, а й свідомістю і поведінкою окремих осіб, соціальних груп і спільностей; 2) метод несанкціонованого доступу до інформації та/ або систем зберігання інформації, а основна мета соціальних інженерів – злам системи інформаційної безпеки та отримання доступу до захищених інформаційних систем для викрадення секретної інформації, паролів, масивів даних тощо (Вікіпедія).

У такому контексті соціальний інжиниринг може розглядатися не лише як технічні хакерські дії, а й як маніпуляція психікою і поведінкою людей з метою схилення їх до розголошення конфіденційної інформації та вчинення хибних дій, бажаних для соціального інженера як маніпулятора свідомістю. Маніпулятор застосує спеціальні психотехнології, які схиляють об'єкт маніпуляції надати зловмисникам дані, що їх цікавлять. Ці технології спираються на людські слабкості, зокрема на емоції та патерни поведінки. Існує чимало технологій масової маніпуляції страхами людей, природною їх цікавістю, довірою. І, як показують дані міжнародних організацій з розслідування порушень інформаційної безпеки у сфері бізнесу, пов'язаних з викраденням інформації про організації та інформаційні системи, ці порушення часто є наслідком соціальних атак, націлених на людські мережі, з використанням методів маніпулятивної соціальної інженерії (Чалдіні, 2022).

Типова модель маніпулятивного соціального інжинирингу показує, що всі ланки організаційного ланцюга і персонал з різними рівнями доступу до них діють за лінійними зв'язками, коли співробітник може передати проблему, розв'язання якої виходить за межі його на наступний щабель, де вирішують: уповноважені вони

її розв'язати чи слід передається її далі. Цим ланцюгом інформація зрештою і кожного разу «from second hand» передається до керуючого. Уразливість цієї системи полягає в можливості викривити інформацію та/ або представитися одною з осіб вищого рівня, що впливає на вибір стратегії реагування варіант розвитку ситуації: наприклад, можна представитися авторитетом вищого рівня; можна отримати контакт вищого за посадою працівника; можна поставити співробітникам кілька простих запитань, які на перший погляд цілком безпечні, однак є частиною небезпечного плану т. ін. (Чалдіні, 2022).

Чи не найбільш відомий нині приклад маніпуляційного соціального інжинирингу – методика IVR-фішинг, яка реалізується в три кроки:

1. Підлаштування під труднощі, проблеми чи неприємності об'єкта впливу та забезпечення дальшого контакту з ним. Так для об'єкта впливу, який перебуває в зоні безпеки своїх повноважень, що гарантована контактами служби техпідтримки, спеціально влаштовується невелика штучна проблема і разом з цим йому надаються змінені контакти з підтримки (агент впливу змінює на дощці контактів чи вказує в спеціальному листі свій контакт замість правильного).

2. Створення довірительного контакту з об'єктом впливу. Невдовзі маніпулятор неодмінно отримує дзвінок від засмученого користувача і просить його описати ситуацію та надати йому деякі дані, які зазвичай без жодних сумнівів надаються. Відчувавши зацікавленість до себе і своєї проблеми, користувач готовий відповісти на всі поставлені йому запитання, оскільки, по-перше, покладається на компетентність того, кому він телефонує, а по-друге – він переконаний, що чинить правильно і не лише у власних інтересах, а й в інтересах своєї організації. При цьому проблему авторизації маніпулятора як адресата звернення практично виключено, бо той, хто звертається, ідентифікує його так, як йому зручно. Тож маніпуляторіві залішається лише виконати накинуту йому

роль.

3. Здійснення інформаційно-психологічної атаки з метою отримання : попередня інформація, зібрана в описаний вище спосіб, надалі використовуються для цільової інформаційно-психологічної атаки, успішність якої гарантована з великою імовірністю (Чалдіні, 2022).

Головна ідея маніпулятивного соціального інжинирингу полягає у тому, що для досягнення цілей соціального інженера з людьми слід поводитися так, як інженер-механік поводить з неживим матеріалом, з якого будуються мости, дороги, літаки тощо. Ця метафора символізує диктат маніпулятора і відповідну поведінку тих, на кого він спрямований. Воля маніпулятора змінює волю людей, які використовуються ним для побудови власного (чи замовленого йому) більш потужним соціальним актором) інженерного проекту, матеріалом якого є люди, групи, команди (Бондаренко, 2016).

Тож, як свідчить практика експертного відстеження зламів належно захищених бізнес-ресурсів, небезпека вразливості криється насамперед у людях, які з різних причин – через умисні злочинні дії, непрофесіоналізм, безвідповідальність, брак належних знань, природну схильність до обміну інформацією, довірливість, здійснення алогічних дій у кіберпросторі тощо – наражають свої сервери на кібератаки. Чимало експериментів щодо цього описано Р. Чалдіні в його праці «Психологія впливу». Так, психологи телефонували медсестрам в лікарнях, представлялися лікарем і давали їм вказівки, які могли завдати шкоди здоров'ю і навіть життю пацієнтів, і 95 % медсестер вказували готовність виконати ці вказівки, хоч і знали про небезпечні наслідки. Зрештою їм не давали це виконати (біля палати стояли асистенти), а причина готовності так чинили – звичка слідувати вказівкам авторитетної особи та посадовій інструкції (Чалдіні, 2022).

Такого роду дослідження показали необхідність розробки спеціальних протоколів безпеки та систем навчання персоналу, і це ще один аспект соціального інжинирингу, який спрямовано на

зміцнення безпеки компанії, захист бізнесу, навчання і розвиток керівництва, менеджерів і персоналу. Це неманіпулятивний, екологічний, гуманістичний, людиноцентрований аспект соціального інжинирингу, що успішно реалізується за допомогою коучингу – як стратегії, методу і технології його реалізації. Захист компанії – це основне завдання відділу безпеки, але співробітники не в силах виключити ризики соціальної інженерії. При відсутності компетентного відділу безпеки варто ознайомити керівника компанії з необхідною інформацією та провести тест, який найскоріше підтвердить дані про довірливість і схильність людей погоджуватися у ситуаціях професійного виконаних кібератак. Для цього здійснюється систематичне навчання фахівців з інформаційної безпеки (наприклад, турнір Cyber Readiness Challenge), в процесі якого їх навчають розуміти, як зловмисникам вдається руйнувати корпоративні системи; тренують в них навички розвідки і крадіжки даних та зламу зашифрованих паролів у спеціально створених програмах імітації реальних ситуацій; дають практичні уявлення про те, як відстежувати типові уразливості бізнесу та його суб'єктів, як запускати інформаційно-психологічні атаки та успішно діяти в умовах запуску хак-квестів тощо (Морозов, 2009; Чалдіні, 2022).

Зважаючи на щойно описане, навіть у сфері маніпулятивного соціального інжинирингу може бути успішно застосовано метод коучингу – як неманіпулятивної, екологічної, людиноцентрованої технології впливу на окремих осіб і соціальні групи, в які вони включені, з метою посилення психологічної безпеки їх діяльності, навчання, професійного та особистого росту. Проте можливості коучингу – як неманіпулятивної, екологічної, суб'єкт-суб'єктної технології впливу – істотно ширші у сферах, де превалує комунікація, центрована на інтересах і потребах особистості (у прикладній соціології, в освіті, у педагогічній, соціальній, організаційній, економічній,

консультативній, спортивній психології тощо) (Морозов, 2009; Горбунова, 2014; Бутко, 2019; Петрунько & Плющ, 2021; Казміренко, 2021; Карамушка).

Завдання коучингу у вище згаданих сферах – інжиниринг (моделювання й тренування) соціально прийнятних для адресатів впливу патернів думок і поведінки, формування необхідних компетенцій і навичок, цілеспрямоване удосконалення та оптимізувальні зміни соціальних та організаційних структур, які визначають якість діяльності і самопочуття людей, вироблення ефективних систем оцінки й контролю цих структур, розв'язання суперечок у відносинах між суб'єктами у найрізноманітніших професійних та ігрових середовищах. Адресат коучингово інжинирингу не є об'єктом реалізації накинутих ззовні соціальних замовлень та програм, розроблених експертами, – він є суб'єктом спільного й творчого інжинирингового процесу в рамках підходу «управління – співуправління – самоврядування». За такого підходу управління перетворюється на інтерактивний процес, а завданням соціального інженера (коуча) є створення умов для розкриття внутрішнього потенціалу соціальної системи і кожної окремої особи як елемента цієї системи. Коуч допомагає розв'язувати організаційні та соціально-психологічні проблеми в організації та у сфері її взаємодії з зовнішньою громадськістю, виявляючи при цьому розмаїття рольових позицій та широку теоретико-методологічну й технологічну підготовку (Морозов, 2009; Бондаренко, 2016; Бутко, 2019; Казміренко, 2021; Карамушка, 2024).

Як тлумачить Вікіпедія, коучинг (від англ. *Coaching* – тренерство, репетиторство) – це метод здійснення консалтингу й тренінгу, за якого спеціальна особа (коуч) допомагає іншим досягнути певних цілей у професійному чи в особистому житті. На відміну від наставництва, коучинг зосереджується на досягненні конкретної цілі способом, який людині належить зрозуміти самотужки. Завдання коуча полягає в допомозі з відшукування цього способу».

Головна ціль коуча – консультування з метою допомогти клієнту зрозуміти, як саме він може досягнути поставлених ним (спільно з коучем) цілей. Головні робочі інструменти коучингу – співпраця і діалог, які обов'язково передбачають обмін когніціями, емоціями й інтеракціями та присутність зворотного зв'язку (Карамушка, 2024).

Однак, коучинг – це не лише репетиторство, наставництво, тренерство чи консультування, а коуч не є ментором, наставником чи гуру, який передає учням свої знання і досвід. Значно важливішим у співпраці коуча і клієнта є орієнтація на знання і досвід самого клієнта. Фактично коуч – це партнер, який допомагає людям розкрити свій потенціал, схильності та внутрішні ресурси через зосередження на тому, що в них найкраще виходить. Коучинг – це спільний пошук відповідей клієнта на актуальні для нього запитання, навчання клієнта ставити життєві і професійні цілі та досягати їх (Бондаренко, 2016; Бліхар, 2020). І на цьому шляху коуч виконує ролі і функції тьютора, наставника, консультанта, тренера, фасилітатора, медіатора, ігротехніка та інші, доцільні в конкретній ситуації.

Як ментор (наставник) він орієнтований на знання і загальний розвиток клієнта, з яким він працює. В разі потреби він ділиться з клієнтом знаннями і досвідом, однак головна його ціль – актуалізувати і збагатити знання і досвід клієнта. Коуч, на відміну від ментора, не дає готових планів дій та відповідей на запитання клієнта, а спрямовує його на самостійний пошук відповідей та освоєння нових навичок самостійно думати і діяти, бути незалежним і впевненим у собі.

Як консультант коуч передусім орієнтований на терапевтичні цілі і, відповідно, на терапевтичні сесії, мета яких – усвідомлення психологічних бар'єрів та застарілих проблем, які коріняться в минулому досвіді клієнта і заважають йому якісно жити «тут і тепер» та успішно рухатися в майбутнє. Консультативний коучинг насамперед зосереджений на актуальному вимірі «тут і тепер» і спирається переважно на поточні події і

наявний стан речей.

Як тренер коуч найчастіше розглядається в англomовній літературі і тренінг (як у груповому, так і в індивідуальному форматі) є одним з успішно застосовуваних ним інструментів. Хоча груповий і командний коучинг все ж здійснюється здебільшого як індивідуальний процес в груповому контексті, мета якого – розкриття потенціалу людини та її максимальної ефективності. При цьому, на відміну від класичних тренінгів, акцент робиться на визначенні кожним особистих цілей та взяття на себе відповідальності за їх реалізацію, в т.ч. за оцінку власних сил, обраного напрямку розвитку, власні рішення тощо. Коуч забезпечує для цього екологічне, безпечне, креативне середовище. Він ставить питання, що спонукають до роздумів, і завжди готовий допомогти клієнту досліджувати, міркувати та ухвалювати рішення. Коучинг допомагає внести бажані зміни у власне життя, бізнес, кар'єру, підвищити ефективність роботи, покращити стосунки з іншими, розвинути конкретні навички.

Як медіатор коуч може бути особливо ефективним у конфлікт-менеджменті, в ситуаціях урегулювання групових та командних конфліктів. Медіація, тобто залучення у вирішення конфлікту коуча в ролі медіатора (посередника), уможлиблює налагодження комунікації, спільний аналіз конфлікту, вибір прийняттого для всіх способу його вирішення. Коуч у ролі медіатора спільно з учасниками здійснює вивчення й аналіз точок зору сторін та пошук стратегії розв'язання конфлікту, а також є гарантом виконання ухвалених рішень та неупередженої оцінки їх ефективності. При цьому він не виносить рішень і не примушує до їх виконання, а підводить учасників конфлікту до ухвалення самостійного рішення як єдино прийняттого та усвідомлення необхідності його дотримання, застосовуючи техніки: а) рефлексивного втручання, які спрямовані на встановлення і підтримання контакту з учасниками конфлікту; б) контекстуального втручання, які

спрямовані на формування сприятливого клімату переговорів; в) незалежного втручання, які забезпечують процес прийняття рішень і аналізу варіантів. Завдання коуча як третьої сторони конфлікту: 1) медіація або посередництво, за якого консультативні рекомендації не обов'язково сторони мають брати до уваги; 2) примирення, у якому акцент роблять не стільки на залагодженні питань, скільки на процесі, за допомогою якого конфлікт припиняється; 3) арбітраж, за якого рекомендації третьої сторони є обов'язковими (Бліхар, 2020; Ложкін & Пов'якель, 2007).

Як фасилітатор коуч орієнтований на допомогу з вироблення рішення окремою особою, групою чи командою щодо розв'язання надмірно складних завдань, з прояснення та досягнення поставленої мети, з пошуку ресурсів та збереження психологічного статусу-кво в разі виникнення значних труднощів тощо. Мета фасилітації полягає в спільному аналізі і вирішенні конкретних проблем, пошуку ідей, уточнення завдань, що стоять перед учасниками переговорів та плануванні дій. Роль коуча як фасилітатора передбачає необхідність: 1) бути нейтральним і неупередженим; 2) узгодити важливі теми та питання, які потребують вирішення; 3) організувати відповідні умови для обговорення проблеми; 4) створити творчу і вільну атмосферу для обміну думок всіх учасників; 5) мотивувати кожного учасника до включення в процес обговорення питання та ухвалення рішень.

Як тренер-ігротехнік коуч створює в процесі запланованих сесій (індивідуальних, групових чи командних; спрямованих на навчання керівників, лідерів чи персоналу; орієнтованих на ухваленні цілей і завдань діяльності, розв'язання конфлікту чи організацію процесу командотворення) спеціальне гейміфіковане середовище, в якому неодмінно присутні не лише сюжет та елементи гри, а й ігрові дії (Антонов, 2024).

Існує два базових напрямки коучингу: коучинг особистісного росту та бізнес-коучинг, які можуть реалізовуватися одночасно, проте кожен з них має свої цілі

і запити. **Коучинг особистісного росту** займається вирішенням проблем та досягненням цілей у сфері особистого психологічного функціонування людини. У ньому також є два напрямки: 1) комунікативний (все, що пов'язано зі стосунками та взаємодією з іншими людьми в т.ч. з сім'єю, друзями, знайомими тощо); 2) особистісний (все, що стосується «саморозвитку»). У сфері особистісного розвитку коуч працює з надзвичайно широким колом запитів, серед яких: впевненість в собі, цінності та сенси, мотивація та пошук внутрішніх ресурсів, боротьба зі стресом, самооцінка, збагачення рефлексії тощо (Казміренко, 2021; Карамушка, 2024).

Бізнес-коучинг спрямований на вирішення завдань в сфері професійної діяльності окремих осіб, професійних груп, робочих команд тощо. Він допомагає планувати та визначити пріоритетні цілі і стратегії, необхідні для просування бізнесу до мети. Спеціаліст-коуч зустрічається з власником бізнесу регулярно, щотижня чи щомісяця, щоб стежити за виконанням зобов'язань, ухвалених під час попередньої коуч-сесії. Робота з коучем корисна для власників малого та середнього бізнесу, який найчастіше керується й контролюється однією людиною. Тож завдання коуча – допомога в аналізі рішень керівника та усвідомленні зв'язку ухвалених рішень з його особистим життям і як це позначається на веденні бізнесу. Коуч допомагає відстежувати та вимірювати прогрес за обраними показниками ефективності, який складно зафіксувати, якщо діяти самостійно. У разі, якщо шлях до досягнення мети прозорий, особа, яка відповідає за її досягнення, стає дуже відповідальною (Velbin, 2010; Бондаренко, 2016).

В умовах стрімких змін соціального та професійного життя людських спільностей, спричинених насамперед розвитком цифрових інформаційних технологій, штучного інтелекту, технологізації бізнес-процесів, діджиталізації повсякденного життя тощо, змінюються й вимоги до організації співпраці та ефективної комунікації в

найрізноманітніших професійних групах (командах проектів, креативних групах, ігрових середовищах тощо) для успішного виконання цими групами поставлених перед ними чи сформульованих ними самими стратегічних і тактичних цілей та завдань. При цьому важливим є: 1) розуміння групою і кожним її членом процесів групової динаміки в процесі професійного становлення групи як єдиного консолідованого організму; 2) усвідомлення чинників, які перешкоджають чи, навпаки, сприяють успішній співпраці; 3) правильний розподіл групових ролей на різних етапах просування до поставленої мети та реалізації цільових проектів; 4) розуміння значення і можливостей керівника й лідера (прожект-менеджера, скрам-майстра, наставника, коуча) тощо.

Саме для цього і потрібен коучинг, або коуч-менеджмент, у бізнесі, де він є методом побудови ефективних бізнес-моделей та формування гнучких навичок співпраці з реалізації спільної бізнес-мети. Не випадково серед базових принципів успішного керівництва професійними колективами, в т.ч. творчими та проектними робочими командами, є: 1) принцип наймання фахівця з навичками глибокої експертизи та успішним портфоліо; 2) принцип усвідомлення, що найбільші ризики неуспішності проектів обумовлені не зовнішніми обставинами, а помилковими рішеннями і діями не так членів команди, як керівника, провідного менеджера проекту, командного лідера; 3) принцип використання методології та технологій із забезпечення згуртованості команди (Team Building Methodology), які базуються на ідеї, що для досягнення оптимального результату в командній проектній роботі необхідна злагоджена робота всіх членів команди. Це потребує систематичних вправлянь (тренінги, ділові та рольові ігри, мозкові штурми тощо), спрямованих на оптимізацію комунікації між членами команди, формування навичок планування, реалізації та координації спільної діяльності, розвиток довіри та креативності, активація мотивації, адже саме мотивована й самокерована команда

має найвищий рівень ентропії й відповідальності за виконувану діяльність та її результат, а це підвищує не лише продуктивність команди, а й задоволення учасників від своєї роботи.

Одними з поширених моделей коучингу є:

1. Модель ПРАВДА – модель розвитку працівників і керівників середньої ланки, де: П – Проблема та її усвідомлення; Р – результат, який можна отримати при усуненні проблеми; А – Аналіз причин появи проблеми з погляду конкретних осіб; В – Візія, або уявлення про те, що слід змінити в системі переконань, щоб дістатися потрібного результату; Д – Дії, які слід здійснити; А – Аналіз результативності нового типу поведінки.

2. Модель GROW – модель коучингу для роботи над досягненням особистих професійних цілей та поступової зміни позиції щодо цих цілей. Аббревіатура GROW визначає ключові точки, які слід пройти разом з коучем: 1) ціль, або постановка цілі (Goal); 2) реальність, оцінка відповідності цілі і реальності (Reality); 3) можливість, оцінка власних можливостей без акцентування на можливих перешкодах (Opportunity); 4) намір, упевненість і переконання у доцільності і корисності наміру (Word).

3. Модель Teambuilding – модель коучингу для утворення робочих (творчих, проектних) команд. Ця модель є гарним прикладом соціального інжинирингу, мета якого – формування робочої команди, або тимбїлдинг (від англ. teambuilding – побудова команди). Командотворення – це послідовний поетапний процес цілеспрямованого вибудовування ефективної робочої команди, яка об'єднує в особливу спільність одnodумців, націлених на досягнення спільного результату, здатних працювати і діяти злагоджено, як єдиний організм, знаходити творчі рішення в найрізноманітніших ситуаціях тощо і разом з цим успішно реалізовувати енергетичний, інтелектуальний і творчий потенціали кожного її члена (Tuckman, 1965; Морозов, 2009; Belbin, 2010; Bishop, 2014; Горбунова, 2014; Муха, 2015).

За Б.Такманом, коучинг розвитку команди реалізується в чотири етапи: 1) **збирання** (Forming), коли команда збирається разом, формує цілі й завдання, а члени команди вивчають один одного і встановлюють необхідні межі командних ролей та обов'язків; 2) **штормінг** (Storming), або етап консолідації та розробки ефективної стратегії роботи, коли члени команди конкурують за лідерство, встановлюють і закріплюють командні ролі й обов'язки, у зв'язку з чим природно виникає невдоволення роботою команди та окремих її членів, суперечки і навіть конфлікти, які слід якнайшвидше здолати; 3) **нормування** (Norming) – етап адаптації команди до визначених ролей і обов'язків кожного члена команди згідно з їх психотипом та особливостями поведінки, спрямованих на реалізацію визначених цілей і завдань на засадах взаєморозуміння, довіри, готовності до співпраці; 4) **співпраця** (Performing) – це остання стадія, коли команда знає свої ролі та обов'язки і зосереджена на досягненні спільної мети аж до завершення проекту та/чи розпуску або переформування команди (Tuckman, 1965).

Для збирання і формування команди особлива увага приділяється підбору кандидатів, і це – одне з типових завдань коуч-менеджменту. За М. Белбіним, команда – це не просто група осіб, а комплементарний і згуртований колектив, члени якого здатні підпорядковуватися спільним правилам і нормам, злагоджено діяти в ім'я реалізації спільної мети на засадах самовпорядкування, тобто в умовах мінімальних управлінських впливів. І формування таких колективів – як функція коуч-менеджменту – являє собою цілеспрямований, упорядкований і контрольований технологічний процес, заснований на визначенні в усьому світі знаннях про психіку і поведінку людей (Belbin, 2010).

У викладеному роумінні коучинг є не лише придатною методологією неманіпулятивної комунікації у професійних середовищах, а й вельми придатним технологічним засобом успішного менеджменту та підвищення професійної компетентності менеджерів. З поширенням ідей щодо важливої ролі в цих

процесах саме «людського чинника» в науковому дискурсі з'явилося чимало ідей щодо активації цього чинника. Одною з них є ідея про ігрову сутність людини і будь-якої людської діяльності, про «людину, яка грається» (*Homo ludens*, за визначенням Й. Хейзинги), а отже яка неодмінно потребує співучасників для своїх ігор і, відповідно, правил, якими ці ігри вноормовуються (Е.Берн, 2016). Ця ідея вважається нині надзвичайно продуктивною в прикладній соціології, а також в організаційній, економічній, соціальній, спортивній, клінічній, військовій, кримінальній та інших сферах психології, особливо в разі, коли є необхідність перетворення ділових та професійних середовищ на середовища ігрові.

Ігрові середовища – реальні та віртуальні – містять сукупність умов і процедур, які забезпечують ідеальне включення учасників в індивідуальну і спільну ігрову діяльність, спрямовану на розв'язання важливих, професійних, ділових цілей і завдань в ігрових умовах. Вони є джерелом професійного, інтелектуального й особистісного розвитку та мають терапевтичний потенціал. Ці середовища майже ідеально імітують реальність або ж створюють принципово нові, неможливі в офлайновому житті фантастичні світи. Вони породжують цілком природні й реальні емоційні переживання і гарантують високий ступінь занурення гравців у спільний ігровий контекст та активне залучення до індивідуальних досвідів інших учасників. Ігрова діяльність активує вироблення гормонів задоволення й радості (дофаміну і ендорфіну): здолавши певний рівень гри (групової чи індивідуальної, за монітором комп'ютера), геймер відчуває задоволення, проявляє цікавість до продовження і вмотивований до дальших дій. І що особливо цінно – в ігрових середовищах діють доцільні, прийнятні і зрозумілі правила й механізми: з одного боку – типові для гри, а з другого – типові для серйозної діяльності (гра – одна з провідних діяльностей людини), і це робить їх придатними для розв'язання важливих

професійних задач в умовах, коли рутинна діяльність перетворюється на радість і задоволення (Антонов, 2024).

Означені переваги ігрових середовищ спричинили **гейміфікацію**, що означає використання ігрових методик в неігрових ситуаціях, застосування методів проектування гри для неігрових областей (бізнес-процеси, соціальні проекти, освіта та ін.) і визнається нині вдалою стратегічною спробою вдосконалити мотивацію залучення членів організації до спільної діяльності через створення піднесеного емоційного стану в процесі гри та гарним інструментом удосконалення бізнес-середовищ у цілому. Гейміфікована діяльність – це просто гра, це виконання серйозних задач в ігровому форматі й у відповідній ігровій обстановці, що оптимізує вирішення ділових питань та освітніх задач, успішне засвоєння навчальних курсів тощо для осіб будь-якого віку. При цьому пріоритетними залишаються ділові цілі, а елементи гри лише допомагають утримати мотивацію до їх досягнення. Гейміфікація, на відміну від гри, залишає гравців у реальному світі з реальними неігровими задачами, а не просто переносить гравців у вигадану реальність ігрового простору (Бондаренко, 2016; Антонов, 2024).

Нині гейміфікація успішно застосовується не лише в бізнесі, а й у інших сферах людської діяльності (збройні сили, охорона здоров'я, освіта тощо). Глобальні світові компанії застосовують гейміфікацію в процесах навчання персоналу та управління ним, для навчання співробітників та управління їхньою мотивацією, при взаємодії з клієнтами тощо. Гейміфікацію успішно використовують при прийомі на роботу, коли кандидату на певну посаду пропонують логічні ігри, тести, квести, і чим успішніше грає претендент, здобуваючи більше балів, проходячи більше рівнів, тим вище імовірність бути прийнятим на роботу. При цьому розробники створюють ігри на актуальні теми, спонукаючи користувачів до вирішення нагальних глобальних проблем, таких як голод, бідність, хвороби, війни,

зміна клімату, зникнення біорізноманіття та інше (Бондаренко, 2016).

Існують різні моделі гейміфікації. Так **динамічні моделі** фокусуються на створенні захоплюючих і постійно змінюваних умов для користувачів. Вони містять елементи, адаптовані до поведінки і потреб учасників, і забезпечують постійний інтерес (наприклад, завдання та нагороди змінюються залежно від рівня гравця і його досягнень, що стимулює дальшу активність і замученість), чим цінна гейміфікація в освіті. Натомість **інфляційні моделі**, навпаки, приділяють увагу нагородам і заохоченням, які з часом можуть втрачати свою цінність і мотиваційну силу (якщо їх надто багато або вони легко доступні). Вибір між цими моделями залежить від цілей компанії та очікувань користувачів: динамічна модель може краще утримувати інтерес у довгостроковій перспективі, тоді як інфляційна модель може швидко стимулювати активність, але ризикує втратити свою ефективність з часом. Так чи інакше, за прогнозами відомої компанії Growth, у світі і далі зростатиме попит на гейміфіковані системи, тож нині розробка відповідних методів є важливим завданням для науковців і практиків.

Висновки.

1. За часів штучного інтелекту, високих інформаційно-комунікаційних технологій та масової діджиталізації

соціального, професійного й індивідуального буття людства усі суспільні процеси потребують не лише створення нового, а й «перезавантаження» вже відомих інструментів конструювання цих процесів, а також управління ними та їх розвитком.

2. Одним з інструментів, що вочевидь потребує «перезавантаження», є соціальний інжиниринг – методологія, метод і технологія конструювання соціальних процесів в усіх сферах суспільного життя – який, на жаль, не витримав навали інформаційної доби і втратив статус соціально-психологічної технології неманіпулятивного впливу на свідомість і поведінку акторів соціальних процесів та формування самих цих процесів.

3. Соціальний інжиниринг якнайкраще може бути реалізований засобами коучингу (коуч-менеджменту) – як методології, методу і технології апіорі неманіпулятивного, екологічного, суб'єкт-суб'єктного впливу на професійні, бізнесові, навчальні та інші цільові аудиторії. Адже коучинг – це природна форма людиноцентрованого управління індивідуальними і колективними суб'єктами соціального й професійного буття, заснована на суб'єкт-суб'єктній взаємодії між коучем та учасниками коучингової (в т.ч. ігрової) взаємодії, головним інструментом якої є діалог.

Література:

1. Антонов, Т. А. (2024). Вплив повномасштабного вторгнення на відеоігрову активність в Україні: психологічний копінг у часи кризи. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 1(73). 295–302.
2. Берн, Е. (2016). *Ігри, у які грають люди*. Харків : [Клуб Сімейного Дозвілля](#). 256 с. ISBN 978-617-12-0454-6
3. Бліхар, М. Медіація як спосіб вирішення адміністративних спорів. *Підприємство, господарство і право. Адміністративне право і процес*. 2020. 10. 78–82.
4. Бондаренко, С.М. (2016). Ділова досконалість підприємств як фактор конкурентоспроможності національної економіки України. *Економічний простір*. 116. 200–208.
5. Бутко, М. П., Дітковська, М. Ю., Задорожна, С. М., Іванова, Н. В., Олійченко, І. М., Оліфіренко, Л. Д., Пепа, Т. В., Повна, С. В., Шабардіна, Ю. В., Шевченко, О. М. (2019). *Стратегічний менеджмент* : навч. посіб. / за ред.

- М. П. Бутка. Київ : Вид-во Центр учбової літератури. 375 с.
6. Горбунова, В. В. (2014). *Психологія командотворення: ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд* : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 380 с.
7. Казміренко, В.П. (2021). *Соціальна психологія організації: монографія*. Вид. 2-ге, випр. і доп. К.: Видавничий дім «Гельветика». 482 с.
8. Карамушка, Л. М. (2024). До проблеми розробки технологій забезпечення психологічного здоров'я особистості в умовах війни. *Організаційна психологія. економічна психологія*. 32 (2). С. 41–58.
9. Ложкін, Г. В., Пов'якель, Н. І. (2007). *Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика* : навч. посіб. Київ : Вид-во Професіонал. 410 с.
10. Морозов, В. В., Чередніченко, А. М., Шпильова, Т. І. (2009). *Формування, управління та розвиток команди проекту* : навч. посіб. / за ред. В. В. Морозова. Київ : Вид-во Таксон. 463 с.

11. Муха, Р. А. (2015). Команда, її сутність та особливості розвитку. *Ефективна економіка*. 8. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4253>
12. Петрунько, О. В. & Плющ, О. М. (2021). Перспективи застосування екологічного підходу в сучасних психологічних дослідженнях. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 4 (64). С. 205–216.
13. Чалдіні, Р. (2022). Психологія впливу. Харків : *Клуб Сімейного Дозвілля*, 608 с. ISBN 978-617-12-9625-1
14. Belbin, R.M. (2010). *Management Teams: Why They Succeed or Fail* (3rd ed.). London : Routledge. 204 p. <https://doi.org/10.4324/9780080963594>
15. Bishop, James W.; Scott, Dow; Maynard-Patrick, Stephanie; and Wang, Rei (2014). Teams, Team Process, and Team Building. *Clinical Laboratory Management of Business*, 2nd Edition. Faculty Publications and Other Works, 373–391. <http://dx.doi.org/10.1128/9781555817282.ch18>
16. Tuckman, B.W. Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*. 1965. 63 (6). 384–399.

УДК 159.943.8:922

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-222-230

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПТУ «СИТУАЦІЯ» У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Ольга Васильченко¹

¹Доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: olgavm@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2502-8072>

APPLICATION OF THE “SITUATION” CONCEPT IN THE STUDY OF SOCIAL BEHAVIOR

Olha Vasylychenko¹

¹Doctor of Science (Psychology), Associate Professor, Professor of the Department of Psychology, “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: olgavm@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2502-8072>

Анотація. В роботі здійснено теоретичний аналіз концепту «ситуація» в ракурсі дослідження соціальної поведінки. Ситуація може бути розглянута як складна суб'єктивно-об'єктивна реальність, де об'єктивні складові представлені у вигляді суб'єктивного сприйняття її особистісної значущості для учасника ситуації. Поведінка в різних життєвих ситуаціях залежить як від базових особистісних утворень (когнітивних, афективних, ціннісно-сміслових), так і від більш гнучких її характеристик. Особистість, будучи суб'єктом власного життя, визначає конфігурацію психологічних ситуацій, накладаючи свою унікальну рамку й використовуючи свій власний формат. При цьому цілі й потреби особистості виступають як системотворчий фактор, що визначає якісну специфіку психологічної ситуації. Фактори середовища (суб'єкт-об'єктні або суб'єкт-суб'єктні взаємодії) є детермінантами, які обумовлюють визначення ситуації. Для дослідження детермінації соціальної поведінки важливо враховувати все те, що має для індивіда психічну реальність. Саме у «психологічній ситуації» утілюється образ, відбиття об'єктивної ситуації, утворене як з дійсних об'єктів, так і інтеріоризованих у минулому інформацій. У психічну ситуацію входить те, що впливає на поведінку індивіда, якщо навіть відповідної об'єктивної ситуації немає. Соціальна поведінка повинна розглядатися як процес, для вивчення якого необхідно виокремити його внутрішні протиріччя, встановити зв'язки та залежності. Поведінка має виводитися з усієї кількості одночасно співіснуючих фактів, а ці факти утворюють систему. Існування простих механічних закономірностей, що співвідносять окремі стимули з конкретними реакціями, неможливе, тому що й ті, й інші вбудовані в динамічний контекст, які видозмінює й обмежує дія цих закономірностей. Концепт «соціальна ситуація» містить у собі суб'єкта й одночасно протиставляє йому як щось зовнішнє, інше. Осмислити постійний взаємобмін між зовнішнім і внутрішнім та самоорганізацію в біосоціальної системі дозволяють ідеї необоротності, нелінійності й варіабельності розвитку, саморегуляції й емерджентних ефектів у методологічному полі системного мислення в руслі системно-синергетичного підходу.

Ключові слова: соціальна поведінка; особа; особистість; соціальна ситуація; психологічна ситуація; життєва ситуація; ситуаційний підхід; подія; життєвий шлях.

Формул: 0; **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 7

Abstract. The paper presents a theoretical analysis of the “situation” concept in the context of social behavior research. The situation can be viewed as a complex subjective-objective reality, where objective components are presented in the form of subjective perception and personal significance for the participant of the situation. Behavior in different life situations depends on both basic personality traits (cognitive, affective, value-sense) and its more flexible characteristics. The personality, being the subject of his/her own life, determines the configuration of psychological situations, imposing its own unique framework and using its own format. At the same time, the goals and needs of the personality act as a system-based factor that determines the qualitative specificity of the psychological situation. Environmental factors (subject-object or subject-subject interactions) are the determinants that shape the situation. In order to study the determination of social behavior, it is important to take into account everything that has a mental reality for an individual. It is the “psychological situation” that embodies the image, the reflection of the objective situation, formed from both actual objects and information internalized in the past. It is the “psychological situation” that embodies the image, the reflection of the objective situation, formed from both actual objects and information internalized in the past. The psychological situation includes everything that influences the behavior of an individual, even if there is no corresponding objective situation. Social behavior should be viewed as a process that requires the study of its internal contradictions, connections and dependencies. Behavior should be drawn from the entirety of simultaneously coexisting facts, and these facts create a system. The existence of simple mechanical laws that correlate individual stimuli with specific reactions is impossible, because both are embedded in a dynamic context that modifies and limits the effect of these laws. The concept of “social situation” includes the subject and at the same time opposes it as something external, different. Understanding the constant interchange between the external and the internal and self-organization in a biosocial system is possible with the ideas of irreversibility, nonlinearity and variability of development, self-regulation and emergent effects in the methodological field of systemic thinking in the mainstream of the system-synergistic approach.

Keywords: social behavior; person; personality; social situation; psychological situation; life situation; situational approach; event; life path.

Formulas: 0; **fig.:** 0, **tab.:** 0, **bibl.:** 7

Постановка проблеми. Проблема аналізу соціальної поведінки особистості зумовлена поліаспектністю цього феномена й відповідно його міждисциплінарним характером. Можна констатувати зазіхання представників різних галузей науки на володіння необхідним і достатнім знанням сутності феномена соціальної поведінки особистості без належного врахування її системної організації. Актуальне завдання психології полягає в тому, щоб разом з представниками суміжних галузей знання розробити методологію та мову спільної діяльності з вивчення соціальної поведінки особистості, що забезпечить перехід досліджень цього складного феномену на якісно новий рівень, адекватний системній організації об'єкта дослідження. Лише у 80-х роках ХХ ст. у науці відбулася реабілітація категорії «поведінка» та почали з'являтися спроби її використання для цілісного розуміння особистості. В галузі досліджень людини все більш перспективною стає проблематика поведінки особистості – її цілісний аналіз, процес її формування й розвитку. Однак зростання інтересу до категорії поведінки не призвело до однозначного загальноприйнятого її визначення і тлумачення.

Важливим є обґрунтування особливостей ухвалення рішення, як особливого виду цілепокладання у складних соціальних ситуаціях, а саме ситуаціях невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш загальне визначення поняття «ситуація» в сучасній психології як активної взаємодії особистості й середовища дає Н. Гришина, що розглядає «ситуацію» як природний елемент соціального життя, визначений залученими в неї людьми, місцем дії, сутністю діяльності. Рідше, ніж термін «соціальна ситуація», уживаються терміни «життєва ситуація», «критична ситуація» і «адаптогенна ситуація». О. Коржова вказує, що життєві ситуації часто розуміються як «життєві події» або «події» і часто розглядаються в контексті життєвого шляху.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз феномену соціальної ситуації, який має стати центральним у

дослідженні різних видів та типів соціальної поведінки особистості; обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження соціальної поведінки у ситуаційному підході.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Ситуація* – це система зовнішніх відносно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність. У кожний момент свого життя особистість знаходиться у якійсь ситуації, яка визначається, з одного боку, попередньою історією, а з іншого боку, умовами, які характерні для цього періоду її життя. Соціальна ситуація утворюється внаслідок взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників і є актуальною для особистості в даний момент життя. В останні два десятиліття ситуаційна парадигма в соціально-психологічних дослідженнях представлена в численних теоретичних і практичних дослідженнях.

Однак до сьогодні ще не сформувалася єдина теорія, що надала б можливість структурування накопиченого матеріалу. Теоретичний аналіз численних праць показує неоднозначність і труднощі в тлумаченні поняття «ситуація», фрагментарний підхід авторів, що багато в чому залежить від їхніх переконань і поглядів, відсутність наукової парадигми й підходів до розуміння соціальної ситуації. Ми поділяємо думку авторів, які вважають, що розгляд психологічної ситуації в контексті системного підходу як відкритої, ієрархічно організованої, динамічної, нестійкої, нелінійної системи є найбільш продуктивним.

Психологічна ситуація – це відкрита система, оскільки на неї впливають групи детермінант щонайменше двох системних утворень: система особистості й сукупність факторів психологічного середовища. Сукупність факторів непсихологічного середовища, що включає предметний і соціальний світи, можуть впливати на людину або зазнавати впливу від неї лише в тому випадку, якщо вони стали фактами психологічного середовища.

Традиція розгляду ситуації у взаємодії з особистістю у радянській психології пов'язана насамперед із поняттям соціальної ситуації розвитку Л. Виготського й психотравмуючої ситуації В. Мясіщева.

Л. Виготський розглядає зовнішні умови середовища у взаємозв'язку і єдності з внутрішніми умовами розвитку особистості (Васильченко, 2013). В. Мясіщев у концепції ставлень особистості вводить поняття значущості ситуації (Васильченко, 2010). С. Рубінштейн підкреслював не тільки залежність особистості від різних обставин життя, але й залежність життя від самої особистості. Саме суб'єкт своїм відповідальним ставленням до життя будує власну життєву стратегію (Васильченко, 2013). У такий спосіб соціальна ситуація передбачає процес взаємодії особистості й середовища, де об'єктивні параметри зовнішнього середовища викликають появу значущих відносин. Людина в цьому випадку стає активним суб'єктом ситуації. Ця активність, як пише Л. Анциферова, проявляється в когнітивній оцінці параметрів ситуації і своїх можливостей ефективної взаємодії з ситуацією та у виробленні свого емоційного ставлення до актуальної ситуації (Васильченко, 2011).

М. Слюсаревський, аналізуючи історіогенез і сучасний стан вивчення концепту «ситуація» в соціальній психології ситуацій, відзначає, що перше покоління радянських психологів (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, В.С. Мерлін), яке ще не було «ізольоване» від зарубіжних наукових розробок, активно використовує термін «ситуація» або його аналоги (Слюсаревський, 2009). М. Слюсаревський наголошує, що апелювання до цього поняття радянських науковців не привели до виокремлення соціальних ситуацій як об'єкта спеціальних досліджень – навіть у тих випадках, коли ситуація лягала в основу емпірично зорієнтованих теоретичних побудов. Автор констатує істотне відставання вітчизняних досліджень у цьому напрямку і єдиним винятком називає концепцію ситуації, розроблену в теорії вчинку В. Роменця (Роменець, 2009).

В. Роменець розробив концептуальні уявлення про ситуацію, увів її в певну, ним же побудовану систему психологічних знань, запропонував одну з можливих схем її

класифікації, продемонстрував зразки ситуаційного аналізу (Роменець, 2009).

Ситуацію В. Роменець визначає як певну сукупність ставлень людини до світу, у яких вона [людина] переживає необхідність діяти певним чином. За В. Роменцем, «ситуація водночас залежить і не залежить від людини» (Роменець, 2009, с. 42). Незалежною стороною ситуації є світ, що існує сам по собі і ще не освоєний людиною, але який передчувається в суперечностях освоєного світу. Залежна сторона ситуації – сукупність людських пристрастей. Така роздвоєність як суттєва визначеність ситуації становить її суть, а сама ситуація набуває характеру колізії та становить вихідний пункт дії. У цьому розумінні ситуацію правомірно тлумачити як компонент вчинку, що й робив В. Роменець. У розробленій ним структурі вчинку ситуація є першою ланкою, яка тягне за собою інші ланки – мотивацію, дію та післядію (рефлексію). За В. Роменцем, перша активність людини щодо свого оточення – спроби зорієнтуватися в ситуації. Ситуація вимагає від людини пристосування до себе, але за першої ж можливості вона порушує рівновагу й намагається перетворити ситуацію (Роменець, 2009).

М. Слюсаревський зазначає, що в пізнанні соціальних ситуацій В. Роменець рухався в тому ж напрямку, що й К. Левін, але механічно не повторював його постулатів, а вибудовував власну оригінальну концепцію ситуації (Слюсаревський, 2009).

Ще на початковому етапі концептуалізації терміну «ситуація» виникає понятійна невизначеність, тому ряд дослідників намагаються її подолати. Д. Магнуссон виділяє чотири рівні розгляду ситуації: реальна ситуація в її зовнішніх, об'єктивних проявах; ситуація як така, що сприймається реальним індивідом; ситуаційний тип у його загальних, позбавлених конкретності характеристиках; широке розуміння ситуації як «життєвої ситуації». Акцентуючи увагу на зовнішньому характері ситуації, Д. Магнуссон вводить п'ять рівнів її визначення:

- А – стимули;
- В – епізоди;
- С – ситуації;
- Д – оточення;
- Е – середовище.

О. Рягузова на основі теоретичного аналізу різних психологічних підходів до визначення ситуації виділяє чотири підходи до розгляду категорії «ситуація» і відповідно диференціює чотири їх типи.

Стимульний (об'єктивний) підхід сконцентрований на зовнішньому стосовно суб'єкта характері ситуації, при цьому ситуація розглядається як *особлива об'єктивна сутність (актуальна ситуація)* (Д. Магнуссон, В. Мішель, О. Леонт'єв, Л. Зейгарник, В. Мерлін). Структура ситуації містить у собі предмети навколишнього світу, осіб, їхню діяльність, комунікацію, взаємини, події, просторові й часові обмеження.

Подійно-біографічний підхід спрямований на вивчення найбільш значущих подій життєвого шляху, його поворотних етапів, при цьому подія (ситуація) є *одиноцею виміру життєвого шляху (життєва ситуація)* (К. Абульханова-Славська, Б. Анан'єв, А. Брушлинський, Л. Бурлачук та О. Коржова, Н. Логінова, С. Рубінштейн, О. Шорохова, В. Уварова). Життєва ситуація стає «проблемною» тільки тоді, коли порушується впорядкованість плину життя й необхідність вирішувати ту або іншу проблему (або кілька проблем одночасно) вимагає від людини підвищеної цілеспрямованості, вироблення життєво важливих рішень, створюючи при цьому «моменти напруги». Життєва ситуація – найбільш важлива на життєвому шляху в певний момент часу, а особистість визначається як суб'єкт життєвого шляху. Життєва подія, що приводить до трансформацій особистості, її змін і модифікацій, є точкою біфуркації на життєвому шляху, є лише однією з підмножин у безлічі можливих ситуацій;

Особистісно-центрований, когнітивно-феноменологічний підхід апелює до суб'єктивних образів об'єктивних ситуацій – перцептивних, ментальних і почуттєвих репрезентацій об'єктивно наявних предметів і явищ; ситуація розглядається як *елемент життєвого світу особистості, суб'єктивної реальності (суб'єктивна ситуація)* (Ф. Василюк, Ю. Лер, Х. Томе). У визначенні ситуації акцент робиться на внутрішньому аспекті ситуації, на суб'єктивному прочитанні індивідом конкретної актуальної ситуації у форматі власного життєвого світу. У контексті

цього підходу ситуація є одиницею індивідуального життєвого світу (простору), що формується самою особистістю і є реальністю, освоєною й підтримуваною людиною. Кожна конкретна ситуація вписана в значеннєву структуру життєвого простору і має свою історію, що представляє собою кристалізацію всього попереднього суб'єктивного досвіду. У рамках життєвого простору явище переосмислюється в різних модальностях – ціннісній, предметній, рефлексивній, і йому приписується певне особистісне значення.

Нарешті, суб'єкт-об'єктний підхід, у якому акцент робиться на взаємодії й взаємовпливові об'єктивних і суб'єктивних факторів; ситуація при цьому розглядається як *інтерактивна одиниця й аналізується в межах термінів «символи», «значення» і «смысл» (психологічна ситуація)* (К. Левін, Г. Мюррей, У. Томас, Ф. Знанецький, Д. Магнуссон, Н. Ендлер). К. Левін вважає, що опис ситуації повинен бути передовсім суб'єктивним, ніж об'єктивним, тобто ситуація повинна описуватися насамперед з позицій індивіда, ніж з позицій спостерігача. У. Томас і Ф. Знанецький визначали ситуацію як набір цінностей і установок, з якими індивід або група мають справу в процесі активності й відповідно до яких ця активність планується і її результати оцінюються. На їхню думку, кожна ситуація включає три типи даних: об'єктивні умови, які в цей момент прямо або опосередковано впливають на індивіда або групу; попередні установки індивіда або груп, які в цей момент впливають на їхню поведінку; визначення ситуації, що є більш-менш ясною концепцією умов і усвідомлення установок.

Інтеракціоністська модель включає людину, що, активно взаємодіючи й інтерпретуючи оточення в рамках своїх когнітивних можливостей і психічного складу, впливає на середовище і, у свою чергу, опиняється під її впливом. Така взаємодія дозволяє говорити про взаємну обумовленість ситуації і людини та розглядати причинно-наслідкові зв'язки між ними. Таке розуміння ситуації містять дослідження, що оперують поняттям «особистісний смысл», який визначається як оцінка життєвого значення об'єктивних обставин для суб'єкта і дій суб'єкта в них. Крім того, наявність у суб'єкта певних когнітивних схем близька за значенням до

поняття «установка» у її трактуванні грузинською школою, відповідно до якої реакція індивіда, крім стимулу, обумовлюється установкою як цілісним психічним станом індивіда, що сформувався в суб'єкта під впливом дійсності (Ш. Надірашвілі, Д. Узнадзе).

Прихильники символічного інтеракціонізму розглядають ситуацію не тільки в межах терміну *особистісна значущість*, але й у межах терміну *соціальна цінність* відповідно до точки зору суб'єкта сприйняття. Вони зосереджують увагу на динамічному процесі соціальної взаємодії, розглядаючи індивіда, ситуацію й соціальну систему як єдине ціле. При цьому визначення ситуації здійснюється не тільки за допомогою сприймальних і когнітивних систем, але й за допомогою інтеракції та комунікації, за допомогою процесу соціального конструювання реальності. Як стверджує П. Шихірев, аналізуючи різні концепції й точки зору в психології соціальних ситуацій, «набагато ближчими до необхідного аналізу соціальної ситуації виявилися різні мікросоціологічні підходи, що виростили із символічного інтеракціонізму й розвинулися в лоні феноменологічної соціології».

Ідея соціокультурної детермінації ситуацій розвивається в роботах М. Аргайла, П. Бергера, Дж. Грахама, І. Гофмана, Т. Лукмана, Дж.Г. Міда, А. Шютца, А. Фернхема. На думку І. Гофмана, ситуація – це взаємодія, а визначити ситуацію – значить визначити рамки цієї ситуації, під якими розуміється імпліцитно наступні або експліцитно задані визначення ситуації.

За І. Гофманом, визначити ситуацію – значить спонукати інших до поведінки, що відповідає своїй концепції дії. Людина, що освоїла й утримує соціальний контекст, діючи відповідно до соціально прийнятих моделей поведінки у відповідних ситуаціях, сприймається іншими людьми як «нормальна», «своя», «адекватна». А коли ні, то невміння втримувати соціальний контекст розцінюється «іншими» як відхилення, девіація, і це у свою чергу викликає потребу діагностувати, типізувати це відхилення. М. Аргайл, А. Фернхем, Дж. Грахам вважають, що люди створюють символічне соціальне оточення, у якому ті ж фізичні об'єкти набувають значущості внаслідок свого соціального

значення, і що соціальне значення об'єктів у символічному оточенні повинне описуватися в межах терміну *суб'єктивна цінність*.

Ситуація може бути розглянута як складна суб'єктивно-об'єктивна реальність, де об'єктивні складові представлені у вигляді суб'єктивного сприйняття й особистісної значущості для учасника ситуації.

Для дослідження детермінації соціальної поведінки важливо враховувати все те, що має для індивіда психічну реальність. Саме у «психологічній ситуації» утілюється образ, відбиття об'єктивної ситуації, утворене як з дійсних об'єктів, так й інтеріоризованих у минулому інформацій. У психічну ситуацію входить те, що впливає на поведінку індивіда, якщо навіть відповідної об'єктивної ситуації немає.

Соціальна ситуація в реальному просторі визначається, згідно з М. Аргайлом:

- *цілями* соціальної поведінки (як усвідомленими, так і тими, що не усвідомлюються);

- *правилами* прийняття у конкретному соціокультурному середовищі щодо конкретного виду чи типу соціальної поведінки (загальноприйнятий погляд на поведінку в конкретних ситуаціях);

- *соціальними ролями* (прийняті в культурі моделі взаємодії);

- *набором елементарних дій та операцій* (найпростіші вербальні й невербальні форми участі у взаємодії);

- *послідовність поведінкових актів*;

- *концептами* (знання, наявність у когнітивній структурі певних категорій, що забезпечують розуміння ситуації, тобто уявлення про типи та види соціальної поведінки, людей, що є суб'єктами соціальної активності, соціальну структуру, у якій соціальна активність відбувається, елементи взаємодії та об'єкти, включені у взаємодію);

- *фізичним середовищем*, елементами якого є межі ситуації;

- *мовою і мовленням*;

- *труднощами і навиками* (перешкоди для взаємодії і навички їх подолання);

- *емоційним сприйняттям ситуації* (емоції, переживання, ставлення).

Людина, перебуваючи в певній ситуації, не тільки визначає цю ситуацію за допомогою когнітивних і перцептивних схем, але й

визначає, презентує себе, своє *Я* в кожній конкретній ситуації, а також визначає й ідентифікує іншого в цій ситуації.

Для розгляду та класифікації конкретних соціальних ситуацій, включених у будь який вид чи тип соціальної поведінки особистості, продуктивним є застосування виділених О. Рязузовою ключових бінарних опозицій, що дозволяють побачити осі, на яких вона конструюється та репрезентується:

– *індивідуальність* – *соціальність* як базова опозиція, що знаходить висвітлення у всіх виділених опозиціях; вона пов'язана з співвіднесенням людини й буття, залученням людини в навколишній світ; вона дозволяє розглядати психологічну ситуацію як спосіб репрезентації світу, як інтерактивну одиницю, що виникає на стику зовнішнього, об'єктивного, світу й внутрішнього, суб'єктивного, світу. При цьому зазначена дуальна пара акцентує граничність психологічної ситуації, оскільки вона повністю не належить ні об'єктивному, ні суб'єктивному світам;

– *соціальна нормованість* – *девіація* пов'язана з упорядкуванням різноманіття психологічних ситуацій. Шерега психологічних ситуацій відбиває безперервність людського життя, його природний хід і розвиток. При цьому психологічні ситуації мають певну міру умовності, оскільки існують деякі нормативно задані межі ситуації й запропоновані правила поведінки в них. На відміну від юридичних норм або культурно-ціннісних орієнтацій вони не є соціально кодифікованими, і їхнє ігнорування може або ставити під сумнів компетентність (нормальність) особистості, або виключати її із взаємодії. Саме завдяки ним забезпечується більше ясне й адекватне розуміння повсякденної реальності,

– *унікальність* – *універсальність* передбачає розгляд психологічної ситуації у двох аспектах: з позиції індивідуального досвіду й з позиції можливості використання іншими людьми. У першому випадку акцент робиться на унікальності, новизні ситуації в життєвому просторі індивіда, у другому – на звичності, типовості ситуації в соціальному просторі;

– *передбачуваність* – *непередбачуваність* окреслює два можливі варіанти інтерпретації психологічної ситуації:

перший обумовлений позицією індивідуального суб'єкта, що виступає спостерігачем стосовно самого себе, а другий спосіб інтерпретації апелює до позиції зовнішнього спостерігача, об'єктивованого соціуму;

– *одномірність* – *багатомірність* характеризує ступінь складності ситуації. Складність один із центральних показників в аналізі психологічних ситуацій; містить комплекс характеристик, пов'язаних із суб'єктивними труднощами й можливістю розв'язання ситуації, можливістю впливу на рішення й вартість цього рішення.

Конструювання психологічної ситуації пов'язане з рефігурацією досвіду, його трансформацією, з активізацією когнітивних і афективних процесів, за допомогою яких відбувається вбудовування себе, свого *Я* в соціальний контекст. В умовах повсякденності суб'єкт конструює ситуацію на підставі соціально сталих норм і правил, інтерналізованих ролей, засвоєних і привласнених цінностей, а також особистісних і когнітивних особливостей.

Сьогодні у соціальній психології зазвичай виділяють найбільш типові способи конструювання ситуацій у повсякденному житті:

– *рольовий спосіб*, що є традиційним, звичним, типовим, він обумовлений системою правил, норм і цінностей, прийнятих у суспільстві, у групі, освоєних і привласнених індивідом у процесі соціалізації й інкультурації й успішно їм відтворених; він пов'язаний з інтерналізованими ролями (наприклад, роль матері, батька, породіллі тощо), соціальними відносинами, у які залучений індивід, а також соціальними очікуваннями;

– *інноваційний спосіб* спрямований на конструювання нового результату, що виходить за межі повсякденного життя, розширює простір актуального й нарощує простір потенційного (тут можна як приклад подати поведінку осіб, що звертаються до допоміжних репродуктивних технологій не через те, що страждають на безпліддя, а в результаті небажання йти традиційним шляхом пошуку репродуктивного партнера й подальшого співжиття з ним);

– *конформний спосіб* є пасивним (погоджувальним) способом конструювання

ситуації, за якого людина актуалізує типові, соціально схвалені визначення ситуації без їх критичної й креативної рефлексії; він обумовлений рольовими й статусними відносинами й пов'язаний з акумулюванням ресурсів минулого та спрямований на збереження або посилення вже сформованих моделей життя;

– *конфліктний (нігілістичний) спосіб* пов'язаний із способом конфронтації з групою (суспільством) і детермінований автономною особистісною позицією й орієнтаціями на власні цілі й очікування, однак при цьому особистісні смисли й домінуючі атитюди перебувають у межах санкціонованих правил і норм.

Поведінка в різних життєвих ситуаціях залежить як від базових особистісних утворень (когнітивних, афективних, ціннісно-сміслових), так і від більш гнучких її характеристик. Особистість, будучи суб'єктом власного життя, визначає конфігурацію психологічних ситуацій, накладаючи свою унікальну рамку й використовуючи свій власний формат. При цьому цілі й потреби особистості виступають як системотворний фактор, що визначає якісну специфіку психологічної ситуації. Фактори середовища (суб'єкт-об'єктні або суб'єкт-суб'єктні інтеракції) є детермінантами, які обумовлюють визначення ситуації.

Як було сказано вище, Д. Магнуссон виділив рівні визначення ситуації, отже, можна говорити про ієрархічну, структурну організацію факторів зовнішнього середовища. Однак які стимули, епізоди або події будуть організовані в конкретну психологічну ситуацію, залежить від фактора системотворчого – від цілей і потреб особистості, а також від тих особистісних властивостей, які актуалізовані в цей момент часу. Тобто об'єктивна актуальна ситуація може бути визначена й проінтерпретована по-різному, відповідно психологічні ситуації є багатозначні й полісемічні.

Психологічна ситуація поєднує безперервний і дискретний час. Час у ній дискретний, тому що психологічна ситуація затримує часовий потік штучно, зупиняючи його для того, щоб суб'єкт міг ідентифікувати й типізувати її. Однак, з іншого боку, психологічна ситуація є відображенням

безперервного часу, оскільки через неї фокусуються різночасні відрізки й формуються просторово-часові конструкції. Тобто конструюючи ситуацію, людина не пасивно сприймає час, а конструює його. Під час конструювання психологічної ситуації може відбуватися зсув просторово-часових рамок, які дозволяють суб'єктові вільно переміщатися в напрямках *майбутнє – сьогодні – минуле* залежно від конкретних потреб.

Психологічна ситуація завжди має кілька варіантів розвитку. Принцип нелінійності дозволяє описати психологічну ситуацію як складну систему, що має елементи невизначеності, непередбачуваності, полівекторності й множинності свого розвитку. Нелінійність проявляється у кількох моментах.

По-перше, нелінійність забезпечує відсутність пропорційного співвідношення між стимулами середовища і їхньою суб'єктивною репрезентацією.

По-друге, нелінійність пов'язана з непередбачуваністю поведінки: хоча суспільство транслює певні норми, правила прочитання ситуаційних типів і певні нормативні сценарії поведінки в них, обмежує вибір суб'єкта, що діє, примушує відповідати соціально прийнятому способу поведінки, але суб'єкт може цих правил дотримуватися або ігнорувати їх, приймати рішення, вибирати конкретні дії та дизайн поведінки.

По-третє, нелінійність проявляється також в існуванні факторів ситуації, які зовні (об'єктивно) здаються незначущими, але суб'єктивно є значущими, максимально важливими.

У контексті вивчення соціальної поведінки особистості особливий інтерес для нас являє *«подія»*. Події – важливі зміни або перехідні періоди в різних аспектах людського життя. Життєва подія – поворотний етап життєвого шляху, коли приймаються важливі рішення на тривалий час.

Можна дати визначення *події* як *значущого епізоду, що впливає на психологічний стан людини в певний момент часу й приводить до істотних змін у її житті*. Якщо основними характеристиками життєвої ситуації є вихід за межі життя конкретної людини, багатокомпонентність, необмеженість, то для події характерна наявність досить чітких часових меж, короткочасність протікання,

суб'єктність. Подія підкреслює стан можливості елемента непередбачуваності в ситуації, і в той же час вона відображає момент розкриття одного з варіантів можливого буття, показує його розгортання в просторі й часі.

Можна виділити структурні властивості подій:

- *час здійснення події* – те, наскільки вона відповідає нормативним соціальним очікуванням і є своєчасною для даного відрізка життєвого шляху;

- *тривалість події*, що може бути розтягнутою в часі або майже одномоментною, дискретною;

- *послідовність події* – місце події в ряду інших життєвих подій; реальна й нормативно-очікувана послідовність життєвих подій дозволяє зрозуміти структуру життєвого шляху;

- *когортні особливості події* – типові структурні властивості (тривалість, послідовність) життєвих подій у представників даного покоління;

- *контекстуальна чистота події* – це наскільки тісно і як саме вона пов'язана з іншими життєвими подіями (більшість життєвих подій не є «чистими» і не допускають однопланових пояснень);

- *імовірність здійснення події*, її статистична типовість – тобто чи відбувається щось подібне з усіма, з деякими або тільки з окремими людьми.

Виділення події визначає спосіб входження в психологічну ситуацію, її конструювання, формування й вбудовування в суб'єктивний світ. Подія забезпечує вбудовування актуальної ситуації у власний інтрапсихічний простір, у той час як психологічна ситуація є тим когнітивним конструктом, за допомогою якого відбувається вбудовування індивіда в соціальний контекст. Подія, маючи певну модальність, задає вектор або напрямок розвитку психологічної ситуації.

Події можуть мати різну модальність для конкретної особистості в певному соціокультурному середовищі. Незважаючи на їх модальність, ці події є точками біфуркації на життєвому шляху особистості й у них визначається подальший розвиток особистості та її життєвого шляху.

Ситуаційна парадигма не є вичерпною при розгляді соціальної поведінки. Як слушно зазначає Г. Балл, «результати поведінки кожної

людини проявляються не тільки в рамках тієї або іншої ситуації, на яку вона орієнтується, але й у реальному світі, якому до особливостей її виділення й відбиття "немає діла"». «Рішення, нехай навіть оптимальні стосовно деяких ситуацій із зафіксованими характеристиками, у реальному світі можуть виявитися далекими від оптимальності, більше того – мати важкі наслідки» (Балл, 2006, с. 121).

Г. Балл стверджує, що високорозвинені особистості здатні до активності *надситуативної*, а також *мультиситуативної*. Передумовою останнього виду активності служить когнітивна поліфазія – здатність володіти різними формами міркування й репрезентування (Балл, 2006; 2011).

Зводити вчинок до акту вибору з альтернативних варіантів не завжди варто. Частіше більш адекватним є розгляд «актів вибору» як моментів – іноді прохідних, а іноді вузлових – процесу соціальної поведінки. Якщо цей процес має цілісність, реалізуючи певну особистісну позицію (що знаходить вираження, наприклад, у життєвому задумі), то він може бути інтерпретований як учинок, що триває.

Висновок. Сформулюємо положення, що мають бути покладені в основу дослідження будь-якого типу чи форми соціальної поведінки особистості.

В галузі вивчення соціальної поведінки особистості залишаються невирішеними такі питання, як місце соціальної поведінки в структурі соціальної взаємодії, структура соціальної поведінки, типологія соціальної поведінки, генеза форм і типів соціальної поведінки, форми реалізації соціальної поведінки, взаємозв'язок різних детермінант соціальної поведінки, класифікація її регуляторів тощо.

Соціальну поведінку не можна розглядати у відриві від свідомості людини – закономірним є принцип єдності свідомості й поведінки. Мотиви й установки поведінки можуть бути (повністю або частково) усвідомлені людиною, але можуть і зовсім нею не усвідомлюватися, особливо якщо суперечать суспільним нормам та ідеальному образу «Я». Тоді справжня мотивація вчинків прикривається раціональним їхнім мотивуванням. Мотиви можуть не відразу усвідомлюватися особистістю й у тому випадку,

якщо її соціальна поведінка здійснюється інтуїтивно в незвичній для індивіда ситуації

При вивченні будь-якої форми соціальної поведінки важливим є питання про джерела її виникнення й динаміки.

Одним з основних концептуальних положень соціальної психології є теза про те, що індивідуальна психіка, а також колективні утворення (від неформальних соціальних груп до цілих націй) повинні розглядатися як системи, що перебувають у стані напруги. Відповідно до принципу системності соціальна поведінка повинна розглядатися як процес, для вивчення якого необхідно виокремити його внутрішні протиріччя, встановити зв'язки та залежності. Поведінка має виводитися з усієї кількості одночасно співіснуючих фактів, а ці факти утворюють систему, тому стан кожної частини системи залежить від будь-якої іншої його частини. Існування простих механічних закономірностей, що співвідносять окремі

стимули з конкретними реакціями, неможливе, тому що й ті, й інші вбудовані в динамічний контекст, які видозмінює й обмежує дія цих закономірностей. Деякі з них є рушійними, а деякі – стримувальними силами. Тож не можна обмежитися лише вивченням детермінуючих факторів. Аналіз стримувальних факторів важливий для розуміння й прогнозування ефекту дії стимулу, такою ж мірою як і аналіз самого цього стимулу.

Концепт «соціальна ситуація» містить у собі суб'єкта й одночасно протистоїть йому як щось зовнішнє, інше. Осмислити постійний взаємообмін між зовнішнім і внутрішнім та самоорганізацію в біосоціальній системі дозволяють ідеї необоротності, нелінійності й варіабельності розвитку, саморегуляції й емерджентних ефектів у методологічному полі системного мислення в руслі системно-синергетичного підходу.

Література:

1. Балл Г.А. (2006). Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы. К.: Изд-во «Основа».
2. Балл Г.О. (2011). Трактатування вчинку в теоретичному доробку С. Рубінштейна і В. Роменця. Психологія і суспільство. № 2. С. 124–129.
3. Васильченко О. М. (2013). Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз. Луганськ. Видавництво «Ноулідж»
4. Васильченко О.М. (2010). Застосування структурно-функціонального підходу до аналізу соціальної поведінки особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Т.9, 5. 103–114.
5. Васильченко О.М. (2011). Застосування системного підходу до аналізу соціальної поведінки особистості. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т.7, випуск 26. 44–55.
6. Роменець В.А. (1998). Історія психології ХХ століття. К.: Либідь.
7. Слюсаревський М.М. (2009). Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Збірник статей. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. 23. 5–24.

УДК 159.942-055.2"364"

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-231-245

ЧИННИКИ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ЖІНОК ПІД ЧАС ВІЙНИ

Ірина Сингаївська¹, Ірина Страмоусова²

¹Кандидат психологічних наук, професор, директор ННІ психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Магістр, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: stramousovaiy@krok.edu.ua

FACTORS OF WOMEN'S HARDINESS DURING THE WAR

Iryna Synhaivska¹, Iryna Stramousova²

¹PhD (Psychological sciences), Professor, Director of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Master's degree, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: stramousovaiy@krok.edu.ua

Анотація. Стаття присвячена дослідженню життєстійкості жінок під час війни. Розкрито та описано теоретико-методологічну основу дослідження, яку склали: дослідження феномену життєстійкості особистості та його чинників, побудована ресурсна модель життєстійкості особистості та досліджений взаємозв'язок між вибором копінг-стратегії та життєстійкістю особистості. Структура особистості включає життєстійкість, яка керує відповіддю особистості на життєві виклики. Високий рівень життєстійкості передбачає сталий розвиток особистості, визначення наявних ресурсів та їх використання в просторі життя. На базі ресурсного підходу була побудована модель життєстійкості особистості, яка включає такі структурні елементи: визнання особистих ресурсів і вибір ефективних стратегій подолання проблем. Глибоко досліджений феномен ресурсів особистості. Також в ході дослідження особлива увага приділялася впливу способів подолання кризових ситуацій та визначення впливу способу життя на особистісну життєстійкість. Активний копінг є ефективним методом подолання проблем. Цей метод спрямований на пошук нових шляхів вирішення труднощів у стресових ситуаціях і являє собою високий показник життєвої сили людини, тоді як пасивний копінг призводить до низького показника життєстійкості. Треба зазначити, що типи копінгу відрізняються мотивацією і стратегією поведінки. Активний копінг характеризується тенденцією долати труднощі та стратегіями пошуку соціальної підтримки. Усвідомлення власних ресурсів є елементом особистісної зрілості та вміння будувати ефективний спосіб життя. Проведено емпіричне дослідження чинників життєстійкості особистості жінок під час війни. Дослідження слугувало досягненню наступних завдань: з'ясувати вплив таких чинників життєстійкості особистості як усвідомленість особистісних ресурсів та вибір копінг-стратегій на рівень життєстійкості особистості; визначити важливість і ефективність тих чи інших рекомендацій для надання психологічної допомоги жінкам для підвищення життєстійкості особистості під час війни.

Ключові слова: життєстійкість особистості, особистісні ресурси, копінг-стратегії, особистісна зрілість, ставлення до свого «Я», мотивація досягнення.

Формули: 0; рис.: 6; табл.: 9, бібл.: 5

Abstract. The article is devoted to the study of the of women hardiness during the war. The theoretical-methodological basis of the study consists of: the study of the phenomenon of personality hardiness and its factors, the resource model of personality hardiness, and the relationship between the choice of coping and personality hardiness. Personality structure includes hardiness, which guides the individual's response to life's challenges. A high level of sustainability implies the constant development of the individual and the determination of available resources and their use in the space of life. Based on the resource approach, a model of personality hardiness was built, which includes the following structural elements: recognition of personal resources and the choice of effective coping strategies. Also, in the course of the study, special attention was paid to the influence of methods of coping with crisis situations and determining the influence of lifestyle on personal vitality. Active coping is an effective coping method. This method is aimed at finding new ways to solve difficulties in stressful situations and is a high indicator of a person's vitality, while passive coping leads to a low indicator of vitality and often leads to immaturity of the individual and based on the subject's position. It should be noted that the types of coping differ in motivation and strategy of behavior. Active coping is characterized by the tendency to overcome difficulties and strategies for seeking social support. Awareness of one's own resources is an element of personal maturity and the ability to build an effective lifestyle. An empirical study of the factors of the personality hardiness of women during the war was conducted. The research served to achieve the following tasks: to find out the influence of such factors of personal hardiness as awareness of personal resources and the choice of coping strategies on the level of personal vitality; to determine the importance and effectiveness of certain training recommendations for providing psychological assistance to women to increase personal hardiness under time of war.

Keywords: hardiness, personal resources, coping strategies, personal maturity, attitude to one's "I", motivation to achieve.

Formulas:0; fig.: 6; tabl.: 9; bibl.: 5

Постановка проблеми. Військові дії значно порушили звичний плин життя. Однією із вразливих категорій населення, яка підпадає під вплив екстремальних ситуацій війни, є жінки. Вони достатньо гостро сприймають події, які змінюють хід життя – стабільність, надійність, безпечність оточуючого середовища. Жінки часто стають безпосередніми очевидцями тяжких військових подій, їх рідні можуть знаходитися у небезпеці, брати участь у військових діях як військовослужбовці (Кибукевич & Сингаївська, 2022). З огляду на це, питання вивчення концепту життєстійкості жінок під час війни та її чинників, принципів та методів її формування набуває особливого значення.

Всі ситуації, які виникають у життєвому просторі особистості, несуть за собою фіксацію образу картини світу, яка впливає на подальший вибір способу переживання стресу. Залежно від того, яким способом особистість вирішує життєву ситуацію, що виникла (цілі, які поставлені, завдання, які при цьому виконуються та задіяні ресурси), вона отримує певний результат. Задоволеність або незадоволеність результатом становлять різний спектр переживань. Особливість сприйняття отриманого результату полягає в тому, що людина використовує ті способи вирішення ситуації та ресурси, що спрямовані на досягнення поставленої цілі, а вони можуть виявитися неефективними. В такому випадку особистість щоразу фіксує незадовільний результат і тим самим знижує прагнення до активних дій в житті. Життєстійкість супроводжує вищеозначені процеси та формується і змінюється під їх впливом. Саме життєстійкість надає можливість легше витримувати кризові періоди та зберігати ефективність протягом складних часів.

З огляду на особливу вразливість жінок в воєнних умовах постає актуальним дослідження даного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових публікацій показав, що українські та зарубіжні автори широко досліджують поняття життєстійкості особистості, його структуру та чинники. Активне дослідження феномену життєстійкості починається з 80-х років 20-го

сторіччя вченими С. Мадді і С. Кобейс. Також чинники життєстійкості та їх гендерні особливості були досліджені вченими Я. Сікора, І. Солкава, К. Карвер, М. Шойер, К. Олред, Т. Сміт, С. Хобфолл, Е. Еріксон, К. Роджерс, Д. Амірхан, А. Маслоу, Г. Олпорт, Р. Лазарус, С. Фолкман, Д. Вібе, Е. Маккоб, К. Джеклін, С. Тейлор, В. Франкл, Р. Тедеші, В. Флоріан, М. Мікулінчер, О. Таубман.

Серед вітчизняних науковців різні аспекти життєстійкості розглядають В. Бодров, Л. Дика, Т. Крюкова, Є. Ільїн, І. Аршава, Я. Амінева, Т. Антоненко, В. Бесараб, О. Безверхий, А. Баканова, Б. Братусь, О. Галайда, Н. Дідик, О. Кокун, Л. Карамушка, Ю. Снігур, Н. Кривоконь, Е. Маннапова, Ю. Ралігна, І. Сингаївська, Л. Степаненко, О. Сундукова, Т. Титаренко, Т. Ларіна, Ю. Швалб, О. Штепа, О. Чиханцова та інші.

Теоретико-методологічною основою дослідження феномену життєстійкості особистості є наукові роботи С. Мадді, С. Кобейс, Т. Титаренко, О. Чиханцової, Б. Братусь та інших, а також роботи, присвячені аналізу особистісних ресурсів, В. Бодрова, Я. Сікора, І. Солкава, С. Хобфолл; дослідження з визначення особистісної зрілості Г. Олпорта та визначення базових копінг-стратегій Р. Лазаруса, С. Фолкмана, Дж. Вейланта.

Теорія феномену життєстійкості, як якості життєвої сили, виникла у зв'язку з розробкою проблем творчого потенціалу особистості. С. Мадді вказує, що ці проблеми логічно пов'язані, проаналізовані та інтегровані в рамки розробленої ним концепції, за допомогою поглибленого набору установок, які дозволяють людині перетворити стресову ситуацію в потенційну можливість для саморозвитку. Таким чином, вираження таких компонентів, як зв'язок людини, контроль і виклик (ризик-прийняття) перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок вироблення стійкого подолання стресу, робить його менш помітним (Maddi & Khoshaba, 1994).

Життєстійкість передбачає визнання людиною своїх справжніх здібностей, прийняття реальності власної

самодостатності. У ситуації, коли прийняття влади призводить до екзистенційної недбалості, людина «відсторонюється» від життя, не може активно і усвідомлено взаємодіяти з навколишнім світом. Для того, щоб людина змогла ефективно протистояти впливу стресорів, їй необхідно виробити потужний спосіб і унікальний сенс взаємодії зі стресовою ситуацією. Стрессова ситуація повинна трансформуватися в можливість самореалізації, на що вказує концепція С. Мадді.

В екзистенційній психології феномен життєстійкості розглядається як здатність створювати особисті відносини зі світом. Світ життя передбачає сформовану індивідом карту світу, яка включає: особистісні смисли, цінності, які були встановлені протягом життя, визначені цілі та рішення для їх досягнення (Антоненко, 2017). Необхідна складова для того, щоб протистояти життєвим труднощам і проявляти прагнення до подолання, як говорив В. Франкл, полягає в «умінні жити». Таким чином, людина здатна вибудувати особливе ставлення до різних життєвих ситуацій, в тому числі і до труднощів (Франкл, 2020).

Особливий науковий інтерес представляє аналіз життєстійкості в контексті ресурсного підходу. Вчені такого підходу розглянули проблему впливу рівня життєстійкості на вміння використовувати особистісні ресурси в швидко мінливій соціальній реальності. Ця теорія визначає особистісний ресурс як наявність значущих сенсів у житті і впевненість у власній здатності контролювати події. Соціальні ресурси призводять до емоційно позитивних стосунків з близькими, а також до професійної та дружньої взаємопідтримки. Проблема підвищення життєстійкості особистості з точки зору ресурсного підходу пов'язана, перш за все, з оптимізацією внутрішніх і соціальних ресурсів людини. Це свідчить про виявлення та розвиток особистісних ресурсів людини, а також про оволодіння навичками оптимальної соціальної взаємодії на різних вікових етапах особистості (Дідик, 2014).

Відносно новим підходом до вивчення феномену життєстійкості є екопсихологія. Його суть полягає в виникненні нових смислів в ситуації складного життєвого досвіду. Формування нового сенсу можливо при активній реконструкції і трансформації особистості. Завдяки вивченню такого підходу вчені з'ясували, що підставою для виникнення надлишку можливостей, які не формуються в стабільній ситуації, є криза. Тому розвиток розрізняють за типом самозміни, як особливий спосіб саморозвитку.

Екопсихологічний підхід трактує особистісні зміни (самозміну) з наступними позиціями:

- міжсистемний перехід до нової ідентичності (це нова система правил, переконань, поведінкових стереотипів);
- позитивні і негативні сторони набуття нової ідентичності.

Позитивні виражаються у виникненні нових можливостей, а негативні – у втраті почуття стабільності; конструювання нового «я»-образу особистості відбувається в процесі переходу з негативної сторони в позитивну, характер особистості визначає прагнення до особистісних змін.

Життєстійкість в рамках цього підходу розглядається як буфер особистісних змін і внутрішня основа саморозвитку особистості. Дослідження цього підходу спрямовані на розвиток, зміну і зростання особистості протягом усього життя; відкриття нових смислів шляхом прийняття виклику (на думку С. Мадді); самозміна особистості, яка відбувається в стресовій ситуації, тому що в цій ситуації проявляються ті здібності людини, які не властиві їй в ситуації стабільності (Ралітна & Сингаївська, 2021).

Аналіз теоретико-методологічних підходів до феномену життєстійкості особистості дозволяє визначити, що саме життєстійкість допомагає людині створювати особистісні відносини зі світом та дозволяє ефективніше адаптуватися до постійних змін у житті.

Формування життєстійкості відбувається під впливом декількох чинників та проявляється в кризові моменти життя. Криза – це різка зміна

особистої життєвої ситуації. Руйнуються старі способи жити. Особистість змінює підхід до розуміння цінностей, стандартів і думок. Зростання особистісної зрілості, аналітичних, рефлексивних навичок стимулює і розвиває життєстійкість. Стийка людина підтримує адаптивний рівень фізичного та психічного функціонування перед обличчям подій. Рушійною силою особистісної зрілості людини є усвідомлення власних ресурсів. Усвідомлення попереднього досвіду та потенціалу особистісних ресурсів є важливим фундаментом для особистісної зрілості та чинником стійкості, який формує відповідальність, зміст та переконання. У кризі життя формується

нове бачення дійсності. Зріла людина через самовдосконалення намагається розібратися в собі, зрозуміти своє бачення світу, своє бачення себе, пристосуватися до ситуації. При цьому події будь-якого ступеня тяжкості можуть впливати на людину, але активно пристосовуючись до умов і збільшуючи тяжкість події, підвищуючи життєстійкість (Титаренко & Ларіна, 2009).

Таким чином, була сформована наступна модель життєстійкості, у якій усвідомлення власних ресурсів (особистісна зрілість) та вибір копінг-стратегії визначені, як основні чинники розвитку життєстійкості (рис. 1).

Рис. 1. Модель життєстійкості

Джерело: створено авторами

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в представленні емпіричного дослідження особливостей життєстійкості жінок під час війни.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

- обґрунтувати такі чинники життєстійкості особистості як усвідомленість особистісних ресурсів та вибір копінг-стратегій;
- здійснити емпіричне дослідження чинників життєстійкості жінок під час війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження, матеріали якого представлено у статті, здійснювалося протягом листопада 2023 року – січня 2024 року.

Опитування проводилося через форми Google Docs, які були розроблені на основі авторської анкети та ряду методик. При проведенні дослідження було приділено увагу етичним аспектам. Умовами участі у дослідженні були: 1) добровільність; 2) анонімність та конфіденційність; 3) надання згоди на збирання, зберігання, використання і

поширення даних цього дослідження в наукових цілях.

У дослідженні взяли участь 42 українки віком 18-70 років (середній вік – 46 років), які переживають наслідки повномасштабного вторгнення 2022 року. Переважну більшість досліджуваних становили жінки, які мають вищу освіту (85,7%), є заміжніми (71,4%) та відносяться до вікової категорії 40–50 років (45,1%). 14,5% досліджуваних мають середню або середню спеціальну освіту. 19%

досліджуваних є незаміжніми, тоді як 9,6% – розлучені. Що стосується вікової категорії досліджуваних, то 14,3% респондентів перебувають у віковому діапазоні від 18 до 28 років; 31% жінок відносяться до вікової категорії 29–39 років. Однакова кількість досліджуваних перебуває у віковій категорії 51–61 (4,8%) та 61–71 (4,8%). Розподіл досліджуваних за освітою, сімейним станом та віком представлений у таблиці 1.

Таблиця 1. Розподіл досліджуваних за освітою, сімейним станом та віком

Освіта	Кількість респондентів		Вік респондентів	Кількість респондентів		Сімейний стан	Кількість респондентів	
	Абсол. дос.	відносне %		Абсол. дос.	відносне %		Абсол. дос.	відносне %
Вища	36	85,7	18-28 років	6	14,3	Незаміжня	8	19
Середня або середня спеціальна освіта	6	14,3	29-39 років	13	31	Заміжня	30	71,4
			40-50 років	19	45,1			
			51-60 років	2	4,8	Розлучена	4	9,6
			61-71 років	2	4,8			

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

23,4% досліджуваних перебували на окупованій території. 19% жінок, які взяли участь у дослідженні займаються волонтерською роботою. 4,8% респондентів вказують на те, що їхній досвід під час війни зумовлений участю чоловіка у бойових діях (захисті держави). Переважна більшість досліджуваних (52,4%) не мають особистого досвіду під час війни.

Що стосується місця проживання, то 19% досліджуваних були змушені переїхати із постійного місця проживання за кордон. 28,6% опитуваних не змінили місце проживання під час війни, тоді як переважна більшість респондентів є внутрішньо переміщеними особами, тобто були змушені змінити місце свого постійного проживання в межах України.

Окрім того, 33,3% досліджуваних змінили місце роботи чи сферу діяльності за власним бажанням; 9,6% респондентів вимушено змінили місце роботи чи посаду, тоді як 9,6% досліджуваних взагалі втратили роботу без можливості знайти нову. Щоправда, переважна більшість досліджуваних (47,5%) не зазнали жодних

змін у своїй професійній діяльності. Розподіл досліджуваних за наявністю особистого досвіду під час війни, місцем проживання та професійними змінами представлений у таблиці 2.

Що стосується матеріального становища, то через війну у 66,6% досліджуваних погіршилося матеріальне становище. У 28,6% респондентів матеріальне становище не зазнало змін. І лише у незначній кількості опитуваних (4,8%) матеріальне становище стало дещо кращим.

Зауважимо, що 19% жінок внаслідок війни втратили своє житло чи воно було повністю зруйноване. У 19% респондентів житло було пошкоджене. Хоча, 62% жінок вказують на те, що на момент дослідження їхнє житло не постраждало.

Через війну у 71,4% досліджуваних спостерігається погіршення здоров'я. У 28,6% респондентів стан здоров'я не змінився. Розподіл досліджуваних за матеріальним становищем, станом житла та станом здоров'я під час війни представлений у таблиці 3.

Таблиця 2. Розподіл досліджуваних за наявністю особистого досвіду під час війни, місцем проживання та професійними змінами

Наявність особистого досвіду під час війни	Кількість респондентів		Місце проживання під час війни	Кількість респондентів		Професійні зміни під час війни	Кількість респондентів	
	абсолютне дос.	відносне %		абсолютне дос.	відносне %		абсолютне дос.	відносне %
Перебування на окупованій території	10	23,8	Вимушений переїзд за кордон	8	19	Втрата місця роботи без можливості знайти нову	4	9,6
Волонтерська робота	8	19	Вимушений переїзд в межах України	22	52,4	Вимушений перехід на іншу роботу чи посаду	4	9,6
Чоловік брав участь у війні	2	4,8				Ніяких змін не відбулося	20	47,5
Немає особистого досвіду під час війни	22	52,4	Місце проживання не змінилося	12	28,6	Зміна роботи чи сфери за власним бажанням	14	33,3

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Таблиця 3. Розподіл досліджуваних за матеріальним становищем, станом житла та станом здоров'я під час війни

Матеріальне становище під час війни	Кількість респондентів		Стан житла під час війни	Кількість респондентів		Стан здоров'я під час війни	Кількість респондентів	
	абсолютне дос.	відносне %		абсолютне дос.	відносне %		абсолютне дос.	відносне %
Матеріальне становище погіршилося	28	66,6	Житло повністю втрачене чи зруйноване	8	19	Стан здоров'я погіршився	30	71,4
Матеріальне становище не змінилося	12	28,6	Житло ушкоджене	8	19			
Матеріальне становище покращилось	2	4,8	Житло не постраждало	26	62	Стан здоров'я не змінився	12	28,6

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Варто також зазначити, що у 90,4% досліджуваних погіршився емоційний стан під час війни. І лише незначна кількість досліджуваних (9,6%) відчуває, що їхній емоційний стан під час війни покращився.

Також, внаслідок війни зазнали змін життєві перспективи досліджуваних. Так, переважна більшість опитуваних зазнали погіршення життєвих перспектив внаслідок

війни (52,4%). 14,3% респондентів зазначають, що після пережитих труднощів їхнє життя стане таким, як було, або близьким до нього. Досить оптимістично оцінюють свої життєві перспективи 33,3% досліджуваних. Розподіл досліджуваних за емоційним станом та оцінкою життєвих перспектив під час війни представлені у таблиці 4.

Таблиця 4. Розподіл досліджуваних за емоційним станом та оцінкою життєвих перспектив під час війни

Емоційний стан під час війни	Кількість респондентів		Оцінка життєвих перспектив під час війни	Кількість респондентів	
	абсолютне дос.	відносне %		абсолютне дос.	відносне %
Емоційний стан погіршився	38	90,4	Життєві перспективи погіршилися	22	52,4
Емоційний стан покращився	4	9,6	Після пережитого життя стане таким як було або близьким до нього	6	14,3
			Життєві перспективи оцінюють оптимістично	14	33,3

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Результати дослідження за Тестом особистісної зрілості Ю. Гільбуха представлені в табл. 5.

Таблиця 5. Показники за Тестом особистісної зрілості Ю. Гільбуха

Шкали	Середні значення (М)	Стандартні відхилення (σ)
Мотивація досягнення	14,14	6,34
Почуття державного обов'язку	7,11	4,21
Здатність до психологічної близькості	10,90	3,34
Ставлення до свого «Я»	29,33	8,10
Життєва установка	19,21	7,22
Особистісна зрілість	47,54	17,93

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Як видно з табл. 5, у досліджуваних найбільш виражені результати за шкалами: життєва установка, ставлення до свого «Я», мотивація досягнення. Найменш вираженими у досліджуваних є почуття державного обов'язку та здатність до психологічної близькості. Отже, можна припустити, що досліджувані є достатньо емоційно стійкими, вони вміють керувати власними емоціями та тримати їх під контролем, особливо у ситуаціях, коли потрібно приймати важливі рішення. Окрім того, досліджувані переважно здатні адекватно себе оцінити та вони є орієнтованими на досягнення поставлених цілей. Щоправда, досліджувані не завжди відчувають або ж проявляють в достатній мірі патріотизм та готовність захищати свою країну, а також досліджуваним може бути важко встановлювати контакт з іншими людьми, проявляти емпатію тощо. Це може бути зумовлене пережитими подіями, стресом, внаслідок чого емоційна складова респондентів «блокується».

Окрім того, аналіз результатів за Тестом особистісної зрілості Ю. Гільбуха показав, що за шкалою «Мотивація досягнення»

більшість досліджуваних (42,8%) мають високий рівень, тобто вони прагнуть до самореалізації, самостійності, лідерства та є ініціативними щодо досягнення поставлених цілей в обраній професійній діяльності. Дуже високий рівень мотивації досягнення притаманний 4,8% респондентів. 38,1% досліджуваних мають задовільний рівень мотивації досягнення. Це вказує на те, що респонденти намагаються бути самостійними та ініціативними, хоча далеко не завжди їм це вдається. Їхня самореалізація та прагнення досягнути успіху все ж проявляється не надто часто. Незадовільний рівень мотивації досягнення виявлений у 14,3% опитуваних. Ці досліджувані не прагнуть до самореалізації, вони не самостійні та не ініціативні, для них не характерне прагнення досягнути високих результатів у професійній діяльності.

За шкалою «Ставлення до свого «Я» 50% досліджуваних мають задовільний рівень. Ці досліджувані переважно адекватно себе оцінюють, вони ставлять до себе певні вимоги, схильні до скромності та до незадоволеності собою. Але, ці

характеристики не мають яскравої вираженості. Високий рівень ставлення до свого «Я» притаманний 38,1% респондентів. Тобто, ці досліджувані мають адекватну самооцінку, високу вимогливість до себе, скромність та повагу до інших людей. Надмірний прояв цих характеристик притаманний 4,8% досліджуваних, які мають дуже високий рівень прояву цієї шкали. Зауважимо, що 7,1% опитуваних мають «комплекс неповноцінності», який намагаються всіляко компенсувати, вони неадекватно себе оцінюють, часто проявляють неповагу до інших тощо.

За шкалою «Почуття державного обов'язку» 33,3% досліджуваних мають високий рівень, а 14,3% респондентів – дуже високий рівень. Ці досліджувані мають високий рівень патріотизму, відчуття професійної відповідальності, потребу у спілкуванні, колективізм. Задовільний рівень почуття державного обов'язку виявлений у 26,2% опитуваних. Незадовільний рівень прояву цієї шкали також виявлений у 26,2% досліджуваних.

За шкалою «Життєва установка» більшість досліджуваних (38%) мають високий рівень. Дуже високий рівень життєвої установки виявлений у 16,7% респондентів. Для респондентів із цими рівнями життєвої установки притаманне домінування розуму над почуттями, емоційна врівноваженість, розсудливість тощо. Задовільний рівень життєвої установки виявлений у 31% опитуваних. Тобто, у

певних ситуаціях емоції досліджуваних беруть верх над інтелектом, вони можуть, в певних ситуаціях, вести себе нерозсудливо, дещо легковажно. Незадовільний рівень життєвої установки притаманний 14,3% досліджуваних. Ці досліджувані легковажні, емоції беруть гору над інтелектом, вони надто емоційні.

За шкалою «Здатність до психологічної близькості з іншими людьми» було виявлено, що 42,8% респондентів мають високий рівень. Ці досліджувані дружелюбні, мають високий рівень емпатії, вони вміють слухати та комунікувати з іншими людьми. 28,6% досліджуваних мають задовільний рівень прояву за цією шкалою. 16,7% респондентів мають незадовільний рівень дружелюбності, комунікативності, емпатії та вміння слухати.

Варто зазначити, що більшість досліджуваних (45,2%) мають задовільний рівень особистісної зрілості. Високий рівень особистісної зрілості притаманний 40,4% досліджуваних. Ці досліджувані відповідальні в різних сферах діяльності, вони самостійні та емоційно зрілі, для них властива самореалізація, цілепокладання та адекватна самооцінка. 9,6% респондентів не здатні адекватно оцінювати реальність, їм важко будувати та досягати поставлених цілей, вони мають неадекватну самооцінку та нездатні раціонально вирішувати проблеми. Показники особистісної зрілості жінок представлені на діаграмі на рисунку 2.

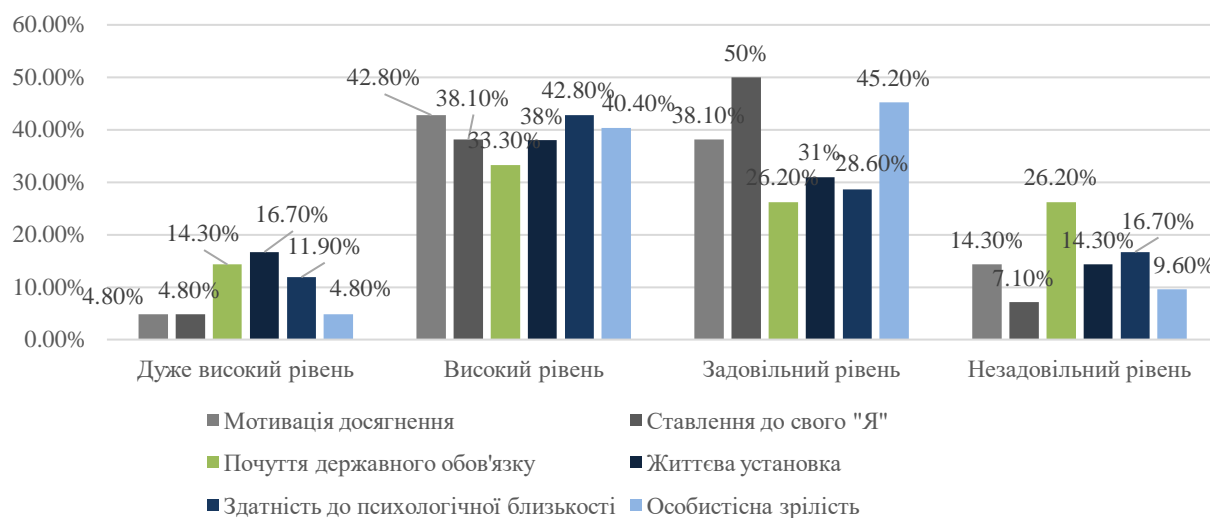

Рис. 2. Показники особистісної зрілості жінок (n=42)

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Аналіз отриманих результатів за методикою дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях (автори С. Норман, Д.

Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер, адаптація Т. Крюкової) дав можливість визначити середні значення та стандартні відхилення (табл. 6).

Таблиця 6. Копінг-поведінка в стресових ситуаціях

Шкали	Середні значення (M)	Стандартні відхилення (σ)
Копінг, орієнтований на вирішення задач	3,62	0,62
Копінг, орієнтований на емоції	2,48	0,68
Копінг, орієнтований на уникнення	2,87	0,44
Субшкала відволікання	2,61	0,54
Субшкала соціального відволікання	3,07	0,75

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Як видно з табл. 6, досліджувані переважно орієнтовані на вирішення задач, хоча також вони схильні вдаватися до соціального відволікання. Отже, респонденти у складних життєвих обставинах або ж при наявності труднощів все ж намагаються їх подолати, знайти вихід та взяти на себе відповідальність за своє життя. Хоча, в певних ситуаціях досліджувані можуть уникати вирішення проблем, зосереджуючи свою увагу на інших, часто зовсім неважливих та другорядних ситуаціях, явищах чи діях. Найрідше досліджувані вдаються до копінгу, орієнтованого на емоції та відволікання. Це не означає, що досліджувані більш схильні до раціонального мислення, ніж до різних емоційних реакцій як відповіді на стресові ситуації чи проблеми. Але, в порівнянні з іншими копінгами, цей копінг може використовуватися рідше. Це може бути зумовлене різними чинниками: наявністю досвіду вирішення проблем, віком, високим рівнем стресостійкості тощо.

Значимо також, що результати, отримані за методикою дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях, показали, що 23,8% досліджуваних мають копінг, орієнтований на вирішення задач. Тобто, ці досліджувані намагаються використовувати всі наявні ресурси для вирішення проблем.

Зазвичай, ці досліджувані можуть керувати власними емоціями задля вирішення проблеми, вони намагаються раціонально мислити тощо. 33,3% опитуваних мають копінг, орієнтований на емоції. Для цих досліджуваних характерним є домінування емоцій, з якими, у складних життєвих обставинах і при наявності проблем, їм важко справлятися. Копінг, орієнтований на уникнення, виявлений у 16,7% досліджуваних, що вказує на їхню схильність «втікати» від проблем. Така «втеча» може проявлятися у намаганні зосередити свою увагу на проблемах інших людей, на пошуку нових занять чи видів діяльності тощо. Субшкала соціального відволікання, яка відноситься до копінгу, орієнтованого на уникнення, виявлена у 14,3% опитуваних. Ці досліджувані при виникненні проблем намагаються «бути на людях», активізують своє спілкування з оточуючими. Але за цим ховається небажання вирішувати проблеми. Досліджувані, які орієнтуються на відволікання (11,9%), замість вирішення проблем переключаються на щось інше, наприклад на шопінг, сон чи інші види діяльності. Показники копінг-поведінки жінок у стресових ситуаціях представлені на діаграмі на рисунку 3.

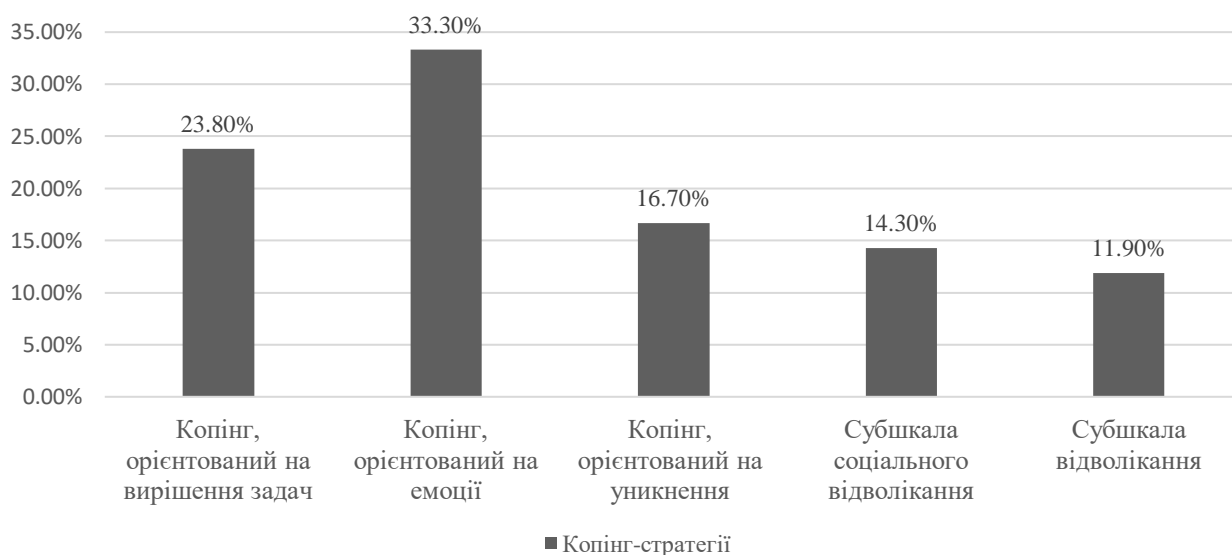

Рис. 3. Показники копінг-поведінки жінок у стресових ситуаціях (n=42)

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

На основі отриманих результатів дослідження самооцінки психічних станів особистості (опитувальник Г. Айзенка,

адаптація М. Горської) були визначені середні значення та стандартне відхилення за шкалами методик (табл. 7).

Таблиця 7. Результати дослідження самооцінки психічних станів особистості

Шкали	Середні значення (M)	Стандартні відхилення (σ)
Шкала тривожності	11,57	4,10
Шкала фрустрації	12,11	4,07
Шкала агресії	12,14	4,57
Шкала ригідності	12,40	4,55

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Як видно з табл. 7, у досліджуваних немає суттєвих відмінностей у прояві різних психічних станів, хоча ригідність та агресія все ж дещо більш виражені. Тобто, виникнення різних труднощів та складних життєвих обставин може викликати у досліджуваних певну дезорієнтацію, оскільки їм важко переключатися з одного виду діяльності на іншу та швидко реагувати на зміни навколишньої дійсності. Що стосується агресії, то вона також може виникати як відповідь на проблеми та складні життєві обставини.

Зазначимо також, що у результаті дослідження самооцінки психічних станів особистості (опитувальник Г. Айзенка, адаптація М. Горської) було виявлено, що за шкалою «Тривожність» більшість досліджуваних (52,4%) мають середній рівень. Низький рівень тривожності виявлений у 19% опитуваних, тоді як 28,6% респондентів мають високий рівень

тривожності. Такі результати вказують на наявність у більшості досліджуваних вміння адекватно реагувати на труднощі, які можуть виникати і шукати конструктивні способи вирішення проблем. Разом з тим, для досліджуваних з високим рівнем тривожності характерне гіперболізування проблем, домінування емоцій над розумом та схильність до дезадаптивних поведінкових проявів.

За шкалою «Фрустрація» виявлено, що у більшості досліджуваних (47,5%) домінує середній рівень. Низький рівень фрустрації діагностований у 14,3% опитуваних, тоді як 38,1% респондентів мають високий рівень фрустрації. Фрустрація є психічним станом людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці, викликаних об'єктивно непереборними труднощами на шляху до досягнення мети, розбіжності реальності з очікуваннями. Відповідно, чим вищий рівень фрустрації, тим глибшими є

переживання особистості щодо власних невдач.

За шкалою «Агресія» 50% респондентів отримали показники, що вказують на середній рівень прояву агресії. 16,7% досліджуваних не схильні проявляти агресію. 33,3% опитуваних мають високий рівень прояву агресії. Таким чином, переважна більшість досліджуваних здатна контролювати власні негативні емоції і хоча (залежно від ситуації) вони можуть до неї вдаватися, все ж це не є буденним явищем, чого не скажеш про досліджуваних з високим рівнем агресії.

За шкалою «Ригідність» 50% досліджуваних мають середній рівень прояву цієї ознаки. Низький рівень ригідності

виявлений у 14,3% опитуваних. Для 35,7% опитуваних характерний високий рівень ригідності. Це вказує на те, що ці досліджувані мають труднощі у переключенні своєї уваги з одного виду діяльності на інший, а у випадку виникнення непередбачуваних обставин вони відчують себе дезорієнтованими. Цим досліджуваним важко діяти у критичних і екстремальних ситуаціях, а для прийняття зваженого рішення їм потрібен час. Досліджувані з високим рівнем ригідності значно комфортніше себе почувають, коли можуть все контролювати, жити за певними правилами. Показники рівнів тривожності, фрустрації, агресії та ригідності жінок представлені на діаграмі на рисунку 4.

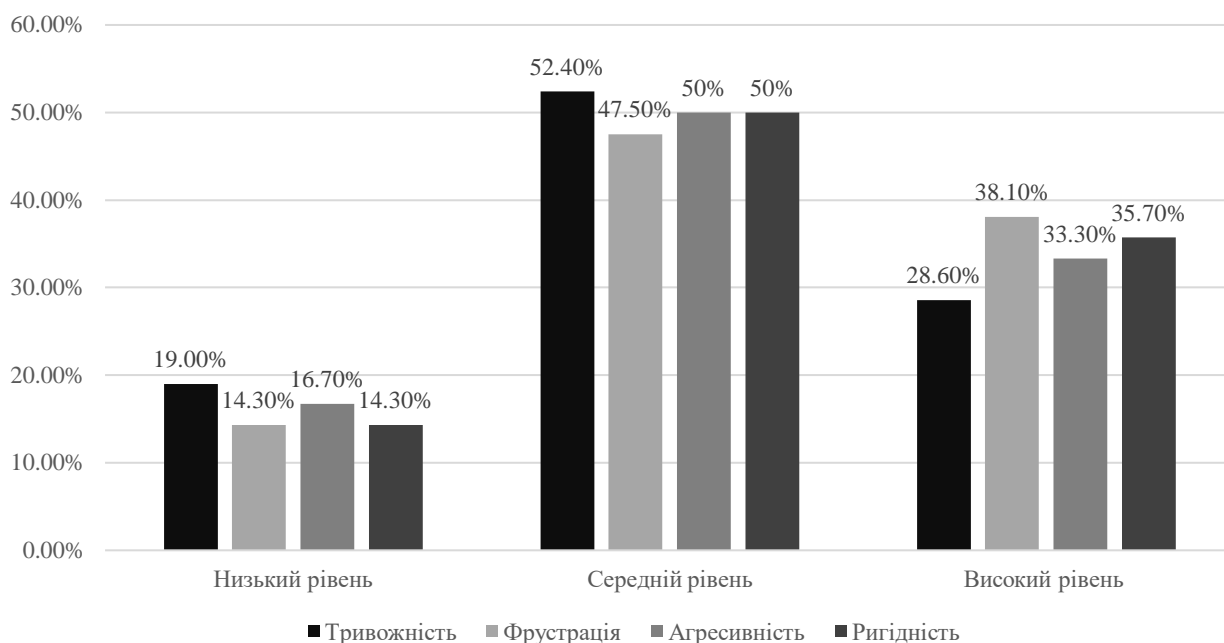

Рис. 4. Показники рівнів тривожності, фрустрації, агресії та ригідності (n=42)

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Аналіз отриманих результатів за методикою дослідження життєстійкості за тестом Маді дав можливість визначити

середні значення та стандартні відхилення (табл. 8.)

Таблиця 8. Результати дослідження життєстійкості

Шкали	Середні значення (M)	Стандартні відхилення (σ)
Залученість	4,90	2,09
Контроль	5,14	2,05
Прийняття ризику	5,40	1,92
Життєстійкість	5,5	1,77

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Як видно з табл. 8, у респондентів домінують такі показники життєстійкості, як прийняття ризику та контроль. Менш вираженою є залученість. Таким чином, досліджувані не відчувають себе пасивними учасниками свого життя, вони переконані, що є сенс у боротьбі, а також у тому, що випробування, з якими вони стикаються, «дарують» їм досвід. Вони намагаються брати на себе відповідальність за вирішення проблем.

Проаналізувавши результати дослідження життєстійкості за тестом Маді, можна зробити висновок про те, що у більшості досліджуваних середні і низькі рівні життєстійкості. Досліджувані не здатні долати, опановувати стресові ситуації або сприймати їх як менш значущі. Респонденти з високим рівнем життєстійкості отримують задоволення від того, чим займаються, натомість з низькими показниками – відчувають себе поза життям. Серед низьких показників у досліджуваних домінують «залученість» – 23,8%, «контроль» – 21,4%. Досліджувані не відчувають себе значущими і цінними, вони не мають бажання включатися в рішення життєвих задач; досліджувані не впевнені у своїх силах, не мають бажання самостійно обирати свій шлях, самостійно приймати рішення тощо.

Варто зазначити, що підвищений і високий рівень «залученості» притаманний 19% і 9,6% відповідно. Досліджувані

отримують задоволення від власної діяльності.

Високий рівень «контролю» (11,9%) вказує на те, що досліджувані переконані в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований.

«Прийняття ризику», яке проявляється на високому рівні у 11,9% досліджуваних, вказує на переконаність респондентів в тому, що все те, що з ними трапляється, сприяє їхньому розвитку за рахунок знань, які набуті з досвідом, – не важливо, позитивним або негативним. Особистість, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, маючи прагнення до простого комфорту і безпеки. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань з досвідом.

Зазначимо, що підвищений і високий рівень життєстійкості виявлений у 16,7% та 11,9% опитуваних відповідно. Життєстійкість характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності. Життєстійкість представлена системою переконань про себе, про світ, про відносини зі світом. Показники компонентів життєстійкості жінок представлені на діаграмі на рисунку 5.

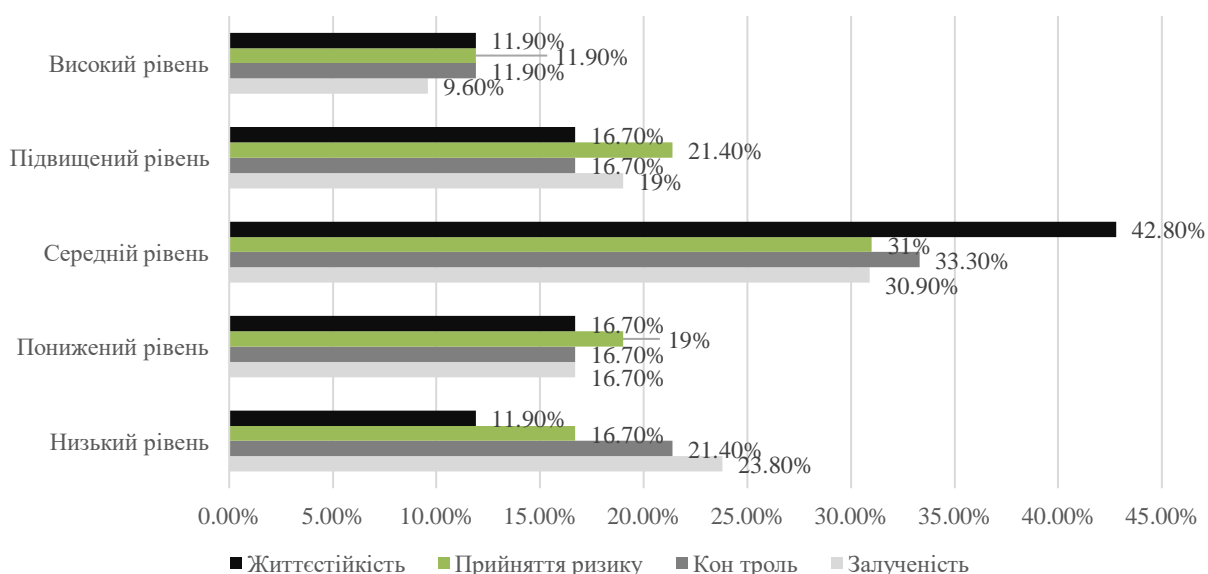

Рис. 5. Показники компонентів життєстійкості жінок (n=42)

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Отже, результати дослідження життєстійкості за тестом Маді показали, що в цілому у більшості досліджуваних спостерігається середній та підвищений рівень життєстійкості та її компонентів. Щоправда, варто звернути увагу, що у значної кількості досліджуваних такі компоненти життєстійкості як прийняття

ризик (35,7%), контроль (38,1%) та залученість (40,5%) потребують розвитку, оскільки вони мають низький чи понижений рівень прояву. Показники компонентів життєстійкості жінок в умовах війни, які потребують розвитку представлені на діаграмі на рисунку 6.

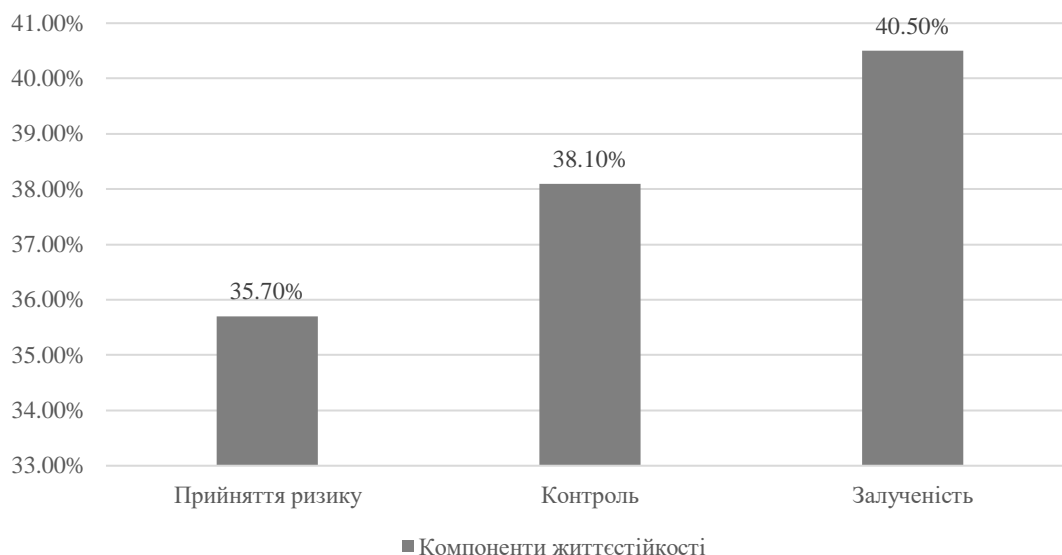

Рис. 6. Показники компонентів життєстійкості жінок в умовах війни, які потребують розвитку

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Зауважимо, що поділ досліджуваних за рівнем прояву (високий, низький, середній) того чи іншого показника відбувався відповідно до процедури обробки даних, які запропоновані авторами методик, що були використані у дослідженні чинників життєстійкості жінок під час війни. Окрім того, саме такий поділ досліджуваних дав можливість побачити тенденції прояву різних чинників життєстійкості, а також виділити ті компоненти життєстійкості, які потребують розвитку.

З метою визначення чинників життєстійкості жінок під час війни застосовувалися методи статистичної обробки емпіричних даних. Статистичний аналіз одержаних даних проводився за допомогою програми SPSS. Для підтвердження результативності емпіричного дослідження визначали величину нормованого відхилення r за формулою Пірсона.

Проміжні обчислення представлені в таблиці 9.

Таблиця 9. Таблиця кореляційних зв'язків

Назва параметру	Показник коефіцієнту кореляції Пірсона	Рівень значущості*
Високий рівень життєстійкості – високий рівень життєвої установки	0,534	$p \leq 0,01$
Високий рівень життєстійкості – високий рівень особистісної зрілості	0,673	$p \leq 0,05$
Високий рівень життєстійкості – високий рівень ставлення до свого «Я»	0,601	$p \leq 0,01$
Високий рівень життєстійкості – копінг, орієнтований на вирішення задач	0,724	$p \leq 0,05$
Високий рівень життєстійкості – низький рівень фрустрації	-0,829	$p \leq 0,01$
Високий рівень життєстійкості – низький рівень тривожності	-0,567	$p \leq 0,05$
Високий рівень життєстійкості – низький рівень агресивності	-0,834	$p \leq 0,05$
Високий рівень життєстійкості – копінг, орієнтований на уникнення	-0,718	$p \leq 0,01$

Джерело: створено авторами за результатами проведеного дослідження

Як видно з таблиці 9, дослідження виявило наявність прямого кореляційного зв'язку між високим рівнем життєстійкості та: високим рівнем життєвої установки ($r = 0,534$ при $p \leq 0,01$); високим рівнем особистісної зрілості ($r = 0,673$ при $p \leq 0,05$); високим рівнем ставлення до свого «Я» ($r = 0,601$ при $p \leq 0,01$); копінг орієнтований на вирішення задач ($r = 0,724$ при $p \leq 0,05$). Варто зазначити, що при прямому кореляційному зв'язку при зростанні прояву одного показника, зростає прояв іншого і навпаки. Тобто, при зростанні прояву життєвої установки, особистісної зрілості, високого ставлення до свого «Я» та копіngu, орієнтованого на вирішення задач, зростає прояв життєстійкості.

Окрім того, зворотний статистичний зв'язок виявлений між високим рівнем життєстійкості та: низьким рівнем фрустрації ($r = -0,829$ при $p \leq 0,01$); низьким рівнем тривожності ($r = -0,567$ при $p \leq 0,05$); низьким рівнем агресивності ($r = -0,834$ при $p \leq 0,05$); копіngом, орієнтованим на уникнення ($r = -0,718$ при $p \leq 0,01$). Зворотний статистичний зв'язок свідчить про те, що при зростанні прояву життєстійкості знижується прояв фрустрації, тривожності, агресивності та копіngu, орієнтованого на уникнення.

Висновки. Отже, опираючись на результати дослідження та результати статистичного аналізу, можна виокремити ряд чинників, які впливають на життєстійкість жінок в умовах війни. Так, основними чинниками є: рівень особистісної зрілості, ставлення до свого «Я», мотивація досягнення, копінг-поведінка, до якої вдаються жінки в стресових ситуаціях. Окрім того, на життєстійкість жінок в умовах війни впливає рівень тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності.

Враховуючи те, що розроблена нами модель чинників життєстійкості жінок в умовах війни базувалась на припущенні, що

життєстійкість жінок залежить від усвідомлення власних ресурсів та активного копіngu, то результати статистичного аналізу підтверджують нашу гіпотезу. Це, зокрема, підтверджує той факт, що високий рівень життєвої установки, високий рівень особистісної зрілості та високий рівень ставлення до свого «Я» відносяться до усвідомлення власних ресурсів. Відповідно, активним копіngом є копінг, орієнтований на вирішення задач. Отже, наявність статистично значущого зв'язку між високим рівнем життєстійкості та вказаними показниками підтверджують той факт, що рівень життєстійкості жінок в умовах війни залежить від вміння та здатності адекватно реагувати на стресові ситуації, зумовлені війною, наявністю внутрішніх ресурсів для подолання наслідків війни та орієнтованістю жінок на вирішення проблем, а не їх уникнення чи зосередження на власних переживаннях.

Окрім того, зворотній статистичний зв'язок вказує на те, що існує також залежність між рівнем життєстійкості та рівнем тривожності, фрустрації та агресивності. Так, у жінок, які мають низький рівень прояву цих характеристик, спостерігається вищий рівень життєстійкості, ніж у жінок, які мають високий рівень прояву тривожності, агресивності та фрустрації.

У зв'язку з тим, що дослідження виявило тісний зв'язок між емоційним станом жінки та її життєстійкістю, а також об'єктивну важливість емоційної сфери під час війни, можна припустити, що необхідно приділяти належну увагу духовному світу жінки, який може бути додатковою опорою та його розвиток буде позитивно впливати на загальний психологічний стан особистості та розвиток її емоційного інтелекту.

На основі дослідження була розроблена програма підтримки життєстійкості у жінок під час війни.

Література:

1. Антоненко, Т. (2017). Ціннісно-сміслова сфера особистості – фундаментальна основа її духовної безпеки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 3(78), 25–34.
2. Дідик, Н. (2014). Феномен особистісної зрілості в інтерпретації українських дослідників. *Молодий вчений*, 1(03), 128–131.
3. Кибукевич, І. & Сингаївська, І. (2022). Психологічні особливості сучасних жінок. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей IV Міжнародної конференції (Київ, 07 грудня 2022 р.). К.: Університет "КРОК", 410–412.
3. Ралітна, Ю. & Сингаївська, І. (2021). Негативні психічні стани особистості в кризових життєвих ситуаціях. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей III Міжнародної конференції (Київ, 02 грудня 2021 р.). К.: Університет "КРОК", 304–308.
4. Титаренко, Т. & Ларіна, Т. (2009). Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. К.: Марич.
5. Maddi, S. & Khoshaba, D. (1994). Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*, 63(2), 265–274.

УДК 159.92

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-246-253

АДАПТАЦІЯ І ВАЛІДАЦІЯ КОРОТКОЇ ФОРМИ ШКАЛИ ВПЛИВУ ДОПОМІЖНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА СІМ'Ю ПРИ ВИКОРИСТАННІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ (FIATS-AAC 38)

Ганна Усатенко¹

¹Доктор філософії, Інститут соціальної і політичної психології Національної академії педагогічних наук України, Київ, Україна, e-mail: hanna.usatenko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2201-0640>

ADAPTATION AND VALIDATION OF THE FAMILY IMPACT OF ASSISTIVE TECHNOLOGY SCALE FOR AUGMENTATIVE AND ALTERNATIVE COMMUNICATION, THE SHORT FORM FIATS-AAC 38

Hanna Usatenko¹

¹Ph.D., Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Ukraine, e-mail: hanna.usatenko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2201-0640>

Abstract. Communication assessment of children with complex communication needs requires localized measuring tools that allow observation in a family environment. Families observe communication in children during everyday activities, providing valuable data about communicative progress. Until recently, no measurement tool was used in Ukraine to assess the impact of augmentative and alternative communication (AAC) on a child from the family perspective. The paper presents a translation to the Ukrainian language and adaptation of the Short Form of the Family Impact of Assistive Technology Scale for Augmentative and Alternative Communication (FIATS-AAC 38). An important feature of the FIATS-AAC 38 is that measurements are compared not with normative scores but showing the development of child's communication in dynamics. Validation of the translation of the tools was done on a sample of 63 parents of children 6-18 years old with complex communication needs. Psychometric indexes showed that the translated tool works as a consistent and internally logical system and proved a successful adaptation of the Ukrainian version of the FIATS-AAC 38. Internal consistency, structure validity, test-retest reliability, and discriminant power of the translated questionnaire have been defined as acceptable. This provides a powerful assessment tool for the Ukrainian community of AAC users, parents, and professionals. Analysis of parent responses that capture functional and contextual outcomes of assisted communication may also provide important research information about the daily lives and needs of children with complex communication needs and their families for further studies. This research may also create a basis to explore social integration of children with speech, language, and communication disorders.

Keywords: assisted communication, communication assessment, speech, language and communication development, AAC system use, children with complex communication needs, resilience, impact of AAC interventions on families.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 3; bibl.: 14

Анотація. Оцінювання комунікації дітей зі складними комунікаційними потребами потребує локалізованих інструментів вимірювання, які дозволяють проводити спостереження в сімейному оточенні. Сім'ї спостерігають за спілкуванням дітей під час повсякденної діяльності, надаючи важливі дані про комунікативний прогрес. Донедавна в Україні не використовувався жодний вимірювальний інструмент для оцінки впливу альтернативної та додаткової комунікації (АДК) на дитину з точки зору сім'ї. У статті подано переклад українською мовою та адаптацію Короткої форми шкали впливу допоміжних технологій на сім'ю при використанні альтернативної та додаткової комунікації (FIATS-AAC 38). Важливою особливістю опитувальника FIATS-AAC 38 є те, що вимірювання порівнюються не з нормативними балами, а показують розвиток спілкування дитини в динаміці. Перевірка перекладу інструментів була проведена на вибірці 63 батьків дітей 6-18 років зі складними комунікаційними потребами. Психометричні індекси показали, що перекладений інструмент працює як послідовна та внутрішньо логічна система та підтвердили успішну адаптацію української версії FIATS-AAC 38. Внутрішня узгодженість, структурна валідність структури, ретестова надійність та дискримінаційна потужність перекладеного опитувальника були визначені як прийнятні. Цей матеріал є дієвим інструментом оцінювання для української спільноти користувачів АДК, батьків і спеціалістів. Аналіз відповідей батьків, які фіксують функціональні та контекстуальні результати допоміжної комунікації, також може надати важливу дослідницьку інформацію про повсякденне життя та потреби дітей зі складними комунікаційними потребами та їхніх сімей для подальших наукових праць. Це дослідження також може створити основу для вивчення соціальної інтеграції дітей з порушеннями мови, мовлення та комунікації.

Ключові слова: допоміжна комунікація, оцінювання комунікації, розвиток мови, мовлення та комунікації, використання системи АДК, діти зі складними комунікативними порушеннями, життєстійкість, вплив АДК інтервенцій на сім'ї.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 3, бібл.: 14

Statement of the problem.

Communication development in children with neurodiversity has attracted widespread interest in the recent decade. Recent reports show that the number of children ages 0-12 diagnosed with a speech delay or impairment more than doubled during the pandemic (Khan, Freeman & Druet, 2023). Numerous studies established that family context is crucial for children's social development, and it forms the basis for further autonomy. Interventions that aim to improve the communicative competence of children with communication disorders also need to involve family members as communication partners to reduce barriers to interaction and provide appropriate alternative and augmentative communication (AAC) support (Light & McNaughton, 2014).

Communication assessment of AAC users is a complex procedure focusing on a child's ability to exchange information. Although parents are usually involved in the process, less focus is given to the impact of assistive technologies on families (Delarosa et al., 2012). Until recently, no measurement instrument has been used in Ukraine to evaluate communication changes due to AAC interventions in a natural family environment. The adaptation of the research tool presented in this study was a part of our more extensive PhD research that revealed the connection between communication assistance and parent-child attachment enhancement (Usatenko, 2024).

This study aimed to provide evidence of the validity and reliability of translation of the Short Form of the Family Impact of Assistive Technology Scale for Augmentative and Alternative Communication (FIATS-AAC 38). FIATS-AAC 38 allows the detection of the multidimensional effect of AAC systems in children and their families. The versatility of the original questionnaire and the necessity of a localized tool for Ukraine for child communication assessment determined the choice of the research. The paper describes an adaptation of scales, translation to the Ukrainian language, and validation. The Ukrainian version of FIATS-AAC 38 demonstrated acceptable validity, internal

consistency of scales, test-retest reliability, and discriminative power.

Analysis of recent research and publications. Assessing the effectiveness of assisted communication and AAC interventions demands interdisciplinary measurement tools that consider the ecosystem of a child's life and are localized and responsive to context changes. Previous research on the communication assessment of AAC users has denoted that the start of usage of AAC may impact family structure and responsibilities (Angelo, 2018). Also, factors in the socio-contextual environment can play a key role in facilitating or undermining a child's motivation to communicate.

Communication in children is observed by their families during everyday activities and, while registered properly, it could be a valuable source of data about communicative progress. FIATS-AAC and its short form FIATS-AAC 38 were created as a parent-reported tool to evaluate AAC interventions for children and youth with complex communication needs. The questionnaires are used to support the evidence-informed practice of AAC and highlight parents' role as experts on their child's needs. Parents also noted that AAC service helped to ensure optimal communication outcomes, thereby improving the quality of life for all the family (Ryan et al., 2018). A cross-sectional mixed methods of research design (Williams, 2007, as cited in Kron, Kingsnorth, Wright, & Ryan, 2018) was employed to examine the convergent construct validity of the FIATS-AAC. The FIATS-AAC showed a significant correlation with the child quality-of-life measure in children with AAC needs between the ages of 6 and 12 years (Kron, Kingsnorth, Wright, & Ryan, 2018). Earlier research showed that the total FIATS-AAC and its domains have acceptable content validity, internal consistency, and test-retest reliability (Delarosa et al., 2012).

Successful adaptation of FIATS AAC and its short form to different languages is reported by following a standard linguistic validation protocol that employed a translation-back-translation technique. The translations show internal consistency, test-retest reliability, and convergent validity. This

opens new research and practice opportunities for parents and professionals to assess child and family functioning in areas that may be impacted by the introduction of AAC interventions (Carloni et al., 2020).

Formulation of the goals of the article.

Until recently, no measurement instrument was used in the Ukrainian language to assess the impact of assisted communication towards a child through the family lens. Underestimated potential and unmet communication needs may hinder a child's ability to participate meaningfully in everyday activities. So, AAC evaluation tools were of considerable interest to the Ukrainian AAC community of users, families, and professionals, creating an urgent need for valid localized measures. Besides adaptation of a new assessment tool, we kept in a major focus that this research might create a basis to explore further social integration of children with speech, language, and communication disorders.

Presentation of the main research material. The Short Version of the FIATS-AAC (FIATS-AAC 38) is a 38-item questionnaire designed to detect the functional effects of augmentative and alternative communication (AAC) interventions on the lives of children and their families. Parents read each item and indicate their degree of agreement using a 7-point Likert scale. The items are assigned to one of 7 dimensions to measure both the overall and domain-specific impacts of AAC system use. The domains include five child-related factors (behavior, communication, education, self-reliance, social versatility) and two parent- and family-related factors (security, supervision). A clinical scoring workbook (Excel) is available to automate FIATS-AAC 38 scoring, and produce functional outcome reports for clinical applications. Measuring the family dimension is highly valuable for the hands-on and systematic approach to children's development in certain contexts.

The adaptation of the FIATS-AAC 38 started with a licensing procedure. Two translators of known language expertise in English and Ukrainian did the forward and backward translation. The first translator

translated into Ukrainian, and the second translator, in turn, translated back into English according to the translation policy and guidelines of the rights owner. The translator who translated from Ukrainian back to English was initially unfamiliar with the English version of the FIATS-AAC 38. The first version of the questionnaire was submitted to a group of five Ukrainian professionals who were invited based on their clinical expertise with children with complex communication needs. The group reviewed the content and appearance (items, instructions, appearance, and understanding of questions). Minor corrections in wording proposed by the experts and the reasons behind each proposal were transcribed. The translated questionnaire was also pretested on 7 parents of children who have complex communication needs to ensure that parents can follow the instructions and understand the meaning of the items. The participants were queried about a cause of any difficulty to understand the questionnaire and their answers were collated. The translated version were altered, according to this feedback. The final back-translated English version was shared with the Holland Bloorview dedicated team.

The adaptation sample included 63 parents of children 6-18 years old with complex communication needs who recently started AAC usage or used less than 10 symbols in communication. All children used unaided or low-tech AAC. Sociodemographic characteristics, such as the number of symbols in children's communication, single or both-parent family, rural or city residence of the family, children's age, etc., were collected respectively. Despite the general recommendation to involve bigger adaptation samples, taking into consideration the narrow population group of respondents and limitations in participation created by the war in Ukraine, we decided to conduct adaptation with the current sample (Hryndzhuk, 2014; Barko, 2019, as cited in Usatenko, 2024). The adaptation survey was done online and anonymously. We coded each respondent's answers with unique numbers to ensure further test-retest checks. Sample characteristics might influence interpretation of results and

allow additional conclusions or act as side variables to be controlled (Andrade, 2018).

A quantity of AAC signs used functionally by a child was one of the main indicators in the adaptation sample, indirectly defining communication range: 55% of parents indicated that children use 1-3 symbols (graphic or manual signs) in communication, 45% admitted that their children use 4-5 symbols. 58% of participants indicated that children had siblings. We controlled this factor for the purpose of observing its impact on communication because sibling connections influence the cognitive, emotional, and social development of children. That was the reason that the sample was balanced by this criterion. Balance deviation was acceptable; the difference in parts is not statistically significant according to the χ^2 criterion, $p > 0.05$. In the adaptation sample, the majority was formed by two-parent families; only 13% were single-parent families. Generally, in single-parent families, the number of communicative acts of the child and variability of communication could be limited comparing with a two-parent family. However, the major issue was to keep external validity of the sample – to reflect the distribution of this family feature in the general population. It was also considered that 64% of families lived in city areas, and 36% in rural places. Urban context might influence communication development because of the frequency and variability of social contacts. Child's age was important as a biological determinant of communication development and a social determinant of interaction with communication partners. Children of all ages defined by FIATS-AAC 38 guidelines were represented evenly in the adaptation sample, skewed to the right.

Practically, all sample features that might affect the questionnaire's adaptation quality were considered. Possible difficulties in methodology could be missing particularities of communication development in children with different forms of disabilities,

intellectual, motor, etc. Also, parent age and broader family context, as well as the availability of specialists for family support and access to assistive technology, could be evaluated as factors potentially impactful on the results.

The concept of validation began with the articulation of indicators of reliability: internal validity (internal consistency of the scale), reliability as situational stability (test-retest reliability), and discriminative power (Ferguson's delta). Also, the internal structure of the questionnaire was checked, compared with the one presented in the user manual for the original. An important feature of the FIATS-AAC 38 is that measurements received by scales are compared not with normative scores but showing the development of child's communication in dynamics.

Interpreting psychometrics, validity as internal consistency is indicated as acceptable as shown in the Table 1. Referring to the indicators, the requirements for the internal consistency of the scales in the Ukrainian version are met. However, two scales ("Self Reliance" and "Supervision") have lower indicators than the original version. This might be caused with background interference. The questionnaire was adapted during the war in Ukraine, and the results may reflect its emotional impact on participants. Since these scales represent an antagonism, their synchronous weakening of response is accepted. However, since the factors of the FIATS-AAC 38 are not used in isolation, it can be assumed that some indicators will not threaten the integral measurement.

Normal distribution compliance test Kolmogorov-Smirnov with Lilliefors significance correction showed that only the "Face-to-face communication" scale shows normal distribution in this adaptation sample. Nevertheless, the results were considered acceptable since the original version does not specify that the scales should give a normal distribution.

Table 1. Indicators of reliability as internal consistency of the scales of the Ukrainian version of FIATS-AAC 38

Scales of FIATS-AAC 38	α - Cronbach of the Ukrainian version	α - Cronbach of the original English version
Behavior	0,693	0.78
Education	0,848	0.89
Face-to-face communication	0,868	0.93
Self-reliance	0,518	0.82
Social versatility	0,711	0.70
Security	0,791	0.76
Supervision	0,407	0.66

The structure validity check was based on an intercorrelation matrix (Boateng et al., 2018). Confirmatory factor analysis contained risks of showing less power since the scales have content very close in meaning. However, in the user manual, the method of checking the internal structure of the questionnaire is not

limited; therefore, there is freedom to choose another method of calculation (Simms, 2008). Table. 2 presents significant correlations between the scales. Moreover, they are direct, so scales can be interpreted as a consistent and internally logical system. This proves a successful adaptation of the FIATS-AAC 38.

Table 2. Intercorrelation matrix for the Ukrainian version of FIATS-AAC 38

	Beha-vior	Edu-cation	Face-to-face commu-nication	Self reli-ance	Social versa-tility	Security	Super- vision
Behavior	1,000	,643(**)	,502(**)	,491(**)	,517(**)	,358(**)	,334(**)
Education	,643(**)	1,000	,657(**)	,525(**)	,659(**)	,527(**)	,174
Face-to-face communication	,502(**)	,657(**)	1,000	,551(**)	,870(**)	,815(**)	,231(*)
Self reliance	,491(**)	,525(**)	,551(**)	1,000	,510(**)	,411(**)	,316(**)
Social versatility	,517(**)	,659(**)	,870(**)	,510(**)	1,000	,756(**)	,186
Security	,358(**)	,527(**)	,815(**)	,411(**)	,756(**)	1,000	,164
Supervision	,334(**)	,174	,231(*)	,316	,186	,164	1,000

** Correlation significant at 0.01 (2-way).

* Correlation significant at 0.05 (2-way).

Since the majority of the scales of the Ukrainian version of FIATS-AAC do not show normal distribution, so Spearman's rank correlation coefficient was used to diagnose test-retest reliability. Evaluating the retest reliability indicators as quite satisfactory (see Tab. 3); however, slightly lower retest indicators are noted on Self-reliance and

Supervision. As already noted, lower internal consistency on the scales may reveal the background impact of the war, and accordingly, lower retest scores for these scales are observed. However, to study this assumption it is necessary to investigate further the construct validity of the tool (Strauss, Smith, 2009).

Table 3. Test-retest reliability of scales of the Ukrainian version FIATS-AAC 38

Scales	Spearman's ρ	
	Ukrainian version	Original English version
Behavior	0,882(**)	0.90(**)
Education	0,915(**)	0.91(**)
Face-to-face communication	0,815(**)	0.90(**)
Self reliance	0,517(**)	0.73(**)
Social versatility	0,804(**)	0.91(**)
Security	0,669(**)	0.84(**)
Supervision	0,573(**)	0.89(**)

** Correlations significant at 0.01 (2-way).

Ferguson's δ was used to assess discriminant power as the ability of the scales to distinguish between the respondents by the scores for each of the scales. As resulted, the scales are sensitive to the differences between answers of individual respondents. Ferguson's δ for Behavior – 0,84, Education – 0,83, Face-to-face communication – 0,91, Self Reliance – 0,71, Social versatility – 0,87, Security – 0,82, Supervision – 0,70.

Conclusions. The main objective of this research was to explore the validity and reliability of an adaptation of the FIATS-AAC 38 questionnaire to the Ukrainian language. The tool is focused on the communication development of children using AAC in the family context. The validity of the translated questionnaire was ensured by the solid adaptation procedure presented in the paper. Construct validity, test-retest reliability, discriminant power, etc., have been defined as acceptable.

Communication disorders have significant impact on children's development and throughout life. Recent findings highlight communication assessment through observation in natural settings—family environments. Accurate needs assessment with valid, adapted tools allows timely support that, in turn, positively affects children's resilience, social integration, and family well-being. Validation of the Ukrainian version of the FIATS-AAC 38 gives parents and professionals an effective framework to recognize progress in communication development in children with complex communication needs by observing their behavior. Besides that, analysis of parent responses that capture functional and contextual outcomes associated with assisted communication may also provide important

research information about the daily lives and needs of children with complex communication needs and their families.

It is exciting that the FIATS-AAC 38 offers professionals an evolving way to implement family-centered principles in AAC services for children and youth with complex communication needs. For parents, it is an opportunity to partner with a professional team and participate in child's communication evaluation and decision-making. The practice of usage of FIATS-AAC 38 might also indicate that parents need separate training to recognize the communicative symbols used by a child and the acts of communication initiated by a child that could be a field for further research and practice. However, a limitation of this study is the relatively small sample size. It is also important to point out that all data collection was completed online. It is unknown if such a data collection method could affect the validation.

Acknowledgments. We would like to thank all parents and children who participated in this research. We are grateful for advice offered by research colleagues and SLP professionals. It should be noted that the translation and the original English version of FIATS-AAC 38 are protected by copyright law. Copyright belongs to Holland Bloorview Kids Rehabilitation Hospital, Canada (© 2022 Holland Bloorview Kids Rehabilitation Hospital).

The data are not publicly available due to privacy or ethical restrictions. Participants provided written informed consent to participate in this study. The author declares that the research was conducted without any commercial or financial relationships that could be construed as a potential conflict of interest.

Add-ons

The original English Short Form Version of the FIATS - AAC 38

Client Name	
Health Record Number	
Parent Who Completed Rating	

Instructions: Enter valid ratings in the corresponding shaded cells below. Leave the cell blank if rating is missing. Total scores and subscores are automatically generated on the **FIATS-AAC38 Outcomes Report** worksheet.

Item	Question	Base-line	Post 1	Post 2
My child needs help from others when communicating.	1			
My child lets me know if something is wrong.	2			
I find it easy to play with my child.	3			

Being independent improves my child's self-esteem.	4			
My child tells me what she/he wants.	5			
If my child got lost, she/he could ask someone for directions.	6			
My child tells me about her/his day.	7			
My child likes to be independent.	8			
My child can phone for help in an emergency.	9			
My child knows how to take turns during conversations.	10			
My child is learning to communicate independently.	11			
My child communicates with other people on the phone.	12			
My child communicates with family members.	13			
My child communicates with people with whom she/he is less familiar.	14			
My child knows how to keep a conversation going.	15			
My child plays with friends.	16			
My child tells me when she/he is afraid.	17			
My child's independence is increasing.	18			
My child communicates her/his ideas.	19			
My child participates in community activities.	20			
My child tells me when she/he feels sick.	21			
My child converses well with friends.	22			
My child socializes with others at mealtime.	23			
My child's teacher is satisfied with my child's performance in school.	24			
I have little time to get chores done around the house.	25			
My child behaves well around me.	26			
My child participates in the classroom.	27			
My child acts appropriately towards other family members.	28			
My child wants to be with me when I leave the room.	29			
My child is performing well in school.	30			
My child is well behaved at school.	31			
I must take my child with me when I go from one room to another.	32			
I am concerned about my child's safety when she/he is left alone.	33			
I am satisfied with my child's achievement of personal goals at school.	34			
I am concerned about the way my child behaves.	35			
My child is proud of her/his schoolwork.	36			
My child needs me nearby to do many activities.	37			
My child disrupts her/his classmates.	38			

© 2022 Holland Bloorview Kids Rehabilitation Hospital

The translation from the original English Short Form Version of the FIATS - AAC 38

Прізвище та ім'я клієнта	
Номер (мед. карти)	
Хто з батьків заповнив оцінку	

Інструкція: Внесіть значення у відповідні комірки, позначені темно-сірим кольором. Якщо спостереження немає, залиште комірку порожньою.
Загальна кількість балів і значення по шкалах генеруються автоматично у вкладці **FIATS-AAC 38 Звіт за результатами**

Пункт	Запитування	Вихідний рівень	За-мір 1	За-мір 2
Моя дитина потребує допомоги інших, коли спілкується	1			
Моя дитина повідомляє мене, коли щось не так	2			
Мені легко грати з моєю дитиною	3			
Самостійність підвищує самооцінку моєї дитини	4			
Моя дитина повідомляє мене, що вона хоче	5			
Якщо моя дитина загубилася, вона може запитати у когось, куди йти	6			
Моя дитина розповідає мені про свій день	7			
Моїй дитині подобається бути самостійною	8			
Моя дитина може попросити про допомогу по телефону у разі надзвичайної ситуації	9			
Моя дитина вміє дотримуватися черги під час розмови	10			
Моя дитина вчиться спілкуватися самостійно	11			
Моя дитина спілкується з іншими людьми по телефону	12			
Моя дитина спілкується з членами сім'ї	13			
Моя дитина спілкується з людьми, які їй мало знайомі	14			
Моя дитина знає, як підтримувати розмову	15			
Моя дитина грається з друзями	16			
Моя дитина говорить мені, якщо вона злякалася	17			
Самостійність моєї дитини зростає	18			
Моя дитина висловлює думки	19			
Моя дитина бере участь у громадських заходах	20			
Моя дитина повідомляє мене, коли погано почувається	21			
Моя дитина добре спілкується з друзями	22			
Моя дитина спілкується з іншими, коли їсть	23			
Учитель задоволений успішністю моєї дитини в школі	24			
У мене мало часу, щоб зробити роботу по дому	25			
Моя дитина добре поводить поруч зі мною	26			
Моя дитина бере участь у житті класу	27			

Моя дитина поводиться адекватно з іншими членами сім'ї	28		
Моя дитина хоче піти за мною, коли я йду з кімнати	29		
Моя дитина добре вчиться у школі	30		
Моя дитина добре поводиться у школі	31		
Я мушу брати дитину з собою, коли я переходжу з кімнати в кімнату	32		
Я переживаю за безпеку моєї дитини, коли вона залишається сама	33		
Я задоволений/-а тим, як моя дитина досягає свої особисті цілі у школі	34		
Я маю побоювання щодо поведінки моєї дитини	35		
Моя дитина пишається тим, як вона виконує шкільні завдання	36		
Моя дитина потребує, щоб я був/була поруч під час багатьох видів діяльності	37		
Моя дитина заважає своїм однокласникам	38		

Переклад з англійської оригінальної версії Short Form Version of the FIATS-AAC 38 виконаний відповідно до ліцензійної угоди і захищений законодавством про авторське право. Авторське право належить установі Holland Bloorview Kids Rehabilitation Hospital, Canada.

The translation from the original English Short Form Version of the FIATS-AAC 38 is made in accordance with the license agreement and is protected by copyright law. Copyright belongs to Holland Bloorview Kids Rehabilitation Hospital, Canada.

© 2022 Holland Bloorview Kids Rehabilitation Hospital.

References:

- Andrade, C. (2018). Internal, External, and Ecological Validity in Research Design, Conduct, and Evaluation. *Indian J Psychol Med. Sep-Oct;40(5):498-499*. doi: 10.4103/IJPSYM.IJPSYM_334_18. PMID: 30275631; PMCID: PMC6149308.
- Angelo, D. H. (2000). Impact of augmentative and alternative communication devices on families. *Augmentative and Alternative Communication, 16*, 37–47. doi: 10.1080/07434610012331278894.
- Boateng, G. O., Neilands, T. B., Frongillo, E. A., Melgar-Quinonez, H. R., & Young, S. L. (2018). Best Practices for Developing and Validating Scales for Health, Social, and Behavioral Research: A Primer. *Frontiers in Public Health, 6*. doi:10.3389/fpubh.2018.00149
- Carlioni J., Magni R., Veglio E., Ryan S.E., Gherardini A. & Desideri L. (2020). Translation and preliminary validation of the Italian version of the Family Impact of Assistive Technology Scale for Augmentative and Alternative Communication (FIATS-AAC.it). *Technology & Disability. 32: 129–135*. doi: 10.3233/TAD-200261.
- Delarosa L, Horner, S, Eisenberg C, Ball L, Renzoni A, Ryan, S.E. (2012). Family Impact of Assistive Technology Scale: Development of a measurement scale for parents of children with complex communication needs. *Augmentative and Alternative Communication.28:171–80*. doi: 10.3109/07434618.2012.704525.
- Delarosa, E., Horner, S., Eisenberg, C., Ball, L., Renzoni, A. M., & Ryan, S. E. (2012). Family Impact of Assistive Technology Scale: Development of a Measurement Scale for Parents of Children with Complex Communication Needs. *Augmentative and Alternative Communication, 28(3)*, 171–180. doi: 10.3109/07434618.2012.704525.
- Khan, T., Freeman, R. & Druet A. (2023) Louder than words: Pediatric speech disorders skyrocket throughout pandemic. *Research Brief, March 14, 2023*. Retrieved from <https://www.komodohealth.com/perspectives/louder-than-words-pediatric-speech-disorders-skyrocket-throughout-pandemic>.
- Kron A.T., Kingsnorth S., Wright F.V. & Ryan S.E. (2018). Construct validity of the Family Impact of Assistive Technology Scale for augmentative and alternative communication. *Augmentative Alternative Communication. 34: 335–347*. doi: 10.1080/07434618.2018.1518993.
- Larose, V., Sotelo, K., Mottron, L., & Jacques, C. (2021). Initial Development of a Questionnaire About Parents' Perspectives on the Strengths and Interests of Autistic Preschoolers. *Canadian Journal of Behavioural Science / Revue canadienne des sciences du comportement. Advance online publication*. doi: 10.1037/cbs0000268.
- Light, Janice & McNaughton, David. (2014). Communicative Competence for Individuals who require Augmentative and Alternative Communication: A New Definition for a New Era of Communication?. *Augmentative and Alternative Communication. 30. 1–18*. doi: 10.3109/07434618.2014.885080.
- Ryan S.E., Shepherd T.A., Renzoni A.M., Servais M., Kingsnorth S., Laskey C., Ward K. & Bradley K. (2018). Responsiveness of a parent-reported outcome measure to evaluate AAC interventions for children and youth with complex communication needs. *Augmentative and Alternative Communication. 34:348–358*. doi: 10.1080/07434618.2018.1520296.
- Simms, L. (2008). Classical and modern methods of psychological scale construction. *Social and Personality Psychology Compass, 2*, 414–433.
- Strauss, M., Smith, G. (2009). Construct validity: Advances in theory and methodology. *Annual Review of Clinical Psychology, 5*, 1–25.
- Usatenko H. (2024) Assisted communication as a factor of attachment in parent-child relationship. (PhD dissertation). Proquest Dissertations and Theses. (<https://ispp.org.ua/2024/06/03/usatenko-g-v-asistovana-komunikaciya/>).

УДК 159.9-78

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-254-258

ДО ПИТАННЯ ПРО СИТУАЦІЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ МИРНОГО ТА ВОЄННОГО ЧАСУ

Ганна Склярова¹

¹Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: HoncharovaGO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9366-4591>

TO THE QUESTION OF SITUATIONS OF UNCERTAINTY IN PEACETIME AND WARTIME

Hanna Skliarova¹

¹PhD (Psychology), Associate Professor of the Department of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: HoncharovaGO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9366-4591>

Анотація. У статті здійснюється теоретичний аналіз термінів невизначеність та ситуації невизначеності. Наголошується, що більшість українських авторів розглядають як невизначені такі ситуації, які характеризуються новизною, ризикованістю, неповнотою чи суперечливістю інформації, що не дозволяє особистості бути впевненою у майбутньому, прогнозувати та планувати його з великим відсотком ймовірності. Також зазначається, що існує декілька видів ставлення до невизначеності – толерантне та інтолерантне. Останнє дозволяє розглядати невизначеність як невід’ємну частину життя, як нагоду пошуку нових рішень та можливостей. Саме таке ставлення сприяє психологічному благополуччю людини. Якщо ж йдеться про керівника бізнесу, зазначається, що толерантний до невизначеності керівник, сам шукає ситуації невизначеності, бо вбачає у них можливості для розвитку. Відповідно до основної мети статті – порівняти ситуації невизначеності мирного та воєнного часу, визначено основні відмінності зазначених ситуацій. Так, ситуації невизначеності мирного часу можна вважати більш передбачуваними, та менш новими, оскільки події в житті людей мають здатність повторюватися, даючи змогу накопичувати досвід поведінки в різних ситуаціях. Навіть, якщо якась ситуація повторюється не повністю однаково, людина має змогу застосувати для її вирішення знання за аналогією – відповідно до досвіду проживання схожої ситуації. Досвід проживання війни є унікальним, бо війна це таке явище, із яким хтось за все своє життя міг взагалі не стикатися. А отож, немає взагалі ніякого досвіду та шаблонів дії у ситуаціях невизначеності, спричинених війною. Також різниться ступінь небезпечності невизначених ситуацій мирного та воєнного часу. Під час війни під прямою загрозою опиняються найвищі соціальні цінності – життя людини, її здоров’я, честь та гідність.

Ключові слова: невизначеність, ситуації невизначеності, толерантність до невизначеності, ухвалення рішень.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.:15

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the terms uncertainty and situations of uncertainty. It is emphasized that the majority of Ukrainian authors consider such situations characterized by novelty, riskiness, incompleteness or contradictory information as uncertain, which does not allow an individual to be sure of the future, predict and plan it with a high percentage of probability. It is also noted that there are several types of attitude towards uncertainty - tolerant and intolerant. The latter allows considering uncertainty as an integral part of life, as an opportunity to find new solutions and opportunities. It is this attitude that contributes to a person's psychological well-being. If we are talking about a business manager, it is noted that a leader who is tolerant of uncertainty looks for situations of uncertainty because he sees opportunities for development in them. In accordance with the main goal of the article – to compare situations of uncertainty in peacetime and wartime, the main differences of these situations are determined. Thus, situations of uncertainty in peacetime can be considered more predictable and less new, since events in people's lives have the ability to repeat themselves, allowing them to accumulate experience of behavior in different situations. Even if a situation does not repeat itself completely in the same way, a person can apply knowledge by analogy to solve it – according to the experience of living in a similar situation. The experience of living in war is unique, because war is such a phenomenon that someone might not encounter at all in his entire life. And therefore, has absolutely no experience and patterns of actions in situations of uncertainty caused by war. The degree of danger of uncertain situations in peacetime and wartime also differs. During the war, the highest social values are under direct threat – human life, health, honor and dignity.

Keywords: uncertainty, situations of uncertainty, tolerance to uncertainty, decision-making.

Formulas:0; fig.: 0; tabl.: 1; bibl.: 15

Постановка проблеми. Поняття “невизначеність” та “ситуації невизначеності” вже не є новітніми в психологічній науці. Так, різними авторами розглядаються ознаки невизначеності, способи реагування та стратегії поведінки особистості у ситуаціях невизначеності тощо. Але зустрічаються й прогалини в обґрунтуванні даного конструкту: з одного боку, стверджується, що все наше життя сповнено невизначеності, оскільки не можна достеменно передбачити всі майбутні події, і дуже важко встигати адаптуватися до численних змін навколишнього світу, так само швидко, як вони відбуваються; з іншого боку, наголошується на надзвичайній актуальності дослідження ситуацій невизначеності саме зараз, під час війни. Отже, постає питання, чи говоримо ми про ту саму невизначеність та ситуації невизначеності, які існували у житті українського суспільства до 24 лютого 2022 року та після цієї дати, чи існує певна відмінність у ситуаціях невизначеності “мирного” та “воєнного” часу? І чи можемо ми використовувати ті самі ознаки й характеристики для зазначених ситуацій невизначеності?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема невизначеності розглядається у роботах українських (Л. Бурлачук, А. Гусев, С. Максименко, Є. Носенко, П. Лушин, М. Шаповал) та зарубіжних авторів (С. Баднер, Р. Бріслін, Н. Нортон, Е. Френкель-Брунsvік, Р. Халлман, та ін.).

Більшість з них під невизначеністю розуміють “відкрите завдання, в якому той, хто приймає рішення, не знає всієї сукупності діючих чинників і повинен сформулювати декілька гіпотез, перш ніж оцінити їх ефективність” (Клименко, 2017).

Вивчаючи феномен невизначеності, різні науковці аналізують поняття невизначеності (О. Милославська), досліджують особливості ситуацій невизначеності (Ю. Мельник) та толерантність до невизначеності в професійній діяльності (О. Брюховецька, І. Клименко, С. Хілько), типи ситуацій

невизначеності в психології мислення і ризику (С. Максименко) та ін.

Якщо невизначеність супроводжує людину протягом всього життя і певною мірою є “нормальною”, чи можемо ми стверджувати, що невизначені ситуації, які спіткали, наприклад, підприємців, під час ухвалення рішень щодо управління власним бізнесом, до війни, такі ж самі, як і зараз? Чи нам слід враховувати ситуації невизначеності нового характеру? Що впливає на ухвалення рішень в таких ситуаціях? А також яка роль толерування чи нетолерування невизначеності у житті людини?

Формулювання цілей статті. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу ситуацій невизначеності “мирного” та “воєнного” часу, пошук спільних та відмінних рис цих ситуацій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

“Невизначеність супроводжує особистість у всіх сферах її життєдіяльності: економічній, політичній, соціальній, культурній, професійній, особистій тощо, проте найпроблемнішими залишаються такі сфери: соціально-економічна, професійна і сфера власного здоров’я” (Мельник & Юценко & Резнік, 2021).

Здійснюючи аналіз робіт українських авторів можна знайти такі пояснення **невизначеності**: “стан (процес), що виникає в ситуації об’єднання мінливості ознак двох і більше психічних явищ” (Максименко, 2006); “ситуація, в якій через нестачу або перевантаженість інформацією, людина стає невпевненою у своїх подальших діях та не може вирішити яке рішення їй обрати” (Милославська & Іванчихіна, 2019); незавершеність процесу сприйняття або пізнання будь-чого, що проявляється у ситуаціях, коли людина зіштовхується із суперечністю інформації, яка надходить ззовні (Курова, 2021); та **ситуацій невизначеності**: “перехідні стани, що спонукають людину переживати позитивні емоції в нових неструктурованих, неоднозначних ситуаціях, сприймаючи їх не як загрозу, а як такі, що кидають виклик” (Лушин, 2016);

“резерв різноманітних шляхів розвитку особистості та становлення нової ідентичності” (Гусев, 2009); вони є необхідною передумовою ситуацій ухвалення рішень (Мельник & Ющенко & Резнік, 2021).

Отже, як основні критерії ситуації невизначеності можна назвати такі, як її новизна, складність, ризикованість, суперечливість, неможливість повної передбачуваності та контролю (Артемов, 2022; Сингаївська & Гура, 2023).

Розглядаючи невизначеність як психологічну проблему, С. Хілько зазначає, що “здійснення психологом професійної діяльності пов’язане як із зовнішньою невизначеністю (соціальні, політичні, економічні проблеми суспільства), так і з внутрішньою (пошук сенсу діяльності, знаходження чітких, визначених критеріїв діяльності). Виконуючи професійні завдання, психолог стикається і з внутрішніми протиріччями, і з зовнішніми, що виникають при взаємодії з зовнішнім середовищем” (Хілько, 2016). Цілком доречно буде сказати, що існування зовнішньої та внутрішньої невизначеності характерне не тільки для професійної діяльності психолога, а й для працівників інших сфер, чи керівників власного бізнесу.

Якістю, “що дозволяє керівникові почувати себе відносно затишно навіть в ситуації високої ентропії, продуктивно діяти в незнайомій обстановці і при недовідній інформації брати на себе відповідальність”, є толерантність до невизначеності. Підприємець, який володіє зазначеною якістю, не ховається від невизначеності, навпаки, він шукає ситуації невизначеності, сприймає їх як бажані, оскільки вони дозволяють розмірковувати над проблемою, шукати нові рішення, тренуватися витримувати напругу та працювати із суперечливою інформацією (Брюховецька, 2015).

Але давайте подивимось на ті суперечності, які зумовлювали ситуації невизначеності до війни, та після її початку. Наприклад, розпочинаючи власну справу на підприємницьких засадах, людина знає, що така діяльність базується на принципах

ініціативності, креативності, ризикованості та персональної відповідальності за результат, отже складаючи план розвитку власного підприємства, його керівник наперед прораховує можливі небезпеки, понаднормові витрати, має на увазі конкуренцію та ризики збитків.

Здійснюючи ж підприємницьку діяльність під час війни, керівник стикається з тими ситуаціями, які навіть й не могли спасти йому на думку, щоби вжити якихось заходів для відвернення чи усунення їх негативних наслідків. Або явище, що спричинило ситуацію невизначеності має настільки раптовий та масштабний характер, що зусиль одного, чи навіть кількох підприємців, може виявитися недостатньо для покращення ситуації. Наприклад, обмірковуючи підприємництво, ніхто не припускав підризу Каховської ГЕС та його наслідків. Отже, можемо сказати, що ситуаціям невизначеності мирного часу притаманна більша можливість перебічення існування цих ситуацій, із чим вони будуть пов’язані та які наслідки (хоч узагальнено) будуть мати, і що можна вдіяти, що відрізняє їх від ситуацій невизначеності, які існують під час війни.

Продовжуючи наведену думку, слід звернутися до теорії (Daw & Niv & Dayan, 2005), відповідно до якої існує два види невизначеності. Перший вид – очікувана невизначеність. Як цитують авторів цієї теорії О. Милославська та К. Іванчихіна (Милославська & Іванчихіна, 2019), “вона стосується середовищ, в яких наявна інформація є слабким прогностичним фактором майбутніх подій. Однак ця ненадійність є стабільною і відомою”. Другий вид невизначеності – несподівана невизначеність, стосується ситуації, “коли фундаментальні зміни у навколишньому середовищі стають недійсними щодо минулих прогнозів”.

Таким чином, невизначені ситуації мирного часу, здебільшого ми можемо охарактеризувати як відносно очікувані та прогнозовані, ситуації ж невизначеності воєнного часу є несподіваними.

М. Kramer (Kramer, 1999) висвітлює

два чинники, що впливають на поведінку людей в ситуації невизначеності. Один з них – вже згадуваний, притаманний особистості ступінь толерантності до невизначеності.

П. Лушин розглядає такі типи ставлень до невизначеності: інтолерантний та толерантний. Це, в свою чергу, дає змогу виділити «активний», «пасивний», «утилітарний» типи. Згідно із останнім, до хаосу і невизначеності слід ставитися як до джерела зростання і розвитку особистості (Лушин, 2016). Саме здатність справлятися з невизначеністю буття зумовлює життєздатність, успішність і добробут людини (Фалько & Остополець & Шарапова, 2024).

Другий чинник, що визначає поведінку людини в ситуації невизначеності, пов'язаний із особливостями сприйняття людиною ситуації. Так, якщо більшість ситуацій людина схильна сприймати як прогнозовані, чи такі, які легко зрозуміти, вони не є для неї невизначеними (Kramer, 1999).

Сприйняття ситуацій як простих чи зрозумілих, як вже було сказано, походить з індивідуальних особливостей сприйняття, а також забезпечується досвідом проживання хоч чимось схожих ситуацій. У такому випадку, інформація про ситуацію, можливі її наслідки чи шляхи виходу з неї, застосовується за аналогією. Досвід проживання війни не є для всіх українців абсолютно однаковим, те, що вже довелося пережити одній сім'ї у 2014 році, може бути новим для іншої сім'ї зараз, коли війна торкнулася території всієї країни. Так, наприклад, підприємець який був вимушений залишити схід у 2014 році й зміг відновити свій бізнес у центральній Україні, вже мав досвід повторного відкриття чи переведення справи у інше місце, і міг скористатися цим досвідом знову у 2022 році, переїжджаючи, скажімо, на захід. На відміну від підприємця, який у 2014 році нікуди не переїжджав, і такий досвід зараз є для нього абсолютно новим. Або жінка, яка народила першу дитину у мирний час, а другу - у воєнний, вже має

досвід, пов'язаний із піклуванням про немовля, і може використати його турбуючись про молодшу дитину, але не має досвіду пологів під час війни, бо це не той досвід, який ми можемо отримувати щомісяця або й щороку. Таким чином, можна сказати, що ситуації невизначеності мирного часу є не такими новими, більше пов'язані із накопиченим життєвим досвідом людини, ніж ситуації невизначеності теперішнього часу, де ми не можемо використовувати хоч віддалено схожий попередній досвід, бо його просто немає. Війна це не щось, що відбувається за календарем, планується населенням, прогнозується при плануванні бізнесу чи вагітності.

“Нові кризові та непередбачувані ситуації, а також ситуації невизначеності, які пов'язані з воєнним станом та діями в Україні, актуалізували питання щодо впливу невизначеності майбутнього на психічне та фізичне здоров'я населення країни” – зазначає О. Чиханцова (Чиханцова, 2023). Тобто, до всіх перелічених вище відмінностей між ситуаціями невизначеності мирного та воєнного часу, можна додати ще й стан психічного та фізичного здоров'я людей, у якому вони “зустрічають” ситуації невизначеності, що зараз приходять в їх життя.

Окрім того, різняться ризики, “найгірші варіанти” розвитку ситуації невизначеності мирного та воєнного часу. Так, наприклад, уявляючи ризики підприємницької діяльності за мирного часу, перше, що спадає на думку, навіть особі, яка не веде таку діяльність - непередбачувані витрати, збитки, банкрутство. Зараз же ситуації невизначеності загрожують найвищою цінністю – людському життю та здоров'ю. Чи буде безпечним виконання роботи працівниками? Чи зможуть вони дістатися укриття за потреби? Так само й у ситуації з материнством – як будуть відбуватися пологи та перебування із дитиною в лікарні – ситуації невизначені, але із цією невизначеністю свідомо зустрічається кожна жінка, яка ухвалила рішення

народити дитину, ця невизначеність не така загрозлива, у порівнянні з ймовірністю “зустріти” повітряну загрозу, перебуваючи прямо на операційному столі, чи в іншому безпорадному стані, як пацієнти НДСЛ

“Охматдит” 08 липня 2024 року.

Висновки. Отож, можна сказати, що основні відмінності між ситуаціями невизначеності мирного та воєнного часу представлені у табл. 1.

Таблиця 1. Основні відмінності між ситуаціями невизначеності мирного та воєнного часу

СН мирного часу	СН воєнного часу
Відносно передбачувані	Можуть містити абсолютно непередбачувані виклики та небезпеки
Можуть повторюватися; для їх проживання та вирішення можна скористатися власним або запозиченим досвідом	Є унікальними; не всі люди за свого життя вже проживали війну; пов’язані із абсолютно новим досвідом
Зазвичай, мають локальні наслідки, стосуються однієї людини чи невеликого кола людей; наслідки є не такими масштабними	Пов’язані із великими ризиками, бо загрожують найвищим соціальним цінностям суспільства, а також екосистемі, енергосистемі, економіці цілої країни

Джерело: складено автором

Література:

1. Артемов, В. Ю. & Сингаївська, І. В. (2022). Особливості процесів прийняття рішень в умовах невизначеності. *Вчені записки Університету «КРОК»*. № 1 (65). С. 149–163. - DOI <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-65-149-163>
2. Брюховецька, О. (2015). Психологічні особливості толерантності до невизначеності в управлінській діяльності як однієї зі складових професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 27. С. 70–81.
3. Гусев А. (2009). Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук). Київ. URL: <http://www.dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/1910>
4. Клименко, І. (2017). Толерантність до невизначеності як фактор адаптації курсантів – майбутніх правоохоронців, які навчаються в рамках психологічного супроводу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. Випуск 4. Том 2. С. 164–168.
5. Курова, А. (2021). Ситуація невизначеності у парадигмі сучасних викликів суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*, Випуск 4. С. 51–55.
6. Лушин, П. (2016). Невизначеність, яку не толерують. *Теорія і практика психотерапії*. 5. Том 3. С. 2–6.
7. Мельник, Ю. & Ющенко, В. & Резнік, А. (2021) Психологічна характеристика ситуації невизначеності в життєвому просторі особистості.

8. Максименко, С. (2006). Генеза здійснення особистості. Київ. *Видавництво ТОВ "КММ"*.
9. Милославська, О. & Іванчихіна, К. (2019). Феномен невизначеності у психології. Особистість, суспільство, закон. Харків. 56–59.
10. Сингаївська, І. В. & Гура, Г. Н. (2023). Психологічні особливості ухвалення рішень керівниками бізнесу в ситуації невизначеності. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. № 29 (2-3). С. 95–111.
11. Фалько, Н., & Остополець, І., & Шарапова, Ю. (2024) Толерантність до невизначеності в контексті життєстійкості особистості. *Габітус. Загальна психологія. Історія психології*. Випуск 59. С. 57–60.
12. Хілько, С. (2016) Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів. *Інститут психології імені ГС Костюка НАПН України. Актуальні проблеми психології. Том 1*. Випуск 45. С. 144–150.
13. Чиханцова, О. (2023). Розвиток резильєнтності особистості в ситуаціях невизначеності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 34 (73) № 1. С. 35–40.
14. Daw, N. D. & Niv, Y. & Dayan, P. (2005). Uncertainty-based competition between prefrontal and dorsolateral striatal systems for behavioral control. *Nature Neuroscience*. Volume 8. P. 1704–1711.
15. Kramer, M. (1999). Motivation to reduce uncertainty. *Management communication quarterly*. Vol.13(2). P.305–316.

УДК 316.628:342.78

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-259-268

ВПЛИВ КАР'ЄРНОГО КОУЧИНГУ НА РОЗВИТОК МОТИВАЦІЇ ДО УСПІХУ ПРАЦІВНИКІВ

Олена Никоненко¹, Наталія Данкович²

¹Кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології, ВНЗ "Університет економіки та права "КРОК", м. Київ, Україна, e-mail: nikonenkoev@krok.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0794-7905>

²Магістрантка спеціальності «Психологія», ВНЗ "Університет економіки та права "КРОК", м. Київ, Україна, e-mail: dankovychnv@krok.edu.ua

THE EFFECT OF CAREER COACHING ON THE DEVELOPMENT OF EMPLOYEES' SUCCESS MOTIVATION

Olena Nykonenko¹, Natalia Dankovich²

¹PhD (Psychology), Associate Professor of the Department of Psychology, "KROK" University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine, e-mail: nikonenkoev@krok.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0794-7905>

²Master's degree in the specialty "Psychology", "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: dankovychnv@krok.edu.ua

Анотація. У результаті теоретичного дослідження проаналізовано основні теоретичні підходи до вивчення проблеми мотивації до успіху особистості в дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців. Розглянуто проблему впливу кар'єрного коучингу на мотивацію до успіху працівників. Професійна мотивація неоднорідна, залежить від багатьох психологічних і соціологічних чинників, співвідношення між якими визначає система ціннісних орієнтацій людини: у власному престижі; у високому матеріальному становищі; у креативності; у розвитку себе; у досягненнях; у духовному задоволенні; у збереженні власної індивідуальності. Інтенсивність розвитку професійної мотивації залежить від того, якою мірою система цінностей людини співвідноситься із системою цінностей суспільства, до якого людина належить. Кар'єрне консультування, частиною чого є кар'єрний коучинг, як частина функції внутрішньої служби персоналу, основною задачею якої є забезпечення виконання бізнес-цілей за допомогою необхідної кількості кваліфікованої та вмотивованої робочої сили, є новим способом підвищення робочої мотивації, який раніше не був звичним форматом внутрішньої роботи з персоналом та зазвичай був винесений за межі компанії і вважався, швидше, не пов'язаним із задачами компанії форматом персонального консультування. Питання підтримання та навіть підвищення мотивації до успіху персоналу є актуальним для усіх сфер економіки, але нагальним для сфери торгівлі (рітейлу), де професійну персональну комунікацію з покупцем можливо автоматизувати, але неможливо повністю замінити. Відповідно, формування, утримання та підвищення мотивації до успіху конкретної людини через різноманітні психологічні формати, зокрема, формат кар'єрного коучингу, є життєво необхідним. Важливого теоретичного і прикладного значення набуває поглиблене вивчення сутності та структури мотиваційної сфери особистості загалом та мотивації до успіху в бізнесі зокрема. Такий формат роботи, як кар'єрне консультування, а саме кар'єрний коучинг, всередині компанії силами служби персоналу, може підвищити рівень такої мотивації.

Ключові слова: мотиваційна сфера особистості, мотивація до успіху, соціально-психологічні чинники мотивації до успіху, професійні компетенції, коучинг, кар'єрний коучинг.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 12

Abstract. As a result of the theoretical research, the main theoretical approaches to the study of the problem of motivation to personal success in the research of foreign and domestic scientists were analyzed. The problem of the influence of career coaching on the motivation to success of employees is considered. Professional motivation is heterogeneous, depends on many psychological and sociological factors, the relationship between which determines the system of value orientations of a person: in one's own prestige; in a high financial position; in creativity; in self-development; in achievements; in spiritual satisfaction; in the preserved individuality. The intensity of the development of professional motivation depends on the extent to which a person's value system correlates with the value system of the society to which the person belongs. Career counseling, a part of which is career coaching, as part of the function of the internal Personnel Service, the main task of which is to ensure the fulfillment of business goals with the help of the necessary number of qualified and motivated workforce, is a new way of increasing work motivation, which was not common before the format of internal work with personnel and was usually transferred outside the company and was considered, rather, not related to the tasks of the company, as a format of personal consulting. The issue of maintaining and even increasing the motivation of staff for success is relevant for all spheres of the economy, but urgent for the sphere of trade (retail), where professional personal communication with the buyer can be automated, but cannot be completely

replaced. And accordingly, the formation, maintenance and increase of motivation for the success of a specific person through various psychological formats, in particular, the format of career coaching, is vital. So, in the light of all the above, an in-depth study of the essence and structure of the motivational sphere of the individual in general and motivation for success in business acquires an important theoretical and applied value. Such a format of work as career counseling, namely career coaching, within the company by the personnel service, can increase the level of such motivation.

Keywords: *motivational sphere of personality, motivation for success, socio-psychological factors of motivation for success, professional competences, coaching, career coaching.*

Formulas: 0, pic.: 0, table: 0, bibl.:12

Постановка проблеми. В умовах нового етапу розвитку сучасного ринку праці у світі загалом і в Україні зокрема, з кожним роком усе гостріше постає питання забезпечення діяльності компаній необхідною кількістю людського капіталу. Щодо світового ринку праці це пов'язано, зокрема, з приходом нового покоління працівників, так званого покоління Z (Теорія поколінь Штрауса-Гоува), мотивація якого до виконання робочих задач загалом та мотивація до успіху особливо, відрізняється від мотивації попередніх поколінь X і навіть Y (так званих міленіалів). Також останнім часом справжнім викликом для підприємств стало впровадження гібридних та дистанційних форматів роботи (особливо після пандемії COVID-19), що, очевидно, також загострило проблематику ефективності виконання робочих завдань загалом та мотивації до роботи і успіху працівників зокрема.

На додачу до кейсів загальносвітового масштабу з лютого 2023 року питання достатності, ефективності та мотивації людських ресурсів гостро встало перед Україною в умовах війни, коли, за даними платформи Опендатабот, близько 2,4 млн. населення покинуло країну і наразі невідомо, чи повернеться після її припинення.

Отже, висвітлення та обґрунтування чинників, критеріїв, показників, умов, засобів, властивостей, індивідуально-типологічних особливостей розвитку мотиваційної сфери, зокрема мотивації до успіху в бізнесовій сфері, особливо в сфері торгівлі, засобами кар'єрного коучингу зокрема, набуває все більшої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи сучасних концепцій мотивації, стимулювання трудової

діяльності та мотивації успіху заклали зарубіжні економісти: Дж.С. Адамс, В. Врум, Ф. Герцберг, Дж. Кайро, Е. Лок, Е. Лоулер, Д. Макклелланд, А. Маслоу, Л. Портер, Дж.Б. Уотсон та ін. Серед українських науковців значний внесок у дослідження даної проблеми здійснили: Г. Костюк, С. Канюк, В. Климчук, С. Занюк, А. Колот, Є. Ільїн та ін. Кар'єрний коучинг вивчали такі дослідники: Є. Логвиновський, М. Нагара, Уїтмор Дж., Stoltzfu T. та інші.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є теоретично дослідити вплив кар'єрного коучингу на мотивацію до успіху працівників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотивація успіху як різновид професійної мотивації належить до позитивної мотивації. За такої мотивації людина, починаючи справу, має на меті досягнення чогось конструктивного і позитивного. В основі активності людини лежить надія на успіх та потреба у досягненні успіху. Такі люди, зазвичай, впевнені у собі, у своїх силах, відповідальні, ініціативні та активні. Їх відрізняє наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість. Роль кар'єрного коучингу у розвитку мотивації до успіху працівника полягає у формуванні таких важливих професійних компетенцій як планування кар'єри, досягнення кар'єрних цілей, що в свою чергу веде до зростання мотивації до успіху (Никоненко & Лимарева, 2024).

Коучинг як метод управління та розвитку персоналу останнім часом справді став ефективним, а головне, надзвичайно екологічним інструментом для створення можливостей щодо підвищення продуктивності праці та активізації творчої діяльності працівників. Його популярність

по всьому світу, включаючи Україну, постійно зростає завдяки спроможності сприяти особистісному та професійному розвитку (Сингаївська, 2014).

Основна ідея коучингу полягає в тому, щоб допомагати особі чи команді досягти їх індивідуальних чи командних цілей шляхом підтримки та стимулювання саморозвитку. Коуч допомагає ясно зрозуміти відправну точку індивіда чи команд, усвідомити наявні ресурси, актуалізувати та навіть візуалізувати конкретні цілі, розробити стратегії їх досягнення, надаючи підтримку на кожному етапі; змодельовати з клієнтом рух в обраному напрямку, а також запланувати перший крок, давши поштовх рухатись та почати зрештою діяти. Головна відмінність коучингу від консультування полягає в тому, що коуч не дає порад і не висловлює власного ставлення, він лише супроводжує клієнта, допомагаючи за допомогою сократівського діалогу, професійно поставлених запитань, в балансі підтримки та фрустрації клієнта, а також за допомогою коучингових технік з'єднатися клієнту зі своїм Я, власними цінностями та наявними ресурсами. Від менторингу коучингова сесія відрізняється тим, що коуч ніколи не ділиться власним досвідом, своїми успішними та неуспішними кейсами або алгоритмами дій. Він взагалі не привносить в сесію нічого свого, а за аналогією з якісною психотерапією працює у полі клієнта. «Коучинг – це процес, у ході якого окремим людям і цілим колективам допомагають діяти продуктивно і максимально реалізовувати свої здібності. Він включає розкриття та використання сильних якостей людей, підтримку їх у подоланні особистих бар'єрів і обмежень у досягненні кращих результатів, а також підвищення результативності їх роботи в команді» (Ulrich & Lake, 2014).

Кар'єрний коучинг як специфічний напрямок бізнес-коучингу виявляється дуже корисним для працівників та організацій в сучасному бізнес-середовищі. Кар'єрний коучинг здатний забезпечити в рамках організації: 1) кар'єрне планування та розвиток кар'єри працівників як по

горизонталі, так і по вертикалі: коуч допомагає працівникам створювати стратегії для досягнення своїх кар'єрних цілей, а також визначати конкретні кроки для реалізації цих стратегій; 2) розвиток лідерських якостей, необхідних для зайняття високих посад та керування командою; 3) самовизначення та освіти, оскільки дозволяє краще зрозуміти свої сильні сторони, інтереси та цінності, що є ключовим для самовизначення і вибору відповідної кар'єрної траєкторії; 4) адаптацію до змін, оскільки допомагає людям ефективно адаптуватися до нових умов і викликів; 5) баланс між професійним та особистим життям, забезпечуючи працівникам ідентифікацію та маніфестацію власних потреб та самостійний пошук їх задоволення; а відповідно значно підвищити якість життя; 6) підвищення продуктивності: сприяє розвитку навичок та стратегій, які підвищують ефективність працівників і призводять до досягнення кращих результатів; 7) сприяє впевненості, відповідальності та більш високій якості прийнятих рішень (Ulrich & Lake, 2014).

Кар'єрний коучинг загалом фокусується на професійному самовизначенні та реалізації, знаходженні людиною своїх сильних якостей і власного вектора кар'єрного розвитку, який найкращим чином відображає її цілі і цінності, сприяє самомотивації, усвідомленості і розкриттю.

Для керівників та лідерів компанії кар'єрний коучинг дає практичний і ефективний спосіб ведення діалогу з співробітником, дозволяючи створювати умови для розвитку своїх підлеглих. Крім того, кар'єрний коучинг в рамках центрів розвитку кар'єри сприяє привабливості та утриманню кандидатів більш високого рівня, що в свою чергу не може не вплинути як довготривалий ефект на ріст, конкурентоспроможність та стійкість самої компанії на ринку.

Впровадження кар'єрного коучингу як методу управління персоналом в організаціях дасть змогу здійснити не тільки якісні зміни в організаціях, а й

покрити психологічні потреби компаній: вивести відносини керівників з підлеглими на рівень «дорослий – дорослий», створити умови для ширості та відкритості всіх учасників процесу; сформувати відповідальність у співробітників за прийняті рішення і отриманий результат; надати можливість працівникам управляти власним внутрішнім потенціалом; створити внутрішню мотивацію, а також підвищити задоволеність від роботи і життя загалом. Зрештою, він дозволяє працівнику максимально розкритись на особистісному рівні, з'єднатись зі своїми цінностями в контексті кар'єри, запобігаючи внутрішньому розщепленню та сегментації життя на роботу і не роботу (Брич & Нагара, 2014).

Враховуючи ці переваги, компанії все частіше впроваджують кар'єрний коучинг як частину своєї стратегії управління та розвитку персоналу, в рамках розвитку так званих центрів кар'єри, не віддаючи кар'єрне консультування назовні, як це було ще кілька років тому.

Більше того, кар'єрний коучинг в подальшому може стати не лише внутрішнім сервісом служби HR, а й необхідною компетенцією для кожного керівника по відношенню до підлеглого, особливо в світлі сучасного тренду Zero HR, коли служба персоналу не втручається в процеси та роботу з персоналом, а лише надає консультативну підтримку керівникам усіх рівнів, а ті в свою чергу, маючи повноту повноважень по відношенню до своїх команд, здійснюють також HR функцію в повній мірі.

Отже, кар'єрний коучинг стає дедалі все більш ключовим інструментом управління персоналом. І не лише ефективним інструментом для керівництва та підвищення результативності працівників, але й засобом зменшення ризиків, пов'язаних з управлінням персоналом. Його впровадження дозволяє покращити взаємини між керівництвом та підлеглими, сприяє розвитку внутрішньої мотивації та самовдосконаленню працівників. У результаті він стає необхідною складовою стратегії розвитку

організації, забезпечуючи не лише професійний, а й особистісний ріст її співробітників. Пропрацювавши зміни в своїй поведінці та комунікаціях з іншими людьми, визначивши найважливіші пріоритети, співробітник може серйозно вирости всередині організації. Результатом цього процесу є ясність щодо найбільш ефективних шляхів досягнення бажаного. Він починає використовувати ресурси, які раніше можливо не помічав, і акцентує увагу на розвитку навичок, необхідних для особистого та організаційного успіху.

Психологічний аспект консультування з проблем кар'єрного розвитку особистості розуміється як недирижуваний психологічний вплив на людину, спрямований на процес освітньо-професійного самовизначення та формування особистісного ставлення до професійної діяльності. А всередині компанії – це ще формування у співробітника цілісного усвідомлення про можливості, які може надати для цього компанія в даний момент та в майбутньому. Під час такого консультування поступово формується готовність до усвідомленої розбудови, корекції та реалізації перспектив кар'єрного зростання.

Основне завдання кар'єрного консультування – формування способів дії, які дозволяють самореалізуватися особистості відповідно до її кар'єрних орієнтацій, професійних ресурсів з урахуванням вимог професійної діяльності всередині компанії.

Кар'єрне консультування як вид психологічної роботи включає:

1. Психологічний супровід вибору розвитку кар'єри в компанії, допомога у визначенні ступеня узгодженості життєвих та професійних цінностей, професійних нахилів, здібностей та рівня домагань особистості;

2. Психологічний супровід планування кар'єри та допомога у професійній побудові та прогнозуванні кар'єрних планів, формуванні готовності до усвідомленого та самостійного проектування кар'єри;

3. Психологічний супровід реалізації кар'єри: підтримка у здійсненні кроків, передбачених кар'єрним планом;

4. Психологічна допомога в оцінці і корекції кар'єри, яка включає оцінку кар'єрного потенціалу, аналіз ризиків і засобів їх уникнення або подолання (Дудар , 2015).

Отже, кар'єрне консультування – це важлива частина професійної орієнтації. Цей процес включає різноманітні заходи, які допомагають людині вирішувати проблеми та приймати рішення, пов'язані з її професійним розвитком. Основна мета полягає в тому, щоб допомогти особі усвідомити, що відбувається в її житті, і досягти поставлених цілей за допомогою свідомого вибору шляхів кар'єрного зростання. Важливим принципом кар'єрного консультування є визнання відповідальності самої людини за свою професійну долю. Віриться, що самостійна та відповідальна особистість може приймати самостійні рішення. Кар'єрний консультант слугує «провідником», створюючи умови, які сприяють вольовому прийняттю рішень у справах кар'єрного розвитку. Він забезпечує інструменти, ресурси та підтримку, необхідні для того, щоб людина могла самостійно визначити свій професійний шлях. Отже, кар'єрне консультування – це процес, де консультант, будучи партнером, допомагає клієнту самостійно з'ясувати свої цілі та вибрати оптимальні шляхи до їх досягнення.

Психологічна консультація з проблем кар'єрного розвитку особистості є одною з видів профорієнтаційної роботи, яку в найзагальнішому розумінні можна визначити як спеціальну діяльність з надання психологічної допомоги, що спрямована на актуалізацію, розвиток, усвідомлення людиною тих якостей, що впливають на її професійне самовизначення, побудову та реалізацію кар'єрних планів (Ігнатович, 2017).

Модель психологічного консультування з проблем кар'єрного розвитку включає чотири ключові компоненти:

1. Діагностико-формульвальний компонент: цей етап включає визначення замовлення людини та формування в неї позитивного ставлення до консультативної допомоги з проблем кар'єрного розвитку. Основна мета – з'ясувати потреби та очікування особистості щодо кар'єрного зростання.

2. Діагностико-прогностичний компонент: на цьому етапі проводиться визначення та аналіз очікувань людини від кар'єрного консультування. Спроба розуміти, які цілі та плани у суб'єкта консультування, а також які очікування він має щодо результатів.

3. Операційно-технологічний компонент: на цьому етапі обираються діагностико-консультативні засоби та реалізуються стратегії, методи та технології консультування. Важливо визначити оптимальні методи відповідно до індивідуальних потреб та особливостей суб'єкта.

4. Результативно-прогностичний компонент: на останньому етапі проводиться аналіз досягнених результатів консультування, визначення подальших мет цілей професіоналізації особистості. Цей етап допомагає визначити ефективність проведеного консультування та розробити стратегії для подальшого кар'єрного розвитку (Брич & Нагара, 2014).

Розглянемо, які *психотехніки та технології кар'єрного консультування найбільш доцільні у вирішенні проблем кар'єрного розвитку особистості, визначенні її призначення, співвідношення людини і професії.*

1. Техніки роботи із захисними механізмами. Захисні механізми є психологічними стратегіями, які людина використовує для захисту власного еґо від неприємних вражень чи загроз. Однією з методик виявлення та демонстрації цих механізмів є психотехніка, що полягає у виявленні та аналізі неадекватних захисних механізмів. Деякі з основних форм захисної поведінки включають: фантазування, коли особа створює уявні образи чи історії для уникнення реальності або зменшення

психологічного дискомфорту; витіснення: неприємні думки чи почуття висуваються за межі свідомості для уникнення неприємностей; агресія: виявлення ворожнечі чи нападу, спрямованих на зменшення емоційного напруження; раціоналізація: обґрунтування або пояснення власних дій, щоб зменшити внутрішню конфліктність та ін. Емоційне напруження виступає як провідний чинник, що визначає використання різних захисних стратегій. Більше емоційне напруження може призводити до більш автоматизованого та менш усвідомленого використання цих механізмів. Виявлення та розуміння цих стратегій може слугувати ключем до подолання негативних впливів та покращення психічного здоров'я.

2. Техніки використання допоміжних засобів у поглибленні усвідомлення проблеми. Клієнту можна запропонувати пофантазувати про те, як може скластися його життя через два-три роки, де він працюватиме, яке буде до нього ставлення інших людей, чому.

3. Техніки зміни ставлення особистості до несприятливої ситуації. Якщо особистість неспроможна змінити ситуацію на краще, то їй необхідно змінити своє ставлення до неї, не бути пасивною жертвою, а знайти ті сфери життя, де особистість може впливати на обставини, бути успішною, незважаючи на певні обмеження.

4. Техніки визволення заблокованих бажань. У процесі роботи з проблемою особистості необхідно спонукати її, щоб вона задалась такими питаннями, як «Чого я бажаю?», «До чого прагну?», «Що я відчуваю?». Вони допомагають психологу швидко виявити джерело та сутність блоків особистості клієнта.

5. Метод сократівського діалогу (діалектичної дискусії). Діалектика спору полягає у тому, що одному й тому ж поняттю дають різні визначення відповідно до складових родового поняття. Саме таким шляхом, на думку Сократа, народжується істина. Цей метод називають ще майєвтикою. Сократ, використовуючи цей метод, завдяки різним і протилежним

визначенням одного і того ж поняття приходять до розуміння сутності предмету, що розглядається. Ця психотехніка спрямована на виявлення суперечностей у думках співрозмовників з метою відсіяти все несуттєве і розкрити дійсну природу досліджуваного явища. Відповідно до сократівського методу, в процесі бесіди з клієнтом необхідно ставити такі запитання, які б примушували його замислюватися над своїм життям, вчинками, іронічно ставитися до себе.

6. Проекція майбутнього. Предметом опрацювання стає майбутнє. Його зміст утворюють бажання і сподівання особистості, страхи і цілі. Все це переноситься у сьогодення і втілюється у ньому. Завдяки цьому особистість отримує нове бачення проблеми.

7. Внутрішній діалог. Діалог допомагає усвідомити невідповідності у внутрішньому світі особистості. Він може приймати різні форми (діалог між протилежними сторонами свого «Я», діалог з іншими значущими людьми тощо). Ця вправа допомагає особистості краще усвідомити протиріччя у собі, а також сприяє особистісній інтеграції.

8. Техніки розвитку позитивної сили уяви. Важливою умовою швидкого прийняття рішень є сила вашого позитивного мислення. Для цього їй за допомогою психолога необхідно зробити наступні кроки: визнати у себе негативне мислення; поставитися до свого негативного мислення як до поганої звички, від якої необхідно відмовитися; завести спеціальний щоденник для запису всіх негативних думок, які з'являються у неї протягом дня, наприклад: «не хочеться йти на роботу», «погода жахлива», «настрій поганий». Коли людина звертається до написаного тексту, колишні враження мовби оживають, і у клієнта з'являється можливість по-справжньому обміркувати процес їх заміни. Після того, як негативна думка записана, її необхідно одразу ж замінити на позитивну. Спочатку це може здатися досить складним або, навпаки, буде здаватися дуже банальним. Навіть у випадку, коли особистість не вірить у

корисність цієї процедури, хай вона запише придуманий варіант заміни. Якщо виникає утруднення з підбором відповідного варіанту, запропонуйте клієнту, щоб він подумав, що сказав би йому у цьому випадку його найкращий друг, близька людина.

9. Техніки розвитку здатності особистості приймати рішення. Під час роботи з проблемою клієнт часто намагається уникнути відповідальності і перекласти її вирішення на психолога. Мета психолога – сприяння усвідомленню клієнта того, що кожній дії має передувати самостійно прийняте рішення, що успіх кожної справи – в його руках, а для його досягнення необхідні певні вольові зусилля особистості.

10. Техніки розвитку вмінь особистості будувати часову перспективу та втілювати свої плани у реальність. Усі події, цілі та засоби їх досягнення, надії та сподівання людей стосовно їх професійної кар'єри розташовуються вздовж вісі часу, яка утворює часову перспективу кар'єрного розвитку особистості. Щоб побудувати оптимальну стратегію кар'єрного розвитку, необхідним є вміння бачити професійні ситуації у розгорнутій перспективі, вміння ставити посильні реальні кар'єрні цілі, досягнення яких наближає людину до ідеальної мети кар'єрного розвитку (Колот & Цимбалюк, 2011).

Допоміжними методами та інструментами підвищення результативності коучингової роботи в кар'єрному консультуванні також є:

1) шкалювання: наприклад, ресурсного стану на початку та в кінці сесії, коли клієнта просять оцінити свій стан від 1 до 10 з метою фіксації прогресу; 2) лінія часу, на якій клієнт розміщує певні події, як мають значення для вирішення його запиту, також лінія часу використовується для, так званої, «протяжки в майбутнє», коли клієнт визначає, як саме по новому буде діяти далі; 3) логічні рівні - ієрархічна організація інформації, яка сприймається і відтворюється людиною. Використовуючи логічні рівні, коуч відстежує на якому рівні знаходиться клієнт, і потім веде його за

рівнями піраміди "вгору" або "вниз" в залежності від особливостей клієнта, задаючи відповідні кожному рівню питання. Якщо клієнт "глобаліст" і схильний аналізувати інформацію на вищих рівнях, буде красиві плани, але не виходить на конкретні дії - необхідний рух по піраміді "вниз" для побудови плану дій. Якщо ж, навпаки, клієнт вважає за краще діяти, але погано усвідомлює свої цінності, смисли і власну ідентичність, навщо йому це треба - треба рухатися по піраміді "вгору", послідовно проходячи кожен рівень; 4) асоціація-дисоціація. Техніка дисоціації застосовується зокрема при роботі зі станом. Людина, яка перебуває в стані стресу, асоційована з ситуацією. Дисоціація - це спосіб вийти за межі ситуації, подивитися на неї "з боку". Позиція спостерігача допомагає більш раціонально побачити те, що відбувається і знімає зайві емоційні реакції та ін. Також цікава в даному контексті так звана, Мета-позиція, яка є ще більш нейтральною дисоціацією, ніж звичайна дисоціація. Таким чином, в коучинговому процесі ми можемо застосовувати асоціативні 1-шу (я) і 2-гу (інший) позиції, дисоціативну позицію спостерігача або 3-тю позицію і ще більш нейтральну дисоціацію або Мета-позицію, яка дозволяє тримати в фокусі усі три позиції, про які згадувалось раніше (McMahon, 2017).

Технологія кар'єрного коучингу є ефективним інструментом для консультанта-коуча, який здійснює індивідуальний супровід особистості в процесі навчання та побудови кар'єри та потужним чинником підвищення мотивації в компанії. Оскільки основним результатом кар'єрного коучингу є визначення, усвідомлення та диференціація особистістю власних кар'єрних цілей і шляхів досягнення. А мета спеціально організованого процесу взаємодії між коучем і клієнтом полягає в досягненні цілей клієнта оптимальними (з точки зору клієнта) способами і в оптимальний термін. Кожна ж зустріч з коучем спрямована на усвідомлення клієнтом свого вибору і

можливості обирати різні способи мислення, почуттів і поведінки.

Крім загальномотиваційного впливу кар'єрного коучингу всередині компанії, який полягає в тому, що застосовується персоніфікований підхід та приділяється увага з боку бізнесу до особистих цілей, мотивів, цінностей та вподобань працівника, також слід відмітити, що для сфери торгівлі зокрема застосування цього підходу та розвиток Центрів кар'єрного розвитку має особливе значення.

Коучинг кар'єри загалом і в сфері торгівлі зокрема охоплює такі аспекти професійної діяльності, як: ефективні пошуки нового у професійній діяльності або нової діяльності; розробка плану особистісно-професійного розвитку та визначення засобів його реалізації; визначення стратегічних кар'єрних цілей підвищення ефективності. У кар'єрному коучингу для сфери торгівлі найбільш релевантними підходами та стилями взаємодії між коучем і клієнтом можна вважати фрістайл-коучинг і процесуальний коучинг, які відрізняються своїм підходом. Фрістайл-коучинг – це вільний стиль коучингу, коли клієнт формулює запит на одну сесію за декілька днів до або прямо перед сесією. Процесуальний коучинг – це стиль коучингу, в основі якого лежить розроблена коучем (спільно з клієнтом) програма розвитку.

У процесі кар'єрного коучингу для сфери торгівлі реалізуються перш за все поведінкова, розвивальна та трансформаційна цілі. Поведінковий коучинг спрямований на зміни моделей поведінки. Це досягається за рахунок вироблення навичок, здібностей, звичок, засвоєння та тренування нових стратегій поведінки. Трансформаційний коучинг в рамках кар'єрного націлений на кардинальні зміни в житті людини, включаючи її призначення та місію. У процесі цього виду коучингу визначається мета або план розвитку особистості. Робота включає в себе працю над зняттям обмежуючих переконань, що дозволяє особистості ухвалювати та приймати кардинальні рішення щодо самореалізації

та кар'єрного розвитку. Такий підхід спрямований на трансформацію особистості на глибинному рівні та створення нового, більш задовільного та відповідного цінностям людини життя (Stoltzfu, 2014).

Процес кар'єрного коучингу загалом і для обраної сфери зокрема можна розглядати як послідовність етапів або стадій, які включають:

1. Аналіз ситуації та збір необхідної інформації, а саме визначення поточного стану особистості та її кар'єрних аспектів. Збір важливої інформації про цілі, цінності, навички та обмежуючі фактори.

2. Планування системи відповідальності: визначення конкретних кроків та цілей для досягнення.

3. Реалізація плану з використанням різноманітних технік коучингу: застосування технік для зміни поглядів та підвищення самосвідомості, використання стратегій розвитку навичок та долання перешкод.

4. Оцінка результативності: аналіз досягнень у контексті визначених цілей. Перегляд і адаптація стратегій, якщо необхідно. Формування плану дій на майбутнє (Брич & Нагара, 2014).

Цей цикл може бути повторений або модифікований в залежності від потреб і прогресу клієнта.

Отже, кар'єрний коучинг – це технологія планування професійної кар'єри і реалізації кар'єрного потенціалу людини. Керівництво та психологічний супровід з боку коуча сприяють тому, що клієнт починає краще усвідомлювати і розуміти себе, визначати способи досягнення своєї мети, розширює сферу пізнання, підвищує свою ефективність і якість свого життя внаслідок досягнення реальних результатів у процесі реалізації кар'єрного плану. Своєрідність кар'єрного коучингу полягає в тому, що клієнт стає здатним ухвалювати та приймати рішення стосовно кар'єрного розвитку внаслідок чіткого визначення та усвідомлення його цілей, що досягається шляхом відпрацювання спеціальних технік та методів, які використовує коуч у роботі з клієнтом. Кар'єрний коучинг може бути

використаний для вирішення таких запитів клієнта, як, наприклад: знайти нову роботу, яка задовольняла б потреби особистості; визначити мету кар'єрного розвитку, виокремити головні та другорядні цілі; виявити основний напрям кар'єрного розвитку, побачити його нові можливості; розвинути впевненість у собі, сформувавши мотивацію кар'єрного розвитку та спроектувати реальний план реалізації кар'єрних цілей.

Ефективність кар'єрного коучингу ґрунтується на втіленні думки про те, що кожна людина живе з почуттям того, що вона здатна на більше і може зробити більше. Для того, щоб досягти своїх цілей та зробити більше, людині необхідно чітко усвідомлювати реальність, вірити у себе, бути рішучою, виявляти волю і не зупинятися. Зусилля кар'єрного коуча спрямовані при цьому на допомогу клієнтові в тому, щоб: набути нові навички та засоби для кар'єрного розвитку; чітко усвідомлювати свої цінності та узгоджувати їх з цілями і бажаними результатами; виявляти активну поведінку, бути дієвим; шукати ресурси для досягнення поставлених цілей. Кар'єрний коуч допомагає людині визначитися з довгостроковими і короткостроковими кар'єрними планами. За допомогою коуча клієнт формує свою мету, розробляє план дій, вчиться брати на себе більше відповідальності та діяти, мислити масштабніше і реалізувати свої плани, а коуч у свою чергу підтримує і не дає клієнту відхилитися від спроектованого

ним кар'єрного плану. Коучингова технологія працює на рівні свідомості і служить для розширення меж усвідомлення клієнтом дійсності в ході аналізу завдання, поставленого перед ним стосовно його кар'єри (Silvia & Duval, 2001).

Висновки. Мотивацію до успіху можна визначити як прагнення до вдосконалення виконання діяльності, спрямованої на досягнення певного результату, до якого можна застосувати критерій успіху. Зазвичай це означає прагнення досягти найкращих можливих результатів у сфері, яка є важливою для людини. Бажання людини досягати високих результатів та реалізовувати свій потенціал і здібності стимулюється мотивацією досягнень.

Було досліджене поняття коучингу та його різновиду кар'єрного коучингу як одного з провідних форматів роботи внутрішньої служби персоналу компанії сфери торгівлі і внутрішньої підтримки кар'єри співробітників та встановлено, що він значним чином може вплинути на професійну мотивацію працівників. Було виявлено, як саме завдяки внутрішнім психологічним чинникам та технікам, таким як сократівський діалог, планування майбутнього, прийняття рішень та ін. можна досягти значного впливу на внутрішню структуру переконань та цілепокладань особистості, щоб відбулось прискорення, фокусування на певних видах діяльності або спрямування подальшого кар'єрного шляху працівника.

Література:

1. Брич, В. Я., & Нагара, М. Б. (2014) Методологічні засади розвитку коучингу в Україні. Україна: аспекти праці. № 6. С. 18–24.
2. Дудар, А. П. (2015) Механізм управління людськими ресурсами торгівельно-виробничих підприємств в сучасних умовах. Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського. Сімф. : Таврія-Плюс. с. 452.
3. Жуковська, А. (2015) Перспективи розвитку ринку кадрового консультування в Україні. Галиц. екон. вісн. № 1. С. 51–56.
4. Ігнатюк, О. М. (2017) Теоретико-методологічні засади психологічного консультування дорослих з проблем кар'єрного розвитку. Наукова спадщина академіка Івана Зязюна у вимірах сучасності:

- збірник матеріалів І науково-практичної конференції (30-31 березня 2017 року). Київ: вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 280–284.
5. Колот, А. М., & Цимбалюк, А. М. (2011) Мотивація персоналу: підручник. Київ: КНЕУ. 397 с.
6. Никоненко, О. & Лимарева, І. (2024) Соціально-психологічні чинники формування мотивації досягнень в умовах війни. Вчені записки Університету "КРОК". № 1(73). С. 244–253. DOI <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-73-244-253>. <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/704/716>
7. Сингаївська, І. В. (2014) Аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми

професійної успішності особистості. Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 41. С. 168–176.

8. McMahon, M. (2017) *Career counselling: Constructivist approaches* (2nd ed.). Abingdon. UK: Routledge. P. 233.

9. Silvia, P. J., & Duval, T. S. (2001) Objective Self-Awareness Theory: Recent Progress and Enduring Problems. *Personality and Social Psychology Review*. 5(3). P. 230–241. URL: https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0503_4

10. Synhaivska, I., Kutas, M. (2018). The applications of interactive methods for the development of competencies in management psychology. *Innovations in science: The challenges of our time (collective monograph)*. Ontario, Canada: Accent Graphics Communications & Publishing. 84–92.

11. Stoltzfu, T.(2014) *Coaching Questions: A Coachs Guide to Powerful Asking Skills*. Coach Bookstore LLC. P. 126.

12. Ulrich, D.,& Lake, D. (2014) *Organizational Capability: Competing from the Inside Out*. N.Y. : John Wiley. P. 502.

УДК 159.942-057.36:316.77

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-269-279

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПРИКОРДОННИКІВ

Антоній Мельник¹, Олег Дуда²

¹Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна, e-mail: melnyk.antoniy@vnu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1248-217X>

²Магістрант спеціальності «Психологія», ВНЗ “Університет економіки та права “КРОК”, м. Київ, Україна, e-mail: DudaOP@krok.edu.ua

COMMUNICATIVE COMPETENCE AS THE BASIS OF THE PROFESSIONALISM OF BORDER GUARDS

Antonii Melnyk¹, Oleg Duda²

¹Ph.D. (Psychology), Associate Professor of the Department of Psychology, Volyn National University named after Lesya Ukrainka, Lutsk, Ukraine, e-mail: melnyk.antoniy@vnu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1248-217X>

²Master's degree in Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: DudaOP@krok.edu.ua

Анотація. У результаті теоретичного дослідження проаналізовано основні теоретичні підходи до вивчення проблеми комунікативної компетентності прикордонників в дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців. Виділено вихідне поняття «комунікативна компетентність», яке покладено в основу визначення базових понять досліджуваного феномену (комунікація, спілкування, професійне вміння налагоджування контакту з суб'єктом). Визначено суть поняття комунікативної компетентності як сукупність лінгвістичних, екстралінгвістичних і фонових знань, умінь, навичок; світоглядних, загальнолюдських і професійно важливих якостей, що забезпечують ефективну комунікативну взаємодію у процесі виконання функціональних обов'язків, як стійке прагнення особистості до досягнення очікуваного успіху в своїй діяльності, орієнтації на конкретний результат шляхом мобілізації психічних ресурсів та підвищення активності. Здійснений аналіз основних змістовних та процесуальних теорій комунікативної компетентності в психологічній науці свідчить про те, що дані теорії є взаємопов'язаними, складають єдину систему знань про комунікацію в людській поведінці в цілому та професійній діяльності зокрема, а також можуть застосовуватися у вивченні соціально-психологічних механізмів формування професійної компетентності у прикордонників. Вказано на специфіку професійного спілкування прикордонників яке ускладнюється тим, що їм доводиться мати справу з людьми, різними за певними ознаками: матеріальним і соціальним статусом, рівнем освіти, фахом, гендером, віковим цензом, рівнем інтелекту, морально-етичними якостями. Саме тому прикордонникам щоразу доводиться “приспосовуватись” до співбесідника, знаходити зрозумілі для співбесідника й ефективні форми впливу та засоби спілкування, що вимагає від працівників прикордонних служб креативності, творчості, нестандартних підходів у стилі мовлення, частих розмаїтих перевтілень-змін манери поводження, її поведінки. Проаналізовано основні соціально-психологічні механізми формування професійної компетентності, до яких можна віднести: рівень домагань особистості, самоефективність, життєстійкість, почуття самоцінності та потребу у самоактуалізації, внутрішні очікування та стимули, соціальні гарантії та систему заохочень, рівень соціалізації особистості, професійну спрямованість та перспективи кар'єрного зростання, соціокультурне середовище, стиль управління в організації та умови праці.

Ключові слова: професійне спілкування, комунікація, комунікативна компетентність, професійна діяльність прикордонників, соціально-психологічні чинники комунікативної компетентності прикордонників.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 16

Abstract: As a result of the theoretical study, the main theoretical approaches to the study of the problem of the communicative competence of border guards in the studies of foreign and domestic scientists were analyzed. The original concept of "communicative competence" is highlighted, which is the basis for defining the basic concepts of the studied phenomenon (communication, communication, professional ability to establish contact with the subject). The essence of the concept of communicative competence is determined as a set of linguistic, extralinguistic and background knowledge, abilities, skills, worldview, general human and professionally important qualities that ensure effective communicative interaction in the process of performing functional duties, as a persistent desire of an individual to achieve the expected success in his activity, focusing on a specific result by mobilizing mental resources and increasing activity. The analysis of the main substantive and procedural theories of communicative competence in psychological science shows that these theories are interconnected, make up a single system of knowledge about communication in human behavior in general and professional activity in particular, and can also be used in the study of social-psychological mechanisms formation

of professional competence of border guards. The specifics of professional communication of border guards are indicated, which is complicated by the fact that they have to deal with people who differ in certain characteristics: material and social status, level of education, profession, gender, age qualification, level of intelligence, moral and ethical qualities. That is why border guards every time have to "adapt" to the interlocutor, find effective forms of influence and means of communication that are understandable for the interlocutor and means of communication, which also requires creativity, non-standard approaches in the style of speech, frequent various reincarnations-changes in manners and behavior. The main socio-psychological mechanisms of the formation of professional competence are analyzed, which include: the level of personal demands, self-efficacy, sustainability, sense of self-worth and the need for self-actualization, internal expectations and incentives, social guarantees and the system of incentives, the level of socialization of the individual, professional orientation and career prospects growth, socio-cultural environment, management style in the organization and working conditions.

Keywords: professional communication, communication, communicative competence, professional activity of border guards, socio-psychological factors of communicative competence of border guards.

Formulas: 0, figures: 0, tables: 0, bibl.: 16

Постановка проблеми. Основні завдання, розуміння суті й природи комунікативної компетентності, а також структура та методи її вивчення є багатомірним процесом, що потребує застосування комплексного підходу.

Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України, де акцентується увага на необхідності впровадження європейських стандартів у систему інтегрованого управління кордонами, створення умов для належного дотримання прав і свобод людини, розвитку транскордонного співробітництва, удосконалення та модернізації системи підготовки офіцерських кадрів з урахуванням сучасних викликів і загроз. Нові суспільно-політичні умови потребують розвитку культури військовослужбовців Державної прикордонної служби України, оскільки у представників іноземних держав перше враження про Україну складається від спілкування з прикордонниками, чия професійна культура часто є еталоном оцінки країни загалом.

Крім того, зі значним розширенням міжнародного військового співробітництва, вирішення завдань із реалізації міжнародних договорів та програм, співпраці з міжнародними організаціями актуалізується потреба у формуванні у прикордонників поваги до національної та європейської культур, здатності до полікультурності та міжкультурного спілкування, готовності розширювати фонові та екстралінгвістичні знання, уявлення про комунікацію та

культуру, дискурс, уміння та навички професійної комунікативної діяльності. Володіння цими та іншими компонентами комунікативної культури - комплексної професійно значущої властивості, що охоплює систему комунікативно-дискурсивних знань, умінь та якостей прикордонника, забезпечує його професійну готовність ефективно протидіяти нелегальній міграції, контрабанді й іншим викликам і загрозам прикордонній безпеці відповідно до європейських стандартів. Необхідність формування комунікативної компетентності у офіцерів Державної прикордонної служби України актуалізує й геополітичне розташування України, євроінтеграційні процеси та велика кількість людей, що перетинають кордон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з досліджуваної проблеми свідчить про те, що на сучасному етапі у психологічній науці має місце досить широкий діапазон тлумачення поняття комунікативної компетентності (Берестецька Н., 2008; Добротвор О., 2013; Лук'янчук Н., 2012; Максименко С., 2005; Москаленко В., 2005; Москалець В., 2012; Орбан-Лембрик Л., 2004; Прозорова Є., 2000; Федоренко О., 2012). Тому поглиблене вивчення суті та структури комунікативної компетентності особистості, а також обґрунтування чинників, критеріїв, властивостей, умов, засобів, тенденцій змін та індивідуальнотипологічних особливостей розвитку комунікативної сфери, особливо в професійній діяльності прикордонників,

має важливе теоретичне та практичне значення.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу соціально-психологічних чинників комунікативної компетентності як основи професіоналізму прикордонників Державної прикордонної служби України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічній літературі категорії «спілкування» та «комунікація» розглядаються як пересічні, але несинонімічні поняття. Здебільшого термін «комунікація» використовується для позначення засобів зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світу, процесу передачі інформації від людини до людини (обмін уявленнями, ідеями, установками, настроями, почуттями у людському спілкуванні), а також передачі та обміну інформацією в суспільстві з метою впливу на соціальні процеси (Гринчук, 2002).

Спілкування ж розглядається як міжособистісна взаємодія людей при обміні інформацією пізнавального характеру. Отже, поняття «спілкування» і «комунікація» мають як спільні, так і відмінні ознаки (Мисечко, 2006).

Спілкування, це засаднича умова і складова буття людини. З його допомогою досягається порозуміння задля продуктивної взаємодії в усіх видах і проявах людської діяльності. Зважаючи, мотивуючи свої вчинки, почасти кожен із нас розмовляє сам з собою, здійснює духовно-моральну, ціннісно-зорієнтовану рефлексію (Москалець, 2013).

Виходячи з даного пояснення природи людського спілкування стає зрозуміло, що компетентне спілкування, як функціональний аспект комунікативної компетентності є необхідною умовою і потужним чинником успішності більшості сучасних професій, а в такій сфері як професійної діяльності типу «людина-людина», – вирішально-визначальним.

В психологічних дослідженнях (Берестецька, 2008) поняття «професійне спілкування офіцерів-прикордонників» розглядається як процес налагодження

контактів між суб'єктами, поєднаними спільною метою, предметом, завданням, умовами та специфікою професійної діяльності.

Поняття «службове спілкування», – це процес взаємозв'язку та взаємодії осіб, у якому відбувається обмін інформацією та досвідом в процесі виконання службових завдань з охорони державного кордону України, що спрямований на досягнення певних результатів, вирішення конкретних службових завдань та реалізацію поставленої мети (Мисечко, 2006). Службове спілкування є складовою професійного спілкування прикордонників і включає в себе спілкування під час організації та виконання прикордонної служби, прикордонного контролю, прикордонного пошуку, прикордонної операції, оперативно-розшукової діяльності та бою.

Професійному спілкуванню прикордонників, а відтак і їхній комунікативній компетентності притаманні істотні особливості, що зумовлюються певною специфікою їх професійної діяльності. Саме тому основою та найбільш важливим аспектом даних особливостей є достатньо специфічні умови в професійній діяльності прикордонників.

До умов та ознак, що визначають специфіку професійної діяльності прикордонників можна віднести такі:

а) ключовим поняттям специфіки професійної діяльності прикордонників постає «екстремальна ситуація», яку характеризують також означеннями «надзвичайна», «ризико-небезпечна», «кризова» та ін.;

б) професійна діяльність прикордонників суттєво ускладнена високим рівнем ризику й небезпеки для життя і здоров'я самих фахівців та інших людей;

в) ефективність діяльності в екстремальних ситуаціях істотно залежить від професійної спроможності та професійних навичок представників прикордонної служби оптимально діяти в них.

Ефективна протидія руйнівним

впливам екстремальних ситуацій вимагає насамперед і головним чином відваги, холоднокровності, емоційно-психічної стійкості, володіння собою тощо є складовою професійної компетентності не тільки для представників прикордонної служби, але й для рятувальників, правоохоронців, військовослужбовців та інших представників екстремальних професій. Таким чином, дані властивості є істотними складовими професійної компетентності прикордонників, зокрема комунікативної.

До основних вимог в професійному спілкуванні прикордонників можна також віднести точність, лаконічність і впливовість. Офіцер-прикордонник, залежно від змісту й мети розмови в процесі комунікації має добирати й комбінувати найпотрібніші саме для даної мовленнєвої ситуації варіанти форм, слів, словосполучень, конструкцій речень тощо” (Орбан-Лембрик, 2004).

Невірно поставлений наголос, вживання слів-паразитів, використання жаргонізмів, плутання слів близьких за звучанням але різних за значенням тощо можуть стати причиною того що люди, які перетинають державний кордон, не у всьому розумітимуть прикордонників (Прозорова, 2000).

Офіцер прикордонної служби має відповідати на запитання осіб (за необхідності) чітко, зрозуміло, по суті (п. 3.12 відомчих стандартів), бути лаконічним, не надавати довгих безпідставних роз’яснень, неправильних пояснень положень чинного законодавства з міграційних питань (п. 3.14 відомчих стандартів) [14, с. 123].

Однак, можна стверджувати, що комунікативна компетентність, – явище набагато ширше ніж правильність мовлення, основу якої становить дотримання мовної норми на фонетичному, лексичному, словотворчому, граматичному рівнях.

Для представників прикордонних служб недостатньо правильно розмовляти, необхідно ще й уміти правильно вживати слова, словосполучення та вирази, оскільки

від культурного рівня прикордонників, коректності ставлення до кожного громадянина а також належного зовнішнього вигляду охоронців кордону а також правомірності їхніх дій, залежить формування громадської думки про державу в цілому. Саме тому слушно включити в комунікативну компетентність не лише володіння комунікативними знаннями, вміннями і навичками, – а й спроможність формувати адекватні комунікативні вміння у нових соціальних структурах та знання культурних норм й обмежень у спілкуванні: звичаїв, традицій, етикету в сфері спілкування, дотримання пристойності, вихованість, орієнтацію в комунікативних засобах, що властиві національному менталітету тощо.

Професійне спілкування прикордонників ускладнюється також тим, що доводиться мати справу з людьми, різними за певними ознаками: матеріальним і соціальним статусом, рівнем освіти, фахом, гендером, віковим цензом, рівнем інтелекту, морально-етичними якостями. Саме тому прикордонникам щоразу доводиться “приспосовуватись” до співбесідника, знаходити зрозумілі для нього й ефективні форми впливу та засоби спілкування. Це вимагає від працівників прикордонних служб креативності, творчості, нестандартних підходів у стилі мовлення, частих розмаїтих перевтілень-змін манери поведіння, й поведінки.

Отже, прикордонний дискурс являє собою яскравий приклад статусно-орієнтованого спілкування, в якому чітко розподілені ролі, а кожен учасник виконує відповідну функцію. Статусний стан кожного учасника виявляється у мовленнєвій поведінці. Так, мовні засоби, якими оперують учасники, можуть вказувати на належність до певних вікових категорій, груп, спільнот, професій.

Науковий інтерес у даній проблематиці має комунікативна взаємодія між особами, які мають різний статус і є представниками різних інституційних категорій, різних культур тощо. Поведінкові ознаки прикордонного

дискурсу передбачають певну ритуальність, яка передбачає певний протокол і означає фіксовану послідовність дій з використанням кліше, мовленнєвих штампів, за допомогою яких учасники події реалізують свої стратегії й тактики (Заброцький, Максименко, 2005).

Дискурсивна взаємодія у процесі діалогу офіцера-прикордонника та суб'єкта перетину кордону привертає увагу науковців, оскільки за доволі суворої регламентації прикордонного дискурсу офіцеру-прикордоннику доводиться вирішувати низку завдань, пов'язаних із вибором стратегій мовленнєвої поведінки й окремих тактичних дій часто в екстремальних ситуаціях, а це вимагає від нього вміння стратегічного планування та навичок оперативної оцінки ситуації й прийняття рішень щодо неї.

Більш розлоге та вагоміше трактування спроможностей такого роду містять праці Н. Волошиної, котра визначає комунікативну компетентність як складне утворення, в основі якого лежать знання соціально-психологічних факторів та вміння використовувати їх у своїй діяльності, розуміння мотивів, стратегій поведінки, фрустрацій як власних, так і партнерів з спілкування, вміння розбиратися в групових соціально-психологічних проблемах, осмислення можливих перешкод на шляху до взаємного порозуміння, оволодіння технологією та психотехнікою спілкування (Волошина, 1998).

Н. Лук'янчук у своїх працях розглядає комунікативну компетентність з позиції постійної готовності до контакту. Тобто, комунікативно компетентна людина перебуває в режимі постійного мисленнєвого діалогу з потенційними партнерами, що розвиває її комунікативну інтуїцію (Лук'янчук, 2012).

Автор Є. Прозорова вважає, що комунікативна компетентність складається з двох основних компонентів:

- комунікативні цінності, орієнтація та специфіка мотивації комуніканта, його потреба в спілкуванні;
- прояв безпосередньо в спілкуванні,

комунікативній поведінці, що містить дві складові: комунікативні знання, уміння й навички; а також дії в процесі спілкування (Прозорова, 2000).

На думку Л. Орбан-Лембрик, комунікативна компетентність входить у більш широке поняття “соціально-психологічна компетентність”, котра являє собою інтегральну якість особистості, що пронизує всі її професійно-особистісні утворення і складається з сукупності знань у галузі взаємодії, поведінки, обміну інформацією, сприймання людьми одне одного, оформленої індивідуальної програми поведінки в системі соціальних відносин, мотиваційної приналежності до певного соціального середовища, спрямованості на розвиток комунікативних здібностей, прагнення до збереження та розвитку соціально-психологічних традицій конкретного соціального інституту та тієї групи, в якій відбувається соціалізація індивіда, що узагальнюється у сформованості комунікативного стилю його життя (Орбан-Лембрик, 2004).

На підставі аналізу й узагальнення тлумачень феномена “комунікативна компетентність” О. Добротвор здійснив систематизацію науково-методологічних підходів до цього явища та виділив такі з них:

- біхевіористичний (комунікативна компетентність – це сукупність навичок слухання, вставляння реплік і ведення переговорів, уміння формулювати завдання і доводити їх, співпрацюючи з іншими та адаптуючись до змін у ситуації спілкування);
- лінгвістичний (розглядає комунікативну компетентність у контексті мовної діяльності людини, а мовленнєвий акт покладається в основу комунікації);
- інформаційний (спрямований на вивчення психологічних особливостей прийому та передачі інформації, характеристик комунікатора та реципієнтів, засобів обміну інформацією);
- задачний (комунікативна компетентність як складне, інтегративне особистісне утворення, готовність та здатності суб'єкта вирішувати широке коло

проблем і задач комунікативного характеру в різноманітних сферах діяльності);

- діяльнісний (комунікативна компетентність як необхідна умова і потужний чинник продуктивної комунікативної діяльності);

- функціональний (комунікативна компетентність полягає у продуктивному використанні соціальних знань та навичок у суспільних стосунках, соціальних взаєминах);

- функціонально-кваліфікаційний (комунікативна компетентність виступає як здатність суб'єкта виконувати певну роботу згідно з професійними стандартами);

- поведінковий (комунікативна компетентність як критеріальний індикатор продуктивності діяльності людини, її поведінкових проявів Я-є (об'єктний аспект) та Я-стану (суб'єктний аспект);

- раціогуманістичний (комунікативна компетентність - як здатність справлятися з суттєвими для життєдіяльності особистості завданнями, проектувати свій життєвий та професійний шлях на основі набуття нових продуктивних знань й умінь);

- системний (комунікативна компетентність як система внутрішніх ресурсів суб'єкта, необхідних для побудови ефективних комунікативних дій у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії (Добротвор, 2013).

Аналізуючи зміст комунікативної компетенції, є необхідність розкрити її як систему індивідуально-професійних якостей, функцій і компонентів. Функції визначають і специфіку комунікативної компетентності як готовність офіцерів-прикордонників здійснювати комунікацію.

До основних функцій аналізованої компетентності офіцерів-прикордонників ми можемо віднести:

- діяльнісну функцію (спонукання, прохання, пропозиція, порада, домовленість, сприймання спонукання та реакція на нього в дискурсах неофіційного чи офіційного спілкування);

- мотиваційно-цільову функцію (сприйняття, аналіз і розуміння дискурсу на

основі мотивів майбутньої комунікативної діяльності);

- пізнавально-інформаційну функцію (запит і повідомлення інформації, антиципація, сприйняття й осмислення інформації в дискурсах офіційного спілкування у професійній діяльності);

- соціопрогностичну функцію (вираження думки, оцінки, почуттів, емоцій відповідно до сприйнятої інформації в дискурсах соціокультурної сфери);

- діалогічно-результативну функцію (початок і закінчення діалогу (полілогу), підтримання розмови, цікавості до співбесідника в дискурсах різноманітних типів);

- комунікативно-культурологічну функцію (побудова і реалізація процесу комунікації, беручи до уваги культурологічний компонент дискурсу).

Оскільки ми трактуємо комунікативну компетентність прикордонників як компетентність "спілкувальну", а компетентне спілкування, як відомо, ґрунтується на відповідних вміннях:

- а) не тільки слухати, – а й, головне, чути співбесідників – розуміти не лише висловлений, а й латентний, прихований зміст та смисл того, що вони говорять;

- б) ефективно впливати на них – схилити, спонукати до співпраці, допомагати тощо. Когнітивною основою цієї компетентності має бути розуміння сутності соціально-психологічних механізмів взаємовпливу та взаєморозуміння, що заснована на відповідних знаннях, вміннях та навичках адекватно й ефективно використовувати дані механізми.

В процесі теоретичного аналізу даної проблеми нами було виявлено, що основними механізмами взаємовпливу в процесі спілкування є переконування, навіювання та емоційне зараження, а основними механізмами взаєморозуміння – ідентифікація, емпатія та рефлексія. Базисними психологічними передумовами і чинниками формування й функціонування комунікативної компетентності є мотивація даних процесів та відповідні їм задатки й

здібності суб'єкта.

Найпотужнішим мотиваційним фактором професійної діяльності є мотивація досягнення, яка загалом являє собою стає й перманентне прагнення суб'єкта бути успішним в цій діяльності, інтенсивний і сталий інтерес суб'єкта до змісту, характеру цієї діяльності, а відтак задоволення саме від її процесу, а не тільки від результатів.

Важливими умовами розвитку комунікативної компетентності є психологічні властивості темпераменту особистості та темпераментальні властивості конституційно-антропометричних типів людини.

Більшість вчених стверджують, що базові задатки, які визначають особливості спілкування людини, полягають в її темпераментальних та конституційно-антропометричних властивостях, котрі детерміновані генетично, вроджені.

Як вказує В. Москалець, пластичні особистості, якщо є така необхідність, швидко і без проблем пристосовуються до нових умов, людей, вимог, відповідним чином змінюючи свої звички, форми поведінки, стиль і спосіб життя. У більшості з них порівняно мало непорозумінь та конфліктів у соціумі (соціальному оточенні) завдяки їхній невимушено-спонтанній, природній, здебільшого неусвідомлюваній схильності “налаштовуватись на хвилю” тих, з ким вони спілкуються, взаємодіють заради комфортних, приємних, значущих для них приятних, доброзичливих і добродійних взаємин. А “соціабельність це прагнення суб'єкта перебувати в товаристві, активно спілкуватись, толерантно, приязно налаштовуватись стосовно людей, вміння знаходити спільну мову, домовлятись, що викликає позитивне ставлення та прихильність оточуючих, відсутність бар'єрів щодо експресивних виявів своїх емоційних переживань та прохання допомогти. Вочевидь, що ця якість щільно переплітається з пластичністю” (Москалець, 2012).

Можна стверджувати, що такі корелюючі з певними психічними

властивостями конституційно-антропометричні типи можуть і мають слугувати валідними й надійними маркерами у професійному доборі прикордонників, тому що вони несуть виразну однозначну інформацію принаймні щодо комунікативних показників професійної придатності у зовнішніх формах та конституції будови тіла претендентів. Разом з тим властивості типів темпераменту, котрі не є сприятливими задатками щодо розвитку тих чи інших здібностей, можуть значною мірою компенсуватись. Основним і найбільш потужним компенсаційним фактором такого роду є сильна мотивація і засновані на ній самоорганізація та саморегуляція суб'єкта.

Кожна професійна діяльність вимагає від своїх суб'єктів того рівня та особливостей інтелекту, які забезпечать ефективне виконання ними завдань, вирішення проблем та розв'язання задач в процесі цієї діяльності. Отож необхідно розробляти і вдосконалювати тести для виявлення того рівня інтелекту (IQ) прикордонників, який може забезпечити формування їхньої професійної компетентності, зокрема комунікативної.

В науковій літературі з даної проблематики розглядаються різні класифікації, характеристики та диференціація комунікативних здібностей. Їх можна структурувати, згідно з парадигмою системності у сучасних психологічних дослідженнях, виходячи з основної функції професійного спілкування, – забезпечення взаємодії з громадянами та між собою.

Також можна погодитись з тими дослідниками (Гринчук, 2002), які поділяють комунікативні здібності на три підструктури: гностичну (здатність людини слухати і чути, а відтак розуміти інших людей у процесі спілкування з ними); експресивну (здатність висловлюватись зрозуміло для співбесідників); інтерактивну (спроможність впливати на партнерів по спілкуванню – схилити їх “на свій бік”).

Досить оригінальний поділ

комунікативних здібностей на ядерні й периферійні запропонувала Н. Волошина, наголошуючи на тому, що до перших відносяться такі компоненти: комунікативно-інформаційний, – контактність, спостережливість, експресивність і т. ін.; до когнітивних, – соціальна перцепція, соціальний інтелект (Волошина, 1998).

Даній позиції відповідають властивості, які можна назвати розвиненими комунікативними здібностями прикордонників: здатність до організації спілкування, що вимагає відповідних особливостей мислення, вільне володіння мовленням, емпатія, спонтанне сприйняття, певні соціальні установки (наприклад, інтерес до самого процесу спілкування, а не лише до його результату), адекватне орієнтування в часі, у партнерах, у стосунках, у ситуації (Федоренко, 2012).

У теоретичних розробках деяких авторів (Москаленко, 2005), міститься комплекс бажано взірцевих власне комунікативних здібностей, здатностей та умінь: швидко встановлювати контакти з новими людьми; вести ділову бесіду, переговори; швидко знаходити доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовників; приваблювати до себе людей, викликати їхню довіру; давати об'єктивну оцінку діям інших людей; розуміти підтекст мовлення (іронію, жарт тощо); дохідливо доводити до слухачів свої думки та наміри, узгоджувати свої дії з діями інших людей.

Таким чином, зміст комунікативної компетентності майбутнього офіцера-прикордонника можна представити як систему знань, норм, цінностей та зразків поведінки, що прийняті у суспільстві, а також уміння органічно, природно й невимушено реалізовувати їх у діловому та емоційному спілкуванні з урахуванням автентично-особистісних засад, психологічних факторів, базисних об'єктивних та суб'єктивних умов комунікативної компетентності прикордонників.

Основними комунікативними

уміннями-складовими комунікативної компетентності, що забезпечують її вищезазначені функції, є:

- здатність викликати до себе прихильність і довіру, уміння швидко встановлювати необхідні контакти з незнайомими людьми, сприйняття, аналізу ситуації спілкування, інтерпретації інформації, контролю і регуляції власної поведінки (мотиваційно-цільова функція);

- уміння сприйняття, декодування, осмислення і трансформація культурологічної інформації (пізнавально-інформаційна функція);

- уміння висловити комунікативні наміри і стимулювати подальше спілкування, володіння мовними засобами спілкування (діяльнісна функція);

- уміння децентрації, розуміння внутрішнього світу іншого, віднайдення компромісних рішень, уміння вдало вибирати форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних якостей особи, з якою проводиться бесіда, ідентифікація зі співбесідником, толерантне сприйняття іншої точки зору, (соціопрогностична функція);

- уміння мовленнєвого етикету, ведення й оформлення діалогу, полілогу, професійної аргументації позиції (діалогічно-результативна функція);

- уміння соціокультурного конструювання, мобільності і налаштованості на співробітництво, (комунікативно-культурологічна функція).

Комунікативна компетентність являє собою взаємозв'язок трьох компонентів:

- когнітивно-поведінковий компонент включає такі елементи: знання про сутність, структуру, закономірності, функції, стилі й особливості спілкування взагалі та професійного зокрема; знання про комунікативні навички і вміння офіцера Державної прикордонної служби України, їх характеристики; знання про способи уникнення комунікативних проблем і виходи із складних ситуацій під час спілкування; знання методів впливу на інших людей;

- мотиваційно-ціннісний компонент – це, у першу чергу, мотивація вибору

професії офіцера кордону та спрямованість прикордонників на засвоєння норм комунікативної компетентності, що представлено такими складниками:

а) зацікавленість у процесі і результатах комунікативних аспектів професійної діяльності;

б) мотиви, що спонукають до ефективної комунікативної діяльності; потреби в удосконаленні власної комунікативної компетентності;

в) ціннісні орієнтації офіцера кордону, які виявляються в його ставленні до осіб, що перетинають державний кордон, керівництва, колег, підлеглих, до виконання професійних обов'язків, пов'язаних зі спілкуванням;

- операційно-діяльнісний компонент полягає у вмінні ставити перед собою певні цілі і завдання у процесі комунікативної підготовки зокрема і професійного становлення взагалі; підбирати відповідні методи, засоби і способи; оцінювати якість власної комунікативно-професійної діяльності та аналізувати зовнішні та внутрішні чинники її вдосконалення (Бабіч, 2017).

Його основними складниками є:

- комунікативні вміння (виразність, доступність, правильність мовлення);
- вміння невербальної комунікації (розпізнавання міміки і пантоміміки);
- вміння слухати;
- вміння соціальної перцепції (самосприйняття та сприйняття інших);
- рефлексивні вміння (вміння аналізувати індивідуально– психологічні особливості);
- організаційно-управлінські вміння (встановлювати особистісні та ділові стосунки тощо).

Отже, комунікативну компетентність прикордонника можна узагальнено характеризувати як інтегративне психологічне утворення, основою якого є володіння соціально-психологічними механізмами взаємовпливу і взаєморозуміння на когнітивному (достатні знання про ці механізми) та конативному (практичні уміння й навички використання цих механізмів) рівнях, що базується на тих

особистісних властивостях суб'єкта, котрі забезпечують йому професійні авторитет та референтність, які є необхідною умовою і головним чинником довіри до нього, а отже, й ефективності його комунікативного правового впливу, що сукупно забезпечує ефективність його професійного спілкування.

Базовими суб'єктно-психологічними передумовами і чинниками розвитку комунікативної компетентності прикордонників є мотивація досягнення (стале прагнення стати й бути компетентним фахівцем) та темпераментальні задатки, які називають комунікативними (екстраверсія, комунікабельність та ін.), і сформовані на їх підставі здібності; а базовими соціально-психологічними - здоровий морально-психологічний клімат у мікросоціумі підрозділу прикордонників, який:

а) розвиває морально-духовні властивості, котрі є підґрунтям авторитету;

б) створює умови для оптимального учіння, засвоєння професійних знань та вмінь, як основи референтності;

в) є потужним джерелом досвіду ефективного, продуктивного спілкування.

Успішне оволодіння й володіння суб'єктом цими соціально – психологічними механізмами на основі авторитету і референтності високих моральних якостей є, на нашу думку, необхідною умовою та когнітивним і ціннісно-орієнтаційним базисом його комунікативної компетентності.

Згідно з парадигмою компетентнісного підходу, ефективний розвиток комунікативної компетентності прикордонників унеможлиблюється без активного використання інтерактивних розвивальних методів (соціально-психологічних тренінгів, ділових і рольових ігор і т. ін.), тому що в процесі їх реалізації прикордонники можуть і мають виступати активними суб'єктами соціальних ролей професії, яку вони здобувають, що інтенсивно розвиває відповідну компетентність.

Висновки. У процесі теоретичного дослідження комунікативної

компетентності, як основи професіоналізму прикордонників було виявлено, що даний процес комплексний і включає в себе різноманітні аспекти професійної діяльності працівників прикордонної служби. За результатами теоретичного аналізу впорядковано понятійну базу комунікативної компетентності прикордонників. Науково обгрунтовано, що комунікативна компетентність майбутніх прикордонників є сукупністю лінгвістичних, екстралінгвістичних і фонових знань, умінь, навичок, світоглядних, загальнолюдських і професійно важливих якостей, що забезпечують ефективну комунікативну взаємодію у процесі виконання ним його функціональних обов'язків. Ефективність ключової функції професійного спілкування прикордонників, – правовий вплив на громадян, часто в ситуаціях психологічного тиску забезпечується належним володінням прикордонниками соціально-психологічними механізмами взаємовпливу та взаєморозуміння.

З'ясовано, що доцільними критеріями сформованості комунікативної компетентності є пізнавально-інформаційний (знання основ мови та процесу спілкування, норм немовної поведінки, вимог щодо професійного

спілкування; знання формул мовного етикету, соціокультурного контексту; володіння поведінковими зразками тощо); мотиваційно-цільовий (усвідомлення соціальних норм, настанов; навчально-пізнавальні мотиви змісту і процесу пізнання; професійні мотиви, зумовлені інтересом до професії; мотиви самовираження, самовдосконалення та ін.); навчально-результативний (вміння прогнозувати хід комунікативної ситуації, будувати комунікативну поведінку; аналізувати усний і писемний тексти з точки зору наявності в ньому явної та прихованої, основної і другорядної інформації тощо).

Розкрито положення про базові суб'єктно-психологічні передумови і чинники розвитку комунікативної компетентності прикордонників, у яких проявляється мотивація досягнення та темпераментальні комунікативні задатки на фоні здорового морально-психологічного клімату у мікросоціумі підрозділу, який розвиває духовно-моральні властивості, підгрунття авторитету прикордонника, створює умови для оптимального засвоєння професійних знань та вмінь і є потужним джерелом досвіду ефективного, продуктивного спілкування.

Література:

1. Бабіч, О. В. (2017) Рекомендації науково-педагогічному складу щодо вдосконалення комунікативно-дискурсивної культури офіцерів прикордонників. Хмельницький : НАДПСУ. 50 с.
2. Берестецька, Н. В. (2008) Підготовка офіцерів-прикордонників до професійного спілкування у процесі навчання гуманітарних дисциплін. Хмельницький, 244 с.
3. Волошина, Н. В. (1998) Особливості комунікативних здібностей особистості. Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали методичного семінару АПН України, 12 листопада 1998 р. Київ, 301-305.
4. Гричук, О. (2002) Проблема спілкування в структурі підготовки менеджера до управлінської діяльності. *Філософія, соціологія, психологія*. Збірник наукових праць. Івано-Франківськ, Вип. 7, ч. 2. 143–150.
5. Добротвор, О. В. (2013) Комунікативна компетентність як предмет наукового дослідження. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 3. 56–62.
6. Заброцький, М. М., Максименко, С. Д. (2005)

- Технологія спілкування комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування: посібник. Київ: Главник, 112 с.
7. Культура прикордонного контролю у пунктах пропуску через державний кордон України: навчальний посібник. Хмельницький: Видавництво Національної академії Держприкордонслужби України ім. Б. Хмельницького, 2010. 142 с.
8. Лук'янчук, Н. В. (2012) Комунікативна компетентність особистості: посібник. НАПН України, Інститут обдарованості дитини. Київ: Інформаційні системи, 130 с.
9. Мисечко, О. В. (2006) Педагогічна технологія формування вмінь службового спілкування у офіцерів-прикордонників. Хмельницький, 186 с.
10. Міжкультурна компетентність спілкування сучасного фахівця Державної прикордонної служби України. (2012) *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: педагогічні та психологічні науки. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ. 65. 5–8.

11. Москаленко, В. В. (2005) Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 624 с.
12. Москалець, В. П. (2012) Види діяльності з позицій суб'єктного підходу в психології. *Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис*. 4 (50). 66–78.
13. Москалець, В. П. (2013) Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Видавництво “Центр учбової літератури”, 262 с.
14. Про державний кордон України: Закон України від 4 листоп. 1991 р. № 1777–ХІІ. Комп'ютерна інформаційно-правова система “Ліга”. URL: www.liga.net. (дата звернення: 11.12.2021р.)
15. Орбан-Лембрик, Л. Е. (2004) Соціальна психологія : у 2 кн. кн. 2 : Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ : Либідь, 541 с.
16. Прозорова, Є. В. (2000) Педагогічні умови формування комунікативної компетентності. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди: Психологія*. 2. 91–102.
17. Федоренко, О. І. (2012) Види комунікативних вмінь та їх роль у професійній діяльності працівників правоохоронних органів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_1_21.pdf

УДК 159.9.01:316.752

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-280-285

РОЗМЕЖУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ЦІННОСТЕЙ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

*Наталія Шматко*¹

¹Аспірант кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: ShmatkoNS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4476-0488>

DIFFERENTIATION OF THE CONCEPTS OF VALUES AND VALUE ORIENTATIONS IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

*Natalia Shmatko*¹

¹PhD student, Department of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: ShmatkoNS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4476-0488>

Анотація. В даній статті здійснено теоретичний аналіз концепцій «цінностей» та «ціннісні орієнтації», які мають ключове значення в соціальних та гуманітарних науках, таких як психологія, соціологія, культурологія та філософія. Показано, що цінності виступають як загальні культурні та соціальні принципи, які створюють основу для формування індивідуальних переконань. Ціннісні орієнтації, у свою чергу, є індивідуальною інтерпретацією і адаптацією цих цінностей, що безпосередньо впливають на поведінку людини та її соціальні взаємодії. Стаття розглядає існуючі підходи до розмежування цих понять у наукових дослідженнях і відзначає виражену недиференційованість цінностей і ціннісних орієнтацій, що ускладнює їх теоретичний аналіз і практичне застосування. Мета роботи полягає в детальному визначенні і уточненні відмінностей між цими концепціями. Огляд включає як історичні, так і сучасні підходи до вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій, зокрема внесок українських та міжнародних дослідників у цю сферу. У статті акцентується на важливості розмежування цих понять для глибшого розуміння їх впливу на індивідуальні та соціальні процеси. Особлива увага приділяється міждисциплінарним підходам, таким як психологічний, соціологічний, культурологічний та філософський, які дозволяють розкрити різноманітні аспекти цих концепцій та їхню роль у формуванні ціннісних орієнтацій. Кожен з цих підходів пропонує унікальні перспективи для аналізу та розуміння складності взаємозв'язку між цінностями та ціннісними орієнтаціями. Підкреслюється, що цінності, як загальні культурні принципи, формують основу для індивідуальних ціннісних орієнтацій, які визначають специфічні переконання і поведінкові установки особи. Результати дослідження демонструють, що чітке розмежування цих концепцій є важливим для розвитку теоретичних і практичних підходів у відповідних наукових дисциплінах.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, соціальні принципи.

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 15

Abstract. This article presents a theoretical analysis of the concepts of "values" and "value orientations," which hold key significance in social and humanities disciplines such as psychology, sociology, cultural studies, and philosophy. It demonstrates that values serve as general cultural and social principles that form the foundation for individual beliefs. Value orientations, in turn, represent individual interpretation and adaptation of these values, directly influencing human behavior and social interactions. The article examines existing approaches to distinguishing these concepts in scientific research and highlights the pronounced lack of differentiation between values and value orientations, which complicates their theoretical analysis and practical application. The study's objective is to provide a detailed definition and clarification of the differences between these concepts. The review includes both historical and contemporary approaches to studying values and value orientations, with particular attention to the contributions of Ukrainian and international researchers in this field. The article emphasizes the importance of distinguishing these concepts for a deeper understanding of their impact on individual and social processes. Special attention is given to interdisciplinary approaches, such as psychological, sociological, cultural, and philosophical, which reveal various aspects of these concepts and their role in shaping value orientations. Each of these approaches offers unique perspectives for analyzing and understanding the complexity of the relationship between values and value orientations. It is emphasized that values, as general cultural principles, form the basis for individual value orientations, which determine specific beliefs and behavioral attitudes. The study results demonstrate that a clear distinction between these concepts is essential for developing theoretical and practical approaches in relevant scientific disciplines.

Keywords: values, value orientations, social principles.

Formulas: 0; **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 15

Постановка проблеми. В сучасному науковому дискурсі існує значна плутанина у визначенні і розмежуванні понять «цінності» та «ціннісні орієнтації», що суттєво ускладнює їх теоретичний аналіз і практичне застосування. Цінності є загальними культурними і соціальними принципами, що формують основу для індивідуальних переконань і стандартів поведінки, в той час як ціннісні орієнтації представляють індивідуальні інтерпретації та адаптації цих цінностей у конкретних ситуаціях. Відсутність чіткої диференціації між цими поняттями призводить до розмитих і часто суперечливих результатів у дослідженнях, що перешкоджає їх точному розумінню та ефективному використанню в практичних і теоретичних контекстах. Важливо здійснити глибокий і всебічний аналіз цих концепцій, щоб виокремити їх основні відмінності та визначити взаємозв'язок між ними, що дозволить краще зрозуміти їх вплив на індивідуальні і соціальні процеси. Розв'язання цієї проблеми є критично важливим для подальшого розвитку теорії та практики в галузі соціальних і гуманітарних наук, а також для вдосконалення методологічних інструментів, які використовуються для аналізу цінностей і ціннісних орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій, які є невід'ємною складовою структури особистості, розпочалося ще у ХХ столітті. Соціологи, такі як М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, розглядали їх як соціальні настанови, що визначають соціальну поведінку індивіда. Поступово до дослідження цих феноменів долучилися представники інших наукових галузей: філософії, психології, педагогіки та культурології. Значний внесок у вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій зробили такі науковці, як А. Маслоу, М. Рокіч, Е. Фромм, Б. Ананьєв, С. Рубінштейн, В. Ядов та інші.

Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій була також предметом дослідження низки виконаних в Україні

дисертаційних досліджень: І. Панок (Ціннісно–смилова регуляція як чинник життєвого самовизначення особистості студента), Д. Місенг (Вплив ціннісних орієнтацій на стиль життя особистості), О. Рибак (Культурно–ціннісні орієнтації студентів з різним рівнем етнічної ідентичності), Є. Казакова (Трансформація ціннісно–смилової сфери особистості під впливом пролонгованої вітальної загрози COVID-19), О. Христенко (Теоретико–методологічні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України) та інші. Ці питання також розглядали в своїх наукових дослідженнях такі науковці, як Ю. Бабенко, Л. Коберник, Т. Ковалькова, О. Коханова, Н. Панчук, М. Полінкова, І. Сингаївська та інші. В своїх роботах вони підкреслювали, що ціннісні орієнтації є інтегративною характеристикою суб'єкта, яка формується під впливом як внутрішніх переконань, так і соціального досвіду.

Попри значний обсяг наукових праць, існує проблема взаємозаміни та недиференційованості понять «цінності» та «ціннісні орієнтації», що створює труднощі у точному визначенні їхніх функцій і ролі в поведінці особистості. Багато досліджень акцентують увагу на впливі цінностей і ціннісних орієнтацій на різні аспекти життя людини, але часто не розмежовують ці поняття чітко. Це призводить до плутанини в інтерпретації результатів і їхньому застосуванні та ускладнює формування комплексних моделей для аналізу впливу цінностей та ціннісних орієнтацій на особистість і соціальні процеси. Таким чином, чітке розмежування цих понять є важливим для подальших досліджень і практичних застосувань.

Формулювання цілей статті. Ця стаття має на меті дослідити різні підходи до визначення і розмежування понять «цінності» і «ціннісні орієнтації», а також виявити недиференційованість цих понять у сучасних дослідженнях і окреслити напрямки для подальшого теоретичного і практичного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Психологічні дослідження розглядають цінності та ціннісні орієнтації як частину внутрішньої структури особистості, що визначають її активність і поведінку у різних ситуаціях, де необхідно робити моральний вибір. З точки зору психології, вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій передбачає два підходи: соціально-психологічний підхід базується на розумінні особистості як похідної від суспільних відносин. Ціннісні орієнтації розглядаються як елементи внутрішнього світу особистості, що формуються під впливом соціального середовища. Загальнопсихологічний підхід зосереджується на взаємозв'язках ціннісних орієнтацій з мотивацією, самоактуалізацією, задоволеністю та активністю особистості. Цінності визначають спрямованість особистості та виявляються через мотиви її діяльності (Коханова, 2015).

Соціологічні підходи фокусуються на аналізі соціальних структур та взаємодій, що визначають формування цінностей у суспільстві. Відповідно, ціннісні орієнтації з точки зору соціології розглядаються як система соціальних цінностей, які приймаються особистістю. Вони визначають мотивацію до діяльності і закріплюються у процесі цієї діяльності. Соціологи вважають ціннісні орієнтації інструментом соціалізації, адаптації до соціальних норм і вимог, а також системою соціальних установок, що допомагають аналізувати ситуацію та обирати відповідний спосіб дії (Bogaert & Boone & Declerck, 2008).

Філософські підходи розглядають цінності як етичні та моральні категорії, що визначають життєві пріоритети особистості. У філософії ціннісні орієнтації визначаються як вибіркове ставлення до сукупності людських благ та ідеалів, які є елементами внутрішньої структури особистості. Вони задають домінуючі особистісної життєдіяльності, дозволяють людині піднятися над рівнем буденного, виявляючись у її діяльності та активності. Філософія також розглядає цінності в рамках аксіології – розділу філософії, що

вивчає природу цінностей та їх роль у житті людини і суспільства (Weber, 2017).

Культурологія розглядає цінності як структурні елементи культури, що відображають об'єктно-суб'єктні ціннісні відносини. Категорії цінностей і культури вважаються взаємопов'язаними. Релігія вбачає у цінностях сукупність ідей та норм поведінки, які задовольняють духовні потреби віруючих. Аксіологічний підхід в педагогіці досліджує взаємозв'язок між формуванням ціннісних орієнтацій і педагогічним процесом (Бабенко, 2013).

Таким чином, цінності та ціннісні орієнтації є важливими концептами, які перетинаються з багатьма науковими дисциплінами. Різні підходи до їхнього вивчення підкреслюють складність і багатогранність цих понять, розкриваючи їхню роль у формуванні особистості та її соціальної поведінки.

Різні науковці надають різні визначення поняттю «цінності». За класичним визначенням У. Томаса і Ф. Знанецького, «цінність – це будь-який об'єкт, ідея або стан речей, який є культурно значущим і служить основою для визначення соціальних норм і відносин між членами суспільства» (Thomas & Znaniecki, 1920).

Відомий соціолог Ш. Шварц запропонував теорію, в якій цінності визначаються як базові переконання, які керують вибором і поведінкою індивідів, визначаючи, що для них є важливим, і створюють основу для їх моральних і соціальних норм. Вчений виділяє десять основних типів цінностей, які існують на двох рівнях: рівень нормативних ідеалів та рівень індивідуальних пріоритетів. Серед них: добродійність, суспільний добробут, влада, досягнення, гедонізм, свобода, традиція, конформізм, безпека, екологічна відповідальність (Schwartz, 1992).

За визначенням соціального психолога М. Рокіча, одного із найвідоміших дослідників у галузі цінностей, вони є «стійкими переконаннями про те, що певний спосіб поведінки або кінцевий стан існування є особисто або соціально більш бажаним, ніж

протилежний або обернений спосіб поведінки або кінцевий стан існування» (Rokeach, 1973).

Як вказує в своїй статті Т. Ковалькова, за М. Рокічем, цінності поділяються на два класи: термінальні (переконавання в тому, що будь-яка кінцева мета індивідуального існування заслуговує того, щоб до неї прагнути) та інструментальні (переконавання в тому, що певний образ поведінки чи властивість особистості є найкращими у будь-якій ситуації), і функціонують як стандарти, за якими люди оцінюють себе та інших, формуючи основні орієнтири в житті (Ковалькова, 2017).

Цікавим є бачення української науковиці О. Христенко, яка в своєму дисертаційному дослідженні пропонує авторське визначення поняття «цінностей», що розглядаються як «найбільш значущі істинні ідеї, феномени, поняття, що акумулюють у собі частину об'єктивної реальності, якій притаманні властивості необхідного, корисного, досконалого; у процесі формування особистості вони можуть ставати її суб'єктивними пріоритетами як результат засвоєння культури конкретного суспільства, нації» (Христенко, 2023).

Цінності слугують важливими орієнтирами для особистості, оскільки відображають значущі аспекти об'єктивної реальності і стають її суб'єктивними пріоритетами через процес соціалізації та культурного засвоєння.

Ціннісні орієнтації, в свою чергу, є відображенням інтерналізованих цінностей у конкретних настановах та поведінці індивіда. Вони відображають те, як індивід застосовує свої цінності в різних життєвих ситуаціях, і є відображенням внутрішньої інтеграції соціальних норм і особистих переконань. Ціннісні орієнтації визначають спосіб, у який індивід сприймає і оцінює навколишній світ, приймає рішення та взаємодіє з іншими. Вони виступають як механізми адаптації до соціального середовища, допомагаючи особистості знаходити баланс між власними потребами та вимогами суспільства. На думку, українських науковців О. Кононенко,

А. Кононенко, К. Крошки та Є. Базики, ціннісні орієнтації теж є вагомим психологічним ресурсом, який сприяє збереженню психологічного здоров'я людини, і лежить в основі життєстійкості особистості (Кононенко & Кононенко & Крошка & Базики, 2023).

Значну увагу до ціннісних орієнтацій особистості у своїх дослідженнях приділили вчені А. Здравомислов і В. Ядов. Дослідники С. Матяж та А. Березанська цитують їх у своїй роботі. На думку В. Ядова, ціннісні орієнтації є інтегративними установками, вільно та відповідально обраними особистістю, що є більш широкими і всеохоплюючими, ніж будь-які фіксовані або навіть базові соціальні установки, орієнтири й ідеали. А. Здравомислов підкреслював, що ціннісні орієнтації є важливими складовими внутрішньої структури особистості, які закріплені життєвим досвідом і сукупністю переживань індивіда. Вони допомагають відокремити важливе для конкретної людини від несуттєвого (Матяж & Березанська, 2013).

А. Щербань у своєму дослідженні ціннісних орієнтацій посилається на слова І. Истошина, який визначає ціннісні орієнтації як складний соціально-психологічний феномен, що відображає напрямок та зміст діяльності особистості, визначає загальний підхід людини до світу та до себе, надаючи зміст і спрямування її позиціям, поведінці та вчинкам. На думку вченого, система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру, на вершині якої знаходяться цінності, пов'язані з ідеалами та життєвими цілями особистості (Щербань, 2014).

Н. Панчук в своїй статті цитує дуже цікаву думку Ю. Козелецького, який говорить про те, що ціннісні орієнтації можна уявити як процес, у якому людина визначає, що є цінним у її житті, враховуючи як соціальні структури, в яких вона бере участь, так і внутрішні переживання. Індивід упорядковує предмети, міжособистісні відносини і власні переживання відповідно до особистої шкали цінностей, створюючи

певну ієрархію. Ця ієрархія відображає його особисті пріоритети й цілі, але також формується під впливом культурних традицій і соціальних умов. Найбільш важливі цінності, які очолюють цю ієрархію, не стільки визначають окремі дії, скільки направляють весь життєвий шлях людини (Панчук, 2015).

Українська науковиця Д. Місенг в своєму дисертаційному дослідженні запропонувала комплексну модель впливу ціннісних орієнтацій на стиль життя особистості, відповідно до якої, власна система ціннісних орієнтацій, а також опосередкований вплив Я–концепції особистості та образу значущої особи, впливають на формування стилю життя особистості загалом на рівнях загальних взаємин зі світом, конструювання особистісних стратегій і тактик життєдіяльності, а також стильової самопрезентації (Місенг, 2020).

Таким чином, дослідниця наголошує, що ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у формуванні стилю життя особистості, впливаючи на її загальне сприйняття світу, життєві стратегії та методи самовираження, що підтверджує важливість врахування ціннісних орієнтацій при аналізі особистісного стилю життя.

Таким чином, аналіз наукових досліджень показує, що ціннісні орієнтації значною мірою відрізняються від поняття цінностей, адже вони формуються в ході соціалізації і визначають життєві цілі людини, тобто ціннісні орієнтації є результатом проєкції соціальних цінностей на індивідуальні потреби особистості.

Цінність розглядається як об'єктивна категорія, тоді як ціннісна орієнтація – як суб'єктивна, а сам процес перетворення цінностей у ціннісні орієнтації відображає об'єктивізацію особистості. Цінності становлять важливу частину структури особистості, інтегровану в індивідуальну

систему духовних загальнолюдських принципів. Ціннісні орієнтації, у свою чергу, є психологічним утворенням, яке визначає індивідуальність людини. Індивідуальна система цінностей формує життєві орієнтири, що визначають напрямок у житті, отже вони є внутрішнім показником поведінки, що стимулює саморегуляцію та особистісний розвиток.

Висновки. Ясне розмежування понять «цінності» та «ціннісні орієнтації» є критично важливим для точного теоретичного аналізу і практичного застосування в наукових дослідженнях. Цінності слід розглядати як загальні культурні та соціальні принципи, що формують норми і стандарти поведінки, визначають, що є важливим у суспільстві, і служать основою для створення соціальних норм і відносин. Водночас, ціннісні орієнтації є індивідуальними адаптаціями цих принципів, специфічними для кожної особи, і впливають на її рішення та поведінку в різних життєвих ситуаціях.

Розмежування цих концепцій відкриває нові можливості для розробки теоретичних і практичних підходів у психології, соціології, культурології та філософії. Встановлення чітких визначень і відмінностей між цінностями та ціннісними орієнтаціями дозволить усунути плутанину та суперечності у наукових дослідженнях, що сприятиме розробці більш точних і ефективних моделей для аналізу їх впливу на індивідуальність і соціальні процеси. Уточнення цих відмінностей є важливим для покращення методологічних інструментів і практичних застосувань у соціальних і гуманітарних науках, що дозволить краще враховувати індивідуальні особливості у процесах соціалізації та адаптації. Продовження досліджень в цьому напрямку сприятиме розробці нових теоретичних і практичних стратегій, що допоможуть у подальшому розвитку соціальних і гуманітарних наук.

Література:

1. Бабенко, Ю. (2013). Теоретичні аспекти дослідження цінностей. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Випуск 3. 88–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2013_3_23

2. Ковалькова, Т. (2017). Ціннісні орієнтації особистості як чинник запобігання емоційному

вигоранню вчителів. Правничий вісник Університету «КРОК». № 29. 214–222. URL: <https://library.krok.edu.ua/media/library/category/zhurnali/pravnychy-visnyk-universytetu-krok/pravnychy-visnyk-universytetu-krok-n29.pdf>

3. Кононенко, О. & Кононенко, А. & Крошка, К. & Базица, Є. (2023). Життєстійкість та ціннісні орієнтації особистості як психологічні ресурси її психологічного здоров'я. Наукові перспективи. № 9 (39). 565–575. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9\(39\)-565-575](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9(39)-565-575)

4. Коханова, О. (2015). Цінності та ціннісні орієнтації, їх роль у розвитку особистості. Науковий вісник ХДУ. Серія: Психологічні науки. Випуск 3. 108–112. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/13895/1/O_Kokhanova_HVHDU_3_IL.pdf

5. Матяж, С. & Березянська, А. (2013). Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Соціологія. Випуск 213. 27-30. URL https://kse.ua/wp-content/uploads/2020/08/Npchdusoc_2013_225_213_7.pdf

6. Місенг, Д. (2020). Вплив ціннісних орієнтацій на стиль життя особистості. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук). Київ. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Diser_Miseng.pdf

7. Панчук, Н. (2015). Ціннісні орієнтації як складова життєвих стратегій особистості. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Випуск 27. 411-421. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-27.%25p>

8. Полінкова, М. О., Сингаївська, І. В. (2022). Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій та ставлення до

шлюбів та сім'ї. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей IV Міжнародної конференції (Київ, 07 грудня 2022 р.). К.: Університет "КРОК". 301-304. <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2022/paper/view/1276>

9. Христенко, О. (2023). Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.). (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук). Тернопіль. Дрогобич. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0523U100257>

10. Щербань, А. (2014). Ціннісні орієнтації особистості та їх класифікація. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Випуск 64. 194–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2014_64_25

11. Bogaert, S. & Boone, C. & Declerck, C. (2008). Social value orientation and cooperation in social dilemmas: A review and conceptual model. *Social Psychology*. Volume 47. Issue 3. 453-480. DOI: <https://doi.org/10.1348/014466607X244970>

12. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Free Press

13. Schwartz, S. H. (1992). *The structure of human values: A fundamental approach*. Sage Publications.

14. Thomas, W. I., & Znaniecki, F. (1920). *The Polish peasant in Europe and America* (Vol. 1 & 2). The University of Chicago Press.

15. Weber, J. (2017). Discovering the Millennials' Personal Values Orientation: A Comparison to Two Managerial Populations. *J Bus Ethics* 143, 517–529. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2803-1>

УДК 159.9.019.4:001.8

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-286-294

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Юрій Шинкаренко¹

¹ Аспірант спеціальності «Психологія», ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м.Київ, Україна, e-mail: shynkarenkouyuriy@gmail.com

METHODOLOGICAL APPROACHES TO STUDYING THE DEVELOPMENT OF COPING STRATEGIES IN FUTURE PSYCHOLOGISTS

Yurii Shynkarenko¹

¹ PhD student, specialty "Psychology", KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: shynkarenkouyuriy@gmail.com

Анотація. Статтю присвячено актуальній науковій проблематиці – ролі копінг-стратегій у формуванні особистості майбутнього психолога. Доведено значущість конструктивних копінг-стратегій для забезпечення професійної ефективності здобувачів психологічної освіти, а також готовності до здійснення професійної діяльності. Обґрунтовано необхідність системного та раннього вивчення сформованості профілю копінг-стратегій у майбутніх психологів, у зв'язку з тим, що від конфігурації профілю залежить здатність вільно розкривати професійні знання, вміння та навички на робочому місці, зберігати накопичений досвід та ефективно орієнтуватися серед різноманітних професійних завдань. Метою статті є аналіз та систематизація методологічних підходів до дослідження психологічного явища копінг-поведінки з виділенням внеску кожного з них у розробку методів визначення рівнів сформованості копінг-стратегій у здобувачів психологічної освіти. Для цього використано теоретичні методи дослідження: аналіз джерельної бази, абстрагування (виділення істотних властивостей), компаративний аналіз (порівняння сутнісних особливостей різних методологічних підходів), класифікація, систематизація, узагальнення. Розглянуто дефініцію поняття «копінг-стратегія». Пояснено зв'язок копінг-стратегій з професійно важливими компетентностями майбутніх психологів. Обґрунтовано необхідність своєчасної діагностики розвитку копінг-стратегій цієї категорії осіб та охарактеризовано методологічні підходи до вивчення розвитку копінг-стратегій у здобувачів психологічної освіти. Визначено внесок кожного методологічного підходу у розробку методів визначення рівнів сформованості копінг-стратегій у здобувачів психологічної освіти, а також систематизовано їх з урахування специфіки професійної діяльності фахівців психологічних служб. Перспективи подальших досліджень пов'язані з оцінкою ефективності окреслених методологічних підходів до дослідження копінг-стратегій у процесі професійної підготовки психологів, вивченням ролі культурних та соціальних контекстів розвитку копінг-стратегій у структурі особистості майбутніх психологів.

Ключові слова: особистісний ресурс, копінг, емоційний інтелект, стресостійкість, емоційна саморегуляція.

Формули: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 1, **бібл.:** 34

Abstract. The article is devoted to an actual scientific problem - the role of coping strategies in the formation of the personality of the future psychologist. The importance of constructive coping strategies for ensuring the professional efficiency of psychological education students has been proved. The need for a systematic and early study of the formation of the profile of coping strategies in future psychologists is substantiated, due to the fact that the ability to freely disclose professional knowledge, skills and abilities at the workplace, retain accumulated experience and effectively navigate among various professional tasks depends on the configuration of the profile. The purpose of the article is the analysis and systematization of methodological approaches to the study of the psychological phenomenon of coping behavior, highlighting the contribution of each of them to the development of methods for determining the levels of formation of coping strategies in students of psychological education. For this, theoretical research methods were used: analysis of the source base, abstraction (identification of essential properties), comparative analysis (comparison of essential features of different methodological approaches), classification, systematization, generalization. The definition of the concept of "coping strategy" is considered. The relationship between coping strategies and professionally important competencies of future psychologists is explained. The necessity of a timely diagnosis of the development of coping strategies of this category of persons is substantiated and methodological approaches to the study of the development of coping strategies in students of psychological education are characterized. The contribution of each methodological approach to the development of methods for determining the levels of formation of coping strategies in students of psychological education was determined, and they were also systematized taking into account the specifics of the professional activity of psychological service specialists. Prospects for further research are related to the evaluation of

the effectiveness of the outlined methodological approaches to the study of coping strategies in the process of professional training of psychologists, the study of the role of cultural and social contexts in the development of coping strategies in the personality structure of future psychologists.

Key words: *personal resource, coping, emotional intelligence, stress resistance, emotional self-regulation.*

Formulas: 0, **pic.:** 0, **table:** 1, **bibl.:** 34

Постановка проблеми. В сучасних умовах підвищених стресових навантажень та психотравматичних впливів продовження досліджень саногенного потенціалу копінг-стратегій уявляється дуже актуальним та своєчасним. Численними дослідженнями (Г. Варіна, О. Гринчук, Є. Золотар, Н. Коляда, Р. Лазарус, С. Фолкман, А. Черкашин, С. Шевченко тощо) доведено, що вони відіграють провідну роль у подоланні стресових ситуацій та підтримці психологічного здоров'я. У цьому сенсі необхідно відзначити, що однією з важливих професійних компетенцій майбутніх психологів є вміння зберігати оптимальний психоемоційний стан незалежно від характеру та напруженості різноманітних ситуацій соціальної взаємодії, що можуть виникають під час виконання професійних обов'язків. Професія психолога має особливу специфіку, що включає роботу з людьми у різних життєвих обставинах, зокрема в умовах кризи. Очевидно, що це вимагає від фахівця високого рівня емоційної стійкості та вміння ефективно долати стрес. Копінг-стратегії є не тільки важливим аспектом особистого благополуччя психологів, але й визначальним чинником їхньої професійної ефективності. Вміння правильно обирати та використовувати копінг-стратегії дозволяє фахівцям знижувати вплив професійного вигорання, зберігати емоційне благополуччя та забезпечувати високу якість надання психологічних послуг.

Обґрунтовуючи актуальність висвітлення методологічних підходів до вивчення розвитку копінг-стратегій у майбутніх психологів необхідно зауважити, що основним інструментом їх професійної діяльності є власна особистість та особистісний потенціал. Ефективні копінг-стратегії додання стресу можна розглядати як важливий елемент

особистісного потенціалу здобувача психологічної освіти.

Актуальність дослідження стану розвитку копінг-стратегій у майбутніх психологів зумовлена ще й тим, що це психологічне утворення виступає важливою складовою особистісної готовності до здійснення професійної діяльності. При цьому копінг-стратегії стосуються не тільки емоційної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності, але, у силу своїх змістовних особливостей, також і її когнітивного, вольового та мотиваційного компонентів. Можна стверджувати, що копінг-стратегії, забезпечуючи професійну готовність студента, дозволяє йому успішно демонструвати свої професійні здобутки, правильно використовувати знання, вміння і навички, зберігати накопичений досвід та ефективно орієнтуватися у комплексі різнорівневих професійних завдань.

Це стає можливим завдяки тому, що ефективні та конструктивні копінг-стратегії дозволяють майбутньому фахівцю зберігати оптимальний психоемоційний стан у процесі професійної діяльності. Отже, численні аргументи на користь того, що провідні копінг-стратегії виступають однією з базових професійно важливих особистісних характеристик фахового психолога, доводять актуальність та необхідність їх своєчасного виявлення серед здобувачів психологічної освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Після впровадження Р. Лазарусом та С. Фолкманом в 1984 р. у широкий науковий вжиток поняття копінгу спостерігається незгасаючий протягом останніх десятиліть інтерес науковців до цього психологічного явища, що у наслідковому результаті призвело до появи численних теоретичних та емпіричних досліджень. У рамках аналізу останніх досліджень і публікацій варто звернути увагу на декілька ключових аспектів,

зокрема, на наукові підходи, концептуальні рамки та емпіричні дослідження, що відображають сучасний стан проблематики методологічних підходів до визначення особливостей сформованості копінг-стратегій у структурі особистості.

Концептуальні та теоретичні підходи до вивчення копінг-стратегій у майбутніх психологів були закладені у рамках когнітивно-біхевіоральної парадигми, де підкреслюється важливість когнітивних процесів у формуванні адаптивної поведінки. Дослідження, зокрема роботи Р. Лазаруса та С. Фолкмана (Lazarus & Folkman, 1984), заклали основи для розуміння копінгу як процесу, який включає оцінку стресової ситуації та вибір відповідної стратегії реагування. В більш сучасних дослідженнях цю теоретичну базу доповнюють концепції емоційного інтелекту (Mayer, Salovey, & Caruso, 2008), які підкреслюють важливість емоційної саморегуляції для ефективного копінгу.

У контексті підготовки майбутніх психологів важливим є питання розвитку навичок емоційної саморегуляції та адаптивних копінг-стратегій. Дж. Бут та Дж. Ніл довели, що копінг-стратегії визначають рівень розвитку психологічної стійкості (Booth & Neill, 2017), та, відповідно, є бажаним особистісним ресурсом серед здобувачів психологічних спеціальностей. У окремих дослідженнях, наприклад, у роботі Ж. Густемс-Карнісер та С. Кальдерон доведено, що студенти психолого-педагогічних спеціальностей демонструють високий рівень використання позитивних копінг-стратегій, таких як пошук соціальної підтримки та активне вирішення проблем (Gustems-Carnicer, & Calderón, 2013). Водночас є емпіричні дані вітчизняних науковців про поширеність дезадаптивних стратегій, таких як уникнення, самокритика, використання пасивних копінг-стратегій (Отіч, 2013). Це підкреслює необхідність систематичного та своєчасного моніторингу притаманного студентів особистісного потенціалу управління стресом, базовим елементом якого безперечно є копінг-стратегії.

У рамках аналізу останніх досліджень та публікацій важливо торкнутися стану розробки методологічних підходів до дослідження копінг-стратегій. Щодо методів дослідження копінг-стратегій, то станом на теперішній час часто використовуються комбіновані підходи, що включають кількісні та якісні методи. Зокрема, опитувальники, такі як COPE Inventory (Carver, 1997) та Brief COPE (Carver, 1997), широко застосовуються для кількісної оцінки копінг-стратегій. Якісні методи, включаючи спостереження, інтерв'ю та фокус-групи, дозволяють глибше зрозуміти суб'єктивний досвід реалізації копінг-поведінки, а також мотиваційні аспекти вибору копінг-стратегій (Creswell & Poth, 2018). Ряд цінних аспектів та психологічних закономірностей розвитку копінг-поведінки висвітлено у статті Е. Скіннер, М. Циммер-Гембек (Skinner & Zimmer-Gembeck, 2007).

Останні публікації акцентують увагу на важливості інтеграції теоретичних знань та практичних навичок у підготовку майбутніх психологів, що включає навчання ефективним копінг-стратегіям. Так, в роботі М. Есмаїлі, К. Овейсі, Ф. Алізаде, М. Хейрабаді і Х. Джамалпур обговорюються результати дослідження впливу тренінгу копінг-навичок на стан психічного здоров'я студентів (M. Esmaeili et al., 2018). З. Сантос де Алмейда та А. Соарес Беневідес обґрунтували та емпірично довели важливість розвитку соціальних навичок та копінг-стратегій як важливої умови успішного вирішення психологічних утруднень у студентів психологічних закладів освіти (Santos & Soares, 2020).

Серед українських дослідників копінг-стратегіями займалися О. Войцеховська (Войцеховська, 2016), І. Тарасенко, Т. Ткачук (Ткачук & Тарасенко, 2016), А. Черкашин (Черкашин, 2021). Психологічні особливості та чинники копінг-стратегій серед здобувачів вищої освіти проаналізовані у роботах Н. Коляди та Є. Золотаря (Коляда & Золотар, 2023), Н. Шеленкової (Шеленкова,

2019), Н. Яроша та М. Розумної (Ярош & Розумна, 2020), М. Генрі, С. Шортера, Л. Шаркудяна та ін. (Henry, Shorter, Charkoudian et al., 2022). Різні аспекти копінг-потенціалу майбутніх психологів, зокрема, його динаміку, вплив на нього інших психологічних чинників, а також його впливу на різні психологічні характеристики студентів-психологів вивчали О. Гринчук (Гринчук, 2022), О. Нікітіна та Г. Дацун (Нікітіна & Дацун, 2017), Д. Отич (Отич, 2013), І. Сингаївська (Сингаївська, 2012), С. Шевченко та Г. Варіна (Шевченко & Варіна, 2022).

Таким чином, актуальні дослідження в сфері розвитку копінг-стратегій у майбутніх психологів демонструють різноманітність методологічних підходів і підкреслюють необхідність продовження вивчення цієї проблематики для підвищення професійної підготовки та особистого благополуччя майбутніх фахівців. Не дивлячись на те, що у рамках сучасної психологічної науки вже накопичено значний масив даних щодо сутності копінг-стратегій, шляхів та засобів їх вивчення, розроблено ряд методологічних підходів до дослідження опановуючого потенціалу особистості, можна констатувати недостатнє висвітлення можливостей застосування цих методологічних підходів в аспекті виявлення рівня сформованості копінг-стратегій у здобувачів психологічної освіти з урахуванням вимог та специфічних особливостей їх майбутньої професійної діяльності, найбільш ефективних методів побудови профілю копінг-поведінки цієї категорії осіб.

Формулювання цілей статті. У відповідності до обґрунтованих вихідних положень та аналізу останніх досліджень та публікацій метою статті виступає аналіз та систематизація методологічних підходів до дослідження психологічного явища копінг-поведінки з виділенням внеску кожного з них у розробку методів визначення рівнів сформованості копінг-стратегій у здобувачів психологічної освіти.

Для досягнення поставленої мети необхідно розглянути поняття копінг-

стратегії, пояснити зв'язок копінг-стратегій з іншими професійно важливими компетентностями майбутніх психологів, обґрунтувати необхідність своєчасної діагностики розвитку копінг-стратегій цієї категорії осіб, охарактеризувати методологічні підходи до вивчення розвитку копінг-стратегій у здобувачів психологічної освіти, визначити внесок методологічних підходів у розробку методів виявлення провідних копінг-стратегій особистості.

У процесі дослідження було використано такі теоретичні методи як аналіз джерельної бази, абстрагування (виділення істотних властивостей), компаративний аналіз (порівняння сутнісних особливостей різних методологічних підходів), класифікація, систематизація, узагальнення.

Вклад основного матеріалу дослідження. Аналітичний огляд джерельної з проблеми копінг-стратегій показав, що досить велика кількість тлумачень поняття копінгу визначається насамперед науковою традицією, в рамках якої розглядається дане явище. Оскільки станом на теперішній час розроблено значну кількість дефініцій копінгу, копінг-поведінки та копінг-стратегій, ми зупинимося тільки на визначеннях цього явища, які представлені у роботах Л. Карамушки, Л. Коваленко та Н. Родіної – українських дослідниць, які зробили значний внесок у розробку відповідної наукової проблематики. Так, на думку Л. Карамушки та Ю. Снігур копінг-поведінка – це будь-яка поведінка, спрямована на управління стресом і зниження психоемоційної напруги (Карамушка & Снігур, 2024). У роботах Н. Родіної «копінг-поведінка» трактується як впевнена, активна поведінка замість замкненості на собі або захисних дій у складних або небезпечних для життя ситуаціях (Родіна, 2013).

Копінг-стратегії є важливою складовою професійної компетентності психологів, оскільки вони впливають на здатність фахівців ефективно виконувати свої обов'язки в умовах стресу та

невизначеності. Дослідження показують, що копінг-стратегії тісно пов'язані з емоційною компетентністю, яка включає здатність розпізнавати, розуміти та регулювати власні емоції, а також емоції інших людей (Goleman, 1995). Психологи, які використовують ефективні копінг-стратегії, здатні краще управляти емоційним навантаженням, що виникає під час роботи з клієнтами, та зменшувати ризик професійного вигорання (Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001). Крім того, копінг-стратегії впливають на розвиток професійної рефлексії, яка є важливим компонентом професійного розвитку психолога. Здатність аналізувати власні дії, думки та емоції дозволяє психологам критично оцінювати свою професійну діяльність та вносити корективи для підвищення її ефективності (Schon, 1983). Відповідно ефективні копінг-стратегії сприяють не лише підтримці психологічного благополуччя спеціалістів, але й підвищують якість їхньої роботи з клієнтами, сприяючи кращому розумінню та вирішенню проблем клієнтів.

Своєчасна діагностика розвитку копінг-стратегій у майбутніх психологів є надзвичайно важливою для їхнього професійного становлення та збереження психологічного благополуччя. Оскільки робота психолога часто пов'язана зі складними емоційними ситуаціями та високим рівнем стресу, здатність ефективно справлятися з такими викликами є критичною для забезпечення якості надання психологічних послуг. Дослідження свідчать, що недосконалі копінг-стратегії можуть призводити до професійного вигорання, зниження мотивації та задоволеності роботою (Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001). У контексті забезпечення високої успішності здобувачів психологічної освіти у майбутній професійній діяльності важливо відмітити особливу роль копінг-стратегій для формування мотивації досягнення, що суттєво трансформується в умовах воєнного часу (Никоненко & Лимарева, 2024). Відповідно раннє виявлення та корекція недоліків у розвитку копінг-

стратегій дозволяють майбутнім фахівцям набувати навичок ефективного управління стресом, знижувати ризик негативних наслідків для психічного здоров'я, забезпечувати високу мотивацію професійної діяльності. Крім того, своєчасна діагностика сприяє усвідомленню студентами-психологами власних реакцій на стресові фактори, що є необхідною умовою для розвитку професійної рефлексії та саморегуляції. Зважаючи на це можна стверджувати, що інтеграція процедур діагностики копінг-стратегій у навчальні програми з підготовки психологів є обґрунтованою необхідністю для забезпечення ефективної професійної діяльності та збереження психологічного здоров'я майбутніх спеціалістів.

Сучасні підходи до вивчення копінгу включають різні теоретико-методологічні рамки, такі як психодинамічний підхід, когнітивно-біхевіоральний підхід, транзакційний підхід, системний підхід, а також інтегративні моделі.

Психодинамічний підхід акцентує увагу на внутрішніх конфліктах і несвідомих процесах, які впливають на вибір копінг-стратегій. Він ґрунтується на комплексі припущень про те, що несвідомі мотиви та конфлікти можуть проявлятися у вигляді захисних механізмів, таких як заперечення, проєкція та раціоналізація (Freud, 1923). Захисні механізми, хоча й можуть мати адаптивний характер у короткостроковій перспективі, у більш віддаленій перспективі не сприяють успішному вирішенню завдання оптимізації психоемоційного стану особистості.

Когнітивно-біхевіоральний підхід підкреслює важливість когнітивних процесів у формуванні копінг-стратегій, зокрема акцентується увага на сприйнятті ситуації, оцінці загроз та ресурсів для подолання стресу (Folkman & Lazarus, 1980). Згідно з цим підходом, копінг-стратегії розглядаються як когнітивні та поведінкові зусилля, спрямовані на зниження негативних емоцій або зміну стресової ситуації. Важливим аспектом є

концепція проблемно-орієнтованого та емоційно-орієнтованого копінгу, що відображають різні підходи до вирішення проблем.

У якості моделі копінг-поведінки Р. Лазарусом була розроблена трансакційна теорія стресу. Теорія Р. Лазаруса ґрунтується на трьох конструктах: апріорні змінні, процеси медіації і результати. Стрес можна розглядати у контексті взаємодії особистості з навколишнім середовищем, з урахуванням природи цих взаємовідносин (Lazarus & Folkman, 1984). Теорія трансакційного стресу розглядає взаємодію особистості і середовища як взаємовідносини, які взаємодіють одна з одною та набувають нові значення через процеси оцінки. Когнітивна оцінка – це оцінка того, що відбувається між особистістю і оточенням. Вона входить до процесів медіації і поділяється на первинну оцінку (чи має це стосування до індивіда), вторинну оцінку (які засоби адаптації має індивід для реакції на стресову ситуацію) і переоцінку.

Під час первинної оцінки ситуацію можна класифікувати як індіферентну (не має відношення до індивіда), сприятливо-позитивну або стресову. Остання може бути оцінена як викликаюча тривогу, загрозлива або призводити до втрати. Під час вторинної оцінки індивід оцінює, чи володіє він відповідними навичками, соціальною підтримкою або іншими ресурсами для взаємодії зі стресором з метою відновлення рівноваги між ним і його оточенням (Швець, 2017). Після когнітивної оцінки ситуації індивід приступає до розробки механізмів подолання стресу, тобто власне до копінгу. У випадку неуспішного копінгу стресор зберігається й виникає необхідність подальших спроб подолання. Із цього виходить, що структура копінг-процесу починається зі сприйняття стресу, далі – когнітивна оцінка, вироблення стратегії подолання й оцінка результату дій.

Трансакційна теорія стресу поділяє копінг на два базові типи: копінг, орієнтований на вирішення проблеми (який

також називають когнітивним копінгом) і копінг, орієнтований на емоції. Перші змінюють проблему за допомогою прямих дій з оволодіння контролем над ситуацією, другі включають більшою мірою обмірковування, ніж зміну взаємовідносин між індивідом і середовищем (Абрамов, 2013).

Системний підхід розглядає розвиток копінг-стратегій у контексті взаємодії різних систем, до яких належить індивід, сім'я, освітні установи та соціальне середовище (Коваленко & Родіна, 2011; Родіна, 2013). Цей підхід підкреслює значення соціальної підтримки та ресурсів, доступних для майбутніх психологів у процесі їхнього професійного розвитку (Bronfenbrenner, 1979). Соціальна підтримка розглядається як важливий ресурс, що може знижувати рівень стресу та сприяти ефективнішому копінгу.

Інтегративні моделі об'єднують різні теоретичні підходи та методології, що дозволяє всебічно дослідити розвиток копінг-стратегій. Наприклад, інтеграція когнітивно-біхевіоральних і психодинамічних підходів дозволяє враховувати як свідомі, так і несвідомі процеси, що впливають на копінг (Lazarus, 1993). Такі моделі дозволяють більш глибоко зрозуміти, як різні фактори, включаючи особистісні характеристики, попередній досвід і контекстуальні умови, сприяють формуванню копінг-стратегій.

Здійснений аналіз дозволив систематизувати методологічні підходи до вивчення розвитку копінг-стратегій здобувачів психологічної освіти з урахуванням особливостей їх майбутньої професійної діяльності (табл. 1).

Глибоке розуміння методологічних підходів до вивчення розвитку копінг-стратегій у майбутніх психологів є важливим для підготовки фахівців, здатних ефективно справлятися з професійними викликами. Це дозволяє не лише забезпечити психологічну стійкість, але й сприяти їх професійному зростанню та розвитку.

Таблиця 1. Результати систематизації методологічних підходів до вивчення розвитку копінг-стратегій здобувачів психологічної освіти з урахуванням особливостей їх майбутньої професійної діяльності

Методологічний підхід	Методи дослідження рівня розвитку копінг-стратегій у майбутніх психологів	Специфічні особливості професійної діяльності практичного психолога, враховані в цьому підході
Психодинамічний	Інтерв'ю, аналіз випадків, методи проєктивних тестів	Врахування несвідомих процесів і захисних механізмів, важливість саморефлексії і аналізу власних емоційних реакцій
Когнітивно-біхевіоральний	Опитувальники для вимірювання копінг-стратегій, експериментальні дослідження, спостереження за поведінкою в стресових ситуаціях	Акцент на важливості когнітивних процесів і їх впливі на поведінку, аналіз сприйняття клієнта і рефлексія власних реакцій
Трансакційний	Моніторинг первинної та вторинної оцінки стресу, опитувальники для вимірювання копінг-стратегій, аналіз особистісних та ситуаційних чинників	Врахування динамічної взаємодії між особистістю і середовищем, аналіз ролі оцінки стресової ситуації та доступних ресурсів у формуванні копінг-стратегій
Системний	Спостереження, аналіз соціальних мереж, інтерв'ю з членами родини та колегами	Врахування впливу соціального контексту і системних взаємодій, вивчення ролі соціальної підтримки і взаємозв'язків з іншими професіоналами
Інтегративний	Комбіновані методи: опитувальники, інтерв'ю, аналіз випадків, спостереження	Інтеграція різних аспектів (когнітивних, емоційних, соціальних) у професійній діяльності, гнучкість у використанні різних підходів залежно від ситуації

Джерело: розроблено автором

Висновки. У статті зроблено спробу систематизації методологічних підходів до вивчення розвитку копінг-стратегій здобувачів психологічної освіти в аспекті специфіки їх майбутньої професійної діяльності, що і складає її наукову новизну.

Виконане дослідження методологічних підходів до вивчення копінг-стратегій у майбутніх психологів має як теоретичну, так і практичну значущість. Адже основні наукові та практичні завдання вивчення цієї проблематики включають конкретизацію методологічних підходів до вивчення копінг-стратегій, виділення їх сутнісних рис та методів раннього виявлення копінг-стратегій серед студентів-психологів. Вирішення цих завдань дозволить

ефективно здійснювати аналіз чинників, що впливають на формування копінг-стратегій серед даної категорії осіб, визначати дієві методи розвитку навичок ефективного копіngu у майбутніх фахівців. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню професійної підготовки майбутніх психологів та їх здатності ефективно долати виклики професійного середовища.

Перспективи подальших наукових розробок можуть бути пов'язані з оцінкою ефективності окреслених методологічних підходів до дослідження копінг-стратегій у процесі професійної підготовки психологів, вивченням ролі культурних та соціальних контекстів розвитку копінг-стратегій у структурі особистості майбутніх психологів.

Література:

- Абрамов, В. В. (2013). Теоретико-методологічні підходи до дослідження копінг поведінки. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, (4), 108–114. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2013_4_17
- Войцеховська, О. (2016). Сучасні напрями досліджень копінг-стратегій особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, (2), 95–104.
- Гринчук, О. (2022). Копінг-стратегії поведінки як чинник формування психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до військової служби. *Психологія особистості*, 12(1). <https://doi.org/10.15330/ps.12.1.26-34>
- Карамушка, Л. М., & Снігур, Ю. С. (2024). *Психологія вибору копінг-стратегій керівниками освітніх організацій: Монографія*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

- <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740194/1/monographia.pdf>
5. Коваленко, А. Б., & Родіна, Н. В. (2011). Дослідження копінг-поведінки: тенденції та перспективи. *Наука і освіта*, (9), 110–113. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/9_2011/28.pdf
6. Коляда, Н., & Золотар, Є. (2023). Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту у студентів із різним рівнем антиципаційної спроможності. *Перспективи та інновації науки*, (4(22)), 45–49.
7. Никоненко, О., & Лимарева, І. (2024). Соціально-психологічні чинники формування мотивації досягнень в умовах війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 1(73), 244–253. DOI: 10.31732/2663-2209-2024-73-244-254
8. Нікітіна, О. П., & Дацун, Г. О. (2017). Специфіка копінг-поведінки майбутніх практичних психологів у ситуаціях навчального оцінювання та засади її оптимізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія. Психологічні науки*, 1(2), 97–103. <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/262/237>
9. Отич, Д. Д. (2013). Динаміка копінг-стратегій майбутніх психологів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*, (114), 145–151. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VchdpuPH_2013_114_31.pdf
10. Родіна, Н. В. (2013). *Психологія копінг-поведінки: системне моделювання* (дис. доктора психол. наук: 19.00.01). Київ.
11. Сингаївська І. В. (2012). Особливості підготовки магістрів за спеціалізацією «Бізнес-психологія» магістратури «Бізнес-адміністрування» в Університеті «КРОК». *Правничий вісник Університету «КРОК»*, 14, 120–123.
12. Ткачук, Т. А., & Тарасенко, І. (2016). Копінг-поведінка як основа конструктивного опанування важких життєвих ситуацій. *Технології розвитку інтелекту*, 2(1). http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_1_12
13. Черкашин, А. (2021). Стресостійкість та копінг-стратегії поведінки студентів під час освітнього процесу у закладах вищої освіти. *Теорія і практика управління соціальними системами*, (1), 98–107.
14. Швець, Д. В. (2017). Копінг-поведінка майбутніх правоохоронців у контексті прогностичної компетентності. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 6, 188–197.
15. Шевченко, С., & Варіна, Г. (2022). Особливості дослідження копінг-стратегій майбутніх фахівців в проєкції збереження психологічної безпеки особистості. *Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції*, 653–656. <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/12739/>
16. Шеленкова, Н. Л. (2019). Дослідження копінг-стратегій в процесі адаптації студентів першого року навчання. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, (1), 72–77. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-11>
17. Ярош, Н. С., & Розумна, М. В. (2020). Features of Coping Strategies in Students Brought Up in a Single-Parent Family. *The Journal of Karazin V. N. Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, (69), 29–36. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-04>
18. Booth, J. & Neill, J. (2017). Coping strategies and the development of psychological resilience. *Journal of Outdoor and Environmental Education*, 20, 47–54. DOI: 10.1007/BF03401002.
19. Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
20. Carver, C. S. (1997). You want to measure coping but your protocol's too long: Consider the Brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine*, 4(1), 92–100.
21. Creswell, J. W. & Poth, C. N. (2018). *Qualitative Inquiry and Research Design Choosing among Five Approaches*. 4th Edition, SAGE Publications, Inc., Thousand Oaks.
22. Esmaeili M., Oveisi, K., Alizadeh, F., Kheirabadi, M. & Jamalpour, H. (2018). An Investigation on Coping Skills Training Effects on Mental Health Status of University Students. *Research Paper - Journal of Humanities Insights*, 02, 37–42. DOI: 10.22034/jhi.2018.61430.
23. Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21(3), 219–239.
24. Freud, A. (1923). *The Ego and the Mechanisms of Defense*. London: Hogarth Press.
25. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
26. Gustems-Carnicer, J., Calderón, C. (2013). Coping strategies and psychological well-being among teacher education students. *European Journal of Psychology of Education*, 28, 1127–1140. <https://doi.org/10.1007/s10212-012-0158-x>
27. Henry, M. A., Shorter, S., Charkoudian, L. K., et al. (2022). Coping behavior versus coping style: characterizing a measure of coping in undergraduate STEM contexts. *International Journal of STEM Education*, 9, 17. <https://doi.org/10.1186/s40594-022-00331-5>
28. Lazarus, R. S. (1993). Coping theory and research: Past, present, and future. *Psychosomatic Medicine*, 55(3), 234–247.
29. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer Publishing.
30. Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.
31. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2008). Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits? *American Psychologist*, 63(6), 503–517.

32. Santos de Almeida, Z., & Soares Benevides, A. (2020). The impact of social skills and coping strategies on problem solving in psychology university students. *Ciencias Psicológicas*, 14(2), e-2228. DOI: <https://doi.org/10.22235/cp.v14i2.2228>

33. Schon, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic

Books

34. Skinner, E. A., & Zimmer-Gembeck, M. J. (2007). The development of coping. *Annual review of psychology*, 58, 119–144. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.58.110405.085705>.

УДК 159.922.8:[37.05.3:005.32]
DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-295-302

ТЕОРЕТИЧНІ НАПРАЦЮВАННЯ ЩОДО МОТИВАЦІЇ ТА ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ В ОСВІТУ ПІДЛІТКІВ

Максим Аксьонов¹

¹Аспірант кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: AksonovMS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8391-5263>

THEORETICAL ACCOMPLISHMENTS IN MOTIVATION AND THEIR IMPLEMENTATION IN SECONDARY SCHOOL EDUCATION FOR ADOLESCENT STUDENTS

Maksym Aksyonov¹

¹Postgraduate student, Psychology Department, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: AksonovMS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8391-5263>

Анотація. У викладеному теоретичному дослідженні основною метою було з'ясувати, як існуючі мотиваційні теорії можуть бути імплементовані в освітню систему середньої школи з метою вивчення мотивації підлітків до навчання. Дана стаття аналізує такі теорії як соціальна когнітивна теорія, теорія ситуативних очікувань і цінностей, теорія самовизнання та теорія досягнення мети. Соціальна когнітивна теорія підкреслює роль самоефективності. Теорія ситуативних очікувань і цінностей розглядає, як думка учнів про свої навички та знання впливає на рівень їх залучення. Теорія досягнення мети або цілей показує вплив цільової орієнтації на мотивацію учнів. Особливу увагу в статті приділено теорії самовизнання з зосередженням на задоволенні основних психологічних потреб. Кожна з цих теорій надає свої унікальні погляди на те, що стимулює учнів до залучення до навчання та саморегуляції. Різні теорії мотивації були описані на основі різних досліджень, проведених вченими-психологами. Впровадження даних теорій у навчальну практику має велике значення для розробки стратегій, які ефективно підтримують внутрішню та зовнішню мотивацію у підлітків. Важливість мотиваційних теорій та їх впровадження полягає в необхідності підтримки учнів у навчанні під час війни в Україні та впливу соціальних мереж. Ці зовнішні чинники впливають на те, як мотиваційні теорії можуть бути застосовані в нинішніх освітніх умовах. Аналіз показує зв'язок між теоріями та те, як створити комплексний підхід, що може дати високі результати для освітнього процесу. Реалізація певних теорій може привести до кращого розуміння того, що мотивує студентів, розуміння способів підвищення мотивації. Займаючись різноманітними мотиваційними потребами учнів, вчителі можуть посприяти у створенні ефективного середовища навчання. Досліджено пристрасть як складову мотивації, виділено аспекти гармонійних та одержимих пристрастей, що може дати додаткову інформацію для подальших досліджень. У цьому теоретичному дослідженні є основи для майбутніх досліджень мотивації та практичних застосувань, які спрямовані на покращення навчального досвіду в учнів у середній школі.

Ключові слова: педагогічна психологія, підлітковий вік, мотивація, пристрасть, освіта.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 33

Abstract. As a result of the theoretical research, the main goal was to investigate how the existing motivational theories can be implemented in the educational system of the secondary school in order to study the motivation of adolescents to study. This article includes such theories as social cognitive theory, the theory of situational expectations and values, the theory of self-recognition, and the theory of goal achievement. Social cognitive theory emphasizes the role of self-efficacy. The theory of situational expectations and values considers how students' opinion about their skills and knowledge affects the level of their involvement. The theory of goal achievement or achievement goals shows the influence of goal orientation on student motivation. The theory of self-recognition with a focus on satisfying the basic psychological needs of needs was especially highlighted. Each of these theories provides a unique perspective on what motivates students to engage in learning and self-regulate. Various theories of motivation have been described based on various studies conducted on them. The introduction of these theories into educational practice is of great importance for the development of strategies that effectively support internal and external motivation in adolescents. The importance of motivational theories and their implementation lies in the need to support students in learning even during the war in Ukraine and the influence of social networks. These external factors influence how motivational theories can be applied in current educational settings. The analysis shows the relationship between the theories and how they can create a comprehensive approach that can result in the educational process. Implementation of certain theories can lead to a better understanding of what motivates students and ways to increase motivation. By addressing the diverse motivational needs of students, teachers can help create an effective learning environment. Passion as a component of motivation is

explored, highlighting aspects of harmonious and obsessive passions, which can provide additional information for further research. This theoretical study provides foundations for future motivation research and practical applications that aim to improve the learning experience of students in secondary school.

Keywords: educational psychology, adolescence, motivation, passion, education.

Formulas: 0, pic.: 0, table: 0, bibl.:33

Statement of the problem. Motivation is a complex part of human behavior. It is a popular topic for discussion when it comes to education. As it seems, teachers have an understanding that motivation in studying is an essential part of school. Most educators have heard of one or two ways to motivate students. Most of the time it is either promising a high mark, or the opposite, threatening to put a low mark for not completing the task or informing their parents. For students to have motivation in the first place, teachers need to know what issues there are at the moment that do not allow them to achieve satisfying results when it comes to motivate students.

The definition of motivation consists in motives, where the motive is an incentive to activity, which is related to the provision of human needs, that is, the fulfillment of actual human needs. The motive that appears is directly related to the provision of the existing needs of the subject of activity, and therefore performs a motivating function, creating the objective orientation of human activity. Learning to distinguish between motivations helps the student understand why they need to learn, but this does not guarantee that the student will want to be involved in the learning activity (Kalenychenko 2023).

When an individual understands that their have skills that lead to success, this understanding leads to increasing one's self-esteem and confidence in their success. If failure happens, the drive to solve the problem increases for individuals who are motivated to succeed, and after fruitless attempts, they may achieve higher results in their academic engagement (Nykonenko, Lymareva, 2024). Academic engagement is explained as a positive state of mind that includes approaching one's studies with a lot of energy, a sense of pride and enthusiasm, and with a opportunity to get involved while studying (Schaufeli et al., 2002).

Several issues exist regarding relating motivation and maybe the most influential is

the war in Ukraine. Even though most people have adapted to new conditions, the situation still affects the school process. Adolescent students during the lessons and between them discuss the situation in the country whenever it is possible, think about it or just scroll the internet looking up for news. Thus their focus is not on school, it is a concern for the country they live in. Such concerns may lean towards a lack of confidence in their future, stress, or other psychological factors.

Social media during the last ten or twenty years has changed the way of how students see themselves in the adulthood.. Students throughout various online platforms find easier ways to succeed in life. Some may not see any sense in studying where there are types of ways to earn a living where the knowledge and skills that school gives them will not be relevant for them in the future.

These are just a couple of examples of what motivation at school is being affected by. By looking through the recent popular theories that exist, we may find ways to implement them in the school system. We can start by asking questions like what drives students or what ways can teachers help students find their passion and not obsession.

The whole problem is that surrounds the question around motivation is that it is understandable as an important element in the educational system. Like a "tool" that must be present, but this "tool" has been used in so many ways, that it is often misused, which leads to results that do not satisfy neither students nor teachers in the end.

Analysis of recent research and publications. There are different theories of motivation and even more of whom found and studied these theories. Some of these theories were filled with new components by other researchers. Others were finding associations with one another, or even a new theory way made based on the existed one. Naming all of the researchers would take more than a page, but here are some of them. David B. Miele,

Emily Q. Rosenzweig, Alexander S. Browman, Bandura A., E.L. Deci, R.M. Ryan, Eccles-parsons, Weiner, Graham, Dweck, Leggett, Yeager, Vallerand, Nykonenko O., Syngaiivnska I. et al.

The purpose of the article. The main goal is to study the theories of motivation that exist and how to implement them theoretically.

Presentation of the main research material. Motivation is an important factor in the construction of educational activities for both students and teachers. The prerequisite for success is the formation of a motivational sphere and development where there is a need for purposeful influence from teachers (Kalenychenko 2023). Content theories concerning motivation look at the internal forms of motivation, being personal values, needs, beliefs, and other reasons that build the desire and course for the behavior (Nykonenko, Lymareva, 2024).

In the recent theoretical and methodological advances there are multiple theories that talk about student motivation are present in educational psychology (Miele et al., 2024). Some of them are going to be looked through due to their origin and implementation level.

Social Cognitive Theory (SCT) is a theory about personal factors concerning the evaluation of individual's abilities, behavioral factor concerning how much effort or what choices the individual makes and environmental factors concerning the social interactions particularly what kind of feedback the individual make get. These three factors interact reciprocally (Bandura, 1997).

This theory demonstrates a concept about self-efficacy. The idea about self-efficacy was added later when the SCT evolved (LaMorte, 2022). The self-efficacy functions in different forms of cognitive motivation, in which people motivate themselves. It shows that individuals are able to have self-motivation. (Bandura, 1997) Personal factor being a part of self-efficacy, which has 4 sources of information: social persuasion, performance accomplishments, physiological and affective signals and vicarious experiences (Schunk et al., 2020).

If we try to implement this theory in school education it may show how students are able to motivate themselves to learn. At the same time we need to account that the motivation to learn can be situational and the desire for self-improvement can occur depending on the place and time (Kalenychenko 2023). However in case when students have a clear goal which they want to achieve, they will move towards it. Sometimes having only a goal is not always enough, some sets of efficacy beliefs may need to be present as well (Bandura, 1997). That is due to the fact that motivation is characterized by a system of incentives that creates the activity of the organism and determines its orientation. If we talk about educational motivation, then it is based on a need that stimulates the student's cognitive activity and her readiness to learn and use knowledge. The presence of a need does not determine the specifics of the activity, its subject appears when a person begins to act. In educational activity, the motivational component is related to cognitive needs, motives, and the meaning of learning (Kalenychenko 2023).

One of the most recent theories Situated expectancy-value theory (SEVT). The two closest factors that influence students' motivation are expectancies for success that they may have and their own personal task values. The expectancies are comparable to competence-related beliefs. The perception of task's value is correlated with beliefs. These beliefs are consists of four values: intrinsic value, utility value, attainment value and it's poorly related to perceived costs. SEVT states that students' behavior can be estimated by their expectancy and value beliefs. These beliefs are influenced by social, psychological, and cultural factors. By using SEVT, it can be explained that motivational functions can change the conditions in which students learn at present and it may effect in further events (Eccles & Wigfield, 2020).

A part of SEVT is self-directed learning. Self-direct learning creates an environment where adolescents have an autonomy and competence which they achieve by being supported with their own learning ideas. They work on their own strategy for learning and use

the opportunities to regulate their strategies and goals. Another part of SEVT is teacher-directed environment, where adolescents are being taught what was planned by the teacher. In this environment they have less autonomy, the program and goals are set by the curriculum. It does not mean that the students are being controlled, but rather they do not choose the goals as they do in the self-directed learning (Schweder et al., 2022).

Interest is an important component in SEVT. Students who know their interests or if their interests are more precise are able to face new challenges better and find more motivation while learning. Interests can be described as state interest and less developed interest. State interest is an experience of it at presence. Less-developed interest is about students' initial phases while the interest is developing. There are different phenomena present in researches which differ depending on the person and time by comparing experience and person characteristics, micro and macro time scales respectively. Even though the line between situation and person categories is not clear, their link is inextricable (Knogler, 2017).

Therefore, interest and self-directed learning are connected. There are results that indicate the profile membership that was made in the self-directed learning researches where it was maintained and transferred to the subsequent teacher-directed instruction. Where in the interest of chosen self-directed learning subject was much more in comparison to the teacher-directed one (Schweder et al., 2022).

Another study confirms the utility of SEVT as a foundation for studying teachers' motivations and broadens its qualitative approach. Teachers with an understanding of the new instructions and with their own personal beliefs that support new practices may still feel some limitations in their ability to apply these practices with the amount of learning material they must go through and the time lost for the tests (Day, 2021).

These findings suggest that adolescents' learning conditions during self-directed learning can unlock their interests and preferences in a subject area. In pursuing their

own learning goals, adolescents are able to create their own way of getting knowledge and achieve successful learning experiences. They can constantly adapt their strategy of achieving the learning goals. With the help of teachers and peers they could also observe each other processes and learn from their feedbacks (Schweder et al., 2022).

Self-directed learning, teacher support and interest depend on various situations such as students and teachers' mood ability to be present at the moment and time. Provides this shows that situational conditions affect students' expectancy–value profiles which later affects their learning progress (Eccles & Wigfield, 2020).

An important condition in studies is the component of cognitive needs and motives for self-expression, self-improvement, and self-realization. The emotional experience of a cognitive need appears as an interest. Depending on the motivation for learning, students' attitudes toward it can be neutral, negative or positive (Kalenychenko 2023).

One of the most popular and complex theories that are there in educational psychology is the Self-determination theory (SDT). Some research papers call this theory the incentive theory (e.g., Killeen, 1982; Logan, 1986). In the most recent researches two types of motivation are being introduced: intrinsic and extrinsic. Both can be about obtaining valued outcome or avoiding undesirable outcome (Ryan et al., 2020). In other words the more adolescents have pleasure or see value in learning, the more they achieve positive outcomes in studying. Using various benefits or punishment as a motivational source seems useless to support them in studying (Guay, 2022).

Intrinsic motivation is a key for persistence at work. When they are intrinsically motivated, people experience learning activities as an end in itself, such that the activity and its goal combine. The result is increased interest and enjoyment of work activities (Fishbach et. al. 2022). Intrinsic goals lead to greater autonomous motivation which is in turn related to more positive outcomes. Autonomous goals not only lead to more positive cognitive and behavioral

outcomes, but also to affective ones (Guay, 2022). However, intrinsic motivation in one subject may have a changing effect on learning in other subjects, due to that both low and high levels of intrinsic motivation in the more interesting subject reduce the activity in less interesting subjects. Later this effect was explained by increased levels of boredom after low and high intrinsic motivation on more interesting subjects that do not relate to emotional and cognitive processes (Shi et al. 2019). In general, intrinsic goals lead to greater autonomous motivation which in turn relates to more positive results. Autonomous goals not only lead to more positive cognitive and behavioral outcomes, but also to affective ones (Guay, 2022).

Extrinsic motivation has four subtypes which can be put into two categories: controlled and autonomous. Controlled external motivation consists of external regulation and introjected regulation, while the autonomous consists of identified regulation and integrated regulation. Autonomous external motivation is about self-regulation, effectively operate your own life contexts and being socially connected. Providing students with choices during learning, rational pursuing learning goals and have empathy with their perspectives they being autonomous with their with their decisions and learn to take responsibility for them. People are more likely to experience autonomous (in comparison of being controlled) external motivation when the their basic needs for autonomy, competence, and relatedness are fulfilled (Ryan et al., 2020). The present study adopts a person-centred approach by identifying students' profiles based on the satisfaction of their psychological needs of autonomy, competence, and relatedness (Earl et al., 2019). If we take just competence, then it is an essential part of Satisfaction of the need for full functioning at school (Guay, 2022). Even though it being essential, students reported optimal achievement, emotional well-being and satisfaction in classrooms when all three needs were satisfied congruently as opposed to simply feeling competent towards school work (Earl et al., 2019). Extrinsic goals distract students from these outcomes that are of the

utmost importance to succeed later in life. Hence, in addition to supporting autonomous motivation for learning activities, teachers and other staff members should also pay attention to the nature of the goals made by students. Students may have intrinsic and extrinsic goals at the same time that can backfire later (Guay, 2022).

Another popular modern theory is the Achievement goal theory. Achievement goal theory is based on achievement motivation which is based on a personal need to accomplish success in various activities (Nykonenko, Lymareva, 2024). It aims to examine the impact of different types of goals on students' engagement and performance and the ways in which these goals are elicited by particular aspects of the learning environment. There are two models for this theory: the goal orientation model and the goal stranded model. The goal orientation model tries to underly the reasons where the goal standard model explains the standards of competence (Elliot et al, 2017).

Students who want to achieve success most of the time associate their achievements with their internal characteristics, like diligence, persistence, and ability, while failures are associated with external situations. On the other hand, those who avoid failure often associate their achievements with external causes, for example luck. In the development of achievement motivation, it is essential to take into consideration the aspects of success and failure, for example: one's abilities, the complexity of the task, the attempts made, and luck. It can be made by psychological mechanisms, such as self-regulation, self-awareness, inner confidence, level of harassment, and belief in one's capabilities. Teachers should use flexible plans and specific management in order to create a positive motivational environment (Nykonenko, Lymareva, 2024).

Conceptual and methodological decisions have contribute to more theoretical and measurement precision, but also lead to narrowing the focus and to a movement away from some of the big questions, particularly regarding the meaning of success in

classrooms, schools, and other achievement contexts.

The achievement goal theory has two achievement needs that consist of approach and avoidance motivations within the theory. It is described in many publications and has achievement goals with two sides: intra-personal and inter-personal. Intra-personal has standards for success or for task-based in mastery goals. Inter-personal has standards in performance goals (Urda et al., 2020).

There is a differentiation between different performance-approach goals that are part of achievement goal theory. The performance-approach goals consists of appearance, normative and proving. Studies refers to the fact that appearance showed beneficial associations with important educational results. There are different intercorrelations between the three performance-approach goals and the other achievement goals such as: mastery, performance-avoidance and work-avoidance goals. This suggests that students with the goal of appearing competent to their significant others most likely do not have the goal of putting effort into obtaining more knowledge or to improve their skills but would just want to show off in front of others. It is possible that the more someone values a task for oneself, the less important it is to demonstrate one's competence in this subject to others (Wirthwein et al., 2020).

There are other theories for motivation such as Attribution theory which causes of achievement-related successes and emotions (Graham, 2020). This theory had a strong influence on mindset theory (Dweck et al., 2021).

Approach is novel in that it suggests that people modulate both the quality and quantity of their motivational states in order to achieve desired ends (Miele et al. 2020).

Particular types of motivational states are more adaptive in some contexts than in others, flexibly instantiating the right motivational state at the right time may be key to achieving one's goals (Fujita et al., 2024).

The Role of Passion in Education should be highlighted as well. Specific researches mention are two types of passion: obsessive

and harmonious (Vallerand et al., 2003). Harmonious passion results from an autonomous internalization of the activity into the person's identity, where the student has freely accepted the activity as important without any happenings connected to it. Obsessive passion results from a controlled internalization of the activity that one loves into one's identity, which means that values and regulations associated with the activity are internalized partially in the self or completely outside the integrating self (Deci & Ryan, 2000). Obsessive passion and harmonious passion can be mixed (Chichekian et al. 2022). Harmonious passion predicts more adaptive cognitive processes, including enhanced concentration, attention, mindfulness, and executive functioning, whereas OP predicts more maladaptive cognitive processes such as rumination (St-Louis et al., 2018). Academic enjoyment is found to mediate the relationship between harmonious passion and changes in self-regulated learning and psychological well-being, while only boredom mediated the relationship between obsessive passion and changes in self-regulated learning and psychological well-being (Sverdluk et al., 2022).

Teachers just like students may require passion in their work. Day defined passionate teachers as: experts in their field; caring for students; deriving a sense of identity as teachers; having high levels of emotional intelligence; and resilient (Day, 2009).

As a consequence of passion a feeling of flow can occur (Lavigne et al. 2012).

Conclusion. There are many theories to be mentioned. These we chosen for this research as they are the most relevant and modern to this day. Some theories were improved to be up-to-date (e.g. Eccles et al., 1983; Eccles et al., 2020). They all are useful in particular cases. At the same time they are all interconnected with each other by fulfilling different aspects where some parts may be missing. For example there are a lot of similarities between SEVT and Achievement goal theory where an important indicator is success. SEVT shows how to achieve your own learning goals, adolescents are able to create their own way of getting knowledge and

achieve successful learning experiences. Achievement goal theory aims to examine the impact of different types of goals on students' engagement and performance in order to achieve what the student may count as success. Meanwhile SCT is about personal factors concerning the evaluation of individual's abilities, behavioral factor concerning how much effort or what choices the individual makes. education it may show how students are able to motivate themselves to learn. The one that may have the most connections to each one of them is SDT. It has one of the most structured theories written out there, which makes it very easy to start implementing it in various situations. Other theories were mentioned such as attribution and mindset theory.

References:

1. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. W. H. Freeman.
2. Chichekian, T., & Vallerand, R. J. (2022). Passion for science and the pursuit of scientific studies: The mediating role of rigid and flexible persistence and activity involvement. *Learning and Individual Differences*, 93, Article 102104. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2021.102104>
3. Day, C. (2009). A passion for quality: Teachers who make a difference. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 30(3), 4–13.
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
5. Dweck, C. S., & Yeager, D. S. (2021). A growth mindset about intelligence. In G. M. Walton & A. J. Crum (Eds.), *Handbook of wise interventions: How social psychology can help people change* (pp. 9–35). The Guilford Press.
6. Earl, S. R., Taylor, I. M., Meijen, C., & Passfield, L. (2019). Young adolescent psychological need profiles: Associations with classroom achievement and well-being. *Psychology in the Schools*, 56(6), 1004–1022. <https://doi.org/10.1002/pits.22243>
7. Eccles, J. S., & Wigfield, A. (2020). From expectancy-value theory to situated expectancy-value theory: A developmental, social cognitive, and sociocultural perspective on motivation. *Contemporary Educational Psychology*, 61, 101859. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101859>
8. Elliot, A. J., & Hulleman, C. S. (2017). Achievement goals. In A. J. Elliot, C. S. Dweck, & D. S. Yeager (Eds.), *Handbook of competence and motivation: Theory and application* (43–60). The Guilford Press.
9. Fishbach, A., & Woolley, K. (2022). The structure of intrinsic motivation. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 9(1), 339–363. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-012420-091122>
10. Fujita, K., Le, P. Q., Scholer, A. A., & Miele, D. B. (2024). The metamotivation approach: Insights into the regulation of motivation and beyond. *Social and Personality Psychology Compass*, 18(2). <https://doi.org/10.1111/spc3.12937>
11. Graham, S. (2020). An attributional theory of motivation. *Contemporary Educational Psychology*, 61, 101861. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101861>
12. Guay, F. (2022). Applying self-determination theory to education: Regulations types, psychological needs, and autonomy-supporting behaviors. *Canadian Journal of School Psychology*, 37(1), 75–92. <https://doi.org/10.1177/08295735211055355>
13. Калениченко, Р. А. (2023). Педагогічна психологія [Педагогічна психологія]. Київський національний університет будівництва і архітектури. <https://repository.knuba.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a7942d4d-eeba-47a9-9f41-2406b5903bd5/content> (Оригінал опубліковано 2023 р.)
14. Killeen, P. R. (1982). Incentive theory: II. Models for choice. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 38(2), 217–232. <https://doi.org/10.1901/jeab.1982.38-217>
15. Knogler, M. (2017). Situational interest: A proposal to enhance conceptual clarity. In P. A. O'Keefe & J. M. Harackiewicz (Eds.), *The science of interest* (pp. 109–124). Springer International Publishing/Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55509-6_6
16. Logan, F. A. (1968). Incentive theory and changes in reward. In *Psychology of learning and motivation* (Vol. 1, pp. 1–30). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/s0079-7421\(08\)60420-x](https://doi.org/10.1016/s0079-7421(08)60420-x)

17. Lavigne, G. L., Forest, J., & Crevier-Braud, L. (2012). Passion at work and burnout: A two-study test of the mediating role of flow experiences. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 21(4), 518–546.
<https://doi.org/10.1080/1359432X.2011.578390>
18. Miele, D. B., Rosenzweig, E. Q., & Browman, A. S. (2023). Motivation. In *Handbook of educational psychology* (4th ed., pp. 191–218). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780429433726-12>
19. Miele, D. B., Scholer, A. A., & Fujita, K. (2020). Metamotivation: Emerging research on the regulation of motivational states. In *Advances in motivation science*, 7, 1–42. Elsevier.
<https://doi.org/10.1016/bs.adms.2019.10.001>
20. *Никоненко, О., & Лимарева, І. (2024). [СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ]. *Scientific Notes of the University "KROK"*, 1(73), 244–253.
<https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-73-244-253>
21. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. *Contemporary Educational Psychology*, 101860.
<https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101860>
22. Schaufeli, W. B., Salanova, M., González-Romá, V., & Bakker, A. B. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two-sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 3(1), 71–92. <https://doi.org/10.1023/A:1015630930326>
23. Schunk, D. H., & DiBenedetto, M. K. (2020). Motivation and social cognitive theory. *Contemporary Educational Psychology*, 60, Article 101832.
<https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2019.101832>
24. Schweder, S., & Raufelder, D. (2022). Adolescents' expectancy–value profiles in school context: The impact of self-directed learning intervals. *Journal of Adolescence*, 94, 569–586.
<https://doi.org/10.1002/jad.12047>
25. Shin, J., & Grant, A. M. (2019). Bored by interest: How intrinsic motivation in one task can reduce performance on other tasks. *Academy of Management Journal*, 62(2), 415–436.
<https://doi.org/10.5465/amj.2017.0735>
26. St-Louis, A. C., Verner-Filion, J., Bergeron, C. M., & Vallerand, R. J. (2018). Passion and mindfulness: Accessing adaptive self-processes. *The Journal of Positive Psychology*, 13(2), 155–164.
<https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1245771>
27. Sverdluk, A., Rahimi, S., & Vallerand, R. J. (2022). Examining the role of passion in university students' academic emotions, self-regulated learning and well-being. *Journal of Adult and Continuing Education*, 28(2), 426–448.
<https://doi.org/10.1177/14779714211037359>
28. Сингаївська, І. В., Кравчук, О. В. (2024). [Особливості переживання страхів та тривоги у підлітків]. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2(74), 288–297. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-288-297>
29. Thatcher Day, C. (2021). Expectancy value theory as a tool to explore teacher beliefs and motivations in elementary mathematics instruction. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 13(2), 169–182. <https://doi.org/10.26822/iejee.2021.182>
30. Vallerand, R. J., Blanchard, C., Mageau, G. A., Koestner, R., Ratelle, C., Léonard, M., Gagné, M., & Marsolais, J. (2003). Les passions de l'âme: On obsessive and harmonious passion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(4), 756–767.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.4.756>
31. Wayne, W. LaMorte. (2022). The social cognitive theory. <https://sphweb.bumc.bu.edu/otlt/mph-modules/sb/behavioralchangetheories/BehavioralChangeTheories5.html>
32. Wirthwein, L., & Steinmayr, R. (2020). Performance-approach goals: The operationalization makes the difference. *European Journal of Psychology of Education*. <https://doi.org/10.1007/s10212-020-00520-2>
33. Urdan, T., & Kaplan, A. (2020). The origins, evolution, and future directions of achievement goal theory. *Contemporary Educational Psychology*, 61, 101862.
<https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101862>

УДК 159.955+159.9.019.4]:159.98
DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-303-315

РУМІНАЦІЯ І ПОВЕДІНКОВЕ УНИКНЕННЯ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ПІДХОДИ ДО РОБОТИ В ТЕРАПІЇ ГОРЯ

Аліна Берестовська¹

¹Викладач, магістр, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: alina.berestovska@gmail.com

RUMINATION AND BEHAVIOURAL AVOIDANCE: CONCEPTS, TYPES AND APPROACHES TO WORK IN GRIEF THERAPY

Alina Berestovska¹

¹Lecture, Master's degree, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: alina.berestovska@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена дослідженню поняття, видів румінації та поведінкового уникнення, які зустрічаються в людей з пролонгованим розладом горювання, а також підходів до роботи з ними в терапії горя. З огляду на те, що повторювані думки й уникнення перешкоджають інтеграції втрати, актуальним постає їх краще розуміння. Аналіз наукових публікацій показав, що зарубіжні автори широко досліджують питання румінації і уникнення в контексті переживання втрати. У вітчизняній літературі бракує відповідних досліджень. Саме тому в цій статті представлено огляд наукових публікацій зарубіжних авторів. У статті запропоновано погляд на румінацію через призму двох теорій: теорію стилів відповіді та теорію сприйняття румінації як уникнення. Також в ній розглядаються різні види румінації: депресивні роздуми і роздуми горя, нав'язливі думки та навмисні роздуми. Крім того, наведено, як співвідноситься румінація з роботою горя і занепокоєнням. При визначенні ефективних втручань взяті до уваги наявні на теперішній час дослідження, які ґрунтуються на розумінні природи румінації. Виявлено, що для зменшення повторюваних думок і дистресу, пов'язаного з втратою, можуть застосовуватись експозиція (вплив) та поведінкова активація. Поведінкове уникнення окреслено через прояв у вигляді тривожного та депресивного уникнення. Обидва види уникнення можуть мати негативні наслідки для людей, які переживають втрату. В людей, які демонструють симптоми пролонгованого розладу горювання, одночасно з уникненням може спостерігатись поведінка, спрямована на наближення до померлого. Така поведінка також може слугувати уникненню реальності втрати. При роботі з тривожним уникненням в терапії горя ефективним втручанням може слугувати експозиція (вплив). Протидіяти тенденціям депресивного уникнення можна завдяки застосуванню поведінкової активації. Постає доцільним проведення майбутніх емпіричних досліджень, направлених на підтвердження теоретичних висновків, які запропоновані в цій статті.

Ключові слова: втрата, горе, горювання, скорбота, румінація, поведінкове уникнення, пролонгований розлад горювання, терапія горя.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 45

Abstract. The article is devoted to the study of the concept, types of rumination and behavioural avoidance that occur in people with prolonged grief disorder, as well as approaches to working with them in grief therapy. Considering the fact that repetitive thoughts and avoidance prevent the integration of loss, a better understanding of them is important. The analysis of scientific publications showed that foreign authors widely research the issue of rumination and avoidance in the context of bereavement. There is a lack of relevant research in the domestic literature. That is why this article presents a review of scientific publications by foreign authors. The article offers a view of rumination through the prism of two theories: the Response Styles Theory and Rumination as Avoidance Hypothesis. The article also discusses different types of rumination: depressive and grief rumination, intrusive and deliberate rumination. In addition, it describes how rumination relates to grief work and worry. Current research based on an understanding of the nature of rumination is taken into account when determining effective interventions. It has been found that exposure and behavioural activation can be used to reduce rumination and bereavement distress. Behavioural avoidance is defined through its manifestation in the form of anxious and depressive avoidance. Both types of avoidance can have negative consequences for bereaved people. Avoidance can be accompanied by behaviour that maintain a focus on (approach) the deceased in people with symptoms of prolonged grief disorder. This behaviour can also serve to avoid the reality of the loss. Exposure can be an effective intervention when dealing with anxious avoidance in grief therapy. Depressive avoidance tendencies can be counteracted through the use of behavioural activation. It seems appropriate to conduct future empirical research aimed at confirming the theoretical conclusions proposed in this article.

Keywords: loss, bereavement, grief, grieving, mourning, rumination, behavioural avoidance, prolonged grief disorder, grief therapy.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 45

Постановка проблеми.

У нормальному горі, явне (тобто свідомо доступне) знання про те, що розлука є незворотною, поступово інтегрується з неявними знаннями про себе та втрачену людину, що є частиною бази автобіографічної пам'яті. Цьому процесу сприяє активне опрацювання наслідків втрати для себе в минулому, теперішньому та майбутньому, а також протистояння зовнішнім змінам, викликаним втратою. Таким чином, через процес активної розробки явне знання про втрату поступово з'єднується з неявним знанням про себе та відносини з втраченою особою. Результатом цього є те, що втрата стає частиною історії життя людини і сприймається менш руйнівною, більш нормалізованою (хоча все ще болючою) подією.

В пролонгованому розладі горювання цей процес розробки та інтеграції зупинився або не завершений. Один із наслідків цього полягає в тому, що, оскільки знання пам'яті про розлуку відірвані від інших знань пам'яті, смерть продовжує залишатися дуже шокуючою подією. Водночас, оскільки втрата є настільки емоційною та наслідковою, стимули легко викликають спогади, думки і почуття, пов'язані зі смертю, так що, зрештою, все стає нагадуванням про неї. Інакше кажучи, відсутність зв'язку між знанням про реальність втрати та іншим наявним автобіографічним знанням призводить до того, що пов'язані з втратою роздуми продовжують вторгатися в свідомість, підтримуючи відчуття ніби втрата сталася зовсім нещодавно, а не місяці чи роки тому.

Людина, яка має пролонгований розлад горювання, може уникати зіткнення з реальністю, наслідками та болем втрати (внутрішніми і зовнішніми сигналами, пов'язаними з втратою), а також відходити від корисної соціальної, професійної, розважальної діяльності, яка може сприяти відновленню, керуючись усвідомленням, що ця діяльність є марною і невиконуваною.

Відповідно, постає необхідність в тому, щоб з'ясувати природу румінації (роздумів/роздумувань), поведінкового уникнення (уникнення) та як працювати з

ними в терапії горя з людиною, яка має пролонгований розлад горювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових публікацій показав, що зарубіжні автори широко досліджують питання румінації і уникнення в контексті переживання втрати (зокрема, M. Eisma, S. Nolen-Hoeksema, M. Stroebe, P. Boelen, N. Schneck). У вітчизняній літературі бракує відповідних досліджень. Саме тому в цій статті представлено огляд публікацій зарубіжних авторів.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в з'ясуванні поняття, видів румінації (роздумів/роздумувань), поведінкового уникнення (уникнення) та визначенні підходів до роботи з ними в терапії горя.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Румінація. У широкому розумінні румінація (роздумування/роздуми) – це процес повторюваного та/або періодичного мислення про причини і наслідки негативних подій та/або неприємних емоцій (Eisma & Stroebe, 2017). При цьому на відміну від нав'язливих спогадів, які складаються здебільшого з короткого сенсорного досвіду, роздуми – це переважно вербальний процес мислення більшої тривалості (Speckens et al., 2007).

Ще S. Freud помітив, що люди, які переживають втрату, часто відчують повторювані думки про померлого та змінений світ, у якому вони зараз живуть. Він вважав, що такі думки є невід'ємною частиною роботи горя (Freud, 1917).

Депресивні роздуми. Попри ранній клінічний інтерес до ролі роздумів в адаптації до втрати тривалий час це питання не було предметом уваги науковців. Дослідження румінації у людей, які переживають втрату, вперше було проведено S. Nolen-Hoeksema і мало на меті зрозуміти, як люди справляються з депресивним настроєм (Nolen-Hoeksema, 2001; Nolen-Hoeksema et al., 1997; Nolen-Hoeksema et al., 1994). Таким чином, першим типом роздумів, який систематично досліджували в осіб, які перенесли втрату, було депресивне роздумування, що включає повторюване і

пасивне зосередження на симптомах депресії та на можливих причинах і наслідках цих симптомів. Типові депресивні думки: «Чому у мене проблеми, яких немає в інших людей»? і «Я думаю про своє почуття втоми та болю» (Eisma & Stroebe, 2017). Залучення до депресивних роздумів негативно впливає на те, як люди пристосовуються до втрати. Так, вони можуть мати більш високі рівні депресії, тривоги, посттравматичного стресу, ускладнених симптомів горя та загального дистресу (Eisma et al., 2015a, 2014a; Nolen-Hoeksema et al., 1997; Nolen-Hoeksema et al., 1994).

Роздуми горя. Тільки в останні 10-15 років дослідники почали активно цікавитись роздумами горя – повторюваними та періодичними роздумами про причини та наслідки втрати і емоції, пов'язані з втратою. Роздуми горя можуть бути більш актуальними, ніж депресивні роздуми після втрати близької людини (Eisma et al., 2020a; Eisma & Stroebe, 2017). Це пояснюється, принаймні, двома основними причинами (Eisma & Stroebe, 2017). По-перше, роздуми зазвичай зосереджені на розбіжностях між світом, яким він є, і світом, яким би хтось хотів його бачити. Після втрати найголовнішою невідповідністю є не те, що людина відчуває депресію, а хоче почуватися щасливою, а той факт, що її близький помер. Таким чином, людина буде частіше розмірковувати про причини та наслідки втрати, а не про причини та наслідки симптомів депресії. По-друге, після втрати виникає багато різних емоційних переживань, на яких можна зосередитися (а не на депресивних почуттях), включаючи тугу, провину, гнів, самотність, тривогу.

Що ж тоді конкретно характеризує роздуми горя? Як правило, роздуми горя стосуються наступних тем: 1) міркувань про події, що призвели до смерті, тобто уявлення про альтернативні минулі реальності, в яких людина не померла б (чи можна було зробити щось інакше, щоб запобігти втраті), 2) роздуми про несправедливість смерті (включають відчуття, що людина не повинна була померти), 3) значення та наслідки втрати або як змінилося життя після втрати, 4) неприємні емоційні реакції на втрату

(люди намагаються зрозуміти діапазон і інтенсивність своїх почуттів та те, чи є ці реакції нормальними), 5) реакції інших людей на втрату (чи забезпечують вони ту підтримку, якої бажає людина, як складаються відносини з ними після втрати) (Eisma & Stroebe, 2017).

Підступна проблема роздумування полягає в тому, що коли людина роздумує, в неї створюється відчуття, ніби вона шукає істину і справді здатна в якийсь момент її знайти. Насправді, подібно до депресивних роздумів, повторювані роздуми горя пов'язані з більшою кількістю симптомів депресії, тривоги, посттравматичного стресу та ускладненого горя (Eisma et al., 2015a, 2014a, 2013; Van der Houwen, 2010; Boelen et al., 2006a). Крім того, як підтверджують дослідження, роздуми горя є більшим лонгітудним предиктором проблем психічного здоров'я після втрати близької людини, ніж депресивні роздуми (Eisma et al., 2015a, 2014a, 2013). Однак це не означає, що всі форми роздумів горя є дезадаптивними. Зокрема, у дослідженні типів роздумів горя було продемонстровано, що роздуми стосовно розуміння своїх емоційних реакцій передбачають менш серйозні ускладнені симптоми горя (Eisma et al., 2015a).

Нав'язливі думки та навмисні роздуми. Після втрати людина може мати справу не лише з дистресом розлуки, але й із порушенням основних переконань. Тоді перед нею постає необхідність когнітивно обробити втрату.

Спочатку роздуми розглядалися виключно в негативному ракурсі, асоціюючись з більш інтенсивним горем та менш адаптивним пристосуванням (Nolen-Hoeksema, 2001). Пізніше було виділено два типи роздумів – нав'язливі думки та навмисні роздуми (Nolen-Hoeksema & Davis, 2004). Нав'язливі роздуми виникають, коли небажані думки вторгаються в когнітивний світ індивіда та пов'язані з різними негативними наслідками. Такі роздуми є пасивними – навіть якщо людина не збиралась думати про щось, вона не може перестати думати. Навмисні роздуми виникають, коли людина добровільно думає про втрату задля пошуку сенсу у цьому

досвіді і у разі потреби переосмислення своїх попередніх уявлень, переконань, цінностей. В цьому разі людина навмисно рефлексує, звертаючи увагу всередину себе. Дослідження підтверджують, що навмисні роздуми позитивно передбачають майбутнє зростання (Platte et al., 2022; Záhorcová & Prielomková, 2020; Lindstrom et al., 2013; Cann et al., 2011).

Таким чином, роздумування може бути конструктивним або неконструктивним – залежно від того, чи підтримує воно негативні думки та емоції, чи допомагає людині рухатися до вирішення проблеми та пошуку сенсу (Cann et al., 2011; Calhoun et al., 2010).

Через вплив дистресу, спричиненого смертю, і зруйнованих припущень людина зазвичай відчуватиме небажані, негативні, нав'язливі думки одразу після втрати. У міру того, як дистрес вдаватиметься подолати і людина здатна буде брати участь у більш цілеспрямованих роздумах, почнуть переважати обдумані, конструктивні, навмисні роздуми. Хоч теоретично ідеальним варіантом був би перехід від одного типу роздумів до іншого, найбільш імовірно, що в реальності обидва типи будуть співіснувати, пропорційно збільшуючись чи зменшуючись. Можна заохочувати людину до переходу від нав'язливого і неконструктивного роздумування до більш усвідомлених роздумів, які зосереджені на питаннях, що охоплюють сфери посттравматичного зростання – змін в ролях та ідентичності (самосприйнятті), змін в стосунках з іншими, нових можливостей, оцінки життя, екзистенційних чи духовних елементів (Calhoun et al., 2010). З часом частота та руйнівний вплив нав'язливих думок має зменшитись, оскільки навмисне роздумування створює реконструйоване бачення світу та дозволяє людині знайти сенс у досвіді смерті. Водночас нездатність успішно відновити функціональні передбачувані світоглядні переконання може бути пов'язана з триваючим високим рівнем нав'язливого роздумування та, відповідно, дистресом.

Робота горя і румінація. В своїх ранніх дослідженнях М. Stroebe переконувала в тому, що робота горя може розглядатися як

«позитивна», адаптивна, а нав'язливі думки – як «негативні» неадаптивні прояви (Stroebe, 1993).

В більш пізній роботі М. Stroebe, Н. Schut дійшли висновку, що функції роботи горя та нав'язливих думок – досить складні. З одного боку, робота горя не завжди може бути адаптивною (її виснажливо здійснювати весь час), а з іншого – лише постійний високий рівень румінації призводить до погіршення адаптації до втрати (заважає прийняти втрату, перешкоджає опрацюванню спогадів про втрату та їх інтеграції у наявні автобіографічні знання, тим самим посилюючи ускладнення горя), тоді як деяка кількість румінації є природною реакцією на смерть близької людини (не йде мова про запобігання будь-якому роздуму) (Stroebe & Schut, 2018).

Румінація та занепокоєння. В науковій літературі виділяють дві форми мислення, які можуть спостерігатись у людей, які переживають втрату. Крім роздумів (румінації) також розглядають занепокоєння (Eisma et al., 2020a). Як і роздуми, занепокоєння можуть слугувати когнітивним, емоційним уникненням – бути направленими на придушення загрозливих думок, пов'язаних із втратою, тим самим підтримуючи гострий дистрес. У той час як роздуми зосереджені на минулих негативних подіях і афектах, а основним їхнім мотивом виступає краще розуміння свого внутрішнього світу, занепокоєння зосереджені на майбутніх невизначених подіях з потенційними негативними наслідками, з головним мотивом є запобігання поганим речам (Nolen-Hoeksema et al., 2008). Якщо роздуми можна інтерпретувати як спробу зрозуміти смерть і пов'язані з нею неприємні емоції, занепокоєння розглядається як спроба впоратися з вторинними стресовими факторами, які часто виникають після втрати (наприклад, поганим справлянням членів сім'ї, труднощами у стосунках та взяттям на себе нових ролей і обов'язків) (Eisma et al., 2017).

У контексті втрати близької людини більшість досліджень зосереджено на роздумах, тоді як дослідження занепокоєння

є рідкісними. Тим не менш, є все більше доказів того, що обидві форми повторюваного мислення перешкоджають психологічному відновленню після втрати. Занепокоєння (так само як і румінація) пов'язані з тривогою, депресією і тривалими симптомами горя (Eisma et al., 2017; Voelen et al., 2016; Voelen, 2010). Дослідження, яке одночасно вивчало вплив занепокоєння та роздумів на адаптацію до втрати близької людини показало, що роздуми були сильніше пов'язані з психопатологією після втрати, ніж занепокоєння (Eisma et al., 2020a; Voelen et al., 2016).

Роздуми та занепокоєння можуть погіршити психічне здоров'я після втрати шляхом посилення поведінкової відстороненості. В одному з досліджень було виявлено зв'язок між роздумами, занепокоєннями та поведінковим уникненням (Eisma et al., 2020a). Це означає, що обидві форми мислення також можуть сприяти відходу від соціальної, професійної, рекреаційної діяльності. Вони забирають увагу і час людини, які можна було б використати для діяльності, та забезпечують додаткове обґрунтування такої поведінкової відстороненості.

Роздуми можуть зміцнити переконання, що поточна ситуація безнадійна, неконтрольована і нічого не можна зробити, щоб її змінити (Nolen-Hoeksema et al., 2008). У свою чергу, зменшення участі в діяльності може зменшити доступ до досвіду, який міг би спростувати негативні переконання, тим самим підживлюючи негативний вплив. Поведінкова замкнутість також може завадити людям, які переживають втрату, брати участь у переживаннях, коли відсутність померлого сильно відчувається, і, отже, перешкоджає інтеграції втрати в автобіографічне знання про себе та втрачену особу (Voelen et al., 2006c), тим самим зберігаючи гостру реакцію горя.

Занепокоєння можуть надати ще одне обґрунтування для поведінкової відстороненості після втрати близької людини. Оскільки занепокоєння посилюють уявлення про ймовірність і наслідки потенційно несприятливих, небажаних результатів майбутніх подій, люди, які

переживають втрату, можуть мати менше можливостей спростувати негативні уявлення про світ і підняти настрій (Eisma et al., 2020a).

Теорії румінації в адаптації до втрати. З огляду на те, що румінація може мати негативний вплив на відновлення після втрати близької людини, важливо зрозуміти, як працює цей процес, з метою подальшого визначення втручань для людей з високим рівнем румінації та дистресу, пов'язаного з втратою. Існують дві різні теорії, які систематично досліджувалися в контексті втрати. Перша теорія відома як теорія стилів відповіді, а друга – зводиться до сприйняття румінації як уникнення.

Теорія стилів відповіді. Ключове припущення цієї теорії полягає в тому, що роздумування призводить до гіршої адаптації до втрати близької людини, оскільки воно слугує стратегією конфронтації, за допомогою якої люди постійно думають про свої емоції, пов'язані з втратою. У недавньому минулому румінацію навіть вважали протилежністю заперечення та придушення (Nolen-Hoeksema, 2001). Вважається, що періодична зосередженість на неприємних емоціях подовжує страждання чотирма способами. По-перше, роздуми можуть погіршити настрій, підвищуючи доступність негативних уявлень про себе, світ і майбутнє. По-друге, роздуми можуть зробити вирішення проблем менш ефективним, частково тому, що люди думають про себе та своє життя більш негативно. По-третє, роздумування може перешкодити участі в діяльності, яка може покращити ситуацію. Наприклад, подолання румінації може забирати час і посилювати почуття безнадійності, роблячи людей менш схильними брати участь у діяльності, що може підвищити їхній настрій і посилити відчуття контролю. По-четверте, неодноразове обговорення думок з друзями та членами сім'ї може зробити людей менш схильними надавати соціальну підтримку, тим самим посилюючи депресивний настрій тих, хто переживає втрату (Eisma & Stroebe, 2017).

Багато з вказаних припущень було підтверджено дослідженнями: 1) було

виявлено, що румінація зменшує участь у соціальних, професійних та розважальних заходах, а це призводить до більшої депресії протягом року (Eisma et al., 2013); 2) люди, які мають румінацію, більше звертаються за соціальною підтримкою, але водночас менш задоволені підтримкою, яку вони отримують (Nolen-Hoeksema & Davis, 1999).

Чому люди роздумують? Якщо люди роздумують, щоб зрозуміти, що сталося і чому вони почуваються так жахливо, а роздумування насправді не допомагає адаптуватися в довгостроковій перспективі, навіщо людям вдаватися до нього? Відповідь може критися в тому, чого люди не роблять, залучаючи всі свої когнітивні ресурси до роздумів. Іноді несвідома мотивація для участі в діяльності полягає в тому, що вона дозволяє людям уникати якихось інших дій. Щоб дослідити мотивацію до роздумування, можна було б запитати: «Що люди робили би, якби не роздумували? З чим їм в такому випадку довелось би зіткнутись? Що вони при цьому відчували би?». Наведені питання підводять до другої теорії румінації.

Теорія сприйняття румінації як уникнення. Відповідно до цієї теорії румінація вважається когнітивним уникненням емоційно наповненого матеріалу про втрату (Stroebe et al., 2007). Хронічні абстрактні словесні думки під час роздумування можуть служити для придушення більш загрозливих думок, пов'язаних з втратою. Наприклад, хтось може постійно вдаватися до міркувань «якби, то...», щоб уникати думок про постійність розлуки з померлим (Eisma & Stroebe, 2017). Це може мати негативні наслідки у вигляді перепон у прийнятті втрати та/або інтеграції особистих спогадів про втрату з наявними автобіографічними спогадами, тим самим посилюючи ускладнення горювання (Stroebe et al., 2007, Boelen et al., 2006a).

В той час, коли теорія була вперше опублікована, бракувало досліджень на цю тему. У наступні роки з'явилися дослідження, які підтвердили зв'язок між румінацією та когнітивним уникненням. Так, дослідження N. Morina продемонструвало, що вдови, які більше роздумують, демонструють сильнішу тенденцію до уникнення досвіду (тобто

уникнення внутрішніх переживань, таких як емоції, тілесні відчуття, думки та спогади) (Morina, 2011).

М. Eisma з колегами провели три дослідження, щоб зрозуміти, чому румінація призводить до проблем із психічним здоров'ям, а також прослідкувати зв'язок між переживанням горя та поведінковим уникненням. Перше дослідження (Eisma et al., 2013) надало перші докази того, що когнітивне уникнення може пояснити зв'язок між роздумуванням і проблемами психічного здоров'я після втрати. Основний висновок полягав у тому, що уникнення через 6 місяців повністю пояснювало взаємозв'язок між переживаннями горя та ускладненими симптомами горя через 12 місяців (навіть після контролю початкових симптомів). В другому дослідженні (Eisma et al., 2014b), використовуючи відстеження очей, дослідники могли оцінити моделі уваги учасників для різних парних комбінацій фотографій (покійного чи незнайомця) і слів (пов'язаних із втратою, негативних, нейтральних) у кількох 10-секундних пробах. Основний висновок полягав у тому, що люди, які більше роздумують, продемонстрували коротший час погляду на стимули втрати (зокрема, зображення померлого) та довший час погляду на негативні і нейтральні стимули, не пов'язані з втратою. У третьому дослідженні (Eisma et al., 2015b) використовувались завдання з уникнення наближення, щоб оцінити тенденції автоматичного уникнення. Учасники відштовхували підказки-слова на екрані комп'ютера від себе або тягнули їх до себе якнайшвидше, застосовуючи джойстик. Якщо учасники швидше відштовхували репліку і повільніше тягнули її до себе, це означало автоматичне уникнення певної репліки. Було виявлено, що учасники, які більше роздумували про горе, продемонстрували сильніше автоматичне уникнення фотографій померлого в поєднанні зі словом про втрату, але не для інших типів підказок. Наведені результати вказують на те, що румінація після втрати близької людини пов'язана з когнітивним уникненням болісних аспектів втрати, таких як розлука з померлим.

Дослідження втручань щодо румінації в терапії горя. З огляду на різні уявлення теорій щодо того, чому румінація призводить до гіршої адаптації до втрати, існують розбіжності у рекомендаціях втручань для людей, які мають складнощі з інтеграцією втрати. Відповідно до теорії, де роздумування є неадаптивним процесом конфронтації, цикл румінації можна розірвати, дозволивши людям відволіктися від своїх повторюваних думок. Один із способів зробити це – заохотити людей збільшити кількість корисних дій, які вони здійснюють. Це не тільки скоротить час, доступний для роздумування, але також може підвищити позитивний настрій і спростувати негативні уявлення (Papa, 2013; Nolen-Hoeksema et al., 2008). Згідно з поглядом на роздумування як уникнення, найкращою стратегією втручання є систематичне зіткнення з тими аспектами втрати, яких люди уникають.

Щоб перевірити ці ідеї, М. Eisma з колегами було проведено дослідження ефективності втручання серед 47 осіб, які втратили близьких, із підвищеним рівнем переживань горя та ускладненим горюванням (Eisma et al., 2015c).

Поведінкова активація ґрунтувалася на протоколі для пацієнтів з депресією. Під час втручання учасники вели 7-денний щоденник активності, в якому вказували, наскільки приємною та важливою вони вважали діяльність, якою займалися. Учасників заохочували продовжувати вести щоденник, визначати життєві цінності, які вони вважають важливими (наприклад, проводити якісний час із сім'єю), і розвивати нові значимі та приємні види діяльності, засновані на цих цінностях (наприклад, відвідувати близьких щотижня). Зрештою, метою втручання було поступове залучення до діяльності, що базується на цінностях, з одночасним зменшенням кількості видів діяльності, які вважалися неважливими та такими, що не приносили задоволення.

Експозиційна терапія ґрунтувалася на протоколі лікування ускладненого горювання, який був адаптований для онлайн-адміністрування. Першим завданням для всіх учасників було скласти список ситуацій, предметів або спогадів, пов'язаних із

втратою, яких вони намагалися уникати у повсякденному житті. Потім учасників заохочували поступово піддаватися тим аспектам втрати, яких вони уникали найбільше. Це було досягнуто шляхом поєднання письмових завдань і вправ уявного або реального життя. Наприклад, людей, які уникали спогадів про подію, яка призвела до смерті їхніх близьких, просили описати подію та емоції, викликані цією подією (реалістично, детально). Далі їх попросили взяти участь у вправі керованої уяви, під час якої вони неодноразово уявляли подію та занурювались у переживання, викликані пригадуванням події.

Дослідження надало деякі докази ефективності як поведінкової активації, так і експозиційної терапії. Основний висновок полягав у тому, що обидва види втручань значно зменшили рівень переживань горя та симптомів ускладненого горювання після тестування та 3-місячного спостереження. Водночас результати дослідження були більш надійними для експозиційної терапії, ніж для поведінкової активації. Крім того, учасники вважали експозицію (вплив) більш прийнятним і здійсненим і, зрештою, менше людей вибули з втручання.

Таким чином, для зменшення повторюваних думок і дистресу, пов'язаного з втратою, можуть застосовуватись експозиція (вплив) та поведінкова активація.

Поведінкове уникнення.

Тривожне та депресивне уникнення.

Поведінкове уникнення (уникнення) може бути тривожним та депресивним.

Тривожне уникнення означає уникнення зіткнення з реальністю, наслідками та болем втрати (внутрішніми і зовнішніми сигналами, пов'язаними з втратою), яке зумовлене страхом, що це зіткнення буде нестерпним. Тривожне уникнення може проявлятися в ситуативному уникненні місць, фотографій і людей, пов'язаних із втратою. Це також може приймати форму когнітивної поведінки уникнення, включаючи придушення небажаних думок і спогадів або роздумів про події, пов'язані зі смертю, щоб утримувати болісні думки та спогади поза усвідомленням (Boelen et al., 2013).

Депресивне уникнення стосується відходу від потенційно корисної соціальної, професійної, розважальної діяльності, яка може сприяти відновленню, керуючись усвідомленням, що ця діяльність є марною і невиконуваною. Депресивне уникнення може виникнути, коли втрата перериває доступ до підкріплювачів здорової поведінки. Наприклад, вдова, чії підкріплювачі полягали в тому, щоб робити все з чоловіком і для нього, раптом виявляється без жодних позитивних підкріплень, коли він помирає. Крім того, депресивне уникнення може виникнути, коли у людей не вистачає навичок, необхідних для досягнення цінних цілей за відсутності втраченої людини, або коли вони вважають, що участь у діяльності без втраченої людини є неповагою до неї (Boelen et al., 2013).

Обидва види уникнення можуть мати негативні наслідки. Тривожне уникання може заважати визнанню незворотності втрати, її наслідків. Депресивне уникнення може призводити до відсутності досвіду позитивних емоцій і підтримувати негативні погляди на себе, життя та майбутнє (Boelen et al., 2013).

Нейробіолог N. Schneck провів декілька досліджень, присвячених тому, як мозок обробляє горе. В першому дослідженні (Schneck et al., 2017) науковець мав на меті визначити шаблони активації мозку, унікальні для думок про померлого (або відбиток думок, пов'язаних із померлим), у порівнянні з думками, активованими незнайомцем. Як тільки N. Schneck визначив нейронні відбитки думок, пов'язаних із померлим, він зміг використати той самий відбиток, щоб шукати думки про померлого під час іншого завдання нейровізуалізації. Учасники виконували завдання на постійну увагу – завдання настільки нудне, що зазвичай призводить до блукання розуму. Вони лежали у сканері десять хвилин, натискаючи кнопку кожного разу, коли з'являлось число, якщо тільки це не число 3. Незабаром учасники повертались до інших думок, як і очікували дослідники. Приблизно кожні 25-35 секунд учасників запитували, чи думають вони про свого померлого близького. Результати нейровізуалізаційного

дослідження показали, що під час завдання постійної уваги (коли мозок людей насправді часто блукав) приблизно 32 відсотки часу учасники думали про своїх померлих близьких. Виявилось, що чим частіше нейронні відбитки думок, пов'язаних із померлими, з'являлися в мозковій діяльності учасників, то частіше вони уникали думок про померлих або своє горе у повсякденному житті. Таким чином, чим більше вони намагалися уникати думок про людину, тим більше вони думали про неї ненавмисно під час блукань розуму. Хоч когнітивне уникнення може бути стратегією, яку люди використовують, щоб отримати полегшення від частих, болісних думок про втрату, більше уникнення також супроводжується більшою кількістю нав'язливих думок.

Друге дослідження (Schneck et al., 2019) було спрямоване на вивчення несвідомої обробки втрати. Несвідому обробку можна порівняти з тим, як мозок навчається та адаптується до втрати, переживаючи новий повторюваний досвід, в якому відсутня близька людина (O'Connor, 2022). Щоб вивчити несвідому обробку, N. Schneck довелося знайти нейронний відбиток, який не покладався на повідомлення людей. У другому дослідженні комп'ютер не намагався знайти конкретні думки про померлого за допомогою своїх алгоритмів, а лише уповільнення часу реакції, коли мозок звертав увагу на слова, пов'язані з померлим, в порівнянні з швидшою обробкою інших слів. Комп'ютер шукав шаблони активації мозку, які відрізняли цю різницю у вибірковій увазі. Результати дослідження продемонструвати, що ті, хто уникає горя, використовують вибіркочу увагу під час блукань розуму, щоб відстежувати їх зміст і блокувати ментальні уявлення про померлого від їхнього проникнення у свідомість. Таким чином, уникнення горя включає моніторинг змісту блукання розуму в спробі запобігти самогенерованим думкам про втрату. Як наслідок, безперервний моніторинг змісту блукання розуму може зайняти значну частину когнітивного резерву, доступного для тих, хто уникає горя, відволікати від залучення до іншої життєвої діяльності та

сприяти негативним наслідкам у вигляді більш інтенсивних симптомів горя.

Уникнення та наближення у людей з пролонгованим розладом горювання. Дослідження людей, які демонструють симптоми пролонгованого розладу горювання (Eisma et al., 2023) засвідчило наявність парадоксу горя – як, уникнення, пов'язане з втратою, так і поведінка, що слугує наближенню до померлого (поведінка, пов'язана з втратою) причетні до збереження тривалих симптомів горя і можуть існувати одночасно. Поведінка, що слугує наближенню до померлого, досить поширена серед людей із більшою тривалістю симптомів горя та прогнозує стійкість горя з часом. Для таких людей характерні прагнення воз'єднатися з померлим і дії, направлені на збереження зв'язку з ним (пошук близькості). Це може бути, наприклад, бережне ставлення до предметів, що належали померлому, відвідування могили або перегляд старих фотографій (Voelen et al., 2006b).

Насправді повторювана поведінка, що зберігає фокус (наближення) до померлого також може слугувати уникненню реальності втрати (Eisma et al., 2020b). Збереження постійного зв'язку з померлим може бути способом уникнути постійної розлуки з померлим (Voelen et al., 2006c). Така поведінка самозберігається, оскільки вона в короткостроковій перспективі зменшує переживання негативних емоцій, пов'язаних із реальністю втрати, і посилює (деякі) позитивні емоції, такі як почуття вірності померлому та зв'язку з ним (Eisma et al., 2023). У довгостроковій перспективі така поведінка перешкоджає обробці втрати, наприклад, обмежуючи опрацювання спогадів про втрату та інтеграцію цих спогадів у наявні автобіографічні знання (Voelen et al., 2006c). Крім того, така поведінка не дозволяє спрямувати функції, пов'язані з прихильністю, на інших людей у соціальному середовищі (LeRoy et al., 2019), що теж веде до ускладнень горя.

Іноді людині, яка переживає втрату, може бути важко роз'єднати процеси наближення та уникнення. Може бути корисним обговорити з нею в терапії горя, як поведінка наближення та уникнення можуть

виникати разом (наприклад, «Ви можете тужити за померлим вдень і вночі, але все ж можуть бути аспекти втрати, про які Ви намагаєтесь не думати»). Також можна пояснити, як поведінка наближення і уникнення можуть переплітатися («Ви знову і знову переглядаєте події, які призвели до втрати, але це також може бути способом уникнути думок про те, що Ваша близька людина померла») (Eisma et al., 2023).

Робота з уникненням в терапії горя.

Ефективним втручанням, зосередженим на протидії тенденціям **тривожного уникнення**, є **експозиція (вплив)**. Експозиція передбачає, що люди поступово мають піддаватися граду йованому впливу тих аспектів втрати (внутрішніх, зовнішніх стимулів), яких вони найбільше уникають (наприклад, спогадів, об'єктів, ситуацій) (Voelen et al., 2021). Вона спрямована на зіткнення з болісною реальністю втрати (Voelen et al., 2013). Вправи загального впливу включають заохочення людей згадати обставини втрати, сформулювати та окреслити наслідки втрати для себе, майбутнього та стосунків із померлим, а також пережити та висловити дистрес розлуки, пов'язаний з цією реальністю (Voelen et al., 2021). Людей, які уникають спогадів про подію, що призвела до смерті їхніх близьких, можна просити детально описати подію від початку до кінця (Voelen et al., 2013), емоції, викликані цією подією, та її наслідки, здійснюючи моніторинг впливу події на них та допомагаючи їм у регулюванні стану. Якщо йде мова про травматичну втрату, то треба зважати на наявність не лише сепараційного дистресу, а і травматичних спогадів, а тому перш за все поцікуватись про безпеку людини та усунення ризику ретравматизації. Крім того, людей можна просити детально описати моменти, пов'язані з втратою, в письмовому вигляді, чи заохочувати написати листа близькій людині, уважно переглядаючи те, чого їм не вистачає зараз, коли вона померла (Voelen et al., 2021; Voelen et al., 2013). Вплив під час сесії також може бути доповнений впливом ситуацій або стимулів поза терапією. Відвідування лікарні, де помер близький, або відвідування місць,

які він відвідував, може допомогти визнати, що втрата сталася (Boelen et al., 2013).

Якщо йде мова про дистанційну терапію горя, терапевти можуть показувати матеріали з Інтернету, щоб сприяти контакту з обставинами смерті, крок за кроком підвищуючи конфронтаційний зміст. Наприклад, можна поступово збільшувати околиці місця, де загинула близька людина, за допомогою карти. Подібним чином, коли близька людина померла від хвороби, можна показувати дедалі відвертіші зображення, що нагадують про смерть, починаючи від нейтральних зображень медичного персоналу і закінчуючи зображеннями відділення лікарні. Відеоконференції також надають можливості сприяти контакту з конкретними об'єктами, яких клієнти уникають. Клієнтів можна, наприклад, попросити показати фотографії чи відеоматеріали померлого, походити по дому, демонструючи місця чи предмети, що мають особливе значення, або вийти поза межі дому (наприклад, відвідати могилу померлого чи місце смерті під керівництвом терапевта та за його підтримкою через відеоконференцію зі збереженням заходів безпеки і конфіденційності). Під час дистанційної роботи терапевту важливо здійснювати моніторинг рівня дистресу за шкалою від 0 до 10 кожні 15 хвилин (Boelen et al., 2021).

При роботі з *депресивним уникненням* ефективним може бути застосування *поведінкової активації*. Пригнічений настрій, що супроводжує переживання втрати, може сприяти зникненню мотивації і бажання робити звичайні речі. Це, в свою чергу, може призводити до припинення людьми будь-яких видів діяльності, їх уникнення і відкладення до того часу, коли покращиться настрій. Відповідно, позитивні досвіди стають недоступними. Так формується цикл бездіяльності і люди починають відчувати себе ще більш пригніченими. Саме тому важливо працювати над посиленням функціонування людей, які горюють, у повсякденній діяльності. У поведінковій активації існує чітка спрямованість на дію незалежно від станів настрою. Ключова ідея підходу полягає в тому, що необов'язково змінювати

настрій, перш ніж змінити поведінку. Навпаки – зміна поведінки може передувати покращенню настрою. Робота над досягненням цінних цілей може сприяти кращому самопочуттю (Boelen et al., 2013; Ehlers, 2006). Диференційована, прогресивна поведінкова активація направлена на допомогу людям у поступовому збільшенні їхньої участі у звичайних заходах, які приносили радість, сенс і задоволення до втрати. Якщо взаємна залежність із померлою людиною була сильною, можна зробити акцент на розробці нових цілей і ролей, не пов'язаних із померлим. У цьому випадку варто допомогти людині в усвідомленні особистих цінностей (наприклад, у соціальній, освітній/професійній сферах), а також у формулюванні конкретних цілей, пов'язаних з цими цінностями, і кроків для їх досягнення (Boelen et al., 2021; Boelen et al., 2019). Якщо ж пасивність людини пов'язана ще й з відсутністю відповідних навиків, то доцільно досліджувати, як вона може їх набути.

Іноді невідповідність нинішніх припущень людини з пролонгованим розладом горювання тим, що були ключовими для саморозповіді людини до втрати, призводить до плутанини ідентичності, яка зберігатиметься до тих пір, поки вона не сформує відчуття себе, що враховує реальність втрати. (Bellet et al., 2020). Саме тому людині, яка переживає втрату, може знадобитись зробити перехід від злиття особистості з померлим до відокремлення від нього (Boelen et al., 2019). Допоміжною в цьому може бути поступова поведінкова активація.

Продумування і планування діяльності, розподіл завдань на дрібні кроки та дотримання графіку (розкладу їх виконання) – один із механізмів, щоб знову залучити людину до певної активності, в якій вона зможе почерпнути ресурси. Приємні емоції в процесі активності, споглядання своїх успіхів можуть сприяти поліпшенню психологічного й фізичного стану. В процесі залучення до діяльності людина може вести щоденник активності (Wagner, 2013), в якому вказувати, наскільки приємною та важливою вона вважає діяльність, якою займалася протягом

дня, визначати значущі й втішні види діяльності на майбутнє. Зрештою, мета втручання полягає в тому, щоб поступово спонукати людину до тих видів діяльності, які є важливими, цінними та приємними для неї. Стимулююча поведінка також може супроводжуватись більш широким залученням до відносин з іншими людьми, що, в свою чергу, може слугувати розширенню мережі соціальної підтримки.

В процесі пошуку цінних видів діяльності може виявитись, що людина має негативні переконання, які лежать в основі її відстороненості та пасивності. Наприклад, людина може вважати, що якщо включатиметься в соціальні активності й отримуватиме від них радість, то тим самим вчинятиме підлість стосовно померлого і зраджуватиме його пам'яті. Якщо померлий був доброзичливою, щиросердною людиною, можна запропонувати тому, хто переживає втрату, поговорити з ним, використовуючи техніку порожнього стільця чи шляхом написання собі листа від померлого. Важливо, щоб людина мала змогу усвідомити, що померлий хотів би, щоб вона мала змогу жити повноцінним, радісним життям і не став би її звинувачувати за намагання включитись у соціальну діяльність.

Загалом за наявності в людини негативних когніцій та припущень, які сприяють підтримці і загостренню її симптомів горя (зокрема, негативного уявлення про себе, життя та майбутнє, викривленого сприйняття горя) додатково доцільно проводити роботу над відновленням адаптивного, сприятливого погляду на себе, життя, майбутнє, свої реакції горя. Змінити неадаптивні переконання на корисні можна завдяки когнітивній реструктуризації. В процесі модифікації недопоміжних переконань варто дотримуватись наступної послідовності: 1) виявити викривлені переконання; 2) дослідити достовірність та користь від переконань; 3) кинути виклик переконанням завдяки поведінковому експерименту; 4) переформулювати викривлені дезадаптивні переконання в корисні, включивши зібрану інформацію (Boelen et al., 2021; Boelen et al., 2013).

Висновки. Заперечуючи визнання настання незворотної зміни в своєму житті, людина з пролонгованим розладом горювання може намагатись підтримувати те життя, яке було до втрати. Насправді ж вона тим самим може несвідомо застрягати у стані розділення, фрагментації своєї саморозповіді і зберігати цей стан «між», щоб свідомо не стикатись з наслідками втрати. Саме тому терапія горя при пролонгованому розладі горювання покликана допомогти, зокрема: об'єднати втрату з наявними знаннями (розробити послідовну історію втрати); зіткнутись з реальністю втрати, визнати її незворотність і наслідки, подолати пов'язаний з нею біль, зменшити тривожне уникнення та сприяти інтеграції втрати; допомогти людям відновити корисну соціальну, професійну, розважальну діяльність, яка давала відчуття сенсу до смерті близьких.

Працюючи з румінацією в терапії горя, доцільно брати до уваги дві основні теорії, які певною мірою є дійсними. Румінація за визначенням є процесом конфронтації, оскільки ті, хто роздумують, постійно зосереджуються на своїх думках про причини та наслідки втрати. Однак, роздумуючи, люди, які втратили близьких, також відволікаються від найбільш важливих аспектів втрати, таких як постійність розлуки з померлим. З одного боку, роздумування – це когнітивний процес, який може бути зупинений залученням до ціннісної, корисної діяльності. З іншого боку, роздумування – це стратегія уникнення, яку можна відкинути шляхом систематичного ознайомлення з аспектами втрати, яких людина уникає. Варто заохочувати людину до переходу від нав'язливих, неконструктивних роздумів до навмисних, усвідомлених роздумів. Як поведінкова активація, так і експозиція (вплив) можуть бути ефективними для полегшення повторюваних думок і пов'язаних з ними проблем психічного здоров'я.

Поведінкове уникнення може бути тривожним та депресивним. При роботі з тривожним уникненням ефективним втручанням слугує експозиція (вплив), тоді як з депресивним – поведінкова активація.

Постає доцільним проведення майбутніх емпіричних досліджень,

направлених на підтвердження теоретичних висновків, які запропоновані в цій статті.

Література:

1. Bellet, B. W., LeBlanc, N. J., Nizzi, M. C., Carter, M. L., van der Does, F. H., Peters, J., ... & McNally, R. J. (2020). Identity confusion in complicated grief: A closer look. *Journal of abnormal psychology, 129*(4), 397.
2. Boelen, P. (2010). Intolerance of uncertainty and emotional distress following the death of a loved one. *Anxiety, Stress, & Coping, 23*(4), 471-478.
3. Boelen, P. A., Eisma, M. C., Smid, G. E., Keijsers, J. D., & Lenferink, L. I. (2021). Remotely delivered cognitive behavior therapy for disturbed grief during the COVID-19 crisis: Challenges and opportunities. *Journal of Loss and Trauma, 26*(3), 211-219.
4. Boelen, P. A., Olf, M., & Smid, G. E. (2019). Traumatic loss: Mental health consequences and implications for treatment and prevention. *European Journal of Psychotraumatology, 10*(1), 1591331.
5. Boelen, P. A., Reijntjes, A., & Smid, G. E. (2016). Concurrent and prospective associations of intolerance of uncertainty with symptoms of prolonged grief, posttraumatic stress, and depression after bereavement. *Journal of anxiety disorders, 41*, 65-72.
6. Boelen, P. A., Stroebe, M. S., Schut, H. A., & Zijerveld, A. M. (2006b). Continuing bonds and grief: A prospective analysis. *Death Studies, 30*(8), 767-776.
7. Boelen, P. A., Van Den Bout, J., & van den Hout, M. A. (2006a). Negative cognitions and avoidance in emotional problems after bereavement: A prospective study. *Behaviour research and therapy, 44*(11), 1657-1672.
8. Boelen, P. A., Van Den Hout, M. A., & Van Den Bout, J. (2006c). A cognitive-behavioral conceptualization of complicated grief. *Clinical Psychology: Science and Practice, 13*(2), 109.
9. Boelen, P. A., Van Den Hout, M., & Van Den Bout, J. (2013). Prolonged grief disorder: Cognitive-behavioral theory and therapy. In *Complicated grief* (pp. 221-234). Routledge.
10. Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G., Cann, A., & Hanks, E. A. (2010). Positive outcomes following bereavement: Paths to posttraumatic growth. *Psychologica Belgica, 50*(1-2), 125-143.
11. Cann, A., Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G., Triplett, K. N., Vishnevsky, T., & Lindstrom, C. M. (2011). Assessing posttraumatic cognitive processes: The event related rumination inventory. *Anxiety, Stress, & Coping, 24*(2), 137-156.
12. Ehlers, A. (2006). Understanding and treating complicated grief: What can we learn from posttraumatic stress disorder?. *Clinical Psychology: Science and Practice, 13*(2), 135.
13. Eisma, M. C., & Lenferink, L. I. M. (2023). Co-occurrence of approach and avoidance in prolonged grief: a latent class analysis. *European Journal of Psychotraumatology, 14*(2), 2190544.
14. Eisma, M. C., & Stroebe, M. S. (2017). Rumination following bereavement: An overview. *Bereavement Care, 36*(2), 58-64.
15. Eisma, M. C., Boelen, P. A., Schut, H. A., & Stroebe, M. S. (2017). Does worry affect adjustment to bereavement? A longitudinal investigation. *Anxiety, Stress, & Coping, 30*(3), 243-252.
16. Eisma, M. C., Boelen, P. A., van den Bout, J., Stroebe, W., Schut, H. A., Lancee, J., & Stroebe, M. S. (2015c). Internet-based exposure and behavioral activation for complicated grief and rumination: A randomized controlled trial. *Behavior therapy, 46*(6), 729-748.
17. Eisma, M. C., de Lang, T. A., & Boelen, P. A. (2020a). How thinking hurts: Rumination, worry, and avoidance processes in adjustment to bereavement. *Clinical Psychology & Psychotherapy, 27*(4), 548-558.
18. Eisma, M. C., Rinck, M., Stroebe, M. S., Schut, H. A., Boelen, P. A., Stroebe, W., & van den Bout, J. (2015b). Rumination and implicit avoidance following bereavement: an approach avoidance task investigation. *Journal of behavior therapy and experimental psychiatry, 47*, 84-91.
19. Eisma, M. C., Schut, H. A., Stroebe, M. S., Boelen, P. A., Van Den Bout, J., & Stroebe, W. (2015a). Adaptive and maladaptive rumination after loss: A three-wave longitudinal study. *British Journal of Clinical Psychology, 54*(2), 163-180.
20. Eisma, M. C., Schut, H. A., Stroebe, M. S., van den Bout, J., Stroebe, W., & Boelen, P. A. (2014b). Is rumination after bereavement linked with loss avoidance? Evidence from eye-tracking. *PLoS one, 9*(8).
21. Eisma, M. C., Stelzer, E. M., Lenferink, L. I., Knowles, L. M., Gastmeier, S. K., Angelopoulou, M., ... & O'Connor, M. F. (2020b). Wish you were here: The Dutch, German, and English yearning in situations of loss short form. *Journal of clinical psychology, 76*(10), 1995-2014.
22. Eisma, M. C., Stroebe, M. S., Schut, H. A., Stroebe, W., Boelen, P. A., & Van Den Bout, J. (2013). Avoidance processes mediate the relationship between rumination and symptoms of complicated grief and depression following loss. *Journal of abnormal psychology, 122*(4), 961.
23. Eisma, M. C., Stroebe, M. S., Schut, H. A., Van Den Bout, J., Boelen, P. A., & Stroebe, W. (2014a). Development and psychometric evaluation of the Utrecht Grief Rumination Scale. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment, 36*, 165-176.
24. Freud, S. (1917). Mourning and melancholia. The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, 14(1914-1916), 237-258.
25. LeRoy, A. S., Knee, C. R., Derrick, J. L., & Fagundes, C. P. (2019). Implications for reward processing in differential responses to loss: Impacts on attachment hierarchy reorganization. *Personality and Social Psychology Review, 23*(4), 391-405.
26. Lindstrom, C. M., Cann, A., Calhoun, L. G., & Tedeschi, R. G. (2013). The relationship of core belief challenge, rumination, disclosure, and sociocultural elements to posttraumatic growth. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 5*(1), 50.
27. Morina, N. (2011). Rumination and avoidance as predictors of prolonged grief, depression, and posttraumatic

stress in female widowed survivors of war. *The Journal of nervous and mental disease*, 199(12), 921-927.

28. Nolen-Hoeksema, S. (2001). Ruminative coping and adjustment to bereavement. In: MS Stroebe, RO Hansson, W Stroebe, H Schut (eds). *Handbook of bereavement research: consequences, coping and care*. Washington DC: American Psychological Association, 545-562.

29. Nolen-Hoeksema, S., & Davis, C. G. (1999). "Thanks for sharing that": ruminators and their social support networks. *Journal of personality and social psychology*, 77(4), 801.

30. Nolen-Hoeksema, S., & Davis, C. G. (2004). Theoretical and methodological issues in the assessment and interpretation of posttraumatic growth. *Psychological Inquiry*, 15(1), 60-64.

31. Nolen-Hoeksema, S., McBride, A., & Larson, J. (1997). Rumination and psychological distress among bereaved partners. *Journal of personality and social psychology*, 72(4), 855.

32. Nolen-Hoeksema, S., Parker, L. E., & Larson, J. (1994). Ruminative coping with depressed mood following loss. *Journal of personality and social psychology*, 67(1), 92.

33. Nolen-Hoeksema, S., Wisco, B. E., & Lyubomirsky, S. (2008). Rethinking rumination. *Perspectives on psychological science*, 3(5), 400-424.

34. O'Connor, M. F. (2022). *The grieving brain: The surprising science of how we learn from love and loss*. HarperCollins.

35. Papa, A., Rummel, C., Garrison-Diehn, C., & Sewell, M. T. (2013). Behavioral activation for pathological grief. *Death studies*, 37(10), 913-936.

36. Platte, S., Wiesmann, U., Tedeschi, R. G., & Kehl, D. (2022). Coping and rumination as predictors of posttraumatic growth and depreciation. *Chinese Journal of Traumatology*, 25(05), 264-271.

37. Schneck, N., Haufe, S., Tu, T., Bonanno, G. A., Ochsner, K. N., Sajda, P., & Mann, J. J. (2017). Tracking

deceased-related thinking with neural pattern decoding of a cortical-basal ganglia circuit. *Biological Psychiatry: Cognitive Neuroscience and Neuroimaging*, 2(5), 421-429.

38. Schneck, N., Tu, T., Haufe, S., Bonanno, G. A., Galfalvy, H., Ochsner, K. N., ... & Sajda, P. (2019). Ongoing monitoring of mindwandering in avoidant grief through cortico-basal-ganglia interactions. *Social cognitive and affective neuroscience*, 14(2), 163-172.

39. Speckens, A. E., Ehlers, A., Hackmann, A., Ruths, F. A., & Clark, D. M. (2007). Intrusive memories and rumination in patients with post-traumatic stress disorder: A phenomenological comparison. *Memory*, 15(3), 249-257.

40. Stroebe, M. (1993). Coping with bereavement: A review of the grief work hypothesis. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 26(1), 19-42.

41. Stroebe, M., & Schut, H. (2018). Good grief. *Psychologist*, 31, 24-28.

42. Stroebe, M., Boelen, P. A., Van Den Hout, M., Stroebe, W., Salemink, E., & Van Den Bout, J. (2007). Ruminative coping as avoidance: A reinterpretation of its function in adjustment to bereavement. *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, 257, 462-472.

43. Van der Houwen, K., Stroebe, M., Schut, H., Stroebe, W., & Van den Bout, J. (2010). Mediating processes in bereavement: The role of rumination, threatening grief interpretations, and deliberate grief avoidance. *Social science & medicine*, 71(9), 1669-1676.

44. Wagner, B. (2013). Internet-based bereavement interventions and support An overview. *Complicated Grief: Scientific Foundations for Health Care Professionals*. Routledge.

45. Záhorcová, L., & Prielomková, A. (2020). Posttraumatic growth after the loss of a loved one in relation to ruminations and core beliefs. *Human Affairs*, 30(3), 399-412.

УДК 35. 378.113: 007.1

DOI: 10.31732/2663-2209-2024-75-316-324

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕМПІРИЧНИХ МЕТОДІВ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА КЕРІВНИКІВ

Галина Католик¹, Дмитро Гурковський²

¹Доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології, Інститут управління, психології та безпеки, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна, e-mail: katolyk@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2169-0018>

²Викладач кафедри теоретичної психології, Інститут управління, психології та безпеки, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна, e-mail: gdm.lviv@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5364-8959>

CHARACTERISTICS OF EMPIRICAL METHODS FOR RESEARCHING THE PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF MANAGERS

Halyna Katolyk¹, Dmytro Hurkovskyi²

¹Doctor of psychological sciences, Professor, Professor of the Department of Practical Psychology, Institute of Management, Psychology and Safety, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail: katolyk@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2169-0018>

²Teacher of the department of theoretical psychology, Institute of Management, Psychology and Safety, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail: gdm.lviv@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5364-8959>

Анотація. У статті проаналізовані емпіричні методики дослідження психологічного портрету керівників. На основі розробленої теоретичної моделі психологічного профілю керівника та основних емпіричних показників було проведено дослідження впливу цього профілю на ефективність його діяльності. Мета дослідження полягає в аналізуванні особливостей психологічного профілю керівника та його впливу на ефективність управлінської діяльності, що дозволяє планувати напрями розвитку характеристик, які складають цей профіль та впливають на ефективність керівної роботи. Для опитування керівників з метою дослідження психологічного профілю керівника та визначення його впливу на ефективність управління, використано наступний психодіагностичний інструментарій: методика «Дослідження комунікативних та організаторських схильностей» (КОС-2) В. В. Синявського і Б. А. Федоришина; тест «Діагностика схильності до певного стилю керівництва» (Є. П. Ільїн); методика «Когнітивна орієнтація (локус контролю)» (авт. Дж. Роттер); тест «Самооцінка вольових якостей»; діагностика можливого стилю поведінки особистості в ситуаціях конфлікту (К. Томас); методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда, п'ятифакторний опитувальник особистості «Велика п'ятірка» та анкета збору соціально-демографічних даних. Натомість, для визначення ефективності управління керівництвом, їхніх характеристики здійснено опитування їхніх підлеглих. Для цього використано тест ефективності діяльності керівника, а також модифікованих тестів: «Дослідження комунікативних та організаторських схильностей» (КОС-2) В. В. Синявського і Б. А. Федоришина; «Діагностика схильності до певного стилю керівництва» (Є. П. Ільїн); діагностики можливих стилів поведінки особистості в конфліктних ситуаціях (К. Томас). Відтак, у підсумку, дослідження впливу психологічного профілю керівника на ефективність його діяльності відбувалося послідовно, впродовж трьох етапів: теоретичного, емпіричного та підсумкового.

Ключові слова: емпіричні методики, моделі психологічного профілю, психологічний портрет, керівна діяльність, керівник.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.: 13

Abstract. Empirical methods of researching the psychological portrait of managers are analyzed in the article. On the basis of the developed theoretical model of the manager's psychological profile and the main empirical indicators, a study of the influence of this profile on the effectiveness of his activity was conducted. The purpose of the study is to analyse the features of the psychological profile of the manager and its influence on the effectiveness of managerial activities, which allows planning directions for the development of the characteristics that make up this profile and affect the effectiveness of managerial work. The following psychodiagnostic toolkit was used to interview managers in order to study the manager's psychological profile and determine its impact on management effectiveness: the "Research of communicative and organizational tendencies" (KOS-2) technique by V. V. Sinyavskyi and B. A. Fedoryshyn; test "Diagnostics of predisposition to a certain leadership style" (E. P. Ilyin); the technique "Cognitive orientation (locus of control)" (by J. Rotter); "Self-assessment of willpower" test; diagnosis of the possible behavior style of the individual in

conflict situations (K. Thomas); diagnostic method of socio-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond, five-factor "Big Five" personality questionnaire and a questionnaire for collecting socio-demographic data. Instead, in order to determine the management efficiency of the management, their characteristics, a survey of their subordinates was carried out. For this, a test of the effectiveness of the manager's activity was used, as well as modified tests: "Study of communicative and organizational tendencies" (KOS-2) by V. V. Sinyavskiy and B. A. Fedoryshyn; "Diagnostics of predisposition to a certain leadership style" (E. P. Ilyin); diagnosis of possible styles of personality behavior in conflict situations (K. Thomas). Therefore, as a result, the study of the influence of the psychological profile of the manager on the effectiveness of his activity took place consistently, during three stages: theoretical, empirical and final.

Keywords: *empirical methods, psychological profile models, psychological portrait, managerial activity, manager.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 13

Introduction. In general, a comparison of indicators of groups of managers with different experience of managerial activity indicates a slight difference. A very high level of organizational skills is demonstrated by 59% of interviewed managers with more than 4 years of management experience, as opposed to 47.2% of respondents who have just started their career as a manager (up to 2 years of management experience). The obtained data of young managers partly echo the results of the survey by L. Balabanova and L. Yaitska [3], which determined a generally reduced level of manifestation of organizational tendencies among future law enforcement officers.

Managers with more management experience generally have more opportunities to develop and improve their organizational skills. During managerial activities, they could encounter various situations, learn to effectively plan, allocate resources and manage teams. They had more time to learn from their own mistakes and successes, accumulated knowledge and skills that help them organize the team's work more efficiently. Significant management experience allows managers to develop leadership qualities that include the ability to inspire, motivate and organize a team to achieve common goals. Can be more influential and have more authority among their subordinates, which also contributes to better organization of work. Their experience and reputation can increase trust and cooperation in the team. They are better able to adapt to changes in the organizational environment, because they had the opportunity to observe and implement different strategies for organizing work in different conditions. They also often act as mentors for junior

managers, imparting their knowledge and experience to them, which also increases their organizational skills.

So, it can be stated that the higher level of organizational skills among experienced managers can be explained by accumulated experience, development of professional skills, adaptation to management challenges and influence on the team. This emphasizes the importance of experience in managerial activities to achieve high efficiency of work organization.

Literature review. In general, domestic and foreign specialists in the field of psychology and not only are engaged in the study and analysis of the scientific issues investigated in the article. Among them: Bazyma B. O., Honcharenko Ya. V., Karamushka L. M., Haletska I. I., Korolchuk M. S., Krainiuk V. M., Maksymenko S. D., Maksymenko S. D., Mazaraki A. A., Serdiuk O. O. at all. Nevertheless, the topic related to the study of empirical methods of studying the psychological portrait of managers remains unexplored.

Materials and methods. To achieve the goal of the empirical part of the research in terms of selection and justification of psychodiagnostic tools, theoretical analysis and generalization of scientific and applied literature and documents representing the results of experimental research were applied. Review and analysis of methodical literature made it possible to develop an array of information on instrumental methods of research, to select the most appropriate and not difficult test material for the subjects to pass. This approach made it possible to systematize, critically evaluate and compare the scientific importance of specialized information

contained in the publications of domestic and foreign authors. Since the scientific task of the conducted research is to study the psychological profile of the manager and its influence on the effectiveness of management, its design provided for a survey as a direct survey of managers and their subordinates. Proven methods and tests were selected for the responding managers, which made it possible to compare them with certain standards proposed by the authors of psychodiagnostic tests. For subordinate respondents, a separate psychodiagnostic toolkit was modified in order to provide opportunities to apply it to characteristics inherent in others. A number of instrumental techniques were used to survey managers with the aim of researching the manager's psychological profile and determining its impact on management efficiency, which allow assessing the most important performance indicators.

In general, the construction of the research methodology required adherence to the principles of scientific study of mental phenomena, among which objectivity and systematicity are of particular importance. To achieve the goal of the research, theoretical and empirical methods were used. Theoretical methods included analysis and generalization of scientific and methodological literature and documents. This approach made it possible to systematize, critically evaluate and compare the scientific importance of specialized information contained in the publications of domestic and foreign authors.

Results. Theoretical approaches to empirical psychological research formulate specific requirements aimed at achieving the set goal and tasks, defining organizational principles, substantiating a set of psychodiagnostic techniques, conducting analysis and interpreting the obtained results [1, 3, 6, 7, 9, 10]. Researchers A. Mazaraki, S. Makarenko, S. Maksimenko, O. Kokun, M. Korolchuk, V. Kraynyuk and others identified

the following basic principles of psychodiagnostic research: informativeness, reliability, prognostication, practicality, efficiency and economy in use [2, 3, 4, 5, 7, 8]. According to the conclusions of S. Maksimenko, it was established that the psychodiagnostic toolkit should take into account the development, relationship and interdependence of mental phenomena of the personality. The main methodological principle of psychological research is the need to reflect objective reality and verify theoretical propositions and regularities in practice.

Empirical methods of researching the psychological portrait of the manager: methods of "Identification of communicative and organizational tendencies" (KOS-2) by V. V. Sinyavskiy and B. A. Fedoryshyn; "Diagnostics of predisposition to a certain leadership style" (E.P. Ilyin); "Determining the dominant decision-making style" (A. Rove); Locus of control research methodology (J. Rotter); Self-assessment of willpower [9]; Diagnosis of possible styles of personality behavior in conflict situations (K. Thomas), method of diagnosis of socio-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond, questionnaire of socio-demographic data.

"Identification of communicative and organizational tendencies" (KOS-2) by V. V. Sinyavskiy and B. A. Fedoryshyn. This technique is designed to assess a person's communicative and organizational abilities. It consists of 40 questions to which you must answer "yes" or "no". This approach allows you to determine the level of communication and organizational abilities of each individual. For each answer that matches the key, the individual gets one point. Five levels of communicative and organizational abilities have been determined experimentally. Below is an approximate distribution of points for these levels.

Table. Distribution of points by levels

Total points	1-4	5-8	9-12	13-16	17-20
Level	Very low	Low	Average	High	Highest

Persons who scored from 1 to 4 points are characterized by a low level of communication and organizational skills. Those who received 5 to 8 points are characterized by below average communication and organizational skills, do not show initiative in communication and prefer solitude. A score of 9 to 12 points indicates an average level of these abilities, with the need for further development. The result from 13 to 16 points indicates a high level of communicative and organizational tendencies, capable of making decisions in difficult situations and helping others. The highest level with a result of 17 to 20 points characterizes individuals with a developed need for communication and organization, who easily navigate new situations and actively participate in various activities.

Diagnosis of predisposition to a certain leadership style (E. P. Ilyin). This technique, presented in the form of a questionnaire, is aimed at assessing the subject's predisposition to different leadership styles. However, it should be noted that in real life a person can use different leadership styles depending on the situation.

The methodology uses the following leadership styles: A – autocratic; D - democratic; L is liberal. Processing and interpretation of the results is carried out as follows: for each choice that corresponds to the key, 1 point is awarded. Given the fact that a tendency towards one style of leadership in its pure form is rare, it is possible to choose mixed styles with a tendency towards one of them.

Most often, respondents choose answers indicating a democratic leadership style. If there are more than 12 such answers, we can talk about a tendency towards a democratic style. If the number of answers is less than 12, and at the same time option "A" prevails over "L" by 3 points, we can talk about a tendency to the authoritarian-democratic style, and if "L" prevails over "A" by 3 points - about a tendency to liberal - democratic style.

Determination of the dominant decision-making style (A. Rove). This technique provides an opportunity to measure a specific aspect of personal leadership - decision-making. It is used to assess the management

potential of both individual managers and management teams. This tool is also used to determine personnel policy not only in organizations, but also in municipalities and regions. At the organizational level, it is used to develop staff and allocate roles according to the strengths of team members.

The methodology developed by Alan Rowe distinguishes four styles of management decision-making depending on the attitudes of the individual.

1. Directive style (D): Characterized by a low tolerance for uncertainty and a focus on the technical aspects of tasks. Such managers have a high need for power and material rewards, they are quick and energetic. Directive managers solve problems quickly and efficiently, but rarely consider many alternative paths.

2. Analytical style (A): Such leaders are characterized by abstract thinking and a high tolerance for uncertainty. They carefully analyze information and consider different alternatives. Analytical managers seek optimal solutions and often occupy high positions in their companies.

3. Conceptual style (K): People with this style have high cognitive abilities and people orientation. They carefully study different alternatives and are capable of systemic and strategic thinking. Conceptual leaders value quality and teamwork with subordinates.

4. Behavioral style (P): This style is characterized by a concern for relationships with colleagues and a desire to be part of a team. Behavioral leaders are warm, supportive, and focused on people and current issues.

The methodology includes 20 case questions, where respondents need to evaluate the proposed sentence completion options on a scale from 1 to 8 points. Taking into account the results, it is possible to establish which decision-making style prevails in a particular individual.

The locus of control research methodology proposed by Julian Rotter in 1966 is based on his own theory of subjective locus of control. "Locus of control" refers to a stable personal characteristic that reflects a person's tendency to explain the causes of events by external or internal factors. The

questionnaire developed by Rotter diagnoses the localization of control over significant events, in other words, the level of personal responsibility.

The proposed method consists of 44 items that allow studying externality-internality in interpersonal and family relationships, as well as attitudes to health and illness. The questionnaire has two response formats: a format for research purposes (requiring a response on a six-point scale) and a format for diagnosis (requiring a binary response of "agree-disagree").

The processing of the results consists in the application of keys. The results are measured on the scales of general internality, internality in the field of achievements, internality in the field of failure, internality in family relations, internality in the field of industrial relations, internality in relation to health and illness.

This technique is used to study personal characteristics, in particular, subjective control. A high level of internality indicates a high level of personal control in various life situations, while a low level indicates a tendency to transfer responsibility to external factors.

The RSK technique also allows for assessing the relationship between subjective control and other personal characteristics, such as emotional stability, sociability, and self-control.

The validity of the RSK scales was checked by comparing the obtained data with the results of the scales according to J. Kettel's method. A person with low subjective control is emotionally unstable (factor – C), prone to informal behavior (factor – G), uncommunicative (factor – Q1), has poor self-control (factor – Q3), high tension (factor – Q4). A person with high subjective control is emotionally stable (factor + C), persistent and determined (factor + G), communicative (factor - Q2), has high self-control (factor + Q5), restraint (factor - Q4).

Subjective control over positive events (achievements, successes) is most correlated with strength (factor + C), self-control (factor – Q3), social extroversion factors + A; – Q2.

To self-assess the level of development of willpower, you can use the questionnaire that was published in the Bulgarian weekly "Poglyad". It allows you to determine the willpower of a person in general terms.

This technique consists of 15 questions that relate to various aspects of a person's life and help determine the level of his willpower. Answers are evaluated on a 3-point scale: "Yes" - 2 points, "Sometimes" - 1 point, "No" - 0 points. Then the points are added up and the results are interpreted as follows:

1. The sum of points from 0 to 12 indicates a low level of willpower. People with this result can avoid duties and responsibilities, they are prone to frivolity and can only do what pleases them, even if it will harm them in the future. Such individuals can be selfish and unwilling to fulfill their duties.

2. The sum of points from 13 to 20 indicates an average level of willpower. People with this result can overcome obstacles, but sometimes choose an easier way. They are able to perform unpleasant duties, but they can grumble. Such individuals may refuse unnecessary responsibilities, which can negatively affect their relationships with managers and colleagues.

3. The sum of points from 21 to 30 indicates a high level of willpower. Such people are capable of decisive actions and are not afraid of challenges. They feel comfortable in difficult situations and can be reliable partners. However, their rigid stance can sometimes annoy those around them, and they may lack flexibility and tact.

Diagnosis of possible styles of personality behavior in conflict situations (K. Thomas, R. Kilmann) is one of the most common methods of diagnosis of personality behavior in conflict situations, especially in the field of resolving conflicts of interest. The authors of the methodology were based on the assumption that avoiding conflicts or solving them at any cost is not always the best option, but you need to be able to manage them competently. They proposed a two-dimensional model of conflict regulation, in which the first dimension is behavior based on attention to the interests of other people, and the second is behavior that involves ignoring

the goals of others and protecting one's own interests.

On the basis of these two dimensions, the authors identified five ways of conflict regulation: 1. Competition (competition) - striving to achieve one's goals even at the expense of others; 2. Reconciliation – giving up one's interests to satisfy the interests of others; 3. Compromise – finding a mutually beneficial solution that satisfies both parties; 4. Avoidance - lack of desire both to cooperate and to achieve one's goals; 5. Cooperation – search for alternatives that satisfy the interests of both parties.

The test consists of 30 pairs of statements about behavior in a conflict situation, in which the subject must choose the most typical statement in each pair. The interpretation of the results is based on the number of points scored on each scale and gives an idea of the tendencies to display different forms of behavior in conflict situations.

In general, the interpretation of the results of the Thomas-Kilman (TKI) test is based on the number of points scored by the subject on each of the five scales. Here's how to interpret the results:

Competition: A high score on this scale indicates that the individual shows a tendency to resolve conflicts by fighting for his own interests, even to the detriment of others. A low score, on the contrary, indicates a desire to avoid conflicts and find compromise solutions.

Conciliation: A high score on this scale indicates that the individual is willing to compromise his or her own interests in order to satisfy the interests of others. A low score means a desire to protect one's interests even at the expense of others.

Compromise: A high score on this scale indicates a willingness to find mutually beneficial solutions that will satisfy both parties. A low score indicates unwillingness to participate in compromises.

Avoidance: A high score on this scale indicates an unwillingness to cooperate and achieve one's goals. A low score means a desire to find common solutions and avoid conflicts.

Cooperation: A high score on this scale indicates a willingness to work together and find solutions that will satisfy both parties. A low score indicates a desire to resolve conflicts individually.

The method of diagnosis of socio-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond is intended to determine the features of social and psychological adaptation, which indicates the capabilities and ability of an individual to adapt well and in time to new conditions, to new situations that are constantly present in management activities. The questionnaire allows for a comprehensive assessment of the psychological status and interaction of the individual with the surrounding world. Each of the scales is valuable for research, as it allows you to reveal various aspects of the psychological state and interaction of the individual with the environment, which is important for creating a more complete and objective image of the process of socio-psychological adaptation of managers performing management activities.

The methodology contains six scales, which are components of the general indicator of social and psychological adaptation.

1. The "Adaptation" scale allows you to determine how well an individual adapts to new conditions and situations. It reflects the general state of adaptation and resistance to stress.

2. The "Acceptance of Others" scale measures an individual's level of tolerance and openness to other people and their views. It helps to reveal how open a person is to communication and interaction with others.

3. The scale "Internality" reflects the degree of internal orientation of the individual, his ability to make decisions and control his destiny.

4. The "Self-perception" scale helps to determine the extent to which a person understands and accepts himself. It measures the level of self-awareness and a positive attitude towards oneself.

5. The "Emotional Comfort" scale assesses the level of emotional comfort and inner peace. It indicates the degree of emotional stability and well-being.

6. The "Aspiration to Dominance" scale reflects the degree of an individual's desire to take the initiative and dominate in interaction with others. It helps to understand the internal motivational aspects of behavior.

Each of these scales has its own value in the study of socio-psychological adaptation, helping to reveal various aspects of the psychological state and interaction of the individual with the surrounding environment. Together, they create a comprehensive view of the adaptation of the individual in new conditions.

The five-factor "Big Five" personality questionnaire is designed to determine such personality characteristics as neuroticism, extraversion, openness to experience, agreeableness, and conscientiousness. The "big five" model was created on the basis of the classic psychodiagnostic questionnaires of G. Eysenck and R. Cattell and is intended for the diagnosis of five personality factors, each of which is a bipolar scale that allows describing a specific personality as a kind of point or proportion two opposite qualities. This tradition of describing personality and character traits in European psychology originates from the theoretical approach of E. Kretschmer, which makes it possible to understand personality as a relationship of dynamic opposites, rather than something frozen and homogeneous.

The "big five" model describes the following personality factors:

1. "E": extraversion (extraversion) - manifests itself in orientation towards the external or internal world. Extroverts are distinguished by sociability, activity, impulsiveness, the search for new powerful external stimulation, they are prone to leadership, and are more physically and verbally active. For introverts, the opposite tendency is characteristic - to keep a social distance, avoid the general public, prefer thoughts to actions, avoid strong stimuli and the need to make quick decisions, etc. Every personality has both extrovert and introvert traits to one degree or another (this is true for the rest of the factors as well). Therefore, the severity of the factor is the relative

predominance of one of its poles over the other, and not an absolute value.

2. "A": tendency to agree (agreeableness) or in our version "benevolence" - a measure of sociocentrism (altruism) as the opposite of egocentrism. Agreeable people are more tolerant, tolerant of the interests and requests of others, they value group unity, peace and harmony between people, they are ready to see primarily positive qualities in people, and group successes are more important to them than individual ones. People opposite to them are less tolerant of other people, put their "I" first and act primarily in personal interests, not in the interests of the team.

3. "C": consciousness (consciousness) is a factor that expresses the degree of conscious control by the subject over his behavior and activities. One of its poles is represented by such qualities as high self-control, tenacity, organization, discipline, responsibility, thoroughness, accuracy in work, orientation to solving tasks. The other pole is represented by a "volatile" person who is easily turned away, disorganized, spontaneous, weakly focused on the goal, weakly controlling his own impulses.

4. "N": neuroticism - an individual's sensitivity to stress and frustration. "Neurotics" are characterized by the ease of negative emotions. They are anxious, irritable, prone to a bad mood, tend to see everything in the "black light", and are also less satisfied with life than other people. At the other pole are "reactively balanced" people who approach life more rationally and calmly. They can be conditionally called "thick-skinned". In order to bring them out of balance and peace, much stronger stimuli are needed than for "neurotics".

5. "O": openness to experience (openness to experience) - manifests itself in openness and receptivity to any new experience. Open to experience, people have broad interests, developed imagination, flexible mind, originality and aesthetic sensitivity, they are attracted to everything new and unusual. The opposite of these people are individuals who are closed to new experiences. They are distinguished by limited interests. Therefore, they can be called to some extent

"mundane", they are characterized by conformism and low originality and originality.

Conclusions. The study of the impact of the manager's psychological profile on the effectiveness of his activity was carried out consistently, during three stages: theoretical, empirical and final. Therefore, a number of instrumental techniques were used to survey managers, which allow to evaluate the most important indicators of the psychological profile that affect the effectiveness of management. Namely: the method "Research of communicative and organizational tendencies" (KOS-2) by V. V. Sinyavskiy and B. A. Fedoryshyn; test "Diagnostics of predisposition to a certain leadership style" (E. P. Ilyin); "Cognitive orientation (locus of control)" (by J. Rotter); "Self-assessment of willpower" test; test "Diagnostics of possible styles of personality behavior in conflict situations" (K. Thomas); method of diagnosis

of socio-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond; five-factor "Big Five" personality questionnaire and socio-demographic data collection questionnaire. To determine the effectiveness of management management, their characteristics, a survey of their subordinates was conducted according to the test of determining the effectiveness of the manager's activity, as well as modified tests: "Study of communicative and organizational tendencies" (KOS-2) by V. V. Sinyavskiy and B. A. Fedoryshyn; "Diagnostics of predisposition to a certain leadership style" (E. P. Ilyin); diagnosis of possible styles of personality behavior in conflict situations (K. Thomas). The following methods of mathematical statistics were used to process the data of research methods of the manager's psychological profile and its influence on the effectiveness of managerial activity: comparative, correlational (Pearson's criterion) and factor analysis of the study.

References:

1. Karamushka L. M., Honcharenko Ya. V. *Psykholohiia oriantatsii na kliienta personalu komertsiiynykh orhanizatsii* [Psychology of customer orientation of the personnel of commercial organizations]: monohrafiia. Kyiv: Komprynt, 2021. 224 s. [in Ukrainian].
2. Klimanska M. B., Haletska I. I. *Ukrainska adaptatsiia korotkoho piatyfaktornoho opytuvalnyka osobystosti TIPI (TIPI-UKR)* [Ukrainian adaptation of the short five-factor TIPI personality questionnaire (TIPI-UKR)]. *Psykholohichnyi chasopys*. 2019. № 5 (9). S. 57–76. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.4> [in Ukrainian].
3. Kokun O. M. *Psykholohiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia* [Psychology of professional development of a modern specialist]: monohrafiia. Kyiv : Inform.-analit. ahentstvo, 2012. 200 s. [in Ukrainian].
4. Korolchuk M. S., Krainiuk V. M. *Teoriia i praktyka profesiinoho psykholohichnoho vidboru* [Theory and practice of professional psychological selection]: navch. posibn. Kyiv: Elha-Nika-Tsentr, 2012. 536 s. [in Ukrainian].
5. Makarenko M. V. *Osnovy profesiinoho vidboru viiskovykh spetsialistiv ta metodyky vyvchennia individualnykh psykhofiziologichnykh vidminnostei mizh liudmy* [Basics of professional selection of military specialists and methods of studying individual psychophysiological differences between people]; In-t fiziologii im. O. O. Bohomoltsia NAN Ukrainy; Nauk.-doslid. tsentr humanitarnykh problem Zbroinykh Syl Ukrainy. Kyiv, 2006. 395 s. [in Ukrainian].
6. Maksymenko S. D. *Metod doslidzhennia osobystosti* [The method of personality research]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. 2004. № 7. S. 1–8. [in Ukrainian].
7. Morhun V. F., Titov I. H. *Osnovy psykholohichnoi diahnozyky* [Basics of psychological diagnosis]: navch. posibn.. Kyiv : Slovo, 2009. 464 s. [in Ukrainian].
8. Maksymenko S. D., Mazaraki A. A., Kulakovska L. P., Kulakovskiy T. Yu. *Pidpriemnytstvo: psykholohichni, orhanizatsiini ta ekonomichni aspekty* [Entrepreneurship: psychological, organizational and economic aspects]: navch. posibn. Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, 2012. 720 s. [in Ukrainian].
9. *Psykholohu dlia roboty. Diahnozychni metodyky* [Psychologist for work. Diagnostic methods]: zbirnyk; ukklad.: M. V. Lemak, V. Yu. Petryshche. Uzhhorod: Vyd-vo Oleksandry Harkushi, 2012. 616 s. [in Ukrainian].
10. *Psykhofiziologichne zabezpechennia profesiinoho samozdiisnennia fakhivtsia v umovakh sotsialno-ekonomichnykh peretvoren* [Psychophysiological support of professional self-fulfillment of a specialist in the conditions of socio-economic transformations]: monohrafiia; Kokun O. M. [ta in.]; za red. O. M. Kokuna. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018. 298 s. [in Ukrainian].
11. Serdiuk O. O., Bazyma B. O. *Adaptatsiia skryinhovoho opytuvalnyka piaty faktoriv osobystosti BFI-10 ta perevirka yoho diahnozychnykh vlastyvostei na prykladi osib, yaki vzhyyaiut narkotyky* [Adaptation of the Five-Factor Personality Screening Questionnaire BFI-10 and validation of its diagnostic properties in

drug users]. *Pravo i bezpeka*. 2021. № 4 (83). S. 100–110.[in Ukrainian].

12. Tkalych M. H. Etapy ta osoblyvosti osobystisno-profesiinoho rozvytku v upravlinskii diialnosti [Stages and features of personal and professional development in managerial activities]. *Problemy suchasnoi psykholohii*. 2016. № 2 (10). S. 130–136.[in Ukrainian].

13. Ukrainske Lonhitudne Doslidzhennia [Ukrainian Longitudinal Study] (ULS) : metod. rekom. z vykorystannia psykhhodiahnostychnykh instrumentiv druhoi khvyli doslidzhennia[]; S. D. Maksymenko, O. M. Kokun, V. H. Panok [ta in.]. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2021. 72 s. [in Ukrainian].

ISSN (Print) 2307-6968, ISSN (Online) 2663-2209
Вчені записки Університету «КРОК» №3 (75), 2024

Збірник наукових праць

Вчені записки Університету «КРОК»

Фахове видання

Випуск №3 (75)

Підписано до друку 26.09.2024 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 21,5. Наклад 200 прим.
Зам. 228

Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com